

ОТНОШ

НаВонъ

Ўйбек

Роман

Навоий

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.512.133-311.6 - *Ўзбек адабиёти*
КБК: 84(5Ў)7
~~О-86~~ 0-38

Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир

Наим КАРИМОВ

Ойбек.

О-86 НАВОИЙ: роман / Ойбек, - Тошкент: «O'zbekiston»
НМИУ. 2016. - 456 б.

ISBN 978-9943-28-504-0

XX асрда ўзбек адабиёти яна бир янги адабий жанр – роман жанри билан бойиди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи билан адабиётимизга кириб келган бу жанрни кейинчалик – Қодирий ва Чўлпонлар отилиб, асарлари ҳам қатағон этилганидан кейин – сақлаб қолиш ва шу жанрда янги асарлар яратиш масъулияти Ойбек зиммасига тушди.

Ойбек яратган «Қутлуг қон» ва «Навоий» романлари ўзбек романнавислик мактабининг дурдона асарлари сирасига киради.

XXI асрда улғайиб бораётган китобхонлар улуг адибнинг «Навоий» романини, ота-оналари сингари, севиб ўқийдилар, деб умид қиламиз.

УЎК: 821.512.133

КБК: 84(5Ў)7

ISBN 978-9943-28-504-0

© Ойбек, 2016

© «O'zbekiston» НМИУ, 2016

2016/89

А3666

Uzbek Navoiy
Komitagi
O'zbekiston MK

УЛУҒ ШОИР ҲАҚИДАГИ АСАР

Шундай ўлмас сиймолар бўладики, улар фан ва маданиятнинг қайси соҳасида фаолият олиб борган бўлмасинлар, фақат замондошларининггина эмас, балки муайян халқнинг кейинги тақдирига ҳам катта таъсир кўрсатадилар. Бундан олти аср аввал, XV асрда Хуросонда яшаган ўзбек халқининг улуғ мутафаккир шоири Алишер Навоий шундай завоқ билмас сиймолардан биридир.

Навоий ўз даврида ҳам, кейин ҳам ўзбек халқининг буюк шоири сифатида ҳурмат ва эътибор қозониб, асарлари турли тилларга таржима қилинди, ижоди барча туркий халқлар адабиётлари тараққиётига беқиёс даражада катта таъсир кўрсатди. Аммо шундай даврлар ҳам бўлдики, у айрим форсийпараст хорижий олимларнинг айби билан буюк форс шоирларининг оддий тақлидчиси сифатида баҳоланиб, камситиб келинди. Алишер Навоийнинг, умуман, ўзбек халқининг бой адабий-маданий меросига шундай нописандлик билан қараш Ўрта Осиё XIX асрнинг 50–60-йилларида мустамлакачилик исканжасига тушганидан кейин подшо Россияси миллий-маданий сиёсатининг моҳиятини белгиловчи омилга айланди.

1917 йил февралда Петербургда рўй берган инқилоб Россия салтанатининг, жадид маърифатпарварлари ўйлаганларидек, ўта қудратли давлат эмаслигини намойиш этди. Бу кутилмаган тарихий воқеадан рағбатланган жадидлар Туркистон Мухториятини барпо этибгина қолмай, ҳатто большевиклар 1918 йил февралда Мухториятни тор-мор қилиб, Қўқонни қонга ботирганларидан кейин ҳам, эрк ва ҳуррият учун кураш жабҳаларини тарқ этмадилар. Улар «Шўрои ислом», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод» сингари сиёсий уюшмалар билан бир қаторда «Чигатоӣ гурунги», «Нашри маориф» сингари адабий-маърифий ташкилот ва жамиятларни ҳам туздилар.

Жадид маърифатпарварларининг фикрича, миллатнинг миллатлигини сақлаб қоладиган асосий омиллардан бири маданий меросдир. Ўзбек халқи маданий меросининг муҳим қисми бўлган Навоий асарларида эрк ва хуррият, бирлик ва тенгҳуқуқлилиқ, бахт ва саодат учун зулм ва золимларга қарши кураш ғоялари балқиб туради. Буни сезган Мукулмон иштирокиюн фирқасининг Ўлка бюроси 1919 йилда Навоийнинг зулм ва золим подшолар ҳақидаги фикрларини жамлаб, «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикрлари» деган рисола ни нашр этган. Янги тарихий даврда бошланган Навоий ижодига қизиқиш изчил давом этган ва Ўлка Мукулмон бюроси ҳузуридаги Ўзбекларни ўрганиш кўмитаси 1925 йил 11 июлда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларини бошлаш ҳақида қарор қабул қилган. Унда Навоийнинг шеърий ва насрий асарларидан иборат тўпламни нашрга тайёрлаш, шоир асарларининг асл нусхаларини ҳозирги ўзбек тилига табдил этиш ва тадқиқотлар яратиш масалалари кун тартибига қўйилган эди. Шу йили Туркменистон давлат нашриёти «Амир Алишер Навоий» китобини босмадан чиқаради. 1926 йили Бокуда А.Самойлович, Чўпонзода, Исмоил Ҳикмат, Мирза Муҳсин Иброҳимий каби олимларнинг илмий изланишларидан иборат «Навоий» тўплами нашр этилади. 1928 йили эса Ленинградда В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.Н. Самойлович, А.Ю. Якубовский, А.А. Ромаскевичнинг мақолаларидан таркиб топган «Мир Али-Шир» тўплами дунё юзини кўради.

Янги тарихий давр Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига шу тарзда янги нигоҳ билан қарай бошлади. Айниқса, Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан 1938 йилда Тошкентда Навоий комитетининг ташкил этилиши ва шу комитетга Москва, Ленинград каби шаҳарлардаги атоқли фан ва маданият арбобларининг жалб этилиши, Ўзбекистондаги илмий ва ижодий кучларнинг бу улкан маъракага тўла сафарбар этилиши Навоийга, улуг шоир ижодига, унинг жаҳон адабиёти тарихида тутган ўрни масаласига бўлган муносабатни кескин ўзгартириб юборди.

Ойбекнинг Навоийни кашф этиши худди шу даврга тўғри келди. У, таржима ҳолида ёзишича, «буюк шоир Навоий ҳақидаги материалларни 1928 йилдан йиға бошлаган». Маълумки, Ойбек шу йили Ленинграддаги Халқ хўжалиги

институтида таҳсил олиш билан бирга Жонли Шарқ тиллари институтида ўзбек тили бўйича амалий машғулотларни олиб борган. Тахмин қилиш мумкинки, адиб шу ерда В.В. Бартольд, А.Н. Самойлович, Е.Э. Бертельс сингари машхур рус олимлари билан танишибгина қолмай, уларнинг мумтоз Шарқ адабиёти намояндлари, хусусан, Навоий ҳақидаги суҳбатларидан озми-кўпми озиқланган ва, энг муҳими, Ленинград кутубхоналарида сақланаётган ноёб тарихий-мемуар, илмий ва адабий-бадиий асарларни мутолаа қилиб, «бояги материаллар»ни йиға бошлаган.

Аммо шуни ёдда тутиш лозимки, Ойбек эски мактабда ўқиган кезларидаёқ адабиёт дарсига ўзгача ҳавас туйиб, Навоий ғазалларига бағишланган дарсни худди байрамдек кутиб олган. «Болалик хотираларим» қиссасида тасвирланишича, у Навоийнинг «Ашрақат мин акс шамсил-қаъси анвор ул худо» сатри билан бошланган ғазалини домласига эргашиб ўқир экан, кўнглида қандайдир нурланиш рўй берганини сезган. «Кўнглим ёришиб, равшан бўлиб кетади, – деб ёзган эди у ўша унутилмас кунларни эслаб, – рамзлари, ҳикматлари пишиқ, рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

– Навоийнинг ғазаллари ишқий, аммо у Аллоҳнинг ошиғи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Ўқий бер, бориб-бориб тушунасен, – дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навоий менда севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқиймен. Пок муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навоийдан ўрганаман...»

Ойбекшунос олимлар тўғри кузатганларидек, адиб бирор йирик насрий асарни ёзишдан аввал, шу асарда тасвирланажак қахрамон ёки воқеани дастлаб дoston жанрида, чинни косадек, жаранглатиб кўрган. Шу маънода 1937 йил майда, ўзбек санъатининг Москвадаги декадаси кунларида ёзилган «Навоий» лирик достони шу номдаги романнинг рўёбга чиқишида «хамиртуруш» бўлиб хизмат қилди.

Истеъдодининг «насрий» қирраларини «Қутлуғ қон» романида тарашлаб олган Ойбек 1939 йилда улуг шоир ҳақидаги романини ёзишга киришди. Аммо XV асрда Хуросонда кечган ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг, буюк қурилишларнинг, шунингдек, шахзодалар, ҳукмдор ота ва боболар ўртасидаги бемаъни урушларнинг шоҳиди бўлган Навоий,

улкан қоя янглиғ, Ойбекка изн бермади. Ойбек қоя-Шоир, қоя-Вазир ҳақидаги асарни ёзишга тайёр эмаслигини сизди. Навоий ва у яшаган давр ҳақидаги тасаввурини кенгайтириш учун яна тарихий ва адабий манбалар денгизига фарқ бўлди. Ниҳоят, 1940 йил 6 январда романинг биринчи бобини жаҳд билан ёза бошлади.

1941 йил 22 июнда бошланган уруш Ўзбекистонда сокин кечаётган ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириб юборди. Тошкент вокзали уруш нафаси эсаётган майдонга айланди. Ҳали қўлига милтиқ ушлаб кўрмаган йигитлар шу ерда товар вагонларига тушиб, тўппа-тўғри жанг майдонларига жўнатилди. Уларнинг ярми ярим йўлда, бомбардимон тагида нобуд бўлди. Шимолдан эса эшелонма-эшелон заводлар, фабрикалар, театрлар, институтлар, одамлар, болалар дарёси оқиб келди. Мамлакат ва тузум тақдири ҳал бўлаётган шундай даҳшатли кунларда давлатга «Навоий» романидан кўра «Ўлим ёвга» деган шеърлар ва публицистик мақолалар кўпроқ керак эди. Лекин фронтда ва мамлакат ичкарасида қахрамонлик намуналарини кўрсатаётган азаматлар ибрат олишлари учун Муканна, Маҳмуд Торобий, Жалолиддин Мангуберди сингари халқ саркардалари ва улар қаторида Навоий сингари урушни, зулми лаънатлаган буюк ватандошларимизга бағишланган асарларга ҳам катта эҳтиёж туғилди. Ойбек ана шу ҳаётини эҳтиёжни чуқур ҳис қилиб, «1942 йил қишида, совуқ хонада, жинчирикнинг титроқ хира шуъласида» (Ойбек сўзлари), айниқса, қаттиқ ишлаб, асарга сўнгги нуқта қўйди. Роман ўша кезларидаги республика раҳбарининг, сўнгра Ҳамид Олимжоннинг муҳаррирлик назаридан ўтгач, 1944 йилда алоҳида китоб шаклида нашр этилди.

«Навоий» романини нашрга тайёрлашда турли сабабларга кўра биринчи ва кейинги нашрларидан тушириб қолдирилган айрим лавҳа ва жумлалар асар қўлёзмаси асосида тикланди. Шунингдек, қўлёзма ва илк нашрдаги «мусиқа» эмас, «мусиқий», «титроқ» эмас, «титрак», «севгани» эмас, «севдиги», «ўтқазмоқ» эмас, «ўткизмоқ», «шивирлаш» эмас, «шивиллаш» сингари сўзларнинг Ойбек тили ва услубига хос фонетик ва услубий кўринишлари айнан сақланди.

«Навоий шеърляти ва Навоий образи, – деб ёзган эди Ойбек «Навоий» романини қандай ёздим?» деган мақоласида, – ҳамнаша кучли бир қуёш каби кўнглимни тортар эди. Ўз асарларим-

да шоир Навоий образини яратишга зўр майл, орзу, истагим бор эди. Лекин тарихга назар ташласам, Навоий гигант, буюк бир сиймо ҳолида қаршимда турар эди. Ёшлигимдан бери Навоийнинг ўлмас, абадий шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали ғазаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни маст ва мафтун этди».

Лекин суронли даврга Ойбекдан Навоийнинг «жозибали ғазаллар муаллифи» сифатидаги образини эмас, балки Ҳиротни Ёдгор Мирзодан мудофаа қилган, шаҳзодалар орасидаги мантиқсиз урушларни қоралаган, ҳар қандай зулм ва зўравонликка қарши чиққан Навоийнинг буюк ватанпарвар сифатидаги образи зарур эди. Шунинг учун адиб Навоий образини қурилишлар ва жангу жадаллардан иборат тарихий фонда яратишга кўпроқ аҳамият берди. Аммо, барибир, Навоийнинг мутафаккир шоир ва инсонпарвар давлат арбоби эканлиги масаласи унинг диққат марказидан тушиб қолмади.

Ойбек гарчанд «романнинг иш плани коғозда йўқ эди», деб ёзган бўлса-да, ижодий жараён чоғида ён дафтарига баъзи бир қайдларни ёзиб борди. Бу қайдларнинг аксари Навоий билан халқ ўртасидаги муносабатни очишга қаратилди. Чунончи, у ўз қайдларида: «Навоий Ҳиротга тартиб ўрнатиш учун келганда, унга Ойбадоқ (Дилдорнинг дастлабки исми – Н.К.)нинг йигити арзи ҳолга кирсин», «Навоийнинг уйига одамлар арзи ҳол ва ҳар нав ёрдам учун доимо келиб туришларини кўрсатиш керак», «Навоий Ҳиротдан қайтганда, эшикда тўпланган халқ ундан нима кутганлигини сўрасин», «Навоий: «Токи тирикман, эл манфаати учун ишлайман», десин ва ҳоказо», «Инсон номи баланд ва улугвордир - бу фикрни бошқа шаклда бериш керак...» каби ибора-масалаларни ёзганки, улар адибнинг романда Навоийнинг, энг аввало, инсонпарвар ва халқпарвар арбоб сифатидаги образини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганидан шаҳодат беради.

1938 йилда Навоий комитети тузилгунга қадар, юқорида айтилганидек, Европа, жумладан, рус ижтимоий-гуманитар фанларида «Навоий – форс шоирларининг тақлидчиси» деган қараш ҳукмрон эди. Шўро мафкураси Навоийга берилган бундай «баҳо» билангина кифояланиб қолмай, улуг ўзбек шоирини дастлаб «феодал давр куйчиси», деб ҳам атади. Бу, ўз моҳиятига кўра, Навоий билан XX асрдаги ўзбек халқи

ўртасига кўйилган темир парда эди. Ойбек ўз романи олди-га, жумладан, шу темир пардани бартараф этиш вазифасини кўйган эди. У романини ёзишдан аввал Навоий яшаган даврни, шоир ҳаёти ва ижодини тадқиқотчи олим сифатида пухта ўрганиб, шундай илмий мақолаларни ёздики, улар ўзбек адабиётшунослиги фанида навоийшунослик тармоғининг вужудга келишида муҳим пойдевор бўлиб хизмат этди.

Ойбек романда тарихий фонни, XV асрдаги халқ ва жамият ҳаётини, Навоий ҳаёти ва ижоди моҳиятини тўғри ва тўла ифодалаш учун, бир томондан, реал тарихий шахсларнинг образини яратиши, иккинчи томондан эса, бадиий ҳаёл меваси бўлган тўқима қаҳрамонлар образини асарга олиб кириши лозим эди. Шу икки қутбдаги қаҳрамонлар ўзаро яқин алоқага киришганларигагина, Навоий ҳақидаги, XV асрдаги Хуросон ҳақидаги бадиий ҳақиқат инкишоф этилиши мумкин эди.

Адиб талқинидаги Навоий ўзбек халқи тарихи ва тақдирининг бурилиш нуқтасида майдонга келган, шу даврдаги миллий уйғонишнинг авж нуқтаси бўлган буюк инсон-парвар Шоир ва Инсондир. Айни пайтда тарихий жараёнга озми-кўпми таъсир кўрсатган давлат арбобидир. У Навоий шахсининг шу сўнгги киррасини нурлантириш учун романда тарихий жараённи тасвирлашга, тарихий давр руҳи ва колоритини акс эттиришга алоҳида эътибор берди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ойбекнинг «Навоий» романи ўзигача яратилган ўзбек романларидан ҳам, халафларининг аксар асарларидан ҳам ажралиб туради.

Роман Ғарб ва Шарқдаги қатор халқлар тилларига, хитой тилига эса икки марта таржима қилинди. Турли мамлакатлардаги китобхонлар роман муаллифини Навоийни «тирилтириб», халққа қайтиб берган ёзувчи сифатида ҳурмат қилдилар.

Ойбек бу ўлмас асари билан ўзбек адабиётида тарихий-биографик роман жанрига асос солди.

«Навоий» романи Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидан қатор хусусиятлари билан фарқланади. Ойбек, биринчидан, ўз асарига реал тарихий шахсларни асосий қаҳрамонлар сифатида олиб кирган бўлса; иккинчидан, асарда бош қаҳрамоннинг муҳаббати тарихини эмас, балки Арслонқул (қисман Султонмурод) билан Дилдорнинг – иккинчи режадаги қаҳрамонларнинг муҳаббатини тасвир доирасига тортган ва китобхонларнинг ишқий муносабатлар тасви-

рига бўлган чанқоқликларини шундай йўл билан қондиришга эришган. Айни пайтда шу муҳаббат чизигини романдаги асосий воқеалар тизмаси билан узвий равишда, маҳорат билан боғлай билган. Учинчидан, адиб асарда адолатли шоҳ ва халқ, Навоий ва халқ, Навоий ва уруш, Навоий ва маданият тақдири сингари муҳим ижтимоий масалаларни ҳам бадиий талқин этган ҳамда замондошлари учун муҳим, келгуси авлодлар учун эса, ибратли ижтимоий-фалсафий қарашларини улуғ шоир образи орқали олға сурган.

«Қутлуғ қон» ҳам, «Навоий» ҳам камалак нурлари билан товланувчи ғоят нафис, ширали, жозибали адабий тилда ёзилган. Бу ҳар иккала асар Ойбек қаламидан тўкилган ҳикматли иборалар билан тўла. Мана, «Навоий» романидан олинган бир неча мисол:

«Чақмоқ қанчалик баландда чақмасин, эгри бўлгани учун ернинг қаърига борур. Шамки, тўғри, адлдир – куйса ҳам бошдан-оёқ нур бўлиб куюр».

«Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи - бахтдир».

«Кўмирчининг юзи қаро, жаллоднинг кўзи қон бўлганидек, разилларнинг разолати – улар учун жазо ва шармандалиқдир».

«Бир гул юз ғунча очади».

«Табиатнинг ўзи ҳусни мутлақнинг бепоён жилвалар кўрсатган улуғ кўзгусидир»...

«Навоий» – ана шундай шоҳи иплар билан тўкилган ажойиб асар.

Камина мазкур романи ҳар сафар ўқиганимда, у ёзилган Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки йиллари кўз ўнгимда дафъатан жонланиб кетгандек бўлади. Елкасига юкхалта осган кўни-кўшнилари... Ҳамшаҳарларимнинг «дод»лаб қолаётган ота-оналари бағридан чиқиб, нақд ўлим сари кетаётганлари... Фарзандларини вокзал майдонида кузатаётган ҳамшаҳарларимнинг йиғидан сўқир бўлаётган кўзлари... Мактаб ва техникумларнинг ҳарбий госпиталларга айлантирилишию эшелон-эшелон кўзсиз, қўлсиз, оёқсиз ярадорларнинг Тошкентга, шу госпиталларга оқиб келишлари... Жанг майдонларидан келаётган «қора хат»лар ва уларни ўқиб, кўзи хун бўлган одамлар... «Забор карточкаси» бўйича нон олиш учун саҳардан нон дўконлари олдида навбатда туриш... Кечаси керосин лампаларининг нури кўринмаслиги учун деразаларга парда тутиш... Маҳалла мутасаддилари-

нинг ой ўтмай, мудофаа фойдасига пул, қимматли буюмларни йнғиб кетишлари... Қора қозоннинг қайнаб туриши учун уйдаги бозоргир нарсаларни сотиш...

Ойбек қон ва кўз ёшлари дарё бўлиб оққан шундай даҳшатли бир шароитда ўз асарини ёзди. Аммо у ижодий жараён чоғида 1941–1942 йиллардаги барча мушкулотларни унутиб, асар қахрамонлари ҳаётига, XV асрдаги Хирот муҳитига шу қадар чуқур кира олган эдики, ҳатто шу қон ва кўз ёшлари дарёсининг шовуллашини ҳам эшитмай, ўз асарини – ҳар бир сўзидан, ҳар бир сатридан офтобнинг камалак нурлари товланган гўзал, серҳикмат, зангин ўзбек адабий тилида ёзди. Бу, ҳар қандай адиб учун нафақат улкан маҳорат, балки жасоратнинг ҳам муҳим бир белгисидир.

Шу нарса эътиборга молики, Ойбек «севдиги» Навоийга бағишланган шеърлари, достони, романи ва илмий мақолаларни ёзиш билангина қифояланиб қолмади. У кейин ҳам шу мавзуда ижод қилишда давом этди. У умрининг сўнгги кунларида «Бола Алишер» қиссасини, ўзбек халқ эртаги асосида эса «Гули ва Навоий» достонини ёзиб, «Навоий» романидаги баъзи бир «кемтик»ларни «тўлдирди» ва улуғ шоирнинг муборак хотираси олдидаги шогирдлик бурчини шараф билан бажарди.

Агар умр вафо қилганида, Ойбек адабий-бадиний ва илмий «навоийнома»сини, балки, янги-янги асарлар билан бойитган бўлармиди...

«Навоий» романи ўзбек ва рус тилларида нашр этилганидан сўнг, адиб китобхонлардан юзлаб миннатдорлик хатларини олган. Шундай китобхонлардан бири – арманистонлик қиз адибга ёзган мактубида «Навоий»ни завқ-шавқ билан ўқиганини айтиб, бундай ёзган эди: «Агар Сиз Навоий сингари улуғ ва меҳридарё инсон бўлмаганингизда, унинг образини бу қадар ҳаяжонли ва ишонарли қилиб ёза олмаган бўлардингиз».

Чиндан ҳам, агар биз Ойбекнинг машаққатли ва шавкатли ҳаёт йўлига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ниҳоятда олижаноб ва ҳатто, Навоий сингари, авлиёсифат инсон бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

*Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори, профессор*

Навонӣ

БИРИНЧИ БОБ

Баҳор қуёши кўкнинг тиниқ ферузасида Хиротнинг Гавҳаршод мадрасасининг ҳайбатли гумбази устида порлар, гумбазнинг азамат пештоқларининг нақшлари шуълаларда жонли, ҳавойй бир чаманзор каби турли-туман олов ранглар чақнатар, кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб қўниб, гумбаз теварагида қувонч билан инок ўйнашар эди. Бир томони хонақоҳ, уч томони катакча-хужралар билан ўралган мадрасанинг кенг, текис, чорбурчак сахнидан кеча шовдираб ўтган ёмғир кўзга илинар-илинмас буғ бўлиб ҳавога кўтарилмоқда эди. Толиби илмларнинг аксари букун ҳовлига чиқишган. Улар япалоқ ғишт ётқизилган йўлкаларга бўйралар солиб дарс тайёрлашади. Уларнинг қай бири «Қофия»да, қай бири «Ҳопия»да, қай бири «Шамсия»да. Мана бунда бири китобни тиззасига қўйиб катта саллали бошини узлуксиз чайқаб, кўзларини чирт юмган ҳолда ғунғиллаб «Арабиёт»ни ёдлайди. Нарирокда уч муллабачча бир бўйра устида ўтириб, мушкул бир масалани баҳслашади. Улардан бири – серсоқол, ранглар ва ориқ – ўз мантиқининг кучини кўрсатишга ва ҳақиқат мезонини ўзича таъриф этишга астойдил тиришар, шерикларининг далилларини рад этарди. Ундан ёшроқ, лекин ўжарликда ундан асло қолишмайдиган шериклари қичкириб, янги-янги далиллар, мулоҳазаларнинг тилсимли қўрғонини бир зумда сўз билан ясаб қўярдилар. Баъзан асл мавзубаҳс ғойиб бўлар, улар баҳс асносида келиб чиққан янги нуқталарга берилиб, сўз чангалзорининг тиканли мушкулот билан тўла соҳаларида урина-урина, яна асли масалага қайтишади. Баҳслашувчилар баъзан мунозара алангасида ўзларини унутиб, бир-бирларига дағал иборалар айтишар, баъзан бургутдай хурпайиб, бир-бирларига чанг солмоққа тайёрлан-

гандай қизик бир вазиятда бир зумгина қотишарди. Бу ҳол мадраса дунёсида жуда оддий ва табиий ҳодиса бўлгани учун уларнинг асабий шовқинига атрофдагилардан ҳеч ким эътибор қилмас эди.

Ҳужралар бўм-бўшдек кўринса ҳам, хонақоҳнинг пинжиги тикилган, қуёшга терс бир ҳужрада тўрт киши гуж бўлиб, одатдагича, гурунглашиб ўтиришар эди. Ҳужра тор, захкаш. Эшикчанинг ланг очиқ бўлишига, баҳор қуёшида кўз қамаштириб порлаган кундузга қарамай, бу ерда ним қоронғилик ҳукм сурарди. Бу нарса ёлғиз бу ҳужрага хос сифат эмас, албатта. Мадраса ҳужралари – толиби илмлар масканларининг кенг, баҳаво бўлиши гўё одатга, анъанага, бутун зехниятга зид бўлгандек, Шарқда мадраса ҳужралари бир-биридан ҳеч фарқ қилмайди дейиш мумкин... «Илм игна билан қудуқ қазиш», деган қадимги фикрга ҳужраларнинг андозаси ёрқин бир мисол бўлсин, деб бир замонлар меъморий санъатда толиби илмлар учун шу андозани қабул қилган бўлсалар эҳтимол...

Ним қоронғи, захкаш ҳужрада улфати чорнинг суҳбати узилмас эди. Булардан учи толиби илм бўлиб, тўртинчиси бу ҳужра соҳибининг меҳмони эди. Буларнинг илм даражалари, ёшлари, феъл-хуйлари орасида катта тафовут, ҳатто зиддият бўлишига қарамай, мадрасанинг энг қашшоқлари бўлганларидан, аксар вақт тўпланиб, «икки ярим – бир бутун», дегандай овқат тадоригини бирга кўришар эди. Букун ҳам худди шу мақсадда йиғилишиб, декча қайнатиш гамида бош оғритишарди. Ёш жиҳатдан энг каттаси – ҳужра соҳиби Алоиддин Машҳадий бўлиб, чувак юзини дағал қора соқол босган, пайваста қуюқ қошли, ҳар вақт ярим юмуқ хира кўзли, паст бўйли, чамаси қирқ ёшдаги киши эди. У ўн беш йилдан буён Гавҳаршод мадрасасида, шу ҳужрада истиқомат қилар, бундан бирон ёққа қўзғалиши ҳам белгисиз эди. Алоиддин Машҳадий ўз замонасининг энг пешқадам мударрисларида ўн йиллаб дарс олган бўлса ҳам, бирон илмда ўзини ёрқин кўрсата олмаган. Бир неча йилдан буён илмлардан кўнгли совиб, дарсларга кўпинча қатнашмайди ҳам. Лекин замонанинг бир кўп одамларига муяссар бўлган шоирлик бахти ёки бахтсизлиги уни ҳам бенасиб қолдирмаган. У шеърнинг турли навларида қалам юритади. Тунларни уйқусиз кечириб, девон ҳам тартиб қилган; муаммода ўзини ягона

бўлмаса-да, ҳарҳолда, энг чаптастлардан ҳисоблайди. Аммо унинг бу соҳадаги маҳорати ҳам худди девони каби ҳануз шеър оламига танилган эмас, бу аҳволга у ғоят қайғуради, дард уни ич-ичидан кемиради. Умидсизлик, ўксиз рух уни бир зум ҳам тарк этмайди. Шухрат, илтифот қидирган шоир шоҳларга бўлмаса-да, бекларга, вазирларга, ҳатто булардан қуйироқдагиларга ҳам қасидалар ёзиб тақдим этади. Саводсиз бекни «Жоми ул-улум», «Ҳазинаи маоний», «Фузало ва шуаро ҳомийси» деб юксалтиради. Унинг султонларга, ҳатто бекларга навкар бўлиб ўтган ота-бобосини офтоб оламтоб яратилгандан бери давлати, иқболи завола кўрмаган олий насабли «Салтанат сеҳрининг хуршиди» ва ҳоказо пучак, лекин кўз камаштиргич ялтироқ сўзлар билан мадҳ этмоққа моҳир. Алоиддин Машҳадий асабий, жиззаки, сезгир шахс; арзимаган нарсага кишидан кўнгли қолади. У кимдан ранжиса, ўша соатда бир ҳажв ила ўз душманини сўз балчиғига шундай булғайдики, ўқиркан, энг чиркин ҳид буркиб туради.

Иккинчи муллабачча ҳиротлик ўрта ҳол оилага мансуб Зайниддин, қадди-қомати нозик, хушмуомала, хушсуҳбат, ҳавойи табиатли йигирма-йигирма бир яшар йигит эди. У тўрт-беш йилдан буён таҳсил кўриб, баъзи илмларда анча илгариланган. Араб ва форс тилларини яхши эгаллаган. Лекин ҳавойи табиатли бўлиши ва ҳаётда зийнатни, хурсандчиликни севиши орқасида таҳсилга унча қунт қилмайди. Кўпроқ вақтини санъатларга бағишлайди. Мадраса ахли орасида у ўзининг ҳуснихати билан машҳур. Бундан ташқари, яхши куйлайди, ғижжакни гўзал чалади: кейинги вақтларда отаси билан ораси бузилиб қолгач, фақирликка тушди. Бу мадрасада ва ўзга мадрасаларда бўлган асилзода, соҳиби давлат талабаларнинг ва Ҳиротдаги бекзода, вазирзодаларнинг кечки базмларига, йиғинчоқларига бориб, куйи, сози билан ўлтиришни қизитиб, қорнини тўйдирар эди.

Учинчи талаба икки йил бурун Шаҳрисабздан таҳсил учун келган дўнг пешонали, миқти гавдали, ўткир, йирик кўзли ўн саккиз яшар Султонмурод эди. Бу йигит Шаҳрисабзда машҳур сангтарош устанинг ўғли эди. Уста Самарқандда иш вақтида қатта бир бино тепасидан йиқилиб ўлганда, Султонмурод уч яшар бола эди. Ўқимишли, жонкаш-жафокаш онанинг тарбиясида улғайиб, дастлаб ўз шаҳрида, сўнгра

Самарқандда таҳсил кўриб, ниҳоят, қариндошларининг ёрдами билан Ҳиротга келиб, бу мадрасага жойлашган эди. Унинг истеъдоди мадраса аҳлигагина эмас, балки Ҳиротнинг аксар олимларига маълум. У барча мавжуд илмларни эгаллаб, замона олимларининг пешвоси, «саромади» бўлишга тиришади. Диний илмлардан ташқари, риёзиёт, илми нужум, мантик, адабиёт ва ҳоказоларда кенг, пишиқ маълумот касб этган эди. У ўн тўрт яшар вақтида Самарқандда бир домласи унга шундай деган эди: «Қадим замонда бир олим ўтган экан. У, агар рубъи маскундаги барча олимларнинг хотирларидан барча улум ва фунун баногоҳ кўтарилса, у илмларнинг ҳаммасини аслидай тиргизишга қодирман, дер экан. Ўғлим, сизда ўшандай зако ва истеъдод кўраман, саъй-ғайратни асло қўлдан бермангиз!» Илмларда ана шу афсонавий олимнинг даражасига кўтарилиш Султонмуроднинг ғояси эди.

Бу ерда ҳаммадан ажралиб турган шахс – Алоиддин Машҳадийнинг меҳмони самарқандлик Тўғонбек эди. У йўғон, чорпахил гавдали, даккам-дуккам қизғиш мўйлабли; кенг, қорамтир юзининг ёноклари бўртган; қисик кўзлари айёрча беқарор; кунлар исиб кетган бўлса ҳам, унинг эгнида қўпол эски пўстин, бошида қундузи қалин катта бўрк... Тўғонбекнинг ота-боболари Амир Темур даврида катта мансаблар ишғол этганлар. Уларнинг орасидан машҳур аскар бошлиқлари, давлат ходимлари ва дабдабали тархонлар чиққан. Лекин, кейинчалик, Темур давлати парчаланиб, шахзодалар орасида тож-тахт учун уруш, жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овозаси аста сўна бошлаган: дадаси Ферузбек қайси бир сафарда дом-дараксиз ғойиб бўлди. Обрўли обоғалари, тағойилари, амакилари ҳам бирин-сирин мавкеларини йўқотдилар. Баъзилари ака-ука, ота-бола султонларнинг ўзаро урушларида қирилди, баъзилари ўз душманларидан хавфсираб ёки янги бахт кидириб, узоқ элларга кўчиб кетди. Ўн етти ёшдан бошлаб Тўғонбек Мовароуннаҳрда, Хуросонда, Дашти Қипчоқда, Ироқда ва умуман, бир вақтлар Амир Темурнинг қиличига тобе бўлган бир қўп мамлакатларда қайноқ сиёсий курашларга, узлуксиз қўзғолонларга, фитналарга боши билан шўнғиди. Бахт, шон-шавкат кидириб, ўзини ўтга-чўкқа урди. Чигатой-ўзбек султонлари, туркман бекларининг остоналарини ялади. Ҳар қайсисида бир муддат хизмат қилди: алдади,

алданди; талади, таланди. Ниҳоят, бундан икки ой илгари, йигирма беш ёшида Ҳиротга юзланди. Учрашувнинг тасодифий бўлишига қарамай, Алоиддин Машҳадий билан дўст ту-тиниб, бу хужрага тиқилиб олди.

Тўғонбек чаласавод бўлса ҳам, илм-фаннинг қадри-қийматини билади. Талабаларнинг суҳбат ва мунозараларига диққат билан қулоқ солади, лекин бу соҳани ўзи учун бегона ҳисоблайди. Илм-таҳсил – ювош, тинч, сабр-қаноатли одамларнинг иши, Тўғонбекнинг хаёли эса ҳар вақт жаҳонгашталик оламида парвоз этади: у учқур отда чақмоқдай ёниб, жангларда қиличбозлик қилишни, ўқ-ёй отишдаги кучи ва маҳорати билан барчани тонг қолдиришни, қалъаларга босқин ясашни, тоғдай юксалган қўрғонларга ботир йигитлар билан бирга шотулар қўйиб, ҳой-ҳуй, аросат солишни, сахройи халқнинг қишловларига от қўйиб, минглаб қўйларни ўлжа ҳайдашни севади. Тўғонбек бирон туманга бек тайинланиб, атрофига бир дастагина чопқинчи забардаст йигитлардан тўплаб, ҳийла-найранг, алдаш, дўк, босқинчилик ва ҳоказо ёрдами билан ўзга бекларни, ҳокимларни бирор-бирор ағдариш, ниҳоят, пойтахтлардан шоҳларни ҳайдаб, ўзи тож кийиш ёки қанғиб юрган шахзодалардан биронта бўш-баёвини тахтга ўтқазиб, бутун ҳокимият жиловини ўз қўлида тутиш сингари умидларнинг юракдаги алангаси билан яшади. Бунинг учун курашди. На қилсинки, бу умидларни амалга ошира олмади. Ҳатто бир неча дафъа бу қинғир юрак бошқаларга сезилиб қолаёзди. Унинг боши билан бирликда бу телба умидларни кесмоққа кўтарилган қиличдан ўзини зўр-базўр кутқариб, Ҳиротда бу мадраса қавагини ин қилишга мажбур бўлди. Лекин Тўғонбек ҳали бу умиддан қайтган эмас. Унда ҳали ишонч зўр: Темурнинг эвара-чеваралари кўп; булар ҳам кўзиқориндай кўпайиб турадилар. Бола отага, ота болага, ака укага, тоға жианга қарши исён кўтариши бу мамлакатда бир одат бўлиб қолган. Бундан ташқари, катта-кичик шаҳарларда, вилоятда беклар, ҳокимлар бор. Мол-мулкка, шон-шавкатга, ҳокимиятга уларнинг иштаҳалари ҳамиша карнай. Шу сабабдан Тўғонбек қонли ғавғоларнинг, ур-йиқитларнинг узоқ давом этажагини англайди-да, фақат ўнғай фурсат ва шароитни ку-тади...

Вақф маблағлари билан кун кечирувчи талабаларнинг аҳволи оғир. Қўлларига теккан нақдларни қиш аллақачон ютиб қўйган. Энди ҳафтада бир-икки топқир қозон қайнатиш ҳам маҳол. Сотиш учун қўлга илинарли ҳеч нима йўқ. Овқат тўғрисида бош қотирилар экан, аксар вақт Тўғонбек: «Бир иложини топғаймиз, Ҳиротдай шаҳри азимда бу қандай дағдаға!» деб пўнғирларди-да, лапанглаб чиқиб кетар, овқат учун керакли масаллиқни тезда топиб келарди. Киссасининг кўпдан буён қуп-қуруқлигини сезсалар ҳам, маблағни қаердан ва қандай қилиб топганлигини ундан суриштирмас эдилар. Лекин букун гап шу тўғрида соатлаб давом этса ҳам, Тўғонбекдан садо чиқмади. У феъли айнигандай, хужранинг бир бурчагига тикилиб, қисик кўзларини бир нуқтага ёмон тикиб ўтирди.

Чучитилган мой ва қовурилган гўштнинг мазали хиди димоғларга урилди. Бир кўп хужраларда кунда икки маҳал лазиз таомлар пиширилади. У хужраларнинг эгалари вақфхўрлар эмас. Улар юксак оилаларнинг ўғиллари. Улар кечалари ширин суҳбатлар тузадилар. Дўст-ёрлар йиғилишиб, чағир ичиб, мусиқа ва рақслар билан тонг оттирадилар...

Узоқ кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, ёғочдай қотган, жунсиз, тақир пўстакда хужра тўрида ўтирган Алоиддин Машҳадий кичкина гавдаси билан енгилгина кўзғалиб, узун печи осилган катта саллали бошини чайқади. Сўнг дардли бир «ух» тортиб, дунёнинг буқаламунлиги ҳақида шикоятланди, ингичка товуш билан чўзиб ўқиди:

*Уфтод аст дар жаҳон бисёр,
Бетамиз аржиманду оқил хор¹.*

Зайниддин синовда кўп дуруст натижа берган таклифни, яъни Ҳиротнинг саховатли аъёнларидан ёки эски шахзодалардан бирига қасида ёзиб, мурожаат қилишни таклиф этди. Бу фикр ҳаммага маъқул тушса ҳам, Алоиддинга ёқинқирамади, чунки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш бўлиб, бошқаларни шерик қилишга тоби йўқ эди. Ким билади,

¹ *Таржимаси:* «Ақлли, ўқимишли одамлар хор-зор бўлиб, жоҳилларнинг азиз бўлгани дунёда кўп кўрилган ҳодисадир».

эхтимол, Машҳадийнинг силлиқ назми, рангли услуби ва
линейматнинг кўнглини шундай асир қиларки, у ақча билан
бирга бир неча қўй ва исқарлот чакмон ҳам инъом қилиб
юборар! Шу дамгача Машҳадий ҳеч бир боёндан, ҳеч бир
аёндан бундай илтифотга ноил бўлмаган эса-да, хомтамалик
орқасида шундай мулоҳазани хотиридан кечирди...

Алоиддинни юмшатиш учун Зайниддин ингичка қошлари-
ни маънодор чимириб, деди:

– Агар қасида шоири бўлсам эди, хоқон ибни хоқон Сул-
тон Ҳусайн Бойқаро ҳазратларига бир бемисл қасида ёзиб,
жаноби олийдан шоҳона саруполар олар эдим, чунки айна
вакти: икки ҳафта муқаддам ул жанобнинг муборак бошлари-
га ҳумоюн қуши кўнди, кўнгиллари барқарор бўлди. Шуаро-
га саховатнинг етти дарвозасини очишларига аминмен.

– Султон ҳазратларининг ўзлари ҳам отанинафас шоир
эмишлар, – деди Султонмурод, – ашъорни гўзал ва ра-
вон сўйлармишлар. Маънийи хоснинг, нозик, рангин ха-
ёлнинг ошиқи бўлган тождорнинг, албатта, шуарога ҳомий
бўлишларига асло шубҳа қилмаймен...

Алоиддин бу сўзларга эътибор қилмагандай кўринишга ти-
ришса ҳам, ичи юлинди. Зайниддиннинг сўзларини киноя деб
тушунди. Султонмуроднинг сўзларига: «Янги подшоҳнинг
ўзи катта шоир, нозик завқ эгаси. Сен унга қасида ёзиб ово-
ра бўлма!» деган маъно берди-да, бошини ичига олиб, сукут
қилди.

Ҳали ҳам ҳурнайиб ўтирган Тўғонбек, одати бўйича,
салмоқланиб:

– Сўфи сўғон ер, топилса йўғон ер, дегандай, энди
подшоҳдан бир нима юлмоқчимисизлар! Тангрига сиғи-
нинглар... Тождорларнинг ўзига яраша ташвиши бор: навкар
сақлаш керак, қўргон тузатиш керак. Подшоҳлар мадрасадан
кўра, сафар тўғрисида кўпроқ ўйлаши керак, – деди.

– Ҳусайн Бойқаро ҳазратлари ҳам шоир, ҳам илмпарвар
эмишлар. Яхши ишларга бел боғлашларини умид қилмоқ
мумкин, – деди Зайниддин ишонч билан.

– Саҳронинг бағри ёмғирга ташна бўлганидек, – деди Сул-
тонмурод кўлларини ҳаракатга солиб, – кўҳна Хуросоннинг
эли адолат ва фазилат куёшига ташнадир. Шояд умидлари-
миз беҳуда бўлмас.

Тўғонбек даккам-дуккам мўйлабиши йўгон бармоқлари билан чимтиб, кинояли кулиб қўйди. Алоиддин Машҳадий ярим юмук кўзларини, ҳар вақт энсаси қотганда қилганидек, бутунлай юмиб олди.

Эшикда қари фаррош Ҳожи Солиҳ пайдо бўлди. У дарвешнамо, камтарин, хаёлчан киши эди.

– Ҳе, аълам молатаъламун, шундамисиз? – деди Султонмуродга ва табассум билан давом этди чол. – Чорсу томонга йўлим тушган эди, ҳалвофуруш дўстингиз сизнинг ва мулла Зайниддиннинг бормоқликларини ўтиниб қолдилар. Янги ашъор ўқиб берадиларми ёки ўзга мулоҳаза...

Султонмурод суюниб Зайниддинга қаради.

– Борамиз, албатта, – деди Зайниддин ўрнидан кўзғалиб, – ширин суҳбат билан дилларнинг ғуборини совураамиз.

– Ажаб Ҳирот экан! – деди бошини қимирлатиб Тўғонбек. – Ҳалвофуруши ҳам шоир, кабобпази ҳам шоир... Борингиз, ғазалининг тотти бўлмас, балки ҳалвосининг тотли бўлишида гумоним йўқ...

– Ҳалвофуруш мавлоно Туробий инсони комил одам, – деди жаҳл билан Зайниддин. – Истасангиз, сизни ҳам олиб борамиз, ўзингиз холис баҳо берурсиз.

Тўғонбек, рози бўлгандек, жилмайиб қўйди. Алоиддин Машҳадий кўзларини сал очиб, юзини терс ўгирди.

Улар пешин намозини ўқиб бўлиб, мадрасадан чиқишди. Эски бўлса ҳам, топ-тоза, узун, кенг олача тўн кийган, бошларига қордек оппоқ салла ўраган ва мадраса аҳлига муносиб мутавозелик ҳам ғурур билан кетаётган икки муллабаччанинг ўртасида қўсқи пўстинли, катта бўркли, чорпахил Тўғонбек, отда кўп юрганидан, оёқларини кериб босиб, лапанглаб борар эди. Одатга бўйича, Зайниддин йўл-йўлакай бир-икки ерга, кўз очиб юмгунча кириб чиқиши кераклигини айтиб, ҳамроҳларини судради. Тўғонбек норозиланиб пўнғиллади. Султонмурод маънодор кулиб қўйди. Зайниддин билан йўлга чиқилса, манзилга ҳориб-чарчаб борилар эди. Ҳар кўчада, ҳар муюлишда унинг турли табақага мансуб дўстлари, танишлари, ҳазилкашлари ва ҳоказо учрар; Зайниддин уларнинг биридан Ҳиротда рўй бериб, ҳали кулоққа чалинмаган, кўпиича, қизиқ бир воқеани, сирли бир можарони билиб олар; иккинчиси билан бир нафас ҳазил-мутойиба қилар, бирон

латифа айтиб, атрофидагиларни кўзлари ёшлангунча кулди-
рар; учинчиси билан бирон масала устида бахслашар... Оёкда
туриб шоирнинг янги ғазали ёки қасидасини, чолғувчининг
янги мақомини тинглар; Ҳиротнинг кўча йигитлари билан
уларнинг тилида, руҳида бир нафас ҳангомалашар; мудраган
семиз қассобнинг қорнини, хасис баққолнинг пачақ тарозуси-
ни, ҳавони янградиб қичқирган нонвойнинг нонини биттадан
байт айтиб, ҳажв этар... Шундай қилиб, шаҳарнинг қарама-
қарши томонларига, масалан, шимолдаги Дарвозаи Мулкдан
жанубдаги Дарвозаи Ферузободга чиқиб қолганини киши
сезмай қоларди.

Султонмурод тихирлик қилиб, суғурилиб қочишни кўз-
лаган Тўғонбекнинг қўлтиғига кириб, дўстининг орқасидан
шод ва енгил одим отди; қарийб бир ҳафтадан буён мадраса-
дан чиқмай, ним қоронғи, зах ҳужрада муттасил китоб муто-
лаа қилганидан, илиқ-ёрқин ҳавода кезишга майли кучли эди.

Ҳиротда баҳор... Ҳар икки ёғида аксари бир қаватли,
эски, янги, кўримли, кўримсиз пахса деворли уйлар орасида
болохонали, ранго-ранг, гулдор нақшлар билан безалган имо-
ратлар қаторлашган тоза кўчаларда, одамлар ғуж қайнаган
майдонларда, зумуррад яшилга кўмилган боғларда, хиебон-
ларда куёш тошқини...

Зайниддин қизиқ гаплар билан ҳамроҳларини кулдириб
борар, гоҳо улардан бир зумгина айрилиб, қаерларга бош
суқиб, қандайдир танишлари билан сўзлашиб, яна қайтар
ва ҳикоясини давом эттирарди. Султонмурод дўстини та-
бассум билан тинглаб, Ҳиротнинг баҳорда тоза ҳусн билан
яшнаган ажойиб манзараларига суқланиб қарар, шодликдан
ҳисларнинг шўхлигидан кўкси тўлиб-тошарди. У Ҳиротни
севарди. Бутун атрофи муаззам кунгураддор қўрғон билан
ўралган бу катта шаҳарда улуғ мадрасалар, кўша-кўша адл,
юксак минораларини тиниқ зангори самога узатган масжид-
лар, санъатнинг бутун мўъжизалари билан безалган бой са-
ройлар ҳам боғчалар, чаманзорлар ўртасидаги енгил, ҳавойй
кўшқлар, қошоналар, улуғ одамларнинг, азиз-авлиёларнинг
ҳамиша улуғвор сукунатга кўмилган тоза, чиройли мақбара-
мозорлари ва ҳоказо кўп эди. Султонмурод бундай ерларга
такрор-такрор келиб, фикрларига берилиб танҳо тентирашдан
завқланарди. У бу шаҳарнинг тарихига қизиқиб, унинг эски

бинолари, майдонлари, бозорлари, кўприкларига доир маълумотларни эски кўлёмалардан, васиқалардан, афсоналардан тўпламоққа бошлаганди. Васиқалар, афсоналар бу шаҳарни Искандар Зулқарнайн бино қилганини сўйлар эдилар... Бир йил-бир ярим йил ичида у гўзал, тарихий бинолар ҳақида ўнлаб, Ҳирот ҳақида эса юзлаб байтлар, рубойлар тўплай билди. Ҳиротнинг улуғлиги, гўзаллиги, аҳамияти ҳақида ҳамма қаламлар ҳамфикр эди:

Ҳирот чашму цароғи жамии булдон аст.

Жаҳон тан асту ба нисбат Ҳирот чун жон аст¹.

Ҳиротликлар ўз шаҳарлари билан фахрланар, унинг тупроғини олтинга, боғларини жаннатга, сувларини кавсарга ўхшатар эдилар. Самарқандлик, бағдодлик, мисрлик, ҳиндлик ва хитойлик ҳамма сайёҳларга бу шаҳар манзур бўларди.

Зайниддин тўхтаб, Ҳиротнинг дарवेशнамо машҳур наққоши билан ҳангомалашиб қолди. Бу ер тепалик эди, бу ердан шаҳарнинг ажойиб азамат иншооти – Қалъаи Ихтиёриддин яққол кўринарди. Бу – қат-қат тоғ каби юксалган, муаззам қулалари, кунгурадор қалин деворлари, тепа-тепа тупроқ уюмлари билан Ҳирот самосига ҳокимлик қилган қалъа эди. Можаролар билан тўла умрида катта қалъаларни кўп кўрган, уларга жангда хужум қилган Тўғонбек кичик, қийғоч кўзларини қисиб, қалъага тикилди. Бу қалъанинг хусусиятлари тўғрисида Султонмуродга қизиқ маълумот берди. Кейин улар узоқда, шаҳарнинг шимолида Дарвозаи Мулк билан Дарвозаи Қипчок ўртасидаги жомининг қуёшда чақнаган етти улуғ тоқи, гумбази тўғрисида сўзлашдилар. Зайниддин келди. Пастда, турли-туман оломон билан қайнаган катта гузарга кўз тикди. Уч катта кўчанинг кесишган жойидаги гузарда зар ёқа тўн кийиб, бедов отларни гижинглатган мағрур беклар, олифта бекзодалар, хитойи шойи тўнли, гулдор маҳсили давлатмандлар, эшак минган жулдур кийимли деҳқонлар, тирикчилик машаққати билан зир югуришган хароб қосиб-хунармандлар, қандайдир бир жинойткорни са-

¹ *Таржимаси:* «Ҳирот дунёдаги ҳамма шаҳарларнинг кўзи ва чаноғидир. Жаҳон бамисоли бадан бўлса, Ҳирот унга нисбатан жоидир»

зойи қилиб кўча айлантирган қаҳрли сипоҳилар – навкарлар, дағал маллабўз тўнли сокин, хаёлчан, шовкин-суронга бепарво дарвешларни кўриш мумкин эди. Ўткинчиларнинг йўлини тўсмоқчи, этакларига ёпишмоқчи бўлган гадойлар, шаҳарнинг бошқа гузарларига қараганда, бу ерда кўпроқ эди. Зайниддин Султонмуроднинг тирсагини туртди.

– Аиави девқомат, – деди у бирини кўрсатиб, – Ҳайдар паҳлавон... Ироқдан келган.

Муффрид қаландардан Ҳавзи моҳиёнда беш таёқ еб, оёқ суяклари бир халта ошиқдек бўлиниб кетган эди. Шайх Ҳусайн жарроҳ унинг оёғини чуқурга кўмиб, қирқ кунда тузатган... Гандираклаган, ҳов кўрдингми, анав маст олифта умрида беш юз минг байт ёзган улуг шоирнинг набираси... Бу ҳам шоир. Лекин газалларини ўз ёнидан пул тўлаб эшиттиради! Ҳов анав, баққол ёнидаги чўққи соқол, елкаси чиқиқ чол – уста Ориф Бухорий... У ўттиз ҳунарда ягона: наққошлик ва заргарликдан то сартарошликкача, кимёгарлик ва муқовачиликдан то ходимликкача нодир одам. Анав қашқа йўрғада жилпанглаган амалдор шаҳар доруғасининг амакиваччаси Шоди бедоддир. Соқол-мўйлабларингни қирдирган кунларингда унинг ёнига асло яқинлаша кўрманглар!

Султонмурод билан Тўғонбек қотиб қулишди. Кейин пастга тушиб, оломон ичига аралашиб кетдилар. Озгина юргач, Боғи Зогоннинг бош арки олдидан чиқдилар. Бу – подшоҳнинг саройи эди ва дарвоза ёнида беклар, катта мансабдорлар, қуролли сипоҳилар ҳар вақтдагидан кўпроқ кўринди.

– Ё подшоҳ бирон ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади, – деди Зайниддин тўхтаб.

– Бежиз эмас, одамларнинг кўзлари бежо... – деди Тўғонбек ҳасад билан арққа қараб.

– Кутамизми? – Султонмуродга қаради Зайниддин, – Юр, юр! Оёқда мадор қолмади, – зўрлаб олиб кетди Султонмурод.

Бозорнинг ғовур-ғувурли, турли-туман оломон билан тўла Чорсусига яқинлашгач, Тўғонбек бирдан тўхтади. Йўлдошларининг илтимосларига ўжарларча кулоқ солмасдан, шу ерда айрилди-да, бозор гирдобии ичида ғойиб бўлди.

– Саҳройи мўғул ашъор тинглашдан қочди! – деди қулиб Султонмурод.

– Ҳечқиси йўқ, – деди қўлини силтаб Зайниддин. – Бечора Алоиддинга бирон нафақа топиб олиб боради балки.

Кичкина, хароб дўкончада катта, тўгарак баркашларга уюлган хилма-хил ҳалволар орасида ўтирган майин ҳаракатли, камтар, кўзлари шўх, қирқ ёшлар чамасидаги шоир Туробий дўстларини суюниб қарши олди. Гўё узоқ замон кўришмагандай, хол-аҳвол сўрашди, ёр-биродарларнинг, танишларнинг саломатликлари, машғулиятлари ҳақида маълумот олди. Бир неча қочирма гаплардан кейин болохонага таклиф этди.

Зайниддин кўча томонга қараган даричани очди. Уй ичига ёруғ билан бирга хуш ёқар кўклам шабадаси кирди. Токисига новчароқ одамнинг боши тегадиган эски болохона гулдор шолчалар, чиройли жиҳозлар билан безалган эди. Бу – юрагида илҳоми, ҳислари, шоирона хаёллари жўшаркан, меҳнат билан кун кўрувчи, ҳалво пишириб, эртадан кечгача оломонга матоини мақтаб қичқирувчи, тирикчиликнинг зериктиргич машаққатларига қарамай, руҳида санъат ишқини сақлаб борувчи камтарин, олижаноб бир шахснинг қабубсонаси эди. Аксар вақт Ҳиротнинг олим ва шоирларидан маълум бир гуруҳи бу ерга тўпланар, араб, эрон, туркий тиллардаги муҳим асарлар ўқилар, қизгин суҳбатлар, мушоиралар ва мунозаралар бўлиб турарди.

Токчаларга қаланган китобларнинг қарийб ҳаммаси уларга таниш бўлгани учун бирон янги асар бормикан, деган умид билангина ялпи кўз югуртириб, кейин дарича тагига тиз чўкишди.

Бозорчи оломоннинг шовкини, узоқда, темирчилик ва мискарлик қаторларида янграган «тарақа-туруқ»лар бошни айлантитар эди. Бироздан кейин шоир ҳалвофуруш тандурдан янги узилган иккита нон ва жуда нафис ишланган гулдор мис лаганчада кесма ҳалво олиб чикди. Дастурхончани ёзиб, нонларни ушатди, дўстларини ўз одати бўйича, емакка қистади. Талабалар буғланиб турган нонни оғизда эрийдиган ҳалвога кўшиб, бирпасда еб битиришди. Кейин шоирнинг ҳалво пиширишдаги санъатини мадҳ этишди.

– Оғзимизга қанду набот солдингиз, – деди Зайниддин бино қўйган сийраккина мийиқларини артиб. – Энди бадиаларингиз билан кўнгилларимизни завқиёб қилсангиз...

– Сизларга манзур бўлгудек ғазаллар ёзилмади, – деди шоир оқ туша бошлаган соқолини силаб. – Баъзи хомроқ нар-

салар борки, уларни ўқимоқ билан баҳраманд бўлмассизлар, деб ўйлаймен. Ширин суҳбатларингизга ташна бўлганимдан чорлаган эдим.

– Бу окшом биз шундамиз, – деди Султонмурод қатъият билан, – лутф этиб, ғазалларни олингиз. Шуаро шахри бўлган Ҳиротда яшаб, Алоиддиннинг баъзи зўраки нарсаларидан бошқа, бир ҳафтадан бери ҳеч нима кўрмадик...

Ҳалвофуруш оҳистагина ўрнидан турди. Токчадаги қалин бир китобни очиб, унинг орасидан бир неча япроқ яп-янги, шалдиरोқ қоғоз олиб, Зайниддинга узатди. Зайниддин қоғозларни бир-бир кўздан кечириб, Султонмуроднинг тиззасига қўйди.

– Ғазал ўқимокда сен билан тенглашурлик шахс етти иклимда ҳам топилмас, десам, хато қилмасмен. Марҳамат қил.

Султонмурод шеърни гўзал ўқирди. У ўқиганда, шеърят оташидан маҳрум оддий мисралар ҳам гўё бирдан ялтираб кетарди. Дўстининг шеърларида унга аввалдан белгили бўлган баъзи умумий нуқсонларни едириб кетиш учун кўпроқ завқ ва руҳ билан ўқишга тиришди. Ғазалларга аксар вақт мусиқийлик нуқтаи назаридан қараб баҳолайдиган Зайниддин, завққа тўлгандек, сўзларнинг оҳангига яраша бошини аста тебратиб ўтирди. Шеърлар тамом бўлгач, ёппасига яхши баҳо берди, айрим ўхшатишлар, киноялар устида мулоҳаза юргизиб, уларда шоирга хос ранг ва хаёл борлигини таъкидлади. Ҳиротнинг қайси бир гўзали ҳақида ёзилган бир ғазални шўх улфатчиликларда мусиқий билан куйлаш учун шоирдан сўраб олди ва қоғозни тўрт буклаб, катта салласининг бир четига қистириб қўйди.

Султонмурод эса сўфиёна руҳ билан ёзилган бир ғазалнигина мактади, унинг айрим мисраларини бу нав ғазалларнинг энг гўзал намуналарини берган Ҳофиз Шерозий ва замондоши мавлоно Жомий каби шоирларнинг мисралари билан чоғиштирди. Бу муносабат билан у турли замонларда ўқиган ва кучли хотирасида сақланган ўнлаб шоирларнинг бутун-бутун ғазалларини, рубоийларини бирин-кетин ўқиб, изоҳлаб, фалсафий киммати ҳақида сўзлай бошлади. Ниҳоят, Султонмурод сўзини битиргач, шоир шогирднинг ишидан хабар олгани дўконига тушиб кетди. Лекин шеър ва шоирлар

ҳақидаги сўз кесилмади. Ҳиротнинг эски ва янги шоирларидан бир кўпларининг асарларидаги гоҳ яхши, гоҳ нуксон, лекин қизиқ жиҳатлар устида Зайниддин, гўё махсус равишда текширгандек, жуда мароқли нарсалар гапирди. Кейин баъзи шоирларнинг тирикчиликлари, феъл-атворларига доир латифа йўсинли ҳикояларни қаторлаштириб ташлади. Мавлоно Жомий билан мавлоно Соғарий ўртасида бўлган ҳазил-мутойибаларнинг энг қизиқларини айтаркан, Султонмурад ичаклари узилгудай хахолаб кулди. У энди ичидан отилмоққа тайёр қаҳқаҳани қайтаришга интилиб, дўстига: «Бас, жоним, бас энди!» дер ва нафасини ростлар экан, мавлоно Туробий кирди.

– Дўконга тушиб чиқаман, деб шаҳарни айланиб келдингиз, шекилли? — деди Зайниддин.

– Афсуски, бўлмадингиз, — деди Султонмурад намланган кўзларини артиб, — Зайниддиннинг ажойиб сўзларидан маҳрум қолдингиз.

– Мен, — деди ҳалвофуруш юзида қувонч билан, — шундай бир инсон ҳақида хабар келтирдимки, унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир.

– Хўш? — деб тикилишди икки талаба бирдан.

– Шаҳримизга Алишер Навоий қайтибдилар.

– Ростми?

– Албатта, бутун шаҳар ёлғон сўзламас.

– Истиқболларига чиқмоқ керак, — ўрнидан кўзғалди Султонмурад.

– Биз ғафлатда қолибмиз, манзилларига етибдилар. — Қўли билан, ўтиринг, ишоратини қилиб, гапида давом этди ҳалвофуруш. — Зайниддин, сиз Алишернинг суҳбатларида бўлганмисиз?

– Бўлмадим. Лекин бир неча дафъа мадрасага келган эдилар. Устодларимиз билан оралари яқин эди.

– Капалак гулзорда айланганидек, — деди ҳалвофуруш шоир, — ул жаноб ҳам то гўдакликдан бошлаб арбоби илм, фикр, шеър ва санъат орасида кезадилар.

– Алишер Навоийни каминангиз кўрган эмасмен, — деди ҳаяжонланиб Султонмурад, — аммо Ҳиротга келган соатдан буён жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитдим. Илм ва фан дарёсини кўнгилларига жо қилмиш-

лар. Шеърлари ҳақида таърифга ҳожат йўқ. Ўз сўзимизнинг гавҳаршуносини, ўз шеъримизнинг Фирдавсий ва Низомийсини кўрмоққа муштоқ эдик. Алҳамдулилло, кўрурмиз. Марҳамат қилиб, у жанобнинг ҳаётлари ҳақидаги маълумотларингизни батафсил айтиб берингиз, чунки фазилатлари тўғрисида кўп эшитдим. Аммо ҳаётлари ҳақида қарийб ҳеч нима...

Шоир Туробий бошини қуйи солиб, бир муддат ўйлаб қолди-да, кўзларини хаёлчан сузиб, гапира бошлади:

– Гарчи Алишер жаноблари билан фақирнинг орасида муносабат ва робита унчалик барпо бўлмаган эса-да, ҳар бир хиротлик каби, у жанобнинг ҳаётларига доир баъзи жиҳатлардан хабардормен. Алишер бу шахри азимда баланд мартабали, нажиб бир оилада туғилганлар. Боболари, оталари авлоди Темурга бениҳоят хизматлар қилганлар... Улум, фунуннинг қадри қимматини билган ота бир вақтлар Абулқосим Бобур замонида Сабзавор ҳокими эди, у киши фарзанди аржумандига гўдакликдан гўзал тарбия, ҳусн, ахлоқ берган. Алишер ҳам илмнинг ҳар бобида улуғ истеъдод кўрсатган. Ҳамма илмларга бепоён муҳаббат боғлаган; яна бир нуқта шулки, Алишер ва алҳол тожи давлат бўлмиш Султон Ҳусайн Бойқаро ҳазратлари гўдакликда дўст ва ҳаммақтаб эканлар.

– Алишер, буни яхши биламизки, болалик йилларида икки тилда бадиалар ижод қилиб, «Зуллisonайн» лақаби билан шуҳрат топдилар. Алишер марҳум Абулқосим Бобур саройига хизматга кирганларида, голибо, ўн беш ёшда эдилар. Шу даврда ўзбек ва форс тилларидаги ашъорлари эл орасида ҳам шуаро назарида ғоят мақбул ва марғуб эди. Форсий ашъорда «Фоний», туркий ашъорда «Навоий» тахаллус қўллаган бу бола сўз денгизидан шундай дурри гавҳарлар сочдиким, энг нодир қаламлар таажжубда қолди. Ёдимда бор, Ҳиротнинг барча пешқадам шоирлари аксар вақт йиғилишларда унинг ажойиб матлаъларини татаббу қилар эдилар.

– Мавлоно Лутфий каби, — деб сўзга аралашди Султонмурод, — овозаси оламни тутган кекса шоир хали гўдак Навоийнинг ўз тилидаги бир байти учун ўзининг узоқ умрида айтган жамики ғазалларидан воз кечишга тайёр эканини билдирган экан. Бу ривоятга не дейсиз?

– Шубҳасиз, тўғри. Мавлоно Лутфийнинг ўзлари унинг сеҳрли қаламининг таърифини менга бир неча бор айтган эди-

лар, — дея жавоб берди мавлоно Туробий. — Филҳақиқат, она тилининг асли тугаимас олтин конларини ёш Навоийнинг мўъжизали қалами кашф этди. Алишернинг турли илмлардаги қудрат ва иқтидорини сиз ўз устодларингиздан, замонанинг улуғ олимларидан сўрангиз. Алишер Ҳиротда, Машҳадда кўп йил таҳсил кўрди.

— Мударрис мавлоно Фасиҳиддиннинг сўзларича, — деди Султонмурод, — Алишер инсон фикрининг барча соҳаларида кенг маълумот соҳиби эмиш. Тарих, фалсафа, мантиқдан бошлаб тирандозликка, мусиқийга қадар ҳеч бир соҳани қолдирмаган эмиш.

— Алишер Навоий гўзал хаттотдир, — деди фахрланиб Зайниддин. — Мусиқийдаги маҳорати учун ижод этган баъзи мақомлари далилдир; у мусиқийдан хабарсизликни шоир учун зўр нуқсон деб ҳисоблар эмиш.

— Ғоят тўғри талаб, — деди Султонмурод, — шоир сўзининг мусиқийсига, ҳатто фикрнинг мусиқийсига чуқур кирмоғи керак. Хўп, Алишер Навоий Самарқандга расмий бир вазифа билан сафар қилганми?

— Хайр, азбаройи таҳсил учун, — деди мавлоно Туробий.

— Таҳсил учун? — ишонқирамаган товуш билан сўради Султонмурод ва сўзида давом этди. — Улуғбек замонида Самарқанд, ҳақиқатан, урфон хазинаси эди. Ул замонги Самарқанд қайда? Энди у муборак шаҳарда бир гуруҳ жохил шайхлар маскан куриб олган. Илм офтоби Самарқанддан Ҳирот самосига ҳижрат этган. Самарқанднинг энг пешқадам олимларини Ҳиротнинг ҳар мадрасасида ўнлаб топмоқ мумкин...

— Фикримча, — деди Зайниддин мавлоно Туробийга, — бу тўғридаги хабарлар ҳақиқатдан узоқ бўлса керак.

— Дўстларим, андак сабр этинглар, — Зайниддиннинг сўзини кесди мавлоно Туробий, — мен сизга исбот қилай. Самарқанди фирдавсмонанддан келиб турувчи баъзи кадрдонлар, тижорат ёки бошқа вазифа билан у томонларга борувчилар Алишернинг не машғулотда эканини каминага бир неча бор сўзлаган эдилар. Алишер машҳур ҳуқуқшунос Хўжа Фазлулло Абуллайсдан муттасил дарс олар экан. Шогирд билан устоднинг оралари кўп яқин ва самимий экан. Яна Самарқанд ҳокими ва яхши шоир Аҳмад Ҳожибек Алишер

билан дўстона муносабатда экан. Ҳатто Алишер маишати-нинг баъзи тафсилотларини ҳам энитганмен. Шундай кунлар бўлганки, Алишер майда харжлари учун ҳам тангасиз қолган. Унинг инсоний гурури, табиатининг нозиклиги Аҳмад Ҳожибек каби улуғ саркарда дўстан ёрдам сўрамоққа йўл қўймаган. Алишернинг барча яқинлари бу гаплардан огоҳлар. Нега тўғри бўлмасин?

– Дуруст, — дарров сўзга киришди Зайниддин, — мабодо Алишернинг ўзидан сўралса, у жаноб ҳам балки сизнинг каби жавоб берар. Хўжа Фазлулло Абуллайсда дарс олганига ҳам ишонамиз. Аммо бу нарса воқеанинг зоҳиридир.

– Ҳақиқат нимада? — деб сўради мавлоно Туробий.

– Ишончли баъзи зотларнинг ривоятига кўра, Алишер билан марҳум подшоҳ Абусаид Мирзонинг муносабати совуқ бўлган. Абусаид Мирзо Алишернинг Ҳиротда яшамоқлигини маъқул кўрган эмас. Шу жиҳатдан бундан уч йил муқаддам Алишер Ҳиротни тарк этиб, Самарқандга жўнамоққа мажбур бўлган. Энди подшоҳ билан шоир орасидаги низонинг асл маъносига келсак, ҳар ҳолда, сиёсий бир тарзда бўлиши шубҳасиз. Андак сабр этинг, дўстим, мен сизга баъзи воқеаларни сўзлай: марҳум Абусаид Мирзонинг ашаддий душмани ҳозирги тахт эгаси Бойқаро ҳазратлари бўлгани маълум. Бу ҳазрат билан Алишернинг ораларида илгаридан дўстлик ва яқинлик мавжуд эди. Бундан ташқари, Алишернинг тағойилари Хусайн Бойқаро ҳазратларининг яқин одамларидан бўлганлар, унинг тахт учун курашларида ёрдам берганлар. Мана бу ҳоллар Алишерга Абусаид Мирзонинг гумон, шубҳа билан қарашига сабаб бўлиши ғоят табиий эмасми?

Мавлоно Туробий эътироз қилмади. Тўғриси, эътироз учун далил тополмай, сукут билан ерга қаради. Бу баҳсга чуқур диққат ва қизиқиш билан қулоқ солган Султонмурод маънодор қараш билан деди:

– Зайниддиннинг сўзларида ақл кўпроқ кўринади. Дўстим Зайниддин ҳар куни беш қарра такрорлайдиган намозда хато қилиши мумкин, лекин, умуман, Ҳирот воқеаларининг ичини билишда ҳеч вақт хато этмайди.

Ҳаммалари кулишди. Бу вақт аксари шоир бўлган янги меҳмонлар келишди, ҳамманинг оғзида ёлғиз биргина сўз эди: Алишер!

II

Тўғонбек узок вақт бозор оралаб юрди. Нонвойхонадаги нонларнинг, ошпазлар қичқириб мақтаб сотаётган ҳар нав таомларнинг ҳиди унинг димоғига гуппа уриб, сўлагини оқизар, оч меъда ичдан кемириб, бутун борлигини бетоқат қилар эди. Нима қилсинки, ёнида қора чақа йўқ.

Бундан уч ой илгари қонғиб-қонғиб бу шаҳарга келганида, йигирма беш динор пули бор эди. Тежаб-тергаб харажат қилиш орқасида бу маблағни анча чўзди. Мана энди қарийб икки ҳафтадан буён тангасиз хуноб... Ваъдани қуюқ қилиб баъзи қассоблардан, ошпазлардан бир неча динор қарзга ҳам илинди. Сотилгудек, нарсадан унда сопи фил тиши ва кумуш билан ишланган бир ханжаргина бор. Лекин Тўғонбек очдан ўлишга рози бўлса ҳам бу буюмдан ажралишни истамасди. Биринчидан, у умуман тигга ўч одам. Бир кўп одамлар дуонинг, туморнинг кучига қандай ишонса, у ҳам тигнинг сеҳрли кучига шундай эътиқод қилади. Иккинчидан, бу ханжар – ота-бобо мероси. Бу тиг унинг шавкатли боболарига бахт йўлдоши бўлган!

Тўғонбек овқат тадориги учун бозорда бирон юмуш кидирмади. Меҳнатга сира бош бермас, ҳар қандай меҳнатни ўзининг ортиқча сезгир иззат-нафси учун ҳақорат, деб биларди. Лекин у от миниб, қорли бўронларда, даҳшатли селларда ҳафталарча тентираб, тоғ-довон ошишни, ёзнинг қизгин ойларида бепоён Осиё чўлларининг жаҳаннам ёнғинига, қум тўлқинларига чидаш бериб, оч, сувсоқ кезишни машаққат ҳисобламас эди.

Тўғонбек шовқин-суронли Ҳирот бозорининг турли томонларини сайр этиб, Ҳинд, Эрон, Хитой, Миср моллари қалашган дўконларга ҳирс билан қаради; чақмоқдай отларда серсавлат беклар учаркан, унинг кўзларида ҳавас, ҳасад ёниб кетарди. Кечга яқин аслаҳафуруш бир чолнинг дўкони олдида тўхтади. Зуваласи пишиқ, кичкинагина чол ширин сўз билан қаршилади:

– Нима керак, қўнглингни олай, бек йигит?

Тўғонбек индамади, қўпол пўстин тагидан белга тақилган ханжарни олиб, чолга узатди.

– Қария, мени тангликдан қутқаринг. Бошим омон, яхши-лигингизни унутмаймен, ўз отам каби ёдлаймен.

Чол ўз ишига моҳир эди. Пўлатни танлашда мислсиз эди. Ҳар қандай пўлатнинг сифатини аниқ тайинлашгина эмас, ҳатто унинг ватанини — Бағдоддами, Исфаҳоидами, Самарқанддами ишланганини дарров айтиб бера олар эди.

Чол ханжарга бир зум қараб, кўзлари аллақандай қувониб кетди. Кейин Тўғонбекка бошдан-оёқ разм солди, молни арзонга тушириш учун совуққонлик, бепарволик билан гапирди:

– Бек йигит, мен сотувчимен. Шундай буюмларимнинг кадрига етадиган харидор қидирамен, лекин ғоят иложсиз қолган бўлсанг, у вақт сени муҳтожлик ва зарурат панжасидан халос этмоққа тайёрмен. Чунки умримда масжид-мадраса солдирмадим. Азиз-авлиёлар учун мақбаралар бино қилмадим. Маккаи мукаррамага бориб, пайғамбаримиз босган тупроқларни кўзимга суртмадим. Бас, Аллоҳнинг даргоҳига не билан борурмен?

– Қария, — деди Тўғонбек манглайини қашиб, — сотиш ниятида эмасмен.

– Хўш, мақсадинг? — дея узун, учи ингичка соқолини тутамлади чол.

– Ханжар сизда гаров бўлиб қолсин, — деб жавоб берди Тўғонбек дўкон четига ўтириб. — Менга беш динор беринг, расо бир ойдан кейин мен сизга олти динор келтириб, буюмни қайтиб оламен. Агар тақдир насиб этмай, ақча тополмай қолсам, у чоғ савдосини қилгайсиз. Ўзингиз инсоф билан баҳоларсиз...

Чол кўзларини қуюқ қошлари ичига яшириб, бир нафас жим қолди. Кейин тараддулланиб, деди:

– Мени мушкул аҳволга солдинг, йигит, не қилсам?..

– Иложсизликдан қошингизга келдим, — деди ялинқираган товуш билан Тўғонбек. — Мен чақалоқ эканмен, раҳматлик отам бу тифни бешигимга, ёстигим остига қўйган экан. Эсимни танигандан буён ҳамиша ёнимда.

– Яхши йигит, мен биламен. Бу бир парча пўлат сеппи турли балолардан асраган; бу тиф сен учун энг нодир хотиралар билан боғланган. Шунинг учун азиз тутасен. Аммо, ўйламаки, мен буни ҳар бир харидорга рўкач қилгаймен... Йўқ, сен каби бир тифпараст йигитга берамен. У шундайки,

яхши тигни дилрабо маъшукасидан афзал кўради, ўзи барлос бекзодаларидан!

Тўғонбекнинг умиди кесилди. Кўлини тигга узатди. Лекин чол бу қийматли буюмни қўлдан чиқаришни истамасди. Бир ойдан сўнг, балки, арзон баҳога сотиб олиш умиди билан кис-сасини кавларкан, деди:

– Хўп, ўғлим, йигитнинг сўзини қайтариш эрларнинг иши эмас.

Тўғонбек беш динорни олиб белбокка тугди-да, хайрла-шиб, ўрнидан турди. Очлик андишаси бошидан кўтарилса ҳам, юрагининг бир парчаси узилган каби, чуқур кайгу, оғрик, ўксиниш сизди. Ханжарни қайтиб ола биламенми, йўқми, деган савол унинг фикрини пармалади. Хийла вақт яна сандиранглаб юрди. Кейин қўлини силтаб, ошхонага кир-ди, тўйиб овқатланди. Шом қоронғисида мадрасага жўнади. Ҳиротнинг Ферузобод дарвозасига кетувчи катта йўлда шаробхонага кирди. Катта-кичик хумларнинг орқасида пастак курсида ўтирган хомсемиз, кўзлари маст шаробчидан катта косада оби ангур сўраб, бир жуфт шам билан ёритилган катта хонанинг бир бурчагига оғир чўкди. Бу ерда бир талай одам бор эди. Баъзилар танҳо ўтириб, хаёл суриб ичади. Баъзилар тўп-тўп бўлиб улфатчилик қилишади, ўқтин-ўқтин кийқариб қўйишади. Бир томонда тўрт-беш мўйсафид давра қурган. Улардан бири бўғиқ заиф овоз билан форсийча бир ғазални хиргойи қилади. Бошқаларнинг саватдай саллалари куйнинг оҳангида аста-секин чайқалади. Шаҳарнинг машҳур авбошларидан бир тўпи бир-бирлари билан баҳслашгандай косаларни пайдар-пай сипқоришади. Оёқда базўр турган бир шоир дудуқланиб ўзини мақташ билан овора. Ўзбек-форс тилларидан иборат курама бир шовқин бошни гангитади.

Хилини, таъмини суриштирмай, дуч келган шаробни кўтараверадиган ва қозоклар қимиз ичган сингари жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади; чанқоқ туянинг лаби сувга тегди, холос! У, одатда, ичишга киришганда, тангани аямас эди. Аммо умрида биринчи марта у қондани бузди. Ўзини зўрлаб бўлса ҳам орзусини ўлдиришга тиришди. Ўз жонидан ҳам азиз бўлган отамерос тиг учун олган ақчани совурмаслик учун ўрнидан турди. Лекин эшикка чиқиш олдида таниш товуш эшитди: «Тўғон! Итнинг боласи!»

Тўғонбек қайрилиб, мўйсафидлар давраси орқасида ёлғиз ўтирган Тўқли мерганга кўзи тушди-да, гўё Хизрга йўлиққандай, мамнун бўлса ҳам, лекин ботир йигитларга хос улғуворлик ва гурур билан кўришди ва унинг ёнига чордона курди. Тўғонбек бу эгчил, дов йигит билан бир вақтлар Бадахшон ҳокимида хизмат қилган эди.

Тўқли мерган қудратли елкасини кериб, кулиб қўйди: «Қани, манавини қадимгича қилиб бир сипқор-чи!» деди-да, косани Тўғонбекка тутди ва ўзи учун бошқа чақирди. Косаларни қадимгича чўқиштириб, эски қадрдонлар бир-бирларининг хол-аҳволларини суриштириб кетишди. Тўғонбек саргузаштларини ва бу кунги ҳаётини салмоқлаб сўзлади. Тўқли мерган Ироқдан бир ҳафта бурун келиб, Ихтиёриддин қалъасида хизматга кирганини билдирди. У Тўғонбекни бўлимли — ишбилар йигит деб ҳисоблар эди.

Унинг бундай сафолатга тушиб қолганига ачинди.

— Толе куши ўз вақти-соатида қўлингга қўнади, фурсат келмаса, минг ёққа бошингни ур, ҳеч нарса чиқмайди, — деди у ўртоғига томон энгашиб. — Биламен, сен лак-лак қўшинга саркарда бўладиган бўлимли йигитсен. Аммо, буни кулоғингда тут, ошиқма: отилмаган сопқон ҳам бошга тегар... Ҳозир маишатни ўйлаб юравер!

— Не дейсан? — гўнғиллади Тўғонбек. — Масжидга сўфи, кулолга шогирд тушайми?

— Бу ерда бир валинеъматим бор. Менга узоқ қариндош... Биласен, менинг аслим хиротлик. У одам сахийликда Ҳотамтой. Давлатда эътибори баланд. Йигитлик ҳаққига онт ичиб айтаменки, у зот кеча мен билан учрашиб: «Мардона, диловар бир йигит топ, бизнинг хизматимизда бўлсин», деб эди. Мен ҳам қалъага унинг ҳаракати билан кирдим. Истасанг, шу соатнинг ўзида югурамиз.

Тўғонбек косани бўшатиб, даккам-дуккам, дағал мийиқларини пўстин енги билан артди-да, қалин лабини тишлаб, ўйлаб қолди.

— Биламен, гуруринг йўл бермай турибди! — деди Тўқли мерган койиниб. — Бехуда. У одамнинг даргоҳида сен ёлғиз унинг шавкати, дабдабаси учун яшайсен. Тушундингми?

Тўғонбек дўстига тикилди. Унинг йирик, чакин кўзларида самимиятдан ўзга бир андиша сезмагач, розилигини билдирди. Улар яна бир косадан ичиб, ўринларидан турдилар.

Уларни фонус кўтарган тетиккина бир чол дарвозада қаршилади. Тўғонбек диққат билан чолга тикилиб, унинг афт-бошидан қул эканини пайқади. Чол уларни ширин сўзлик билан ичкари олди-да, қаёққадир ғойиб бўлди. Кўп ўтмасдан, нарироқда эшик фижирлади ва чолнинг овози эшитилди:

– Марҳамат қилинлар!

Тўғонбек дўстининг орқасидан хона ичига кириб, тўрда, қалин кўрпача устида чордона қуриб ўтирган ўрта ёшли, кўзлари муғамбирона ёнган, бутун вазиятида кибр-ҳаво, асабийлик, ўзбилармонлик жилваланган одамга кўзи тушди. Бу — Шоҳруҳ салтанатида катта мансаблар ишғол этган Гиёсиддин Пир Аҳмад Ҳавофийнинг ўғли Мажидиддин Муҳаммад эди. У Абусаид Мирзо даврида девонда ишловчи майда вазифадорлардан эди. Ҳозир эса Ҳусайн Бойқаронинг жияни Мирзои кичик — Муҳаммад Султоннинг вазирчаси.

Тўғонбек салом бериб, унинг қўл учини сикди. Тўқли мерган ўтиргач, қўсқи пўстиннинг этакларини қайириб, тиз чўқди. Мажидиддин ўз олдида турган катта мис шамдонни нарироққа итариб қўйиб, Тўғонбекнинг дам пўстинига, дам кўзларига разм солди: қоматдор, дов йигит. Тўқли мерган қўйдек ювош, мутавозе ўтирибди. Қўсқи пўстин кийган Тўғонбек ғурурнинг ва кўпол кучнинг гўё тимсоли, мужасами эди. Мажидиддин Тўқли мерганга маънодор қараб, жўртгага оддий тил билан гапирди: «Кечаги гапимга чин ишониб, қулогинга қуйиб олган экансен, мерган. Бу йигит сенга отнинг қашқасидай маълум? Корсоз йигитга ўхшаб кетади. Нима қиламиз, қабул этмоқдан ўзга чора йўқ».

Тўқли мерган Тўғонбекнинг баъзи сифатларини сўзлаб, мақташга бошлаган эди, Тўғонбек унга хўмрайиб, тилини кесди. Мажидиддиннинг муомаласи ва сўзлари унга қаттиқ теккан эди. У ҳурпайиб олди. Мажидиддин пайқади шекилли, товушини, сўзнинг равишини ўзгартириб, дарров гапирди:

– Бизга хизмат қилинг, иним, биздан асло ёмонлик кўрмайсиз.

– Не юмуш қиламен? — тўнғиллаб сўради Тўғонбек.

– Қих, қих, қих... — кулди Мажидиддин, қора куюк соқолини серкиллади. — Мен сизга, иним, йигитга ярашур ишларни буюрамен, амин бўлинг. Қадамингиз қутлуқ бўлса, мартабангиз улуғланур...

– Остингда булутдай от, – гапга аралашди Тўқли мерган, – эгнинг бут. Дастурхон ҳар вақт муҳайё... Биламен. Шундайми, тақсир?

Мажидиддин илжайиб, бош қимирлатиш билан тасдиқлади. Тўғонбек ҳам қаддини ростлаб, енгилланиб олдида, эрта билан келишга ижозат сўраб, дўсти билан бирга кўзгалди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Султонмурод дарс учун мударрис мавлоно Фасихиддиннинг хужрасига кириб, ҳайратда қолди. Яп-янги кўк шоҳи тўн кийган устод янги тақяга саллани бежаб ўрамоқда эди. Унинг ҳар вақт мулойим, очик юзи, оқ кўркам соқоли, бутун савлатдор гавдаси унинг шошилаётганини, қувончини билдирар эди. Султонмурод унинг бирон олий даргоҳга отланганини фараз қилди. Мударрис саллани ўраб бўлиб, тўнининг силлиқ шоҳисини қўллари билан аста силаб-силаб қўйди-да, табассум билан Султонмуродга мурожаат этди:

– Махдум, букун сизга таътил. Алишер Навоий жанобларини подшоҳ ҳазратлари муҳрдорлик вазифасига тайин этмишлар. Ёшлик замонларида жаноб Алишер бир неча вақт менда таълим олмиш эдилар. Рутбаи олийлари билан табрик этмоқ вазифамиздир.

Султонмурод подшоҳ билан Алишер Навоий ўртасида эски дўстликни эшитган бўлса ҳам, Ҳиротга келиши билан бундай юқори вазифага кўтарилишини хаёл қилмаган эди. Шоирлик қудратини унинг қўлма-қўл юрган шеърларидан билган, олимлиги ва инсоний фазилатлари ҳақида, айниқса, кейинги кунларда ҳамманинг оғзидан фавқулудда кизик, ҳайратбахш гаплар эшитгани бу шахснинг давлатда юқори пояга кўтарилиш хабари уни самимий қувонтирди, ҳам шу билан баравар, тунов кун ҳалвофурушнинг болохонасида Алишерининг Ҳиротга қайтганини илк эшитган чоғда кўнглида туғилган кучли орзу – шоирни кўриш иштиёқи ҳозир унинг бутун борлигини қоплаб олди.

– Тақсир, демек, сизни ҳам табрик қилмоқ мумкин, – деди Султонмурод тавозе билан, – чунки жаноб Алишер На-

войн бир вақтлар сизнинг маърифат нурингиздан баҳраманд бўлган.

Мавлоно Фасиҳиддиннинг кўзларида шодлик тошди.

– Бу фақир шогирдингиз, — давом этди Султонмурод, — кўнглидаги бир муддаони арз этмоқ истайди.

– Қандай муддао? — жиддий тикилди Фасиҳиддин.

– Муддао шулки, — жавоб берди Султонмурод, — улуғ шоирнинг хузурларига жанобингизнинг сояси каби эргашиб борсам, на дерсиз?

Мавлоно Фасиҳиддин кўзларини ерга тикиб, маънодор сукут этди. Шогирд, уни тараддудга солганидан, алланечук кўнгли ранжиди.

Фасиҳиддин ўзининг фавқулодда истеъдодли шогирдини севар, унинг ғайрати ва билимларини мақтар эди. Лекин бу ёш йиғитча учун ҳар вақт ортикча ташвиш чекишга тўғри келар эди. Султонмуродга бир-икки соат дарс бермоқ учун у, баъзан, ўз уйида ҳафталаб китоб кўрар эди. Бу нодир истеъдоднинг орзуларини ерда қолдиришга кўнгли ботинмас эди. Бирдан кўзларини ердан узиб, кулиб қаради.

– Хуросоннинг барча улуғ зотлари билан мулоқот қилмоққа сиз учун фурсат келган. Балли, бизга ҳамроҳ бўлингиз.

Мударрис ва шогирд мадрасадан чиқдилар.

Алишер яшаган уйда тантанали рух ҳукм суради. Мулозимлар ҳурматли мударрис билан танилмаган шогирдни тўрдаги катта уйга таклиф этдилар. Қип-қизил гиламлар ёнган деворлари, шипи нақшдор, токчалари ганчдан ажойиб гуллар билан ишланган катта уйда бир талай одам ўтирган эди. Мавлоно Фасиҳиддинни тўрга ўтказдилар. Султонмурод эшик тагига тиз чўкди. Бу ердаги одамларнинг аксари Султонмуродга таниш бўлган ва турли илмларда ном чиқарган олимлар, ҳам Хиротнинг олдинги шоирлари эди. Булардан ташқари, бир неча юқори мансабдорлар қимматбаҳо тўнларга ўралиб, улуғворлик билан ўтиришар, дарвешнамо, ташки такаллуфларга бегона баъзи шоирларнинг қилиқларига, атворларига ёйингандай кўринардилар. Султонмурод мажлисдагиларнинг гапидан Алишернинг ҳали саройда эканини фаҳмлади. Гангир-гунгур суҳбатга кулоқ солиб ўтирди. Орадан кўп вақт ўтмай, кимдир шоирнинг келганидан хабар берди. Султонмурод дарҳол ўзини айвонга олди. Шу вақтда уйдагиларнинг

аксари, шу жумладан мавлоно Фасихиддин ҳам чиқди. Ҳаманинг кўзи унда-мунда дарахтлар ўсган катта ҳовлида эди. Зар ёқа тўн кийган, мағрур бир неча сарой одамлари орасида Султонмурод шоирни, худди илгари кўргандек, дарров таниб олди, кўзлари чексиз қувонч билан ёниб кетди. Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамгина салла. Эгнида одми шоҳи тўн, устида яланг қўнғир мовут чакмон... Навоий ўттиздан ошмаган бўлса ҳам, ёши улуғлардек кўринарди. Қомати ўртадан баланд, ингичка, лекин гавдаси пишиқ, бармоқлари узун ва нафис; қора ва қисқа соқолли, хушбичим мийиқлари текис ва силлиқ; ёноқлари чиқикроқ, кенггина юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва енгил, гўзаллаштирувчи бир ҳорғинлик жилваланади. Қабарикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади.

Навоий, лабларининг учида, кўзларида жиддий табассум, одамлар билан бирин-кетин кўриша бошлади. Мавлоно Фасихиддин шоир билан кўришиб, ҳаяжон билан самимий табриклагандан сўнг бармоғи билан Султонмуродга ишорат қилди. Султонмуроднинг ҳаяжондан ранги бир оз оқарди. Қўлини кўксига қўйиб, шоирга яқин келди. Бир оз энкайиб, унинг қўлини сиқди-да, бир қадам орқага ташланди.

— Каминанинг шогирдларидан, — деди ифтихор билан Фасихиддин. — Нодир истеъдод. Замонамизнинг Абу Али ибн Синоси бўлишига каминада асло шубҳа йўқ.

— Ҳурматли устодим камина шогирдлари ҳақида гоят муболаға этдилар, — қўлларини қовуштирган ҳолда кулгансимон деди Султонмурод. Навоий дўстона табассум ва илиқлик билан Султонмуродга мурожаат этиб, унинг қаерлик экани, қандай илмларни ўтгани ва ҳоказо ҳақида суриштирди. Султонмурод ҳақиқатни яширмади. Ўзи чуқур эгаллаган илмларни, бир қадар камтаринлик билан айтиб берди. Бу вақтда атрофга тўнланган ва Султонмуродни танийдиган баъзи мударрислар ҳам унинг тўғрисида бирон нима дейишди.

— Ҳиммат ва ғайратни асло қўлдан берманг, — деди Навоий суюниб. — Эл, улус сиздек зотларга гоят муҳтождир. Илм дарахтини яхши парвариш этиб, юрт тупроғига чуқур томир ёйдирмоғимиз ва ундан мўл ҳосил олмағимиз керак. Мана

энди ошино бўлдик. Умид қиламенки, бизни ҳамиша йўқлаб турурсиз.

– Илтифотингиз учун қалбимдан ташаккур этамен, — деди Султонмурод титроқ овоз билан. — Сизнинг маърифат дарёнгиздан баҳраманд бўлмоқ қадар улуғ саодатни тасаввур этмоқ имконсиздир...

Навоий Султонмуродни бирга олиб, уйга кирди, юқорироққа ўтиришга таклиф этса ҳам, Султонмурод узр тилаб, пастроққа ўтирди. Навоийнинг қалбини тушунмаган баъзи одамларда ҳайрат сезилар эди. Улар, бу олача тўнли, фақир, ёш муллабаччага бу қадар диққат ва илтифотнинг нима кераги бор экан, деб ўйлар эдилар, шекилли. Султонмурод баъзи кўзларда шу маънони очиқ сезаркан, унинг тасаввурида, Навоийнинг сиймоси бениҳоят юксалди, унга бўлган муҳаббат учун ҳеч чегара йўқ эди.

Мухрдор шоир уй соҳиби бўлганликданми ёки камтарликданми, ҳаммадан пастда ўтирди. У дастлаб Ҳиротдаги турли мадрасаларнинг аҳволи, талабалар ва мударрисларнинг тирикчиликлари, вақф ишлари ҳақида гап очди. У кишиларнинг сўзларига диққат билан қулоқ солди. Кейин сўнгги йилларда Хуросонда вужудга келган катта-кичик илмий асарлар, девонлар тўғрисида муфассал маълумот олишга тиришди. Қандайдир номсиз бир шоир тарафидан айтилган бир рубоий, бир байт ёки бир муаммо устида сўз кетган тақдирда ҳам, Навоий жиддий суриштирди. Ҳамманинг қулфи дили очилгандек, мажлис қизиб кетди.

Султонмурод, гўё Навоийни иккинчи қайта кўриш насиб бўлмаслигига ишонгандай, ундан кўзини узмас эди. У Навоийнинг сиймосида камтарлик билан баравар кибрдан, манманликдан холи бўлган чин, улуғвор бир ғурур, қўлларининг ҳаракатида, сўзларкан, лабларининг қимирлашида, табассумида, овозида қандайдир майинлик, нозиклик, ингичка оҳанг сезар эди.

Мулозимлар дастурхон ёздилар. Меҳмонларга ҳар нав ширинликлар, писта, бодом, қуруқ мевалар жуда мўл-мўл тортилди. Кейин чиройли чинни косаларда шўрва, лаганларда эт ва юмшоқ нонлар келтирилди.

Зиёфатдан кейин мажлиснинг кексаси фотиҳа ўқиб, уй соҳибини дуо қилди, мажлис мухрдор билан хўшлашди.

Султонмурод ҳаммадан илгарирок кўчага чиқди. Бу бахтли куннинг хотирасини бошқа ёр-дўстларга билдириш ҳам Навоий томонидан Султон Хусайн Бойқарога тақдим этилган «Ҳилолия» қасидасининг кўчирма нусхаларини қаердан бўлмасин топиб, мутолаа қилишга охиқди. Катта-кичик янги асарлар ҳақида энг олдин хабардор бўладиган шоирларнинг ва шеър ҳаваскорларининг учрашув манзиллари ҳисобланган саҳхофлик растасига югурди.

II

Токчада ёнган шамнинг шуъласи ва қия очик даричадан тушган ой нури гиламларнинг гуллари устида живиллаб, хаёлий, майин манзаралар, ўйинлар ясар, ўқтин-ўқтин эсган шабада шам ёлқинини липиллатар, пастгина курси устида очик турган қалин, катта китобнинг варақларини шилдиратар ва танбурда шоир чалаётган кўйнинг сеҳрига берилгандай, жимгина тинар эди... Мусиқани шеърдан айирмаган Навоий гўзал садолар илмиини чуқур билар ва чуқур севар эди. Шоир кўзлари ярим юмуқ ҳолда завқ билан чертар, қиллар ҳаётнинг, кўнгилнинг пинҳон оҳангини садоларнинг фусункор тили билан сайратар эди...

Шоир энгил бир сўлиш олиб, танбурни токчага тираб қўйди. Бармоғидан нохунни чиқарди. Дарича ёнига ўтирди. Ҳовлида шабада билан ўйнашган дарахтларнинг энгил куйидан бошқа савдо йўк. Шоир ўйга толди. Мана, у яна Ҳиротда, ўз уйида. Балки энди бутун умр бу суюкли шаҳарда муқим бўлиб қолар... Ким билади, тақдирни хоҳиши, жилваси яна қандай кутилмаган ўйинлар кўрсатар экан!

Бу ерда энди ҳар бир нарса унга яқин, меҳрибондек кўринарди. Илгари бундай туюлмас эди. Балки марҳум ота ва онанинг руҳи, меҳри бу нарсаларда аксини қолдиргандир. Бир вақт Фиёсиддин Кичкина худди шу ерда, шу дарича остида ўтириб, уни эркалатмасмиди? Тўрт яшар вақтида (шоир ғирашира базўр хотирлайди), Мирзо Қосим Анворийнинг байтларини бийрон тили билан ўқиб бераркан, ота қандай қувонарди! Яхши одам эди у. Содда, тўғрисўз, инсофли, раҳмдил одам... Марҳума она-чи! У ўз ўртоқларининг оналарини меҳр ва шафқатда ҳеч вақт ўз онаси билан тенглаштирмас эди.

Солда, болалари учун кукунчак, қўнн-қўшниллар, акраболар билан ҳамиша хушмуомала аёл. Беш-олти ёшда мактабидан озод бўлиб югуриб келаркан, у дарров бағрига босар, сут, натир нон ва ширинликлар берарди. Мактабда мухтарам қари домла ўргатган сабоқларни ёддан ўқиб бераркан, суюнар, ўғлининг каттакон мулло бўлишини орзу қиларди.

Шохрух Мирзо вафотидан кейин, Хуросонда рўй берган сиёсий тартибсизликлар замонида, бир кўп оилалар билан бирга жонларини ҳовучлаб Ирокқа қочишлари, йўлдаги машаққатлар, томошалар, хурсандчиликлар, Шарафиддин Яздий билан учранув, айниқса сафардан қайтишда кечаси отда мудроқ босиб, ерга йиқилиб тушиши, эрталаб уйғониб қараса, бепоён, кимсасиз тақир саҳрода ёлғиз ётганлиги, атрофда қонғиб, ўт чимтиб юрган ювош отни тутиб базўр миниб олиш, йўл тополмаслик, қизғин чўлда ташналик, ниҳоят, карвон қўнган ерга етиб келганда, ғамдан ўлаёзган ота-онанинг хурсандчилиги ва ҳоказо хотиралар бир-бирига уланиб, кўз олдидан ўтаверди. Хусайн Бойқаро билан бирга мактабда ўқиркан, саккиз-тўққиз ёшида Фаридиддин Атторнинг «Ман-тиқ ут-тайр»ини мутолаа қилар, унинг сирли, оташин фикрларига берилиб кетиб, ниҳоят, бора-бора ўйин-кулгини, уйқуни, таомни ҳам унутгани, бечора ота-она бу аҳволдан қўрқиб, но-илож, шу китобни ман этиб, қўлидан тортиб олиб яширганлари, китобни бошданоек ёд олгани учун барибир такрорлай бергани... — шунинг сингари ажойиб, ширин, аччиқ хотираларни эсларкан, кўксини қандайдир ҳислар тўлқинидан бўшатмоқ учун хўрсиниб қўйди. Кейин илк шеър машқлари, илк ижоднинг азоби ва ширин ҳаяжонларини қайтадан яшатгандай бўлди. Илм, санъатни севган отанинг шоир ўғил билан қувониши, йирик шоирлар бир оғиздан мактаб, ташвиқ этишлари, ўйлаб-ўйлаб, «Навоий» ва «Фоний» тахаллусларини топиши, кекса мавлоно Лутфий билан учрашув ва унинг қутилмаган даражада баҳо бериши — буларни унутмоқ мумкинми?! Ишқ билан, ҳаяжон билан юракка, мияга нақшланган воқеалар, онлар...

Ғариблик, мусофирлик йиллари... Машҳаддаги етти-саккиз йиллик ҳаёт — хароб буқъалар, совуқ, тор мадраса ҳужраларида қундузлари куёшга чиқиб ҳаво олмай, туңлари мижжа қоқмай, муттасил китоб кўриш... Китоблар орқали асрлар

билан, минг йиллар билан, қадим файласуфлари, олимлари, шоирлари билан суҳбатлашиш. Устодлари, шериклари, учрашувдаги улуг одамлар суҳбатларидан баҳраманд бўлгани юзларча донишмандлар — то сўнгги устоди самарқандлик Хўжа Фазлулло Абуллайсга қадар ҳаммасини эслади. Барчасидан мамнун эди. Фикран яна улар билан гаплашмоққа бошлади.

Ташқарида оёқ товуши эшитилди. Шоир бошини бирдан кўтарди. Эшик «ғирч» этиб очилди-да, рухсат сўраб, укаси Дарвешали кирди. Бу, ўқимишли, тавозели одам бўлса ҳам, бир кўп жиҳатлари акасига ўхшамасди. Ҳавойи ҳаётга берилган, бепарво, укувсизроқ эди. Навоий унинг ним маст сузилган кўзларига қаради, киноя билан жилмайди.

— Сўзланг, иним, юртда қандай хабарлар бор?

— Шу кунларда ший ва сунний ғавғосидан ўзга муҳим ҳодисани билмаймен, — деб жавоб берди Дарвешали аста ўтириб. — Ҳар ерда суннийлар норозилик билдирмоқдалар: «Подшоҳ ший, масжидларда имомлар ший... Бунга бардош этиб бўладими!» — дейдилар.

— Таассуфки, — деди Навоий ғижиниб, бошини тебратиб, — бу маъносиз ғавғо подшоҳнинг фармони билан рўй берди. Улус орасига тафриқа солмоқдан ўзга иш йўқми, ажабо? Давлатнинг молияси не ҳолда, кўшин не аҳволда, мадрасаларда толиби илмлар, олим ва фозилларнинг тирикчиликлари қандай, ҳар нав амалдорлар пойтахтда, туманларда, вилоятларда халққа не турда муомала қилурлар; деҳқоннинг рўзғори нечик, косибнинг кори нечик — мана бу вазифаларни ақл ва идрок кўзи билан кўриб, тадбир ва салоҳият билан ҳал қилмоқ керак эди. Иним, ҳар қандай мазҳаб жанжалларидан юқори турмоқ лозим. Ягона хусни мутлақ мавжуддир. Қуёшнинг нурида, денгизларнинг жўшқинида, тоғларнинг муаззам жуссасида ва япроқларнинг титрашида унинг жамоли жилвасини кўрамыз. Кўнгилни унинг ишқи, ёди билан тўлдирмоқ керак.

Дарвешали шоир фикрининг илдизларига етмоққа тиришиб: қуйи солган бошини аста чайқаган ҳолда сукут этди. У ўзи оғасига ва унинг фикрларига чуқур эҳтиром билан қарар эди.

— Бу диний низолар улғайиб кетмаса эди... — деди ниҳоят Дарвешали.

– Хайр, биз бу дағдағаларни ўртадан кўтаришга ҳаракат қилурмиз, — деди Навоий қатъий оҳанг билан. — Гарчи бу мазҳабларнинг бирини ўзгасидан афзал кўрмасак ҳам, улуснинг бирлигини эътиборга олурмиз. Иним, дунёда китоб ўқимокдан, тафаккурдан, шеър айтмоқдан ўзга завқбахш машғулот йўқдир. Табиатим кўпроқ бу томонга мойил эди. Сокин бир масканда яшаб, бу завқ дарёсида сузмоқчи эдим. Лекин менга, маълумингиз, давлатда вазифа бердилар... Ёлғиз эл ва улус манфаатини назарга олиб, мансабни қабул этдим. Бу муборак юртда қилинадиган ишлар бениҳоят кўндир. Бу ишларнинг ҳар бирига элимиз асрлардан бери ташнадир. Масалан, бир кутубхона яратмоқ хаёлим бор... Сиз энди доруғани кутубхонаи хумоюндинсиз, сизга тааллуқли бўлганидан, айтиб ўтмоқ истаймен.

– Ҳар бир ниятингиз учун қул каби хизмат қилурмен, — деди Дарвешали қўлини кўксига қўйиб.

– Биз шундай кутубхона бино қилайликки, — шавқ билан давом этди Навоий, — бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин. Жамики улум ва фунундаки, азминаи қадимдан то шу дамгача одамзоднинг фикр гавҳари ижод этмишдир ва китоб суратига чекилмишдир — барчаси бизнинг кутубхона хазинасини зийнатласин. Фақирининг холис нияти шулки, бу ерда Хуросоннинг ва ўзга мамлакати исломнинг барча уламо, фузало, шуароси китоблардан истифода қилғай. Бу ерда фалсафанинг Сукрот, Афлотун ва Арастулари, ҳикмат ва риёзиётнинг Фисоғурслари, илми тибнинг Абу Али ибн Синолари, илми ҳайъатнинг Улуғбеклари, шеърнинг Фирдавсий ва Низомий Ганжавийлари — ҳар қайсилари ўз сохаларида осойишта машғулотда бўлғайлар. Илмнинг равнақига ҳаракат қилғайлар, фикрнинг янги-янги хазиналарини ихтиро этгайлар. Алар кашф этган ҳақиқат куёшлари юртимиз самосини нурга тўлдирса, мақсадимизга етган бўлурмиз. Дарвешали, кўнглингиз ҳар чоғ эл муҳаббати билан лаболаб тўлсин, ҳар ишга бел боғлар экансиз, элнинг манфаат ва заруриятини ўзингиз учун бир мезон, деб билинг...

– Албатта, шундай бўлмоқ керак, — деди Дарвешали, сийракроқ соқолини қашиб қўйиб, — элга хизмат қилган кишининг эътибори, қадри қиймати ошар...

Навоий укасига маънодор тикилди.

– Яхшилик билан ном қолдирмоқнинг ўзи улуғ мукофотдир, — деди у кескин равишда. — Ҳикматингиз самосини ҳаргиз булут қонламасин, иним.

Дарвешали уялгандай, кўзларини яширишга тиришди. Кейин ганин кутубхонага бурди. Биринчи галда бир иморати олий қурмоқ кераклиги ҳақида сўзлади. Навоий тоқчадаги шамга каради, ўрнидан кўзгаларкан, Дарвешали: «Мен... мен...», деб дик этиб турди-да, шамдонни олиб ўртага қўйди ва микроз билан шам учини авайлаб кесди. Шоир бир тахта шалдирама қоғоз олиб, очиқ, қалин китоб устига қўйди. Қаламни чиройли, мўъжаз мис сиёҳдонга ботирди-да, қоғоз устида жуда эҳтиёт билан аста юрита бошлади. Бир оздан кейин Дарвешали олдинга сурилди, кўзларини катта очиб, қоғозга, акасининг дам тўхтаб, дам енгил ҳаракат қилган нозик қўлларига қараб турди. Қоғоз ғалати чизиқлар билан тўла бошлади. Ниҳоят, Навоий қаламни қўйди, қаддини ростлади, укасига табассум билан боқди.

– Мана бу ашколга диққат этинг, — деди у қоғозни Дарвешали томон суриб, — биз меъморий санъатда соҳибни вукуф эмасмиз. Бу соҳанинг устоди комили, албатта, ўз сўзини айтар, лекин биз ўйлаган иморат, тахминан шу шаклда бўлиши керак.

Қоғоздаги шакл бинонинг тарҳи эди. Дарвешали қизиқиб томоша қиларкан, бу муаззам бино бутун тафсилоти билан шоирнинг кўз олдида гавдалангандек, Навоий унинг ички тuzилиши, ташқи кўриниши, нақшлари, бўёқларига қадар тushунтирди. Дарвешалининг ҳар бир саволига, гўё шу қабилдаги бинони бирон жойда кўриб мақбул топган каби, тўла жавоб берар эди. Кейин Дарвешали билан китоблар йиғиш тўғрисида сўзлашди. Қийматли китобларнинг нусхаларини кўнайтирмоқ учун Ҳиротдаги энг яхши котиблар ва муқова усталари ҳақида суриштирди.

Ҳирот хўрозлари кечанинг сукутини иккинчи дақиқир бузганда, Дарвешали уйку босган кўзларини уқалаб, ўз хонасига чиқди. Шоир ўзини ҳали тетик ва енгил сезар эди. Кечанинг майин сукунатига шўнғиб, бир нафас хаёл сурди, бир парча тоза қоғозни олиб, қаламни ушлаган ҳолда ўйлади. Сўзлар фикрнинг олтин ипига терилиб, қофиялар бир-бирини имлаб, иноқ қўл бериша бошладилар. Қалам қоғознинг силлиқ бетида юриб кетди:

*Йиллар тутубон шайх мақолотига гўш,
Не кўнглума завқ етти, не жонима жўш.
Жонимга наво солди-ю, кўнглимга хуруш,
Бир журъа била муабачаи бодафуруш.*

Рубоийни ичида ўқиди, юзини табассум коплади. Сиёҳ куригандан кейин, қоғозни усти ўйма гулли чарм жуздонга тикиб, арабча қалин китобни варақлашга бошлади.

• • •

Эртаси қуёш ёйилганда, эшикка чиқиши билан, жуссаси кичикроқ бўлса ҳам, семиз, ювош, йўрға жийрон отни хизматкор тутди. Шоир узангига оёқ қўйиб, ўзини эгарга олишга улгурмасданоқ от аста юриб кетди.

Бозор куни бўлганидан кўчаларда қатнов зўр эди. От, эшак минган деҳқонлар, кўнғирокларини жаранглатиб салмоқланган қатор туялар, калава тўла саватларини бошларига қўйган кампирлар, матоларини қўлтиқлаган тўкувчилар ва ҳоказо қурама оломон бозор томонга окарди.

Шоир Хиёбон кўчасини ўтиб, Боғи Зоғоннинг катта дарвозасига етиши билан бу ерда тартибни кузатиб турган навкарлар муҳрдорга салом бериб, дарров отнинг жиловини ушлади-лар. Шоир уларнинг ёрдамисиз отдан тушди-да, Боғи Зоғонга кирди. — Бу турли қасрлар, кўшқлар ва бошқа гўзал бинолар ва ажойиб хиёбонларга бой ғоят катта боғ эди. Дарахтлар оралаб кетган кенг, тоза ва қуёш нурлари билан олачалпоқ йўлдан бориб, бир неча таноб жойини ишғол этган катта гулзорга чикди. Бу ерга гўё бутун дунёнинг гуллари тўпланган эди. Турли-туман ранг ва зиё билан қуёшда яшнаган бу чаман кўзларни қамаштирарди. Навоий гулни, рангни жуда севар эди. Ҳар кунгидек, тўхтаб, завқ билан томоша қилди. Кейин бу чаманзор қаршисидаги қошонага — деворлари, устунлари, эшиклари наққошлар қўли билан ясалган нақш гулзорини товлантирган бинога томон юрди. Олтин қуббачалар, ўймакор гуллар билан безанган эшикни очиб, кичикроқ, лекин серҳашам бир хонага кирди. Бу ерда уни дўсти Хўжа Афзал қарши олди. Бу — паст бўйли, тийрак кўзли, хушмуомала, қарийб ўзи билан тенгдош киши эди. Хўжа Афзал дафтардорлик, ҳисоб-китоб ишларига жуда моҳир бўлиш билан баравар, давлат ишларида тадбирли, виждонли бир мансабдор эди.

— Кўзим сизда эди, марҳамат қилинг, — ўрнидан туриб жой кўрсатди Хўжа Афзал. — Ҳали девонда ҳеч ким йўқ. Голибо, ҳокон ҳазратлари хануз ҳарам доирасидан чиқмаган бўлсалар керак.

Навоий ўтириб, дўстининг шахсий ишлари ҳақида сўрагандан кейин, аввалги суҳбатларда бўлганидек, гап яна давлатга, халққа доир умумий масалалар соҳасига кўчди. Навоий адолатли давлатнинг асосий сифатлари нималардан иборат бўлиши кераклиги, подшоҳнинг халққа ва халқнинг подшоҳга муносабати, вазирлардан ва беклардан тортиб, то энг кичик амалдоргача ҳар бир иш учун қонун олдида масъул бўлиши, халқнинг тирикчилигини яхшиламоқ учун лозим бўлган чоралар ва ҳоказо тўғрисида гапирди. Бутун бу масалалар устида Хўжа Афзал шоирнинг фикрини қувватлади ҳам бу яхши ниятларни ҳаётда кўрмоқни орзу қилди.

— Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, — деди Навоий шавқланиб, — ўзга халқлар ибрат ола билсинлар. Тоқайгача инсонлар ваҳшат саҳросида қолурлар! Инсон барча махлуқотнинг тожидир. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлан тирмоқ мумкин.

— Ғоят гўзал фикр, ғоят гўзал ният, — таъкидлади Хўжа Афзал. — Лекин бу мамлакатда мансабдорлар тоифасининг халққа жабр-зулм қилмоғи бир одат ва анъана ҳолига кириб қолган... Мана бу зўр бало!

— Ҳар ерда жабрнинг тигини синдирмоқ зарур, — деди Навоий қатъият билан. — Золимлар билан муроса қилмоқ жиноятдир. Мабодо ўзимиз синдира олмасак, подшоҳга арз этмоғимиз, уни ақлга, инсофга даъват қилмоғимиз керак.

Мулозим кириб, Навоийга подшоҳ уни йўқлаётганини билдирди. Шоир ташқари чиқиб, ўнг ёқдаги қирқ мармар устунли қасрга томон юрди. Ерига гулдор чиннилар қопланган даҳлизда кафшини қолдириб, зарҳал эшикни очиб, ичкари кирди. Тўрда, тахтда ўтирган Хусайн Бойқарога уч марта букилиб, расмий таъзимни бажо қилгач, ижозат сўраб ўтирди. Хусайн Бойқаро белидан юқориси кенгайиб борган қабарик кўкракли, кенг яғринли, миқти гавдали эди. Йирик, қийик, ўткир қаровчи кўзлари ирода ва ингичка ҳийла билан бирга

қандайдир бекарорлик, енгил ва шўх табиатни ҳам ифодалар эди; бошида йирик гавҳарлар қадалган қоракўл қалпоқ, эғнида ёқаси олтин гуллар, қимматбаҳо тошлар ранг-баранг порлаган қизил абришим тўн. Энлик камарида олтин қуббачалар, йирик гавҳарлар, Бадахшоннинг асил лаъли-ёқутлари оловланар эди. Даричалари гўзал боққа очилган катта, ёруғ уйнинг деворлари, шипи порлаган олтин-кумуш билан, санъатнинг мўъжизаси бўлган нақшларнинг жонли гуллари, ёрқин ва оҳангдор бўёқлари билан кўзларни беихтиёр ҳам узоқ вақт ўзига қадаб қўярди. Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар, баланд шиплардан осилган олтин қандиллар, токчалардаги асил ажойиб хитой идишлар, зийнат ақлни шоширар эди.

Навоий ўзини, ҳар вақт учрашгандагидек, сарбастлик билан тутиб, подшоҳнинг кайфини сўради. Хусайн Бойқаро ҳам шоир билан учрашганда ўзини қадимги дўстдек тутишга тирришар эди. У баъзи вилоятларга, туманларга ҳоким тайин этиш, Абусаид Мирзонинг ўғли Султон Маҳмуд билан қандай муносабатда бўлиш ва ҳоказо масалалар ҳақида шоир билан фикр олишди. Навоий ҳокимлардан бошлаб то маҳалла қоровулига қадар ёлғиз давлат манфаатини ўйлайдиган, халқ билан яхши чиқишадиган инсофли одамлардан тайин этишни ҳамиша бир қоида қилиб олмоқ зарурлигини уқтирди. Султон Маҳмуд билан дўстона муносабат боғламоқ кераклигини, агар у Мовароуннаҳр билан қаноатланмай, Хуросонни босиб олиш учун фитна кўзғаб, тиф кўтарса, омон бермаслик, кераклигини баён қилди. Хусайн Бойқаро бу фикрларга сира эътироз қилмади, бир нафас сукут қилиб:

– Мажидиддин Муҳаммадни танурмусиз? — дея бирдан сўради.

– Таниймен, — жавоб берди Навоий. — Аммо, феъл-атворини билмаймен.

– Бағоят бўлимли инсон, — деди Хусайн Бойқаро бошини тебратиб. — Мирзои Кичикка ихлос билан хизмат қилмоқда. Бизга садоқати, ҳиммати баланд, ҳавасим келди. Мен уни парвоначи қилиб олсам, деган мулоҳазага келдим.

– Агар садоқати самимий бўлса, — деди Навоий иккиланиб, — ҳоқон ҳазратлари синаган бўлсалар, у тақдирда каминанга учун эътирозга ўрин қолмайди...

Хусайн Бойқаро бу хусусда қайта сўзламади. Кимхоб тўшакнинг остига қўлини тикиб, букланган қоғозни олди-да,

кулиб шоирга узатди. Навоий ипакдай майин, қимматбахо қоғозини очиб, табассум билан подшоҳга қараб қўйди. Бу — Ҳусайн Бойқаро ёзган ғазал эди.

Ҳусайн Бойқаронинг ёшликдан шеърга ҳаваси кучли эди. Болаликдан Навоий билан бирга ўқиркан, форсий, туркий шоирларни бирга мутолаа қилишар, шеър ҳақида суҳбатлашар, бутун-бутун қасидаларни, ғазалларни ёдлашар эди. Лекин ёшликда ҳам фикри, хаёли кўп вақт тожу салтанат орзу-армонлари билан банд бўлгани учун бўлса керак, шоирликка оз кунт қилар, баъзан биронта ғазал ёзиб қўяр эди.

Навоий ғазални дастлаб ичида ўқиди. Кейин товуш чиқариб, чиройли ўқиди. Ҳусайн Бойқаронинг бошқа ғазаллари каби, бу ҳам равон, муסיқийли ошиқона ғазал эди. Навоий шу мисраларни мақтади:

*Ўтқа ёққил сарвени, ул қадди раъно бўлмаса,
Елга бергил гулни, ул рухсори зебо бўлмаса,
Сарв бирла гул тамошосига майлим йўқ турур,
Бое аро ул сарви гулруҳдин тамошо бўлмаса!*

Бу мисраларни таҳлил этиб, уларда шоирнинг ўзига хос маъно, хаёл, ранг борлигини кўрсатди ва, биров билан мунозара қилаётгандек, қизғинлик билан гапирди: «Ўз тилимиз нақадар тоза, рангли ва салоҳиятли. Бу сўз билан ҳар нечук руҳни, маънони ифода этмоқ мумкин. Мен аминменки, бизнинг лисонимиз фикр гавҳарларини, назм ипига теришда форс лисонидан кўра кўпроқ имкониятларга моликдир. Бу ғазалларни ўқиб, форс фусаҳолари ва ўзимизнинг форсийпарастларимиз не деб оғиз очишга жасорат қила олурлар!»

— Бу тилни шеърнинг шери мудрофаа қилар экан, яна қайси мард аксин исбот қилур! — деди кулиб Ҳусайн Бойқаро. — Жаноблари ўз нодир асарлари билан тилимизнинг ҳуснини, қувватини донишманд халқ қошида намоён этдилар... Хотирингиздами, гўдаклик мавсумингизда тилимизни қандай муҳаббат билан ташвиқ этардингиз? У чоғларда ўз сўзимизга муҳаббатни менга сиз талқин этган эдингиз. Бу муҳаббат алҳол дилимдадир.

Навоий ўзи ҳақида айтилган бу ҳаққоний сўзларни камтарлик билан, бошини қуйи солиб тинглади. Ҳусайн Бойқаро

ўз ғазалини жамики шоирларга татаббу учун бериб, улардан бунга жавоб ёзишлариини сўрамоқчи эканлигини сўзлади.

— Фараз қилайлик, — деди Навоий қулиб, — ғазални юз шоир татаббу этиб, қалам сурсалар, юз ғазал вужудга келади. Бир тун гул юз ғунча очади!

Эшикога кириб, аркони давлатнинг ҳозир бўлганини билдиргач, Ҳусайн Бойқаро киришга ижозат берди. Беклар, вазирлар, улуғ мансабдорлар ва подшоҳнинг ҳар вақтки ҳамсуҳбатлари, муқарраблар кимхобларга, хитойи шохиларга беланиб киришди. Ҳар ким, ўз даражасига кўра, ҳар вақт ўтирадиган ўрнида қарор топди. Беклар беги Музаффар барлос подшоҳга яқин, энг юқори ўринни ишғол этди. Ҳусайн Бойқаро тож-тахт ғавғосида тоғ, чўл ошиб, ўз ракиблари билан курашиб юрган паллаларда унга кўрсатган хизматлари учун бу бекининг ғурурига чек йўқ, ўзини ғўё подшоҳга шерик каби тутарди. Умуман, давлатнинг устун ҳисобланган бу одамларнинг аксари, қандай бўлмасин, бирон қизиқ сифати, феъли-хуйи ё иши билан донг чиқарган эди. Муҳаммад бурундук барлос — қадим беклар наслдан, ғоят билимли, сардор, улуғвор одам. Лекин овга, қушга шунча ўч эдики, мабодо қушларидан бири ўлиб қолса, роса мотам тутар, бу ўлгандан кўра, фалон ўғлим ўлса бўлмасмиди, дерди. Зулун Арғун телбароқ, лекин ажойиб қиличбоз, баҳодир, ёвқур бек эди. Ҳар вақт икки қўл билан шатранж ўйнарди. Ислим барлос — содда, диловар, ов ва қуш илмининг пири, ўзининг махсус ёйини куч билан отиб, ўқни тахтадан ўтказар эди. Ана шундай баҳодирона ишларни кўп биларди. Мўғулбек иши — ҳаминша қимор! Бадриддин шундай чаққон эдиким, етти отнинг устидан қаторасига сақраган. Саид Бадриддин — бутун ҳаракати нозик, нафис эди, ажойиб рақс этарди. Ўзи ихтиро этган рақслари бор эди. Хўжа Абдулла Марворий — ҳар илмдан биларди. Ажойиб қонун чаларди, шеър айтарди. Хатни чиройли битарди. Шеърни фавқулудда завқ ва нозиклик билан танларди. Лекин ашаддий фисқ ва фужурчи эди.

Тантана, ҳашаматни севган Ҳусайн Бойқаро уйни тўлдирган ва улуғвор таъзим, важоҳат билан ўтирган ранг-баранг оломонга фахрланиб қаради. Кейин беклар билан қўшин тўғрисида бир оз суҳбатлашди. Вилоятлардан келган баъзи хабарлар ҳақида вазирлардан маълумот олди. Нима учундир шайх ул-

исломдан шариятга доир бир масалани сўради. У қироат билан ва ғоят салмоқлаб сўзлар экан, зоҳиран диққат қилаётгандай кўринса ҳам, сабрсиэлангани билиниб турарди. Кейин ов ва қушчилик тўғрисида сўз очди. Ислим барлос бирдан жонланиб кетди. Азамат гавдасини подшоҳ томонга сал эгиб, қудратли қўллари билан дағал, сийрак мўйлабини бир силаб кўйиб, қушларнинг равиш-рафтори ҳақида кизик маълумотлар бермоққа бошлади. Муҳаммад бурундук барлос ҳам гапга аралашди. Ов тўғрисида эртаққа ўхшаш қизик гаплар аста-секин ҳамманинг диққатини тортди. Подшоҳ дам кулиб, дам жиддий ўй билан кулоқ солди. Ниҳоят, Ҳусайн Бойқаро катта ва давомли овга тайёргарлик кўришни ва умуман овга доир жамики ишларни Ислим барлосга топширди-да, қўл ишораси билан ўлтиришни ёпди. Бутун мажлисни ўзининг шоҳона зиёфатига таклиф этди. Ҳамма ўриндан кўзғалиб, таъзим бажо келтириб тураркан, Ҳусайн Бойқаро аста мағрур юриб, бошқа хонага ўтиб кетди.

УЧИНЧИ БОБ

I

*Ш*ом қаросида Мажидиддин хизматдан уйга қайтди. Ичкари ховлида уни ўн олти яшар чўри қиз Бўстон, ҳар вақтдагидай, уятчан бир таъзим билан қаршилади. Бекасини ҳозиргина саройдан бир канизак келиб, подшоҳнинг бош хотини Бека Султонбегимнинг зиёфатига олиб кетганлигини билдирди. Мажидиддин кунчи эрлардан бўлса ҳам, лекин бу хабар уни жуда кувонтирди: унинг номи ва рутбаси сарой хонимларининг ҳам олий диққатини жалб этган. Демак, бир кун эмас-бир кун унинг хотини маликани бутун канизаклари, надималари билан ҳам Ҳиротнинг юксак оилаларининг хонимларини ўз уйига чорлайди. Ишқилиб, бахт отини қамчилаб, кичик саройдан олий саройга илдам ўтиб олиш керак!

Мажидиддин ясоғли уйга кириб, ёстиққа ёнбошлади. Чўри қизга шамни токчадан ўз олдига олиб кўйдирди. Қорни тўқ бўлганидан, Бўстон келтирган бир лаган қовурдоққа қиё боқмай, шарбат сўради. Бўстон чиройли кўзачадан тиник

шарбатни гулдор косага қуйиб, тавозе билан тутди. Бирок хўжасининг кўзларида аллақандай ҳаёсиз орзунинг ёнганини сезиб, саросималаниб, тезгина эшикка чиқишга интилди.

— Бунда кел, ҳой, ўтир! — Аччиқланиб қичқирди Мажидиддин.

Ихтиёрсиз чўри кўрққанидан яқинроқ келиб, гўё бирон юмуш кутгандай, чўққайиб ўтирди. Чиройли, маъсум кўзларини яширди. У ўн икки ёшида Бадахшонда сахройи қарокчиларнинг қўлига асир тушиб, турли азоб-уқубатлар, можаролар чиғиривидан ўтиб, ниҳоят, бундан икки йил бурун, ўн тўрт ёшида, Мажидиддин чўри — «гунг» қилиб сотиб олган эди. Бўстонни тақдир бир қарич ёшидан бошлаб ҳаётнинг золим панжасига ташлаган, уқубатлар гирдобидида суздирган бўлса ҳам, ниҳолдек нозик, туйгун қизнинг эркин ҳаётга бўлган умиди сўнмаган эди. У ўз софлигини сақлашга тиришар эди. Бўстон хўжаси Мажидиддинни биринчи кўрган ондаёқ ундан бадгумон бўлган эди. Ёлғиз учрашишга тўғри келган пайтларда унинг кўзларига қарай олмас эди.

Мажидиддин косадаги шарбатни бўшатиб, соқол, мийиқларини шоҳи рўмолча билан артди-да, қизга термулди. Фақат қизнинг кир, дағал бўз кўйлагини кўриб, ипақларга, бахмалларга чулғанса, хуснига юз қатла хусн қўшилади, деб ўйлади ва ишқий ҳангома учун фурсатни жуда қулай топган бўлса ҳам, насиб этган кун қизни ҳаммомга юбориб, нафис кийимлар кийдириб, ундан кейин ўз оғушига олишга қарор этди. Қўлини узатиб, дастрўмолини қизнинг юзига яқин бир силкди-да, уни чўчитиб юборди.

— Гул қизим, мен сенга яқинда анча ўртоқлар топамен, не дейсен?

Хўжасининг муомаласидан вужудини титроқ босган чўри ҳеч нима демай, хуркак кўзларини атрофга жавдиратди, холос.

— Нега жавоб бермайсен? Мен худди сен тенги соҳибжамол кизлардан бир нечасини келтирамен. Уларнинг ҳаммасига сен бошчи бўлурсен. Юмушларинг озаяди. Ҳаммаларинг Боғи Эрам кизларидек ясаниб юрасенлар...

Бу сўзлар қизнинг кўркув ва андишасини кучайтирди. У бошини яна қуйроқ эгиб, кўзларини ердан узмас, қандай қилиб ташқарига қочишни билмас эди. Унинг бахтига,

шу аснода кўча эшик бирдан тақиллади. Бўстон, қафасдан чиққан қуш каби, ташқари отилди, кафшини пойма-пой илиб югурди. Бирпасдан кейин дадил юриб келиб, Абулзиё деган кишининг учрашмоқчи эканлигини билдирди. Мажидиддин ижирғаниб, аста ташқари чиқди. Қоронғуда таниш овозни эшитиш билан Мажидиддин ичдан қувонди, лекин ташқари кўринишда ғурур ва савлатни қуюқлаштирди-да, бутун Хуросонга донғи кетган бойлардан Абулзиё билан кўришди ва уйга бошлаб кирди.

Абулзиё қалин адрас кўрпачага ўтириб, чувак юзини коплаган қоп-қора қуюқ соқолини силаб, фотиҳа ўкигандай бўлди.

– Зоти олийларига подшоҳ ҳазратларининг илтифотлари баланд эмиш, — деди Абулзиё қуюқ, пайваста қошларини чимириб. — Худо насиб этса, яқин кунларда янги рутбаи олий билан жанобларини табрик қилурмиз.

– Қаердан эшитдингиз? — билмаган киши бўлиб сўради Мажидиддин.

– Подшоҳ ҳазратларни бир мажлисда сизни ёдламишлар. У мажлисда бўлган ҳамсуҳбатларидан эшитдим...

– Шундай хабарлар бор... Эҳтимол, содиқ бандаларига инobatларини аямаслар, — деди Мажидиддин ва меҳмоннинг ишлари ҳақида сўради.

Карвонлари Ҳиндистон, Хитой йўлларида муттасил қатнаб турувчи бу савдогар, ишнинг ривожини ва кўраётган фойдаларидан оғиз очмади, камчиликлар устида тилни бир қарич қиладиган, пашшани филга айлантирадиган ҳамма савдогарлар каби, ёлғиз чатоклари ҳақида гапирди.

Мажидиддин Бўстонни имлаб, дастурхон ёзишга буюрар экан, меҳмон қатъиян рад этди.

– Ҳозиргина шулонда эдик, — деди у бармоқларидаги гавҳар кўзли узугини ўйнаб, — бир масаланинг ҳали учун қошингизга келган эдим. Билмадим, жаноблари қандай қарар эканлар...

– Бизнинг холис ниятимиз, — деди Мажидиддин қўлини кўксига қўйиб, — дўст-ёрларга ҳамиша хизмат қилмоқдир.

Абулзиёнинг торгина пешонаси буришди. Бир кўзини, одати бўйича, қисиб, шамга бир нафас тикилди. Сўнг Мажидиддин томонга энқайди.

– Хазинанинг сийму зарга эҳтиёжи не даражада?

Мажидиддин кулумсираб жавоб берди:

– Шоҳларнинг хазинаси бамисоли бир дарё... Лекин бир фарқи бор: сув кўпайса, дарё тошади. Аммо хазина жавоҳиротга асло тўймайди.

– Бағоят тўғри фикр, — деди Абулзиё, — хусусан, бизнинг подшоҳи ислом каби Ҳоғамтой султон учун хазина дош бермайди. Подшоҳнинг муборак таъблари ҳашаматга мойил кўринади. Ҳар кун Жамшиди осо базмлар, таърифидан тиллар лол бўлувчи зиёфатлар тартиб этмоқда эмишлар. Камин хазинанинг баракатига саъй-ҳаракат қилсам, деган ниятда эдим...

– Не тариқ билан? — қизиқиб сўради Мажидиддин.

– Жанобларига офтобдай равшанки, хазиннага маблағ эл улусдан қатра-қатра томиб келади. Биродарингизнинг холис нияти шулки, хазинага тангани биз қоплаб-қанорлаб ағдарсақда, сўнг улусдан бир-бир териб олсак...

– Англадим, англадим, — деди Мажидиддин сабрсизланиб, — тегишли амалдорлар тарафидан халқдан йиғилгуси закотларни маълум шарт билан ҳукумат ихтиёридан сизнинг ихтиёрингизга ўтказилса... Мақсадлари ушбуми?

– Балли, — жавоб берди Абулзиё, — бу ишда жаноблари воситачилик қилсалар, иш тезроқ саранжом бўлар эди: жаноблари шаҳзода Мирзои Кичик орқали ҳаракат этсалар ҳам мумкин. Яна бу жиҳатни ўзингиз билурсиз.

Мажидиддин бир оз энкайиб, кўзларини ярим юмиб ўйлади. Тижорат аҳли билан алоқада бўлишнинг фойдаларини яққол кўрди. Бу вазифанинг уддасидан чиқишига ишонарди. Лекин, мушкул масала қаршисида қолган каби, жўрттага иккиланиб, сукут қилиб ўтирди.

– Подшоҳ ҳазратларининг қошига қуруқ кирмайсиз, — деди Абулзиё дилгир бўлгандай куюниб, — катта тухфа ҳозирлаб қўйибмен... Сиз жанобнинг хизматингизга ҳам тайёрмен.

Мажидиддин яна сир бой бермади. Подшоҳ ёки баъзи вазирлар эътироз қилмасмикан, деган мулоҳозада эканини сўзлади.

– Мен бу соҳада ҳеч тажриба кўрган эмасмен, — деди Абулзиё, — шунинг учун ҳозирча ёлғиз Ҳирот вилояти кифоя қилади. Мен биламен, ҳозирги кунда подшоҳ ҳазратлари учун катта маблағ керак.

— Хўп, жамики мушкулотни ўз зиммамга олайн, — деди айёрча кулиб Мажидиддин, — лекин бу хайрли ишга мен ўзим ҳам шерик бўлаин. Майли, кичик бир ҳиссаси бўлсин...

Бундай таклифни асло кутмаган Абулзиё торгина, бурушук пешонасини қашиди. Кейин аллақандай зўраки кулги билан деди:

— Сизнинг бахтингиз вазирлик мансабида. Девони олийдадир. Сизга бу дардисар ишларнинг не ҳожати бор?

— Биз нима бўлибмиз! Вазирлар, беклар орасида тижорат билан шуғулланувчилар озми?

— Хўп, бу шартни қабул қилдик... — деди ноилож Абулзиё.

Мажидиддин ишни жуда қулай шарт билан олишга тиришажагини сўзлади ва ёлғиз Абулзиё номидан музокара юритиб, ўзи пинҳон қолиши кераклигини уқтирди. Абулзиё қўлтиғидан оғир шоҳи халтача чиқарди-да, халта оғзини ҳимариб, Мажидиддин олдига шарақлатиб қўйди. Шамда оловланган олтин каби, Мажидиддиннинг юзи, кўзи шодликдан учкунланиб кетди. Бойга миннатдорлик билдириб, халтачани дарров ёстик тагига тикди. Меҳмон кетгандан кейин Мажидиддин халтани ағдарди. Шамда чақнаб кўзларни қамаштирган олтин тангаларни ҳузур қилиб санаб, сандикқа ташлади. Абулзиёнинг совғаларини подшоҳга ўзиникидек пешкаш қилиш, ҳозирги валинеъматини шаҳзода Мирзои Кичик орқали ишни қулай саранжом қилиш ва ҳоказо тўғрисида ўйлаб, уйқуси қочди.

II

Тўғонбек бир ҳафтадан буён ҳар кун хўжасининг зотли отларидан бирини миниб, Ҳиротда гашт қилиб юради. Эғнида янги чакмон, бошида янги қалпоқ, киссаси тангасиз қолмайди. У Мажидиддин хизматида кирган куннинг эртасигаёқ ота мерос азиз ханжарни қайтариб олди. Оқшом мўл, текин овқатни егандан кейин шаробхонага ошиқади. Майхўрликда, курашда, от чопишда, ўқ узишда шаҳарнинг донг чиқарган жаҳонгашта йигитлари билан дўст тутунишга ҳам улгурди. Биринчи кунларда хўжаси билан оз учрашарди. Кейин, Тўғонбек гап асносида турли масалалар тўғрисида ўз фикри-

ни, карашини баён қила бошлагач, у тез-тез чақирадиган, узоқ гаплашадиган бўлди. Тўғонбек учун бу даргоҳда айтарли юмуш йўқ эди. Икки-уч ой ичида у ниҳоятини бир неча марта далага чиқиб, Мажидиддиннинг отадан қолган катта ерларидаги дехқончилик ишларини назорат қилиб қайтди.

Бир кун эрталаб нонуштадан кейин Тўғонбек чиройли туркман отни эгарлаб тураркан, мўйсафид қул — Нурбобо яқин келиб, хўжа уни чақирганини айтди. Тўғонбек, гўё эшитмагандай, бир қанча вақт отнинг у ён-бу ёнига ўтиб, пардозлаб, сўнг пўнғиллади:

– Иш ёрти қолмасин, қари шайтон. Ол супурткини, обдон тозала!

Тўғонбек эшикда кийимларини қоқиб-суқиб, Мажидиддиннинг хонасига кирди; тиз чўкиб, кичик, айёр кўзларини хўжасига тикди.

– Йигит, бир хизмат бор... — деди Мажидиддин вақти чоғлик билан.

– Буюрсинлар!

Мажидиддин бутун Ҳирот вилоятининг солиқларини йиғиш Абулзиё ихтиёрига ўтганлиги ва бу ишда унинг ўзи ҳам ҳиссаманд эканлигини, шу кунларда фавқулодда катта харажатлар қилгани учун ақчага мухтожлигини, иложи бўлса бу кундан бошлаб баъзи солиқларни йиғмоққа киришимоғи кераклигини сўзлади.

– Обдон яхши иш бўлибди-ку! — деди Тўғонбек кўпол гавдасини хўжаси томон суриб. — Дуруст, мубоширлик чакки иш эмас. Лекин йўл-йўригини тушунтиринг.

Мажидиддин Хуросонда ер мулканининг турли шакллари, уларнинг солиқларга муносабати ҳам одатда йиғиладиган ҳар нав солиқлар ҳақида узоқ ва батафсил сўзлаб тушунтирди. Ҳозирги пайтда «қўш солиғи»ни йиғиш пайти бўлганидан, буни алоҳида тушунтирди. Кейин ўз ҳиссасига тушган туманларни санаб чиқди-да, тоқчадаги китоб орасидан муҳрлар босилган бир тахта қоғоз чиқариб: «Мана бу сизнинг васиқангиз, эҳтиёт қилиб сақланг», деди. Тўғонбек васиқани ўқимасданок буклаб, киссасига солди-да, қулиб: «Қани, оқ йўл тиланг бизга!» деб хайрлашиб, ташқари чиқди. Нурбобо эгарлаб қўйган отни миниб, жўнаб қолди. Одати бўйича, отни қаттиқ хайдаб, куннинг қизиган палласида бир қишлоққа кирди. Бу ерда

хам, худди ёв қувгандай, каттиқ юрди; қўнар манзил қидириб, кўзларини тўрт тарафга жовдиратиб, ниҳоят, бир чорбоғ олдида отдан тушди. Тердан бадани кир кўпик билан қопланган, ҳарсиллаган отни дарахтга қантариб, салқин чакалакка қараб юрди. Қалин дарахтлар орасидан шарқираб оққан арик бўйида чарх йигириб ўтирган кампирнинг тепасида тўхтади.

– Ҳорма, эна!

Кампир чархнинг «ғув-ғуви» ва сувнинг шарқирашидан унинг овозини эшитмади. Тўғонбек қамчи дастаси билан унинг суякдан иборат елкасини туртди. Кампир бужмайган, ориқ юзини ўгириб, чуқур кўзларининг хира оқини ўйнатдида, деди:

– Кел, болам, нима тилайсен мендан?

– Тур, айрон олиб чиқ, — тўнғиллаб буюрди Тўғонбек.

Кампир бир парча латта ёлган оқ сочли бошини қимирлатиб: «Хўп, болам», деди. Аммо ўрнидан кўзғалмасдан: «Дилдор! Ҳой, Дилдор!» деб қичқирди. Дарахтлар орқасидаги паст, бузуқ девор орқасидан қиз югуриб чиқди-да, Тўғонбекни кўриши билан уялинқираб, аста-аста юриб, бир неча қадам нарида тўхтади. Дилдор баланд бўйли, жуссаликкина, бутун андоми ўзига келишган, тиниқ оқ юзли, ингичка, нафис қошли; кўзларининг қора юлдузи ёшлик ҳуснининг, кучининг жонли, фусункор олови билан ёнган ўн олти-ўн етти яшар сулув қиз эди. Тўғонбек унга бошдан-оёқ разм солиб: «Қизларнинг сараси экан!» деб қўйди ва яқинда Ҳиротда бир ўлтиришда китоб ўқиларкан, ҳамма гўзал мисралар орасида унга кўпроқ мақбул бўлган бир байт хотирига келди:

*Онингким ол эгнида менг яратти,
Сочи бирла бўйини тенг яратти.*

Тўғонбек ичида: «Шоир гўё бу сулув учун атайлаб айтган!» деди.

– Ача, нега чақирдингиз? — сўради Дилдор қизариб.

– Бек оғанга айрон келтир, қизим.

Дилдор индамасдан орқага қайриларкан, кампир уни «хай...» деб тўхтатди, мулойимланиб деди:

– Анов ерга, — қўли билан олма ёғочларини кўрсатди кампир, — жой сол! Ҳордиқ чиқарасенми, йигит?

Қизнинг орқасидан караб қолган Тўғонбек ғайри шуурий равишда бошини қимирлатди. Қиз ҳаял ўтмай, эски бир шолча, тоза кўрпача ва ёстик олиб чиқиб, эпчиллик билан жой ҳозирлади. Кейин катта заранг косада айрон келтириб, ерга қараган ҳолда, Тўғонбекка тутди-да, нарига бориб, ўғирда ниманидир туймакка бошлади. Тўғонбек айронни қатра қолдирмай шимирди, даккам-дуккам мўйловини артди, оғир сўлиш олди-да, қалпоғини, қамчини ташлаб, ёстикқа ёнбошлади. Унинг кўзи қизда эди. Дилдор ўғирнинг сопини кўтариб, вазмин урар экан, бўз кўйлак ичида, юмалоқ кўкраклари серкиллаб кетар эди. Турли мамлакатларни кезган, турли халқлар, уруғ-аймоқлар ичида бўлган ва бир кўп хонлар ва ҳокимларнинг даргоҳида юзларча гўзалларга дуч келган Тўғонбек Дилдордай сулувни кўрмаган эди. У атоқли бир бек ёки ҳокимнинг қизига тантана-дабдаба билан уйланиш орзусида бўлганидан Дилдорга, ишқ эрмаги учун соз экан, деб қаради. Кампир чархини йиғиштириб, букчайган ҳолда йигитнинг олдига келди.

– Қайси бекнинг навқарисен, қаерга борасен? – сўради қизиқиб.

– Мен ўз бошимга ўзим ҳоким! – тўнглик билан жавоб берди Тўғонбек. – Эркакларинг борми? Қаерда?

Бундайларни ўз умрида кўп кўрган кампир бепарво жавоб берди:

– Биргина ўғлим бор. Анов қизнинг дадаси. Доруғамизнинг ерига ҳашарга кетди. Ўз экинлари боқимсиз-қарамсиз далада ётибди. Юрт оғасининг парвойига келмайди. Халққа ҳар хил юмушлар топиб туради... Юмушинг борми ўғлимда?

– Юмушим – танга. Тўласаларинг бас!

Кампирнинг кўзлари алланечук олайиб кетди, юзининг суякка ёпишган чандир териси оқарди.

– Закотчимисен?

Тўғонбек боши билан тасдиқлади. Кампирнинг оёқ-қўллари бўшашгандай, шолчанинг бир чеккасига мадорсиз чўнқайди.

– Болам, – деди ялинган товуш билан у, – тангри мартабангни улуғ қилсин, бизга раҳму шафқат эт. Закотга бергулик ҳеч нимамиз йўқ. Бор-йўғимизни бериб бўлганмиз. Ўла қолай, солиқлардан бошимиз чиқмай қолди, ҳали «кўш пули», ҳали

«соҳиб жам», хали «мироб», хали «сарона» — санай берсанг одоғи йўк...

Тўғонбек индамади, дастрўмоли билан кенг, сертук кўкрагини елиб, атрофга «чирт-чирт» тупук отиб ўтирди. Сопига кумуш ишланган қамчинини ўйнаб, кейин кампирга кичқирди:

– Саннама кўп! Худой аёлларни сўзга яратган-да.

– Арзи додимни кимга айтайини, қулоқ сол, болам! — мулойимланиб деди кампир.

– Кўп сўз эшакка юк... Қозонни ос. Мўл қилиб этни сол. Шаробинг бўлмаса, бўза келтир. Тез бўл, обдон очикдим.

– Биз эт кўрмаймиз, — деди кампир, — мирзо йигит. Агар убра ёки умоч десанг, жоним билан қилиб берайин.

– Анов улоқ-чи? — Тўғонбек узоқда ўт чимтиб юрган ориқ эчкини кўрсатди.

– Болам, у қўшниники... — Ишонтиришга тиришди кампир.

– На зарари бор? Туя кўрдингми — йўк! — боқди Тўғонбек.

Кампир бошини суяк елкалари орасига олиб, ғам-ташвиш чўккан чуқур, хира кўзларини ерга тикиб, сукут қилди. Дарахтдан «тўп» етиб ақиқдай бир олма узилиб, Тўғонбекнинг ёнига тушди. Тўғонбек олмани олиб, яссигина, беўхшов бурнига яқин тутиб искади ва кулиб, Дилдорга мурожаат этди: «Кел, ҳай сулув қиз! Сенинг насибанг, қўлимдан ол, ўғоним сени ҳам қўлимга шу олмадай узиб тушурсин!»

Дилдор, қиё боқмасдан, ўғирни ташлаб, қаёққадир қочди. Тўғонбекнинг олма узатган қўли хавода муаллақ қотди. Бир нафасдан сўнг зарда билан олмани улоқтирди. Унинг кичик, қийиқ кўзлари ёмон ёнди, даккам-дуккам мийиқли қалин лаблари титраб кетди. Кампир унга қўрқа-писа қаради: «Аччиғланма, бек йигит, ўзи уятчан қиз... Мен ҳозир сенга бир-икки аёқ бўза олиб келаман. Қозон осиб ширингина таом қилиб берамен, бек йигит», — деди-да, каловланиб ўрнидан турди.

– Юртнинг валламатини чақир, — ўрадан чиққан овоздай тўнғиллади Тўғонбек. — Шу бугун закотни тўламасаларинг, танга ўрнига жигарларингни узиб оламен!

Кампир орқага бурилиб, шивирлаб кетди: «Бу жаллод жўжи-бўжи тухумидан тарқалганга ўхшайди. Амалдорларга

ўзинг қирғин юбор, тангрим!» эчки ўтлаган ўтлоққа юрди. Уни бўри кўзидан яширишни ўйлади, лекин закотчининг жаҳлини баттароқ авжлантирмаслик учун яна бу фикрдан қайтди. Закотчига таом пиширмақ учун кўрғончага қараб юрди.

Тўғонбек дарахтлар орасидан кўкнинг тиниқ зангориси-га қараб, дам мудроқ босиб, дам яна сергакланиб ётар эди. Қишлоқнинг кажава қоринли, юм-юмалоқ оқсоқоли иссиқдан ҳарсиллаб-гурсиллаб етиб келди. Жаҳлдан тушган Тўғонбек бир неча сўз билан мақсадини тушунтирди. Оқсоқол закотчиларга йўл-йўриқ кўрсатиб, гарчи ўзи ҳеч вақт солиқ тўламаса ҳам, ҳамқишлоқларини ҳаддан ташқари адолатсизликлардан кўриқлашга имкони бор қадар уннаб кўрар эди. Тўғонбекнинг афт-башарасидан ва муомаласидан, бунга сўз уқтириш мумкин эмаслигига ишонган бўлса ҳам, ётиғи билан сўзлаб, инсофга даъват қилишни фойдасиз кўрмади.

— Мирзо йигит, — деди у кўли билан пешонасидан терни си-дириб, — яқинда биз ушрни батамом топшириб, кўнглимизни бу андуҳдин фориг қилган эдик. Сиз талаб қилгон закот учун ҳалл вақт келгани йўқдир. Ҳар қайси закотнинг ўз фасли бор. Бу ишларнинг барчаси каминага беш бармоқдай аён. Шу жиҳатларни андиша қилиб кўринг, мирзо йигит.

— Бўлимли сўзни айтинг, валламат! — қичқирди Тўғонбек. — Биз ўз хўжамиздан олган фармонга қараб иш қиламиз.

— Шу кунда деҳқон, нафсиламрда, яланғоч, мирзо йигит, — деди оқсоқол. — Хирмонни кўтармагунча ундан бир нима сўраш маҳол.

— Биламен, кўп ерлар тархонликка, вақфга қарашли. Улар, албатта, закотдан озод. Деҳқон яланғоч бўлса, биз кимдан йиғамиз! — қичқирди хўмрайиб Тўғонбек.

Оқсоқол елпиниб, иссиқдан ҳарсиллаб, бир муддат сукут қилди. Кейин, гўё ўз-ўзига айтгандай, секингина деди:

— Бевақт талаб қилинса, бирон ғавфо рўй бермаса эди, деб хавфсираймен...

— Мени кўрқитгани келдингизми, валламат, — бирдан ўқрайиб деди Тўғонбек. — Худойга шукур, майдон кўрган йигитмиз...

— Мирзо йигит, — деди оқсоқол, — сизга узоқдан кўзим тушган ҳамон ботир, диловар йигитлардан эканингизга бовар

қилган эдим. Бу жиҳатдан кўнглингиз фориг бўлсин. Иним, бизнинг тарафнинг фукароси андак қизикқонли бўлади. Баъзи амалдорларнинг номақбул ҳаракатларидан шикоят қилиб, пойтахтга мурожаат этмоқ фикрида эдилар. Тадбир ва эҳтиёт билан қадам қўйсангиз, шояд ғавғо кўпмас, тангани ҳам силлиқлик билан олурсиз...

Тўғонбек тоқати тоқ бўлгандек, сакраб ўрнидан турди.

– Юринг, мен ўз тадбирим билан танга тўплай, сиз томоша қилинг!

Оқсоқол ҳарсиллаб ўрнидан турди. Дарахтзорда букчайиб, каловланиб ўтин тераётган кампирга Тўғонбек отни хашакка қўйишни буюрди, оқсоқолни имлаб, олдига солди-да, кишлоқ оралаб кетди.

Дилдор югуриб бувисининг ёнига келди: «Қаерга йўқолди мўғул-чўғул ўлгур?» деб сўради. Кампир кишлоқдан закот ундиргали кетганини айтиб, унинг отини хашакка қўйишни буюрди. Қиз қарғаб-қарғаб, отга яқин келди. Унинг эгаржабдуқларидаги кумуш гулларга суқланиб қаради-да, кейин астагина жиловини чиқарди, отни ечиб, нўхтасидан етаклади, уни ўти қалин, дарахт сийрак жойга элтиб боғлади. Сўнг кампирнинг ёнига қайтди, унга қарашмоқчи бўлди: онадан ёш қолган етим Дилдор бувисининг парвариши билан ўсган, унга онадек муҳаббат қўйган эди.

– Нима пиширмоқчисиз? – сўради Дилдор.

– Бетавфиққа мўлгина қилиб қуймоқ пиширсам, дейман...

– Беҳуда овора бўласиз, буви, – деди Дилдор куюниб. – Ит ақиллади-қўйди-да. Камбағалнинг қозонига зорми у?

Кампир индамади. Чўп-хасни қўлтиққа олиб, қўрғончага кетаркан, бирдан тўхтади.

– Сен бу ерда айланма, қизим, – чукур кўзини тикиб, хавфсираган товуш билан деди кампир, – эчкини етаклаб, кўздан узоқда юр, уқдингми?

Дилдор гилосдай қизил чиройли лабларига ёйилган табассум билан бошини силкиди-да, бориб эчкининг ингичка бўйнига бир қулоч йўғон арқон солиб, судраб кетди. У қуёшда ола-чалпоқ товланган сокин чакалакларнинг охирига етди. Кенг далага, қуёшда олтинланган буғдойзорга яқинлашди. Эчкини дарахтга боғлаб, жилдираб оққан сувга мўъжаз оёқларини солиб, салқинда жимгина ўтирди. Зерикди. Да-

рахтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимжитлик чўкарди. Дилдор ён-верида, ўтлар орасида кўзга чалинган, қўлга базўр илинадиган гулчаларни қунт билан териб овунаркан, орқада шитирлаган товуш эшитилди-да, бирдан бошини кўтариб, хуркак боқиш билан қаради. Дарахтлар орқасидан Арслонқулни кўрди. Кўзлари бирдан нашъа билан ёниб кетди. Бошидаги рўмолчасини тутатди, бармоқлари билан чакка сочларини тўғрилади.

Арслонқул барваста қомат, ўмровли, содда, ўн саккиз яшар йигитча эди. Унинг меҳнатда чиниққан қорамтир юзида, жонли, тийрак, йирик кўзларида болаларча маъсумлик жилваланарди. У бу қишлоқлик бўлиб, болалиқдан пода боққан, ердорларнинг хирмоници кўтарган, қўш хайдаган. Уч-тўрт йилдан буён ҳиротлик бир тархоннинг шу атрофдаги ерларида қарол бўлиб ишларди. Табиат оғушида, меҳнатда бирга ўсган қиз ва йигит бундан қарийб икки йил бурун бир-бирларига самимий муҳаббат билан боғланган эдилар. Кампир ҳам, Дилдорнинг отаси ҳам бу синалган йигитни куёв қилишга ҳеч қандай тараддудсиз рози бўлишган эди. «Эзгуликнинг кечи йўқ», деган гапга мувофиқ, тўй-томоша учун ҳали маълум муддат тайин этмагандилар.

Арслонқул қудратли оёқларини узатиб, қизнинг ёнига оғир ўтирди. Юзидан қуюлган терни артди. Жомакорнинг ёқасини силкиб, кенг яланғоч кўкрагини елпиди-да, Дилдорга қараб кулди.

– Эчки бояқишни панага олганингиз яхши бўлибди: оч бўри ёмон бўлади.

Дилдор:

– Кампирга йўлиқдингизми? – деб сўради майда гулларни ингичка пишиқ ўт билан бойлаб, даста қилиб Арслонқулга кўрсатаркан.

– Учрашдим, – жавоб берди Арслонқул. – Лекин усиз ҳам маълум.

– Кўрдингизми баттол ўлгурни! Закотчилар орасида тариғдай инсоф бор одамни кўрмаганмен.

– Бутун қишлоққа ғалва солмоқда у, – жавоб берди Арслонқул хафаланиб. – Бу жуда қутурган экан...

– Агар закотни биздан ҳам ундирмоқчи бўлса, нима қилурмиз? Шамга ҳам пулимиз йўқ... – ташвишланди Дилдор.

Арслонкул унга жавобан деди:

– Бу атрофда ҳали кўп изғийди у. Мухлат олсак, бир амаллаб топармиз. Закотни энди тўлаяпмизми?!

Дилдор энгилланиб хўрсинди. Қизнинг дилини ғаш қилган ташвишни йўқотгани учун Арслонкул ичдан қувонди. Қизга яқин сурилди. Унинг кўркам сочларини силади. Дилдор атрофга бир қараб олиб, кейин эркаланиб, йигитга суқилди. Арслонкул унинг чиройли бошини кўксига олиб, ҳаяжон билан лабларини қизнинг ўпиш сўраган сезгир, ақиқ рангли лабларига қўндирди...

Қиз йигитнинг кўксидан бошини кутқариб, сочларини тўғрилади-да, эрка араз билан нарироқ ўтирди. Кулиб Арслонкул ҳам нари сурилди. Қиз чаққонлик билан яна узоқлашди. Кейин ўз қилиқларига ўзлари кулиб юборишди. Арслонкул тек ўтиришни ваъда қилгач, Дилдор унинг ёнига келди. Йигит ўз ишлари тўғрисида гапирди. Кузда, экинлар йиғилгандан сўнг, хўжасидан ҳақини олиб Ҳиротга тушажагини, ўзи ва Дилдор учун кийимликлар олажагини сўзлади. Дилдор Ҳирот бозори ва ундаги қимматбаҳо моллар тўғрисида катталардан эшитганларини сўради. Арслонкул узоқ бўлмаган азим шаҳарда ниҳоят икки мартагина (бу ҳам жуда қисқа муддат) бўлган эса-да, базозлар сотадиган кашмир шоллари, хитой шоҳилари ва ҳоказо ҳақида узоқ ҳикоя қилди. Уларнинг диллари умид ва шодлик билан тўлган, турмушнинг қайғуларини, машаққат ва даҳмазаларини унутган эдилар.

Эчкини шунда қолдириб, овқатланмоқ учун уйга жўнадилар. Арслонкул ўн беш-йигирма қадам олдинроқ юриб кетди. Дилдор уйга яқинлашганда ҳалиги ерда, шолча устида ўтирган Тўғонбекка, оқсоқолга ва бошларини эгиб, қалтираб турган баъзи ҳамқишлоқларига кўзи тушди-да, уларнинг қошига бормасдан, девор орқасига ўтиб кетди.

Арслонкул оғир юриб келиб, одамлардан бир оз нарида — ариқ бўйида чўнқайди. Атрофдаги дарахтларга бир неча сигир, бузоқ, қўй боғланган эди. Буларни закотчи зўрлаб гаровга олиб келганини фаҳмлади. Аччиғи ҳалқумига тиқилиб, ўшшайиб қолди.

Кўп дехқонлар золимни юмшатиш учун уйларидан ҳар хил овқатлар тайёрлаб келардилар. Тўғонбек оқсоқол билан

ёзув-чизувга, санокқа берилиб, дастурхонга қарамади ҳам. Ниҳоят, ҳисоб-китобни битиргач, овқатдан оз-моз тотинди-да, бирдан ўрнидан турди. Гаров сигир, бузоқларни оқсоқолга топширди ва Форён кишлоғидан қайтгунча, боқимандаларини жамғариб қўйишни унга тайинлади. Кейин отини узоқ силаб-сийпаб, ардоқлаб минди-да, чанг кўтариб, ҳайдаб кетди. Юмалоқ оқсоқол ёқасини ушлаб, бош чайқатди ҳам одамларга кўз оқини ўйнатиб, пихиллаб, деди: «Дуойибад қилинлар, илоҳи бу махлуқ отдан йиқилиб, бўйни узилсин!»

Одамлар қўлни пахса қилиб, ғазаб билан дейишди: «Шиқоят қилмоқ керак подшоҳга, шиқоят!»

ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Боғи Зоғоннинг бош дарвозаси олдидаги катта майдон ҳарбийлар билан тўла. Ҳар ёқдан тўда-тўда отлик сипоҳилар — навкарлар келади. Отлар ўйноқлаб кишнайди, туғлар ҳилпиради. Куёшда дубулғалар, совутлар ялтиради. Бекларнинг кумуш сопли қамчилари, от асбобларидаги кумуш безаклар, қиличларнинг қинларидаги олтин, феруза ва забаржад тошлар кўз қамаштириб ёнади. Навкарлар орасида олпоқ соқоли кўксига тушган, лекин йигитлардай тетик қариган чоллар, жанг майдонидаги даҳшатли суронларни кўнгилли бир ўйиндек билган ҳам жанг-жадал билан суяги қотган мағрур баҳодирлар билан бирга тажрибасиз, мийиқсиз, ёш-ёш йигитчалар ҳам бор... Тантанага қарамай, Ҳирот ҳар кунги ҳаёт билан яшайди; Ҳирот бундай кунларни кўп кўрган! Ўйноқлаган отларнинг ораларида гивиллаб, бир-бирлари билан бақириб-чақиринган болалар истисно қилинса, катталар: «Подшоҳ Муҳаммад Ёдгор устига отланибди», деган хабарни эшитиб: «Худо оқ йўл берсин, юртга тинчлик керак», — деб ўз тирикчиликларидан қолмайдилар...

Мана, чорпахил, мағрур Ислим барлос ўзи учун яратган махсус ўқ-ёйни осган ҳолда катта сувори тўданинг бошида чанг кўтариб, пешдор аскарлар сифатида илдам йўлга тушди.

Боғи Зоғон дарвозасидан Ҳусайн Бойқаро от ўйнатиб чиқди.

Тим қора, ҳайбатли асов отининг безаклари олдида унинг кийимлариинг бой зийнати унчалик таажжубланурлик эмасди. Темур авлоди орасида қилич чопишдаги маҳорати билан танилган Хусайн Бойқаро кумуш сўлуғини чайнаб типирчилаган отни пишиқ тутиб, ботирона бир тур билан гердайган эди. Унинг орқасида беклар, сардорлар, султон хонадонининг яқин ақраболари Хуросоннинг юксак оилаларига мансуб бўлган, саройнинг ҳусни, подшоҳнинг зиёфат ва мажлислари учун ҳашамат, дабдаба беришгагина хизмат қиладиган духоба қалпоқли, мовут чакмонли, нозик ишланган қимматбаҳо камарлар таққан ёш нозапин йигитчалар тўп-тўп бўлиб, отларини гижинглатиб турардилар.

Бир даста ясовуллар олдин-кетин югуриб, ҳавода камчилариини ўйнатиб, подшоҳнинг йўлга чиққанидан дарак берар, отлиқларни, эшак минганларни эгардан туширар, пиёдаларни кўчанинг икки томонига, деворларга қапиштирар эдилар. «Ҳа-ҳу» дегунча одамларнинг елкаларига, бошларига, қамчи тушиб қолар эди. Дўқондорлар дўқонлари ичидан чиқиб, викор билан қўлларини кўкракларига қўйиб, шохни кутардилар...

Гавҳаршодбегим мадрасасининг сиртида, юксак пештоқ остида толиби илмлар қалин бир гуруҳ бўлиб туришарди. Булар тож-тахт учун Астробод тарафларида исён кўтарган Ёдгор Мирзонинг кимлиги, қайси насл ва тармоқ бўйича у Амир Темурга бориб тақалиши устида музокара қилишар; тирик, ўлик, номдор, номсиз, тож кийган, тож киймаган шаҳзодаларни тилга олишар эди. Султонмурод билан Зайниддин шўх хангома ва латифалар сўйлаб, баъзан ҳаммани кулдириб туришар эди. Фавқулодда важоҳатли, бир кўзи гилай ясовул қамчини қаҳр билан силкиб, чопиб ўтаркан, Зайниддин кичқириб юборди:

*Ҳеч касро назди дуд нагузошти,
Ин ду шоҳи гов гар ҳар дошти¹.*

Дўстлар бир зумгина лабларини тишлаб, жим қолдилар, лекин ясовул кинояни пайқамай, узоқлашиб кетгач, маҳкам

¹ *Таржимаси:* «Агар ҳўкизнинг шохлари эшакда бўлса эди, у ўз ёнига ҳеч кимни йўлатмас эди».

юмилган лабларидан бирдан қаҳқаҳа тошди. Султонмурод дўстининг елкасини қоқиб деди: «Сен бўлмасанг эди, бу жабркор ҳаётда кулгини мутлақ унутган бўлур эдик...»

Тантана билан Ҳусайн Бойқаро яқин келгач, ҳамма толиби илмлар қўл қовуштириб, эгилдилар. Султонмурод бошини кўтарганда, подшоҳ узоқлашган эди. Унинг кўзи Навоийга тушди. Навоий Хўжа Афзал ва шоир Шайхим Сухайлий, Камолиддин Ҳусайн Козаргоҳийлар билан бир қаторда, отини бўшгина гутиб, бу сурон ва тантананага гўё лоқайд, ҳамиша кўнглини тўлқинлантирган илҳомларга, фикрларга берилгандай борар эди. Кўзларидаги самимий қувонч ва муҳаббат билан қаршилаган талабаларга шоир табассум билан илтифот кўрсатиб ўтди.

Кўчаларда ҳаёт ва ҳаракат аввалги изига тушди. Талабалар мадрасанинг тош бағри ичига кириб, ғойиб бўлдилар. Султонмурод яна хужрага кириб мутолаага берилишга майл сезмади. Ўзига зарур бўлган баъзи нодир китобларни қидриб топиши керак эди. Ногаҳон унинг ёдига кўндан буён учранимокни истадиги машҳур кимёгар мавлоно Абдулахад тушиб қолди. Ўйлаб турмасдан, шаҳарнинг Дарвозан Қинчок тарафига қараб кетди.

Ҳиротнинг четида қайси бир авлиёнинг сағанаси бўлган, зўр қайрағочлар ва қари чинорлар билан қопланган катта жимжит гўристон рўбарўсида, хароб бир уй олдида тўхтади. Бир вақтлар ўймакорлик санъатининг гўзал намуналаридан бўлган, лекин ҳозирда замонларнинг аста, омонсиз емирувчи таъсири остида ўз ҳусни ва тароватини йўқотган эшикни оҳиста тақиллата бошлади. Ичкаридан ҳеч қандай садо эшитилмаганидан каттиқроқ урди. Ўткинчилардан бири ўз қулоғига ишорат қилиб, жилмайиб, деди: «Тош битган! Ичкарига марҳамат қила беринг!» Уй соҳибининг карлигини бирдан эслаб, қулиб қўйди-да, ичкари кирди. Эгаси ташлаб кетган ҳовлидек, ёввойи ўтлар билан қонланган, оғир жимжитлик ҳукм сурган катта ҳовли ўртасида бир нафас тўхтади. Атрофга бир қараб, кейин томида қакқайган қувурдан бурқиб тутун чиқаётган, эски, лекин кўрғондай баланд ва мустаҳкам уйга қараб юрди. Бир неча қадам қолганда, уйнинг ҳайбатига ярашмаган кичкина эшик очилиб, сопол кўза кўтарган бир киши чиқди. Унинг катта, юмалоқ бошида кир тақя, эгнида ҳар жойи куйган,

турли доғлар билан йилтираган эски жомакор; кўзлари ёшланган, жиддий, салобатли юзида олов яллиғи жилваланган, кўркам соқолининг оқи кир сарғиш тус олган. Эллик ёшларда бўлган бу ажойиб одам машҳур кимёгар ва шоир Абдулахад эди. У йигирма йилдан буён тинмасдан ёлғиз бошига бу ерда кимё илми билан машғул эди: турли моддаларни қизитар, эритар, қўшар-айирар, ўз илми хунарининг чуқур тилсимларида таажжубланарли сабр, матонат ва ғайрат билан ишлар эди. Олов ва ҳар нав моддаларнинг таъсири остида кўзлари заифлашган, кулоқлари кар бўлган эди.

Бегона йигитни кўриш билан кимёгар, гўё ногаҳоний офатга йўлиққандай, қотиб қолди. Унинг бутун киёфати алланечук ёмон ўзгариб, чуқур норозилигини билдирар эди. Султонмурод бирдан чўкиб, бўшашиб қолди, лекин бундай одамларнинг феълини яхши билганлигидан унинг норозилигини табиий деб ҳисоблади-да, дадил ва тез-тез юриб, кимёгар қаршисида тўхтаб, самимий таъзим қилди. Кимёгар хира, намли кўзларидаги истехзо билан унга бошдан-оёқ разм солиб, дилгир бўлганлигини ғалати, чуқур хўрсиниш билан ифода этди.

– Фақирнинг остонасига не мақсад билан қадам босдингиз? – секин, лекин норозилик оҳанги билан сўради кимёгар.

Султонмурод қаддини ростлади. Ўжар олимнинг илтифотини қозониш учун қуввайи нутқини ишга солди. Томоқлари қирилгундай, баланд овоз билан дастлаб кимёгарга мадх-сано ўкиди, кейин ўзини танитиб, қандай мақсад билан келганини сўзлади.

– Машғулотимга халал бергувчилар билан дўст тутунмаймен, — яна айни дағал оҳанг билан деди кимёгар.

– Таксир, — деди Султонмурод эҳтиром билан, — биз шул тоифаданмизки, улар илм учун чекилган ҳар қандай машаққат ва маҳрумиятни ҳаётнинг улугъ неъматидеб билурлар. Жаноблари илми кимёда замонамизнинг Жаъфаридирсиз. Сизнинг ҳар бир сўзингиз биз каби илм гадолари учун тилла ва нуқрадан афзалдир. Модомики, тангри сизга бениҳоят хазина бахш этмиш, бу камина шогирдингиз саховат йўлини тутмоқлигингиздан умидвордир.

Абдулахад куйиб сийраклашган қошларини чимириб, индамасдан узоқлашди. Султонмурод ўжар кимёгарнинг қабул

қилишидан умиди сўниб, унинг орқасидан қараб қолди. Олим ҳовлининг ўртасидаги чуқурга кўзачадан қорамтир-чиркин суюқликни ағдарди-да, ерга қараган ҳолда аста юриб келди ва бошини кўтармасдан, бирдан қандайдир сирли товуш билан сўради:

– Ниятинг холис, кимёга муҳаббатинг, ҳақиқатга имонинг барқарорми?

– Не тил билан арз этай? — хитоб қилди Султонмурод.

– Марҳамат қил!

Султонмурод ҳаддан ташқари қувониб, олимнинг кетидан уйга кирди. Бу «кимёхона» масжиднинг хонақосидай катта, чорхари уй эди. Ис босган шипида икки жойда шаффоф қоғоз билан қопланган катта туйнуқлар бўлганидан хона ичи қоронғи эмасди. Токчаларда, ерда ҳар хил катталикда ва шаклда бўлган сопол кўзалар, мис ва темирдан ҳар нав идишлар, ғалати шишалар, катта-кичик ҳовончалар, ҳар турли темир-терсак қалашиб ётарди. «Кимёхона»нинг тўрига қатор қурилган баланд-паст ўчоқлар оддий ўчоқларга асло ўхшамас эди. Бир ўчоқда гуриллаб олов ёнарди. Декчага ўхшаш бир идишда нимадир бурқиб туради...

Султонмурод ўзини аллақандай бир тилсимот ичида сезди. Кимёнинг сирларини тезроқ фаҳмлашга орзуси қанча кучли бўлмасин, сирли амалиётга қанча ошиқмасин, лекин биронта идишга, биронта моддага қўл теккизишга ботинмади. Абдулаҳад эса гўё уни бутунлай унутгандай, «чурқ» этмасдан, жиддий тимирскиланади; гоҳ оловга қарайди, гоҳ бурқиган моддани темир асбоб билан кавлайди, гоҳ уларни қўшади-да, бир чеккага олиб қўяди. Гоҳ чуқур ўйга ботиб, кейин бирдан ҳаракатга кириб кетади. Ҳовончада ниманидир туяди.

Чамаси икки соат шу тариқа сукутдан сўнг Абдулаҳад бир чеккада қаққайиб, унинг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмаган йигитнинг олдига келди. Киноясиз табассум билан унга қаради.

– Илми кимё, — деди у шивирлагандай, — илми хуфя-дир, асрори ғайб илмидирки, номаҳрамнинг назари мушкулотнинг ҳолига моне бўлиши мумкин. Бу бобнинг устод комили Жаъфардан бошлаб, бу замонга қадар озмунча халойиқ бу мақсад йўлида заҳмат чекмаган!

– Муҳтарам устоз, — деди Султонмурод ялиниб, — каминанинг нияти поклигига зарра қадар шубҳа этмангиз. Бу

кулбаччангизнинг муроди маърифатдир. Бундан ўзга ҳеч бир андиша унинг кўнгил оинасига асло соя солмагандир. Яна бир нуқтани ишорат этмокни лозим биламенки, дунёда уч нимарса уч нимарсасиз қоим бўлолмагай: мол — бетижорат, давлат — бетиёсат, илм — бебаҳс... Таксир, баҳс асносида фикрларнинг зарбаларидан ҳақиқатнинг чакмоғи ёнғусидир...

Кимёгар бир қадар юмшагандай бўлди. Баъзи илмлар ҳақида суҳбатлашгандан кейин Султонмуроднинг бир кўп илмларда бағоят комил эканини сезди. Унинг зеҳнининг ўткирлигига, маълумотининг кенглигига ўз ичида таажжублаиди. Бу нодир қобилиятнинг ўтинчиини қайтаришини ахлоққа муносиб кўрмади шекилли, ниҳоят, ўз илмининг сирларини оча бошлади. Дунёни ташкил этган машҳур тўрт унсур¹ ҳақида қадим юнон ва араб донишмандларининг фикрларини тушунтириб, бу унсурларнинг аслида воҳид эканлигини, қандайдир бир жавҳар мавжуд бўлиб, ҳамма жисмларнинг суратлари унга боғлиқ эканини, ҳам етти сайёрага мувофиқ тушадиган етти модда мавжудлигини, шу жумладан олтин — қуёшга, кумуш — ойга, мис — Зухра юлдузига... ва ҳоказога мос келишини баён қилди. Кимёгарнинг сўзи борган сари сир пардасига чуқурроқ ўрала бошлади. У барча маъданларни икки гуруҳга айирди. Биринчи гуруҳни нуқсонли, «иллат»ли моддалар деб атади. Бу маъданларнинг табиатидаги иллатни кимё йўли билан суғуриб ташлаб, уларни олий даражага кўтариш, яъни, масалан, симобдан кумуш, мисдан олтин ясамоқ мумкинлигини шавқ ва ҳаяжон билан сўзлаб кетди. Бу фикрлар билан Султонмурод яхши таниш эди. Аммо кимёгар иллатли моддаларни олий даражага кўтармоқ учун эксир деган бир нима кераклигини ҳам уни ҳосил қилмоқ учун нималар қилиш зарурлиги тўғрисида сир билан тўла маълумотни соатларча сўзлагач, диққат билан тинглаган Султонмуроднинг тинкаси қуриди. Лекин ўз илмининг сеҳрига берилган ҳам мисдан олтин яшаш фикрига умрининг гулини бағишлаган ажойиб олимнинг сўзини кесишга ботинмади.

Ниҳоят, қайси бир ўчоқдан кескин, нохуш ҳид димоғига ургач, кимёгар бирдан қўзғалиб, югурди-да, моддалар устида узоқ уриниб қолди. Султонмурод баҳсни янгиламасликка

¹ Сув, ҳаво, тупроқ ва ўт.

тиришиди. Оқшом Абдулахад қумғон қайнатиб, дастурхон ёзди.

Шу уйнинг ўзида, милтиллаган шам нурида улар дам кимёдан, дам илми бадеъдан гапиришиб, нон ҳам мағиз билан корин тўйдирдилар.

Султонмурод бу ерда бир қанча вақт қолиб, устод билан бирга ишлаб, эксирнинг сирига яқиндан воқиф бўлиш ниятида эканлигини сўзлагач, кимёгар унинг бу талабини ҳеч бир эътирозсиз қабул қилди.

Иккинчи кун ёш олим катта шавқ ва руҳланиш билан кимёга берилди. Моддалар устида ишларкан, қўлларини ва кийимларини куйдирди. Моддаларнинг ўзгариши ҳақида Абдулахад билан соатларча суҳбатлашар, баъзан талашар эди. Ишга қизиққандан, тонг отиб, қуёш ботганини сезмай қоларди. Шу тариқа ўн беш кун босим машғул бўлди. У кимё йўли билан мисни олтинга айлантириш хаёлидан узоқ бўлгани учун касб этган маълумотни кейинча ўзи чуқурлаштирмаққа етарли ҳисоблади-да, ниҳоят, кимёгар билан ота-ўғил каби самимий хайрлашди.

Вақт пешиндан оққан эди. Султонмурод шаҳар ичига кириб борган сайин учраган амалдорларнинг, навкарларнинг ҳаракатларида, одамларнинг кўзларида, болаларнинг югуришларида қандайдир ўзгача маънони сеза бошлади. Ҳаётда фавқулодда бир ҳодиса рўй берганига ишонди. Кўм-кўк панжали қўлларини кескин соллантириб, илдам кетаётган бўёқчини тўхтатиб, сўрашга тиришиди. Буёқчи сабрсизлик билан, дағалгина қилиб: «Эй, муллам, улуснинг дарди кўп, қай бирини айттайин!» – деди-да, югурганича кетаверди. Султонмурод ҳаяжонланди. Одамлар орқасидан илдам жўнади. Ҳаллослаб, ранги ўчиб, девонхонага келгач, бу ерда, майдонда калин оломонни кўрди. Аксари шаҳарнинг ҳар нав косиб-ҳунармандлари ҳам атрофдан келган узук-юлук кийимли деҳқонлар эди. Халқ қуролсиз эди, лекин кўзларида ёнган ғазаб, юзларидаги жиддий қаҳрли ифода уни портлашга тайёр даҳшатли бир кучга айлантирган эди. Шаҳарларнинг қамалини, катта-кичик жанглари бир вақтлар ўз кўзи билан кўрган Султонмурод ногоҳ ичидан титраб кетди. Оломон асабий тўлғанди. Ҳавода кучли ғулғула-сурон тўлқинланади. Навкарларнинг ранги ўчган. Улар хавфсираниб, кўзлари ола-

қароқ бўлиб, четланиб юрадилар... Султонмурод кўрқинчли сувнинг саёз ерларини олдин синаб, кейин чуқур томонларига эҳтиёт билан борган сузувчи каби, оломон орасига аста-аста кириб борди. Ҳамма амалдорлардан, солиқчиларнинг зулмидан, солиқларнинг оғирлигидан шикоят қиларди. Халқ бир кўп амалдорларни барала ҳақорат қилади, қарғайди.

– Хўжа Абдулло, Хўжа Қутбиддин, Низомиддин Бахтиёрлар чиқсин қошимизга! — қичқиради юзларча овоз...

Афтидан ювош кўринган бир мўйсафид йиғи-сиғи билан Султонмуродга шикоят қилди: «Подшоҳ мусулмон, вазирлар мусулмон. Лекин бунчалик жабрни кофир ҳам ўз элига раво кўрмайди. Юртдан инсоф-адолат кўтарилган! Шариат хор! Хонавайрон бўлдик!» Султонмурод титрак лаблари билан унга таскин бераркан, жулдур кийимли, қаҳрдан юзлари тиришган бир деҳқон қулоқлари остида ҳайқирди: «Тўғонбекни қўлимизга топширмагунларича, бу ердан кетмаймиз!»

– Қайси Тўғонбек, биродар? — елкасидан туртиб сўради Султонмурод.

– Янги туғилган итлардан... Биламиз, Тўғонбек! — Султонмуродга қарамасдан, тўлқин ичида йўқолди деҳқон.

Султонмурод қайнаган оломон ичида туртки еб, босилиб, эзилиб, узоқ юрди. Ҳақорат, ғазаб алам билан айтилган узуқ-юлуқ гаплардан бу ғалаённинг асли сабабини уқиб ола билди: подшоҳ ва бир кўп вазирлар Ҳиротни тарк этиши билан закот ишларини идора қилувчи Хўжа Абдулло, Хўжа Қутбиддин, Низомиддин Бахтиёр ва ҳоказо маъмурлар, ўз билгиларича, халққа янги солиқ соладилар. Ҳазина учун эмас, ўз фойдалари учун йиғмоқчи бўлишган солиқни вақт ғаниматда мумкин қадар тез ундиришга жадал қиладилар. Бунинг учун энг қаттиқ ва чиркин чоралар қўллайдилар. Бундан ташқари, улар фуқарога ҳар хил жабр-ситам кўрсатиб, унинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этадилар.

Замон олимларининг саромади бўлишгагина интилган Султонмурод шу вақтгача халқ тирикчилигидан узоқ яшар, унинг дардларига бегона эди. Унинг бутун фикри илмий назариялар самосида, қалин китобларнинг чанглари орасида, олимона мунозараларнинг сўз майдонида парвоз қиларди. Халқ ким, у нима билан тирикчилик қилади, нима ўйлайди, дарди нимада, ўз мушкулотларини қандай ҳал этади — мана

бунинг сингари масалаларни асло ўйлаб кўрмаган эди. Унинг эътиқодича, халқ илмга бегона инсонлардан иборат бир гуруҳ эди. У илм орқасида расо инсон бўлиш мумкинлигига ишонганидан, халқни ҳар ерда, ҳар ншда жаҳлнинг қурбони, деб тушунар эди. Унинг бу қарашлари, қаноатлари ҳозир халқ бўрони ичида ост-уст бўлди. Катта, фавқулодда воқеа қарши-сида инсон ҳар нарсани унутиб, ёлғиз шу воқеанинг ҳаяжони, сезгисига берилганидек, ёш олим ҳам бутун вужуди билан халқ фикрига, халқ дардига қизиқди. У даҳшатли сурон ичида, кучли ҳаяжонда бўлишига қарамай, исённинг сабабларини муҳокама қилди ва ичида шундай қарорга келди: «Хўжа Абдулло, Хўжа Кутбиддин каби олий вазифадор ҳам илмдан баҳраманд зотлар ўз нафслари, худкомликлари учун фуқарога бу даража зулм-ситам қилибдилар. Аслида, жоҳиллар улардир. Филҳақиқат, инсони комил бўлмоқ учун илмдан ўзга яна бир кўп сифатлар керак эмиш. Ундоғ золимларга ҳар нечук жазо ҳам оздир!»

Халқ, кучли ер билан чайқалган денгиз каби, бирдан кўзгалди. Султонмурод ўзини четга олмоққа тиришса ҳам, халқ тўлкини уни суриб кетди. Девонхона эшигида даҳшатли шовқин, ур-йиқит бошланди. Тўлқин катта ҳайқириқ билан ичкарига интилди. Кенг дарахтзор саҳнга ёйилди. Маҳкамадаги хоналарга юзларча тошлар физиллаб учди. Одамлар шовқин билан хоналарга ёпирилдилар. Даричадан Хўжа Абдулло ўзини улоқтириб, дарахтзорлар ичига югурди. Орқасидан тошлар физиллади. Мана, у бир зум котиб бошини ушлади — оқ салла кип-қизил қонга бўялди. Оломон ҳайқириб, чуввос соларкан, ярадор амалдор йиқила-кўпа дарахтлар орасида ғойиб бўлди. Оломон энди Хўжа Низомиддин Бахтиёрни лаънатлаб, тўрт кўз билан ҳамма ёқни қидира бошлади. Лекин тўполоннинг бошланғичидаёқ уйга боришга кўрқиб, қайси бир мадраса орқали йўлни чап бериб, қаергадир яширинганини хабардор одамлар билдиришгач, халқ яна чуввос кўтариб лаънатлади.

Намоз асрга яқин оломоннинг ғазаби аста-аста совуна бошлаб, бир қисми тарқалди. Исёнчиларнинг бошқа бир қисми яна қайси бир амалдорнинг уйи олдида ғавғо кўтариш учун, зуғум билан бир ёққа жўнади. Тиқилинчдан, шовқиндан анча чарчаган эди, оломон ичидан сурилиб чиқиб, ўз мадраса-

си томон кетди. Намозни тарк қилмаслик учун йўлда, бир масжидда аср намозини адо этиб, шомдан кейин мадрасага келди. Таассуротини сўзлашга ошиқиб, Зайниддин хужрасига ўзини урди. Лекин дўстини топмасдан, Алоиддин Машҳадий хужрасига ўтди. Шоир бармоқдай шамнинг хира нурида, ҳар вақтдаги каби, тақир пўстақда ўтирар, бурчақда тўнғақдай оғир чўккан Тўғонбекка ниманидир милжинглар эди. Ўчоқда гуриллаб олов ёнади, қозонда эт қайнайди. Тўғонбекнинг ёнида шишаларда май...

Салом-алиқ қилишгандан сўнг Султонмурад ҳовлиқиб сўради:

– Эшитдиларингми?

– Нимани? – сўради Алоиддин.

– Ажаб воқеалар бўлмоқда, халқнинг ҳақиқат талаб қилган овозидан бутун Ҳирот ларзада... – шавқ билан деди Султонмурад.

– Эшитдик, — деди Алоиддин қозонга телмуриб. — Халқ эмас, бир гуруҳ ҳайвон наъра тортмоқда!

Султонмурад титраб кетди. Бу ожиз банда билан баҳслашмоқни фойдасиз билди-да, у Тўғонбекни ачитди.

– Сиз бир вазифада эдингиз, — деди у истехзоли қулиб, — аммо унинг на эканини биздан пинҳон тутардингиз. Алҳамдулилло, букун билиб олдик... Маслаҳатим шулки, букун шабахун уриб, ўзга бирон гўшага чекилинг!

– Улуста не ёмонлик қилибмиз? — бепарволик билан сўради Тўғонбек.

– Улус, — жавоб берди Султонмурад танбеҳловчи овоз билан. — Хўжа Абдулло Хатибнинг бошини ёрди. Сизнинг исмингизга лаънат тошлари отди!

Тўғонбек гарчи вазиятини озгина бўлсин ўзгартирмаган бўлса ҳам, тили кесилиб, ваҳм бир сукутга кетди. Алоиддин титраб, ярим юмуқ кўзлари билан Султонмурадга ўқрайиб қўйди.

– Тўғонбек ўзи бир тоғ, — деди у жаҳл билан, асабий равишда чийиллаб. — Унинг орқасида яна бир силсила тоғлар бор!..

– Ишонамен, лекин халқнинг қудратига, бўронига ҳеч қандай тоғ дош келолмас! — деди-да, Султонмурад кескин одимлар билан чиқиб кетди.

БЕШИНЧИ БОБ

V

Бойқаро бутун лашкарлари билан Жанушон ва Исфароин деган мавзелар ўртасида чодир тиккаи эди. Хуросон тахти учун исён кўтарган Мирзо Ёдгор ҳам шу атрофларда куч тўплаган эди.

У Темур авлодидан бўлган ёш шахзода. Темурнинг баъзи авлодлари каби, у атак-чечак қилишдан бошлаб ҳарбий санъатни эгаллашга интилган, мурти чиқмасдан туриб, мингларча йигитларнинг тепасида от сурган, сиёсий жанжалларда суяги қотган, сафарларнинг захматидан, жанг майдонлариининг даҳшатли суронидан завқланувчи пишик, нухта бир шахзода эмасди. Мирзо Ёдгор эрка ўсган, зийнатли ҳаётнинг лаззати-га, ишқ, май, мусиқий оламининг ёқимли, оромбахш ҳисларига берилган йигитча эди. Тожу тахт дағдағаси уни қийнамас, узоқ, можаролар тўла, лекин ширин бир умид каби кўнглига жойлашган эди. Унинг ихтиёри унинг беклари, жаҳонгашта тарбиячилари кўлида бўлганидан улар мирзонинг нозик, ҳаётчан кўнглини конли можаро, тантана ва ҳокимият ҳаваслари билан ёқишга тиришадилар. Давлат ишларида тadbирли аёл ва, умуман, билимдон, оқила ҳисобланган аммаси Поянда Султоибегим ҳам уни Хуросон тахти учун курашга ундайди. Бунинг устига, у туркман султони Ҳасанбекдан катта кўмак олади. Ғурурланган шахзода Журжон ҳокими амир Зоҳид Тархийнинг устига юриш қилиб, уни қулайгина енгади. Журжонни қўлга олиб, пойтахт Ҳиротни босиш, тож кийиш умиди билан уринади...

Ўзини кордон ҳукмдор сифатида танитишга интилган Ҳусайн Бойқаро бир неча кундан бўён қатъий жангга тайёргарлик кўрса ҳам, лекин катта ҳужум бошлашга тараддуд қилар эди. Душмanning кутилмаган тунги босқинларидан беҳавотир бўлиш учун у ўз лашкароҳининг атрофида хандақ қовлатмаса ҳам теваракни қалин шох-шабба билан маҳкамлатди, қоровулларни кучайтирди. Ҳар кун деярли Мирзо Ёдгорнинг йигитларидан бир гуруҳи кутилмаган вақтда узоқдан кўриниш бериб, бир соат-ярим соат ўқ узиб, яна бир зумда ғойиб бўларди. Баъзан ҳар икки томоннинг илғор дасталари

тўсатдан учрашиб, катта сурон билан ўқ узишар, қиличлашар-дилар. Бундай қисқа-кичик, лекин шиддатли тўқинишлар натижасида ҳар икки томон бир неча кесик қаллани, илиққина қонини оқизиб, ўз қароргоҳларига олиб қайтардилар...

Соддагина чодирда ёлғиз яшаган Навоий дилгир, серташвиш эди. У деярли ҳар куни ўнлаб кесик бошларни кўрарди. Мардлик, йигитлик номига узиб келтирилган бу бошлар кимники? Қони, эти, тирикчилиги, ери, тили, тарихи бир бўлган бир халқ нима учун икки душман гуруҳга бўлиниб, бир-бирининг қонини тўқади? Нима учун бутун бир халқнинг азамат дарахти илдизларига болта урадилар? Бу йигитлик, қаҳрамонлик, зафарми, ажабо? Шоир қалбининг яраси билан тарихни ўйлайди. Яқин тарихнинг ўзиёқ унинг кўзига фоже манзараларни беҳисоб қаторлаштиради. Темурнинг кўзлари абадий юмилиб, жаҳонгирнинг жасади ер бағрини кучмасдан буруноқ авлодлари орасида рўй берган қонли талашлар, жанглارни ёдлайди. Тож-тахт учун бўлган ўзаро урушлар соясида мамлакатнинг парчаланишидан, ободонликнинг емирилишидан, халқнинг беҳуда қирилишидан ўзга бирон натижа, бирон маъно кўрмайди. Кесила-кесила заифлашган дарахтда яшашга, ўсишга қобилдек кўринган ягона йирик бутуққа болта кўтарувчи Мирзо Ёдгорга қазабланади.

Мирзо Ёдгор исёни тўғрисида Ҳиротда хабар олиниши билан Навоий Ҳусайн Бойқарони илдам отланишга ундаган эди. Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятининг барқарор бўлишини орзу қилиши у билан гўдаклик замонларда бошланган дўстлик хотираси учунгина эмасди, албатта. Навоий Ҳусайн Бойқарода шоирлик, илмпарварлик сифатларини кўрди. Сўнгра Ҳусайн Бойқаро ҳарбий санъатни дуруст билар эди. Жанг майдонларида бир неча даққир рўй-рост урушиб, баҳодирлик кўрсатган эди. Юртда адолатли давлат, одил ва илмпарвар ҳукмдор кўрмоқ орзусида бўлган Навоий Ҳусайн Бойқародан кўп нарса умид қилар эди.

Шоир соддагина чодирда зотан тинч яшагандек кўринса ҳам, ҳақиқатда шовқин-суронсиз, катта ғайрат билан кўшинни маҳкамлашга ҳаракат қиларди. Ўзига яқин йигитлар орқали душман кучларининг вазияти ҳақида, Мирзо Ёдгорнинг қай турда ҳаракат қилиш мақсадида эканлиги ва ҳоказо тўғрисида маълумотлар олишга тиришар эди. Бу бемаъни,

беҳуда қон тўкишларнинг тезроқ тўхтатилишини сабрсизлик билан кутарди. Ниҳоят, қатъий, ҳал қилувчи кунлар келди. Хусайн Бойқаро кенгаш чақирди.

Тонгга яқин Султон Хусайн атрофи махсус посбонлар билан кўриқланган ҳашаматли шоҳи чодирдан чиқди. Узоқда, кўкимтир туман ичида мудраган тоғлар устида сийрак юлдузлар хира кўзларини ҳорғин қисади, даланинг салқин шамоли тиниб, чодирнинг ипагини енгил мавжлантиради. Йигитлар ва барча кўшин уйғоқ. Уларнинг ҳаракатларида жиддий ишга шошмасдан тайёрлик кўриш сезилади. Подшоҳ энг яқин ва инбилармон беклари билан русумоти жанг ҳақида сўзлашди. Чингизнинг турли қитъалар, мамлакатлар устида олов бўрони ва қон дарёлари билан кечган давомли, даҳшатли урушларида аста-аста бойиб, сўнгра Темурнинг яна шундай қонли, азамат сафарлари ва унинг ҳарбий истеъдоди натижасида мукаммаллашган русумоти жангни яхши билувчи беклар ўз мулоҳазаларини билдира бошладилар: Мирзо Ёдгорга қилинажак ҳужумни қай йўсинда олиб бориш, турли қисмларга кимларни сардор тайинлаш тўғрисида аниқ таклифларни ўртага отдилар. Ҳозир ҳар вақтдагидан кўра сергак бўлган ва фикрни йиққан Хусайн Бойқаро уларнинг чора-тадбирларини маъқуллади. Ўтирганларга кўзларини бир-бир тикиб, қандайдир ички шавқ ва енгиллик билан деди:

— Эндиликда сўз осмон китобида қолди! Ёки хато қилурменми?

Чорпахил, бесўнақай Ислим барлос қалиноқли бошини оғир тебратди-да, осмонни кўрмаса ҳам, қаҳрли кўзларини юқорига — ипак чодирнинг кўркам укалари, ранг-баранг ипак шокилалари осилиб турган шинга тикди ва салмоқлиниб, деди:

— Албатта... Юлдузлар не дер эканлар?..

— Мунажжимни қошимизга чорлайлик. Шояд сафаримизга толе юлдузининг интизорлигини бизга эълон қилса, — деди подшоҳ Навоийга қараб.

— Мунажжим аксини сўзласа, ул чоғ ҳазратлари не қилурлар? — табассум билан сўради Навоий.

Хусайн Бойқаро тарадудланмади.

— Толе соатини кутмоқдан ўзга иложимиз йўқ. Толеимиз ўз юлдузини эгаллаган кун биз ҳам отларимизга минурмиз.

Беклар гоҳ подшоҳга, гоҳ Навоийга қараб, жим ўтиришарди.

– Подшоҳ ҳазратлари, – назокат билан мурожаат этди Навоий, – бизнинг фикримизча, ҳар бир ишда ақлни раҳнамо қилмоқ лозимдир. Зероки, инсонлар ҳақ йўлини ҳамиша ақлнинг нури билан топмишлар. Ҳар турли мушкулотларни ҳам ақл билан ҳал етмишлар. Зафарингиз учун барча ҳолат муҳайё экан, юлдузлар билан машваратни зарур, деб билмасмен. Маълумингизки, мен ҳарб кишиси эмасмен, аммо ҳар икки тарафнинг кучини, ҳар икки ёқдаги шароитни узоқ мулоҳаза этдим. Тараддудга асло ҳожат йўқ. Тонг чоғи куёш байроғи билан бир вақтда зафар байроқларингизни кўтаришингиз керак.

– Жанобларига махфий эмаски, – яна аини жиддият ва ишонч билан гаширди Ҳусайн Бойқаро, – жангнинг вақтисоати тайини этилмаган тақдирда, зафар ўз юзини тескари ўғирур, ҳар кадамда мушкулотлар келиб чиқур. Шу жиҳатдан жанг арафасида мунажжимларнинг маслаҳати билан иш кўрмоқни арбоби жапғ фарз, деб билурлар.

– Тарих кўрсатурким, – деди Навоий ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, – мунажжимлар билан баҳамжиҳат бўлган кўп сафарлар бениҳоят фоже оқибатлар туғдирмушдир. Мунажжимларнинг мулоҳазасида ҳақиқатдан кўра хурофот знёдароқдир. Яна такрор айтаменки, тонг билан душманга шикаст бермоқ керак.

Оз сўзловчи, содда баҳодир Зулнун Арғунбек йўғон бармоқлари билан кенг, каҳрли юзидаги дағал соқолини қашиб, музокарадан зериккандай, азамат гавдасини тиклади, кенг кўкраги билан оғир сўлиш олди-да, одати бўйича, зарда қилган каби, кескин гаширди:

– Ҳазрат шоирининг сўзида маъни кўп... Кўп топқир синанмиз, юлдузларнинг тилида қарор йўқ.

Кўп вақт кулгиси йиғига айланади!

Ҳусайн Бойқаро иккиланиб, ўйланиб тураркан, Навоий мунажжим қандай вақт тайинламасин, ҳужумни кечиктирмаслик хусусида далилларни илгари сурди. Навоийнинг мулоҳазаларини мувофиқ топишга мажбур бўлган бошқа беклар ҳам подшоҳга далда бера бошладилар. Аллох таолонинг мададига сифиниб, шу бугун душманга босқин ясаш кераклигини уқтирдилар. Мажлис тарқалди.

Мулозимларнинг ёрдами билан Хусайн Бойқаро эгнига совут, бошига дубулға кийди. Қини олтин ва ранго-ранг қимматбаҳо тошлар билан ишланган, ажойиб нафис санъат намунаси бўлган қилични тақди. Яна шундай чиройли садоғини, ўк-ёйини осди. Қадамларини тетик босиб, дабдаба билан чодирдан чиқди. Тонг отишга пича қолган... Узоқда, кўкимтир туман ичида мудраган тоғлар устида сийрак юлдузлар кўзларини ҳорғингина қисадилар. Даштнинг салқин шамоли тентираб, чодирнинг ипагини енгил мавжлантиради. Йигитлар ва барча қўшин аҳли уйғонган. Ним қоронғилик орасидан уларнинг ҳаракатларида жиддий ишга ошиғич равишда тайёрлик кўраётганлари сезилади.

Махсус мулозимлар эгар-жабдуқлари олтин, лаъл, ёқутдан ишланган ўйноқи отни эҳтиёт билан етаклаб келтирдилар-да, подшоҳни қўлтиқлаб миндирдилар. Хусайн Бойқаро атрофи қуршалган, тамом қуролланган, баҳайбат сувори беклари билан қўшин ичига шамолдай енгил учди. Бу ерда сергаклик ва ғайрат билан қўшин тартиботини кузатиб турди. Жиронғорга Валибекни, Мирзои Кичик ҳам Ислим барлосни сардор белгилади. Биронғорга амир Бадриддинни сардор қилди. Қўшин ичидан энг иш кўрган, қилич чопган баҳодирларни саралаб, ҳировул тузиб, бунни Шайх Темурга, Зулнул Арғунбекка топширди.

Куёш чиқаркан, уруш тартиботини олган катта қўшиннинг турли қисмлари кенг далани қоплаб, душман билан учрашгани аста силжимоқда эди. Дубулғалар, совутлар, найза-қалқонлар, ойболталар куёш билан олтинланган ҳавода порлайди. Жангга ўрганган отлар, сабрсизлангандай бошларини силкиб, кишнашиб, югуришга интилар эдилар. Навкар ва бекларнинг кўзлари қаҳрли, юзлари совуқ, жиддий эди.

Хусайн Бойқаро, у замоннинг машҳур тарихчисининг таъбирича, «одам кўнглидаги жон янглиғ» қўшиннинг қалбида — гўлда эътимодли саркардалар, баҳодир йигитлар билан қуршалган ҳолда борар эди.

Коровуллар ўқдай учиб келиб, Мирзо Ёдгор ошиғич равишда ўз сипоҳларини тартибга солиб, қаршилиқ кўрсатишга ҳозирлик кўраётганини билдиришди. Хусайн Бойқаро фурсатни қўлдан бермаслик учун ҳужум бошлашга буюрди. Карнай, сурнай, ноғоралар ҳавони янгради. Узоқда душман қўшини

кўзга чалинганда, биронғордан Ислим барлос, Валибек Мирзо Ёдгорнинг жиронғорига зўр сўрон билан от солишди. Шайх Темур ва Зулнун Арғунбек қўл остидаги қисм душманнинг орқасига ўтишни мўлжаллаб, йўлни чап бериб, югурди. Амир Бадриддин ўз биронғори билан душманнинг биронғори устига дадил ёнирилди. Мирзо Ёдгорнинг амир Аҳмадали барлос сардорлиги остида бўлган қисмлари Валибек ва Ислим барлос йигитларини кучли, муттасил ўқ узиш билан даф этишга уринди. Лекин қиличбозликда моҳир Валибек, ҳамиша жангда ўзини арслонсифат тутадиган Ислим барлос уриб-суриб, душманни босиб келаверди. Сурон авжга чиқди. Амир Аҳмадали барлос қаттиқ муқовимат кўрсатишга тиришиб, йигитларига далда берса ҳам, лекин йигитлари ғуж-ғуж сиқилиб, олдинга отилишга имирсиланиб қолдилар. Олдинги қатордагилардан ўнлаб сувори ўлиб, кўп отлар йиқилгандан сўнг бузилш, наришонлик кучая бошлади. Душман йигитлари қиличлашишдан бош тортиб, зарбалардан ўзларини олиб қочишга уриб қолдилар... Бунинг устига, Мирзо Ёдгорнинг қўшинида бўлган мўғуллар фурсатдан фойдаланиб, ҳар вақтдаги каби, ўлжа олишга, таловчиликка киришдилар. Улар, душмандан кўра, кўпроқ ўз одамларини уриб, отдан йиқиб, кийим-бошини, қуролларини шилиб ола бошладилар.

Мирзо Ёдгорнинг биронғори чанг, тўзон, кучли чуввос ичида қаттиқ жанг олиб борар эди. Лекин қаторасига етти от устидан сакраб ўтганлиги билан донг чиқарган, читтакдай енгил, чакқон, қарчиғайдай олғир Амир Бадриддин душманга бўш келмас, кучли ҳамлалар билан душманни аста-аста тебратиб, ҳаракатдан маҳрум қилишга тиришарди.

Ногаҳон, Мирзо Ёдгорнинг ғўлидан туркман отликлари бўрон даҳшати ва суръати билан тўппа-тўғри Хусайн Бойқаро устига отилишди. Бу томондан қалин ўқ ёғдирилди. Бирок физиллаб учган мингларча ўқ галалари туркман ботирларини тўхтатишдан ожиз қолди. Туркманлар қилич ўйнатиб, ўқ узиб, устма-уст ҳамлалар билан олдинги қисмларни боса-боса силжиб келар эдилар. Бир тўда туркманлар кутилмаган ёқдан Хусайн Бойқарога яқинлашиб қолган эди. Подшоҳ атрофини қуршаган баҳодир йигитлар гоҳ қилич, гоҳ найза ишлатиб, душманни улоқтиришга астойдил ғайрат кўрсатдилар. Одамлар йиқилди, қиличлар синди, эгасиз отлар, эгарлари

кийшайган, жиловлари оёқларига ўрашган ҳолда, кўзларини чақчайтириб, пароканда кезардилар.

Хусайн Бойқаро урушнинг оқибатидан ташвишланар, ғазаб билан ҳар ёққа қарар, чанг, тўзон ичида жангнинг кетишини кузатишдан ҳам ожиз эди. Ниҳоят, ғазабига чидолмади. Қиличини суғурди. Бошдан-оёқ совут кийган шоҳ ўзининг хос ботирлари билан душманга хужумга отилди. Унинг зўр, ҳайбатли оти қирғин ичига ёриб кирди. Хусайн Бойқаро жанг қилишни билар эди. Жангда зарбанинг шиддати билан тадбирни жуда мос ишлатар эди. Тож-тахтдағ дағасида йилларча олиб борган тўхтовсиз, давомли, катта-кичик урушларда, тўқинишларда, қиличбозликдаги маҳоратини кўп дафъа очик намоён қилган эди. Ҳозир ҳам хавф-хатарни унутиб, яхши, забардаст қиличлаша бошлади. Ботирлар ҳам ўлган-йитганига қарамай, подшоҳ атрофида қаттиқ жонбозлик кўрсатдилар. Булар душманни орқага тебратишга муваффақ бўлсалар ҳам, лекин бутун ҳолда, жангнинг оқибати бу ерда ҳал бўлмади. Мирзо Ёдгорнинг ўнг ва сўл қанотлари қаттиқ шикаст еб, бутунлай бебош-бетартиб қочишга юз тутган эди. Бу ҳодиса туркманларнинг руҳини туширди. Улар энди душманга ёпишиш эмас, ўзларини қирғин ичидан мумкин қадар тез олиб қочишга тириша бошладилар. Бойқаронинг зафар ғурури билан руҳланган йигитлари душманни янчиб, даҳшатли сурон билан уни таъқиб этдилар. Нафасни бўғадиган, кўзларни кўр қиладиган чанг-тўзон булуту ҳавони тутди.

Хусайн Бойқаро лашкари Мирзо Ёдгорнинг пароканда йигитларини бир неча фарсанг масофагача шиддатли қувиб, кечга тобо ҳар хил ўлжалар, асирлар билан қайтди. Бир тўп асир, кўпроқ аскар бошлиқлари, шу топдаёқ ўлдирилди ва карнай-сурнайлар янграб, ғалаба шодиёнаси жанг қизғини ҳали сўнмаган тўзонли кўкни титратди.

II

Шоир теварагини Ширим қоровул бошлиқ махсус побонлар қўриқлаган ҳашаматли ипак чодирга кирди. Заррин тўшакда ўтирган Хусайн Бойқарога кўзи тушиши билан унинг вазиятини алланечук бошқача сезиб, ҳайратланди-да, расмий таъзимдан сўнг, подшоҳнинг ишорати билан унга яқин ўтир-

ди. Эътимодли беклар, вазирлар йўқ. Муқоваси ажойиб гўзал янги бир китобни тиззасига қўйиб, шоир Ҳасанали Жалоийр ўтирарди. Ҳар хил баҳона билан подшоҳ қошига киришга, у билан суҳбатлашишга тиришган Мажидиддин Муҳаммад ундан куйроқда гердайиб, тиз чўккан. Булардан ташқари, вазифаси ҳар вақт подшоҳ ҳузурида ҳозир бўлиш ҳам уни зериктирмаслик учун ҳар нав латифа ва ҳикоялар тўқишдан иборат бўлган икки-уч ҳамсуҳбат энди подшоҳнинг ғазабли кўзларини учратмасликка тиришар эди. Навоий бунда англашилмас бир сир кўрмади. Чунки вазиятнинг оғирлигини билар эди. Мирзо Ёдгор жангда қаттиқ мағлуб бўлган эсада, Ҳусайн Бойқаронинг ғалаба шодликлари узоқ чўзилмади. Кейинги вақтларда ҳар кун бир-биридан совуқ хабарлар эшитила бошланди: «Мирзо Ёдгор кўп лашкар тўплаган эмиш, Амир Ҳасанбек унга мунча минг навкарни кўмакка юборган эмиш, Хуросонга ҳужум учун Султон Маҳмуд қўшин билан Аму ёқасида турган эмиш...» Бундан ташқари, подшоҳга гина сақлаганиданми ёки Мирзо Ёдгор билан зимдан тил бириктирганиданми, бир кўп беклар ва йигитлар ўрдугоҳдан қоча бошлаган эди.

Навоий ғамгин ва ғазабли подшоҳга дадил қараб, ҳолаҳвол сўради. Ҳусайн Бойқаро Хиротдан чопар келганини айтиб, жиғали бошини аллақандай маънодор силкиб, аҳволнинг оғирлигини ифодалади. Сўнг заррин тўшак остидан бир мактуб чиқариб, шоирга узатди. Навоий диққат билан қоғозга кўз югуртиб, кейин мактубни секингина тиззасига қўйди. Бошини куйи солди, икки қош ўртаси тугунчак бўлиб, яна қоғозга тикилди. Воқеани бутун илдизи билан тасаввур этгач, мактубни букиб, ёнига, атлас кўрпачага қўйди-да, подшоҳга қаради. Унинг қарашида таҳлика, саросима ёки «ажаб бўлибди!» деган бир маъно, бир хис йўқ эди. Унинг кўзлари ҳар вақтки ишонч ва фикрчанликни сақлар эди. Подшоҳ ўз ҳаяжонини яширолмай, аччиқ шикоят билан деди:

– Дориссалтанатда бир гуруҳ разил авбошларнинг фитнесини даф этмоқ учун не чора буюрсак экан? Бу хусусда умаромизнинг раъйларини билдик. Маъкул ва мақбул тадбирии шояд сиз жанобдан эшитгаймиз...

Навоий ўзига хос улуғворлик, назокат, мулоимлик билан деди:

– Подшоҳ ҳазратлари, мулки Хуросоннинг тақдири ва ҳаёти сизнинг кўлингиздадир. Сизнинг муборак хотирингиз бу аламангиз ҳодиса хусусида не фикр баён қилур?

– Бу тожу давлатни қилич билан олибмиз, – бир нафас сукутдан сўнг кескин гапирди Хусайн Бойқаро, – уни яна айни қилич билан нойдор қилмоққа ҳаракат қилғумиздир.

Бу сўзлар шоирни чўчитмади. Дунёнинг ярми устида қилич ўйнатган оқсоқ жаҳонгирнинг бу авлоди қилич тутишни яхши билса, қилич билан фахрланишни севса ҳам, лекин қиличдан кўра майга, жанг майдонларидан кўра чаман боғларда тузилган шўх базмларга кўпроқ мойил эди. Шоир ақлли кенгаш билан уни тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонарди ҳам. Лекин арзимаган бир баҳона гоҳо унинг ғазабига, оловни бирдан гуриллатган шамолдай таъсир қилар эди. Навоий вазминлик билан мурожаат этди:

– Хокон, яралик кўпгилларнинг шифоси учун сиз ҳаками ҳозиқ бўлмоқлигингиз керак. Каминанинг фикрича, бу ерда қиличнинг асло ҳожати йўқдир!

Хусайн Бойқаро, хаёл сургандай, чодир шипига қараб қолди. Ҳамсуҳбатлар, елкаларидан бир нима босгандай, паст чўкиб ўтирдилар.

Ўртадаги оғир жимжитликни Маждиддин Муҳаммад бузди:

– Дарҳақиқат, – деди у, гердайган бир турда Навоийга қараб, – подшоҳи олам ҳазратларининг фикрлари ақли салим мевасидир. Жоҳил оломонни тарбияламоқ учун тиг, лоақал таёқ лозимдир. Оломон шафқат ва марҳаматнинг кадрига етмас.

Навоий титраб, кинояли қулди.

– Масала адолат ва ҳақиқат масаласидир, – жавоб берди Навоий ўзини тутишга тиришиб. – Ҳақиқат оломон тарафдадир. Ҳақ сўзни айтган оғизларни тош билан қонатмоқ эмас, ҳақиқат тамалини қулатмоққа кўтарилган қўлларни кесмоқ зарур. Закот йиғмоқ давлат ишидир, лекин бир неча баднафс, чиркин махлуқлар учун бойлик манбаи эмас! Бундан сўнг бутун Хуросонда жамики фуқаро тирикчилигини назарда тутиб, закотни ислоҳ этмоқ керак. Бу идорани ширага ўч чиркин пашшалардан тозаламоқ зарур! Такрор айтаманки, элнинг қаҳри, ғзаби асослидир. Унинг овозига қулоқ солмоқ, шикоятларини сабр-тоқат билан тингламоқ вазифамиздир.

Мажиддиннинг ранги қув ўчиб, тили кесилди. Ҳамсухбатлар ер остидан бир-бирларига маънодор қараб олишди.

– Иш сиз деган ҳаддан ўтибдир! — кескин эътироз қилди Ҳусайн Бойқаро, — Бизнинг хизматимизда бўлган зотларни сангборонга тутмокни салтанат тожига отилган ҳақорат, деб билгумиздир. Ариза билан шикоят қилсинлар, наинки, пойтахтда ғалва кўтармоқ!..

– Бизга қолса, асло! — яширин бир киноя билан кулимсираб гапирди Навоий. — Салтанат тожини, қуёш янглиғ, самовот доирасида билинг. Наинки Хўжа Абдулло Ҳатибдек бир хомтама, аждарнафснинг бошига тушган тошни салтанатга нисбат берурсиз. Бир золимнинг боши шикаст топгани учун эл устида тиг ўйнатмоқ фақирнинг хотирига андоғ келадирким, давлатингизда ҳар нав дарранда ва газандаларнинг қуйруғини кўтарур... Модомики, халойиқ қўлга тош олибдир, унинг кўнглида дарди бордир. Бу дардни таҳқиқламоқ, адл суви билан ювмоқ, даволамоқ лозимдир.

Ҳусайн Бойқаро сукут қилди. У тараддудда эди. Сўнг қийиқ, тез ўйнайдиган кўзларини шоирга тикиб, ғамгин ҳолда деди:

– Хўжа Абдуллодек кўрнамакни жазога тортғумиздир, бунга зарра шубҳа қилмангиз. Аммо пойтахт осойишталигини бузган аҳли фитна ва фасод ҳам жазодан холи қолмаслиги лозим... Лоақал сиёсат юзасидан бир нима жаримага тортилсалар, истиқболда бу каби ғалаёнлар такрор бош кўтармагай...

Навоий яширин, ичдан хўрсинди. Подшоҳнинг бемаъни ўжарлигини синдириш учун жасур бир оҳанг билан деди:

– Шоҳо, халқнинг молини, жонини бўрилар ихтиёрига топширилса, улар бу қонхўр махлуқлар дастидан фиғон кўтарса, уларга қулоқ солмаслик адл-инсофдан эмас. Таҳдид ва сиёсат эмас, меҳрибонлик даркор. Халқ билан бўлғуси муомалада қиличга эмас, адл кучига суянмоқ, халқни жабр-зулмдан қутқармоқ лозим. Зеро, халқ шундоғ бир дарёйи азимки, у тошса, анинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур, у шундоғ бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни кўяр, на фалакни... Бас, яхшилик қилмоқ керак: элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур.

Шоирнинг мантиқи қаршисида подшоҳ ҳар қандай эътироздан озод қолган эди. Лекин баъзи беклар ва кенгашчиларнинг

раъйига терс бўлган бир қарорни чиқаришга ботинқирамас эди. Иккинчи томондан, Мирзо Ёдгор каби душман бартараф қилинмаган ва унинг тарафдорлари кўпайиб турган бир шароитда давлатнинг юраги бўлган Ҳиротдаги ғалаённи илдамлик билан тугатиш зарур эди. Хусайн Бойқаро яна бир қанча вақт масалани музокара қилди. Шоир ўз фикрида мустаҳкам эканига қаноат ҳосил қилгач, ниҳоят, қатъият билан деди:

Мулоҳазаларингизни батамом қабул қилдик. Бу нозик вазифининг ухдасини сизга ҳавола этмоқчимиз. Иншоолло, сиз каби кордон ва соҳиби тадбир бир зот пойтахтимизда сукут ва осойишталикни тез кунда барпо қилур. Ҳозирдан сафарга отланмоққа сизга ижозат бердик.

Навоий эл фойдаси ва давлат манфаати учун бўлган бу вазифага, ўз одати бўйича, эътироз қилмади. Енгил таъзим билан ўз розилигини билдириб, табассум қилди-да, секингина деди:

– Пойтахтдаги аламдийда халойиқ учун бу фақир на совға билан борур? Элнинг жароҳатларини не малҳам билан даволар?

– Жумла оламга маълумки, мен подшоҳмен, табиб эмасмен! — ҳазил йўсин жавоб берди Хусайн Бойқаро.

Навоий ҳазил-мутойибани севгувчи, завқ билан тинглаб, чечанлик билан чуқур жавоб беришга моҳир бўлса ҳам, ҳозир кулибгина қўйди ҳам сўзини жиддий давом эттирди:

– Кўнгилга шундай муқаррар бўлдиким, дорилхалофат фуқароси қошига етгач, фақир уларни ҳеч нарса билан қувонтирмоқдан ожиз қолгаймен. Мақсадимизни равшан қилиб айтсак, бизни фармони ҳумоюн билан сарафроз қилсангиз экан.

– Мазмуни қандай бўлмоғи керак? — қизиқиб сўради подшоҳ.

– Шул мазмундаким, — деди Навоий, — фармони олийнинг ҳар бир сўзи кўнгилларга куёшдек ҳаёт бағишлагай. Ҳар бир нуқтасида, қаторида, дарё пинҳон бўлгани каби, сизнинг дарёи адолатингиз жилвалангай. Яна ул фармонда шундай сўзлар бўлмоғи керакким, улар золим, мунофиқ амалдорлар, улус молни ғасб этувчилар бошига сангбўрон бўлиб ёғилгай.

Хусайн Бойқаро ипдамасдан, айёрча кулиб қўйди. Кейин енгилланиб, Ҳиротда бажарилиши керак бўлган бошқа иш-

лар тўғрисида сўзлади. Ниҳоят, шоир рухсат тилаб, ўрнидан кўзгалар экан, у деди:

– Йўл тадоригига киришинг. Фармонни тезда мухайё қилиб, сизга топшиурмиз.

Навой аста-аста юриб, ўз чодирига келди. Тўнни ечиб, бир нафас истироҳат қилмоқчи бўлди. Лекин у бутун борлиги билан ҳозир Ҳиротда эди. Унинг бошини турли фикрлар, режалар қоплади.

Хизматчи ҳаммага қайнатилган ялли қозондан таом келтирди. Шоир озгина эт еб, косани четга сурди. Шарбат ўрнига бир коса совуқ айрон талаб қилди. Кейин қип-қизил туркман гилами устида сочилиб ётган шатранж доналарини йиғиштириб, атрофдаги чодирларда бўлган шатранж устодларидан бирини чақиришни истаса ҳам, лекин, одатдагича, ўйиннинг завқига берилиб, йўлга кечикишдан қўрқди. Китоблар тахланган пастак курсида ётган ва китоблар ичига суқиб қўйилган шалдирок, оқсимон ва рангли қоғозларни тўплаб, тартибга солиб, кичкина, ҳар ёни ўймакор тасвирлар билан музайян фил тиши қутига солди. Булар сафарда битилган, ҳали окка кўчирилмаган ғазаллар, муаммолар, туюқлар эди.

Йўл жабдуғи тайёр бўлди. Фармонни шоир кўздан кечириб, унинг мазмунидан рози бўлди. Сўнг, уни найчадай буклаб, устини муҳрлатиб, салласининг бир чеккасига қистирди. Мулозимлар унинг ювош, лекин жуссаси жуда келишган йўрға қора байир отини кўндаланг қилишди. Шоир билан бирга бориши тегиш бўлган ҳамроҳлар ҳам тайёр бўлди. Буларнинг орасида шоирнинг садақатли навқари Бобоали — барваста комат, ақлли, боадаб йигит ҳам бор эди. Навой духоба кўрпача ташланган эгарга ўтириши билан от бошини чиройли силкиб юриб кетди. Унинг орқасидан Бобоали ва бир неча сарой мулозимлари, мансабдорлар йўлга тушдилар.

Шоир отда юришни, сокин дала манзараларини томоша қилиши севар, хатто баъзан от устида илҳомга берилиб, ғазаллар тўқир эди. Узоқдан, майин, кўкимтир туман пардасида сокин жилваланган тоғлар, ҳавода бир тўп кўланка каби ғира-шира кўринган дарахтзорлар, қумликларнинг қизғинидан оёғи куйган каби зир югурган шамоллар, майда тошлиқлар орасидан милдир-милдир қайнаб чиққан тиниқ сувлар ҳамма нарса шоирнинг кўнглини тўлқинлантирар, у

хамма нарсада улуг, лекин яширин бир кучнинг гўзал ва азамат оҳангини туйгандай бўлар эди.

Навоий обод жойлардаги экинларга, мевазор боғчаларга диққат қилди. Адирлардаги нодаларга, даҳшатли қоялар ва чўкқилар устида сакраб, тошлар орасида ўт чимтиб юрган эчкиларга суқланиб қаради. Кўчманчи афғон ва бошқа қабилаларнинг чодирларига, саҳройи, содда ҳаётнинг хусусиятларига разм солди. Бу қабилаларнинг тиллари, маишатлари, одатлари ҳақида ҳамроҳлари билан сўзлашди.

Сув ёқасида гердайиб ётган катта тошга тикилиб, унда қандайдир тасвир изини фаҳмлаб, отдан тушди. Тошга бошдаи-оёқ диққат билан боқиб, замонларнинг нафаси билан анча ўчган бу тасвирнинг қуролли жангчи эканини аниқлади; ҳамроҳларини тўплаб, бу тасвир Искандар Зулқарнайн давридан қолган бўлиши эҳтимол, деган мулоҳазани айтди. Бу муносабатлар тарихнинг ва тарихий асарлар, обидаларнинг аҳамиятини сўзлади. Замонларнинг абадий жараёни, унга иисбатан одам умрининг чақмоқ сингари бир он ёниб ўчиши, ҳаётнинг маъноси ва сири ҳақида бу тош Навоийнинг бошида фикрлар бўронини кўзгаган эди. Шоир бу ердан кўзларида қандайдир гам кўлкаси билан жўнади ва анча вақтгача ҳеч нима сўзламасдан, фикр ҳам кечинмаларининг сеҳрига берилиб борди. Отларга хашак бериш, бир қадар ҳордиқ чиқариш учун работлардан бирига қўнилган вақтдагина унинг кўнгли яна очилди. Ҳамроҳлар билан давра қуриб ўтирар экан, йўлларнинг ёмонлигидан, работларнинг хароблигидан шикоят қилди. Йўлларни яхшилаш, янги работлар барно қилиш кераклиги ҳақида ўз орзуларини баён этди. Овқатдан кейин, эрмак учун, ўзининг ҳам ўзга шоирларнинг муаммоларидан бир нечасини ўқиб, яширилган исмларни тонишни сўради. Бирон соат кулги йўсун гаплар ҳам бўлди.

Навоий Ҳиротга кириши билан унинг махсус фармон олиб келганлиги бутун шаҳарга яшиндек тарқалди. Ҳамма уни тезроқ эшитиш орзуси билан ёнди. Ҳирот, тишдан караганда, аввалгидай тинч, ҳамма ўз тирикчилиги билан машғул бўлгандай кўринса ҳам, лекин косиб-хунармандлар, дехқонлар ҳали газабдан тушмаган эдилар. Ғалаён аввалгиданда даҳшатлироқ ва кескинроқ бир микёс ва шиддат билан ҳар лаҳза мавжланишга тайёр эди.

Шоир девонга келиб тушди. Воқеанинг қандай рўй берганлигини муфассал ўрганди. Хўжа Абдулло ҳам бошқа маъмурлар томонидан халққа солинган закотни бекор қилди. Бу ишда айбдор мансабдорларни мансабдан бўшатди. Кейин арз-дод қилғали эшикда тўпланган камбағал аҳолини қабул қилишга киришди. Ёшми, кексами, аёлми, тожик, ўзбек — ҳар кимнинг шикоятини сабот-матонат билан тинглади. Шикоятчиларнинг ҳол-аҳволларига доир саволлар берди, уларни юпантирди, даъволарини ҳал қилди. Шоирнинг қошига йиғлаб кирганлар табассум билан, букчайганлар адолат кучи билан руҳланиб, қадрларини ростлаб чиқдилар.

Ҳиротнинг улуғ масжиди жоменинг хонақоси, кулочга сигмас йўғон устунли нақшкор айвонлари, катта, текис ховли саҳни, жоменинг уч томонини ўраган қатор ҳужраларнинг томлари, миноралар халқ билан лиқ тўла эди. Муҳтасибларнинг қаттиқ терговларига қарамай, намозга бепарво бўлган Ҳирот чапанилари, етим-авбошлари ҳам бугун дасторни бошларига нари-бери чулғаб, жомега келган эдилар.

Жума намозидан сўнг шоир аста, улуғвор юриб, минбарга чиқди. Ҳамма бирдан «гув» этиб ўрнидан турди. Тик этган товуш йўқ. Ҳамма кўзлар чуқур ҳаяжон билан бир нуктага тикилган. Навоий минбарда туриб, бир туйғу, бир ҳаяжон билан жим қотган халққа дарддош кўзларини югуртириб чиқди. Шоир бу қарашда ўзига хос чуқур англаш қобилияти билан халқ дардларининг, эҳтиёжларининг энг яширин томирларига қадар етгандай бўлди. Юрагининг то қаърида уйғонган ҳисларнинг таъсири билан кўкси қабашиб, чуқур хўрсинди. Фармонни очди, сезилар-сезилмас титраган қўлида тутиб, кучанмасдан, овозини одатдагидан баландроқ қўйиб, аста-вазмин ўкиди. Бирдан ялпи ғовур-ғувур кўтарилди. Халқ ўз таассуротини, кўксида сиқилган ҳис ва фикрларини ифода этишга киришди: «Ё, адолат!» «Иншоолло», «Золимларга лаънат!», «Офарин!» садолари ҳамма ёқни тутди.

Фармоннинг мазмуни бир зумда оғиздан-оғизга ўтиб, орқадагиларга, ҳатто жомеъ томидагиларга ҳам етган эди. Шоир тўлқинланиб, ўз номидан қисқа, маънодор, самимий нутқини битирган ҳамон мингларча қўллар — дехқонларнинг гадир-будур бакуват қўллари, бўёқчиларнинг кўм-кўк пан-

жалари, бўзчилар ва бошқа ҳунармандларнинг ингичка суякли бармоқлари ҳавога кўтарилди. Навоий ҳақиқага айтилган дуо ва тилаклар гумбурлаб, жомеънинг азамат пештоқларини янгротди...

Одамлар қувонч билан кўчага оқди. Элнииг умумий хурсандчилиги билан адолат сўзининг кучига чуқурроқ ишонган шоир ҳаммадан кейин қолиб, мадрасалар ва муллабаччаларнинг аҳволи тўғрисида шаҳарнинг улуғ олимлари, мударрислари билан суҳбатлашди-да, ҳар қандай намоишкорона ҳаракатдан қочиб, ёлғиз ўзи девонга қайтди. Халққа жабр-ситам етказган бир кўп мансабдорларни рўйхатга олиб, ҳар бирини ўз гуноҳи ва жиноятига яраша жазо ва жаримага тортмоққа тайёрланди.

Бутун Ҳирот шоирнинг ҳақиқати билан яшар эди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро қароргоҳига қайтиб, Ҳиротда тинчлик-осойишталик барпо қилганини билдиргач, подшоҳ ошиғич равишда пойтахтга отланди. Лекин биринчи мағлубиятдан кейин яна кўп қувват тўплаб, ҳатто Астрободни ишғол этган Мирзо Ёдгор энди кўзларини Ҳиротга тиккан эди. Унинг одамларидан бир қисми Ҳирот теварагида яширин ҳаракат қила бошлаган эди. Ҳусайн Бойқаро ташвишда эди. Навоий мумкин қадар илдам Ҳиротга етишни, унда янги кучлар йиғиб, душманнинг бутун кирдикорларини беҳуда қилишни маслаҳат бергач, Ҳусайн Бойқаро лашкари билан пойтахтга ошиқди.

Воқеалар барқ суръати билан давом этди.

Ҳусайн Бойқаро тун-кун йўл босди. Пойтахтга икки-уч работлик масофа қолганда тўхтади. У, одат бўйича, Ҳирот улуғларининг истиқболга чиқишларини, тантана билан шаҳарга киришни орзу қилар эди. Лекин пойтахт гўё унинг келишидан бутунлай хабарсиздек кўринди. Ҳирот қар ва совуқ. Ҳусайн Бойқаронинг ранги ўчди. Лашкар орасида дув-дув гап кетди. Воқеани ўрганмоқ учун юборилган одамлар шумшайиб қайтишди; улар пойтахтга йўл берк эканини, қалъанинг беклари Мирзо Ёдгор тарафига ўтганликларини билдиришди. Лашкарда ҳаяжон ва саросима яна кучайди.

Навоий подшоҳнинг чодирига кирди. Рангсиз, ғамгин, бўшашган подшоҳга далда беришга тиришди.

— Бу қандай хиёнат! — бошини дард билан чайқаб деди Хусайн Бойқаро. — Бевафо нонкўр махлуқлар менинг юзимга қалъани ёпдилар!

— Хиёнаткорлар ўз чуқурларига ўзлари йиқилурлар, — деди Навоий ишонч билан. — Жасоратни қўлдан бермаслик керак. Тўғри, иш ғоят мушкуллашди. Лекин умид, ғайрат ва имон билан қадам қўйилса, мақсад йўлидаги ҳар қандай мушкулотни бартараф қилмоқ мумкин. Энди лашкарга яхши қарамоқ керак. Ҳозир мавжуд навкарлардан айрилмасликка ҳаракат қилингиз. Ҳамиша улар билан бирга бўлингиз, лашкардан узилган ҳукмдорнинг ҳолига вой!

— Бундан сўнги ҳаракатларимизни нечик тасаввур қилур-сиз? — сўради Хусайн Бойқаро ўйчан боқиб.

— Ҳозир бу ердан чекилмоқ лозим, — жавоб берди Навоий иккиланмасдан. — Пойтахтда садоқатли одамлар кўп. Уларнинг кўмаги билан бутун ахволни ўрганурсиз. Қулай фурсат келганда, қатъий бир ҳаракат билан бу фалокатларни даф этмоқ мумкин...

Хусайн Бойқаро кўзларини бир оз юмиб, хомуш ўйга ботди. Дастрўмоли билан пешонасини артди — бу даҳшатли ҳақиқатнинг совуқ тери эди. Кейин хўрсиниб ўрнидан турдида, титроқ овоз билан бекларига илдам отланишга буйруқ берди. Бутун лашкар билан кечалаб, кундузлаб йўл босиб, Сартоқ ўланги деган мавзегга бориб тушди.

Бу аснода Балх агрофида Султон Маҳмуд Мирзо ҳаракатининг кенгайиб борганлиги ҳақида хабарлар келди. Хусайн Бойқаро энди ўз мулкида икки офат — икки ёнғин ўртасида қолди. Энди у ўз тожигга човут солган икки офатнинг қўлларини кесиб ташламоғи керак! Лекин унда куч, галабага ишонч йўқ. У энди душман билан очик майдонда учрашишдан кўрқади. Бир ерда қарор топишдан хавфланиб, уясиз қушдай, саргардон кезмокка мажбур. Сартоқ ўлангидан Соқилмон даштига ўтди. Бу ерда бир гуруҳ сипоҳлардан айрилиб, тўққиз работлик йўлни илдам босиб, Наратоғга келди. Мустаҳкам ўғруқ қалъасини ҳар эҳтимолга қарши ўз қўлида сақлашни мўлжаллади. Лекин, сал ўтмасдан, бу қалъага ҳам эътимоди қолмади. Ниҳоят, Маймана қасабасига ўзини урди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Мирзо Ёдгорнинг тарафдорлари жуда усталик билан иш олиб бордилар. Обрўли маликалардан бўлган Поянда Султонбегим Амир Фаридиддин барлос кабиларнинг ўргатиши билан Ҳирот ташқарисидаги ўз манзилдан шаҳарга кирди. Пойтахтнинг эътиборли одамларини — сотқин беклар ва амалдорларни кўлга олиб, ўз биродарзодасини тўсатдан Хуросон подшоси, деб эълон қилди. Пойтахт кўрғонлари устида шодиёна чалинди. Хутбани ҳам Мирзо Ёдгор номига ўқишга буюрди. Мирзо Ёдгор Тус вилоятдан Ҳиротга жадал ҳаракат қилди.

Подшоҳлардан яхшилик кўрмаган ва уларнинг тез алмашилиб туришларига одатланиб қолган халқ оммаси бу воқеаларга бепарво қаради. Ҳиротнинг акобир ва аъёнлари эса янги подшоҳга яхши кўришиб, ундан янги рутбалар, янги суюрғоллар олиш ниятида уни тўрт кўз билан кутдилар. Ниҳоят, кимхоб ва шоҳиларга чулғаниб, бедов отларга миниб, Ҳиротдан бир тош масофа нарида Мирзо Ёдгорни қаршилаб олдилар. Тўққиз мартадан букилиб, ёш подшоҳнинг этакларини ўпдилар. Тантанали учрашув билан кеч бўлди. Ой Муштарийда эди. Бу ходиса, Мирзо Ёдгорнинг ва унинг улуғ одамларининг фикрича, хайрли соат бўлмаганидан, подшо пойтахтга кирмасдан шу манзилда тунади. Эртаси расмий тантана ва дабдаба билан пойтахтга кириб, Боғи Зоғонда қарор топди.

Мирзо Ёдгор мамлакатни идора этиш масалаларида мутлақ ҳеч нима тушунмас, билишга, ўрганишга ҳам интилмас эди. Лақма шаҳзода тож кийгандан кейин ўз олдидаги вазифаларини сира ўйламади; душмани Ҳусайн Бойқаро қаерда, нималар билан машғул, нима қилмокчи — бу тўғриларда асло тапвишланмади. Боғи Зоғон гўзал қизларга тўлди. Ичкилик базмлари авж олди.

Поянда Султонбегим давлат ишларини бошқарди. Бу аёлнинг ўз биродарзодаси учун жон куйдириши ҳам, албатта, ўз шахсий эътиборини ва обрўсини кўтариш умиди билан боғлиқ эди. У чиндан-да ўз ғоясига эришгандай бўлди. У оқила ва мударбира аёл сифатида донг чиқарди. Алоиддин ва унинг даражасида бўлган баъзи шоирлар унга қасидалар

бағишладилар. Бироқ Поянда Султонбегим туркман саркардаларининг ғурурини, ўзбошимчаликларини кеса олмади. Аксинча, улар билан муросага мажбур бўлди. Чунки ҳарбий куч уларда эди. Мирзо Ёдгорни салтанат тенасига улар олиб келди ва рақиблардан улар ҳимоя қилишлари керак эди ҳам. Туркман аскар бошлиқлари ўз мавқеларини сунистеъмом қила бошладилар. Ҳирот ва унинг теварагида бошбошдоқликлар кучайди. Халқ қаттиқ сиқик остида қолди.

Ҳиротнинг бошига тушган бу ҳаяжонли, ваҳим кунларда Султонмурод мадрасадан қарийб чиқмади. Муаззам қалъа каби юксалган мадрасанинг тош деворлари орасида, кичкина, ним қоронғи ҳужрада кеча-кундуз мутолаа билан машғул бўлди. Баъзан дўсти Зайниддин янги хабарлар топиб келаркан, ёш олим эшитиб тутоқар, юртнинг потинчлигига сабаб бўлган фитначиларни қарғар, рўй бераётган воқеаларнинг оқибатлари ҳақида беихтиёр ўйга толар, лекин унга воқеалар, ғўе тақдир-қисмат каби даф этилмас бир куч бўлиб кўринар, уларнинг гирдобини орзу қилинган йўлга буриб юборишга ўзини ожиз сезиб, ўз дардида ўзи қоврилар, яна чанг босган китобларга кўмилар эди.

Бир оқшом, Мирзо Ёдгорнинг тантана билан нойтахтга киришининг учинчи куни, Султонмурод шам олдида ғамгин, танҳо ўтирар эди. Юксак тоқили мадрасанинг деворларида акси садо билан янграйдиган товушлар тинган, улуғвор бир жимжитлик ҳукм сурар эди. Толиби илмлар ёш подшоҳнинг тантанаси учун ташкил этилган байрамга томоша учун жўнаган эдилар.

Алоиддин Машҳадий ярим юмук кўзлари билан туртиниб кирди. Султонмуродни Тўғонбек қошига ўзи билан бирга боришга таклиф этди. Султонмурод машғулотларини баҳона қилиб, узр тилади.

– Бу шаҳарда ифрот китоб ўқимоқ орқасида жинни бўлганларни ҳам кўрганман, — деди норозиланиб Алоиддин. — Ақлни кўпайтираман, деб ақлдан озмоқ каби фалокат борми? Юринг, ҳамроҳ бўлинг.

– Китоблар мени юпантирмоқда, — жавоб берди Султонмурод ғамгин, — бўлмаса, юртга келган фалокатларни кўриб, жинни бўлишим муқаррар эди.

– Қайғурмоққа ўрин йўқ, фалак ўзи кўҳна букаламундир. Ҳозирги дамни ғанимат билинг, уни хурсандчилик билан

ўтказмоққа ҳаракат қилинг. Тўғонбек, албатта, бизнинг кўнглимизни очғусидир. Бу кунлар унинг толе гули хандон урган...

– Қандай қилиб? — қизиқсинди Султонмурод.

– Хабарингиз йўқми? Тўғонбек Мирзо Ёдгор замонининг қаҳрамонларидан! — ғурур билан жавоб берди Алоиддин Машҳадий.

Султонмурод куннинг воқеаларини яхши ўрганмоқчи бўлди. Айниқса, Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро тарафдори эканига шубҳа қилмаганидан собиқ нодшоҳнинг вазиятини бишлишга қизиқарди. У Тўғонбек билан суҳбатлашиб, маълумот олмакни қасд қилди-да, Алоиддин Машҳадийни таажжублантириб, бирдан ўрнидан турди.

– Юринг, бир жавлон уриб қайтайлик!

Кўчалар қоронғи, аллақандай ҳувиллаган, қўрқувли эди. Вақт эрта бўлишга қарамай, қатновчилар сийрак... Фақат, отлик навкарлар қора бўрондай ҳар лаҳза учиб ўтадилар, буркиган чанг-тўзон димоғни ачитади, нафасни бўғади.

Алоиддин Машҳадий туртингани учун Султонмурод жуда секин юрди. Уларни эшикда чол – қул Нурбобо қаршилади. У Тўғонбекнинг кечадан буён келмаганини айтди. Алоиддин Машҳадий хўрсиниб, қоронғида бир оз сукут қилди-да, Султонмуроднинг эътирозига кулоқ солмасдан, меҳмонхонани очиб беришни кулга буюрди.

– Андак ором олайлик, шояд бек йигитнинг ўзи ҳам келиб қолур, — деди у Султонмуроднинг қўлидан тутиб. Нурбобо меҳмонхонани очди-да, шам ёқиб чиқиб, уларни ичкари киргизди. Даричаларни очдилар. Димиққан хонага кечанинг салқини урди. Султонмурод келганига афсусланиб, қовоғини солиб олди. Алоиддин Машҳадий шеър ва шоирлар ҳақида гапирди. Навоийнинг она тилининг бойлиги, гўзаллиги тўғрисидаги фикрларини ўзича рад этмоққа тиришди. Султонмурод яна кўпроқ асабийланди. Эзма Алоиддиннинг тилини кесиш учун сўзламоққа мажбур бўлди. У замонда форсийча ёзадиган шоирларнинг ўндан тўққизи қофиябозлар бўлиб, бир қисмигина қадим улуг шоирларнинг ожиз тақлидчиси эканини жуда осон исбот қилди. Алоиддин Машҳадий, ўз одатича, бир неча аччиқ-тизиқ сўз айтиб, кўзларини юмди-да, жим бўлди. Нурбобо дастурхон ёзиб, мева-чева қўйгач, шоир

бироз очилди. Тинмасдан писта ва бодом чақиб, Бодғиснинг хавосини, табиатини узоқ мақтади. Дастурхон йиғиштирилиб Султонмурад кетмоққа кистаркан, дарвозада отларнинг дукурри эшитилди. Алоиддин Машҳадий севиниб, Султонмурадни яна чўккалатди. Бир оздан кейин ҳаллослаб Тўғонбек кириб келди. Кўзлари маст ёнарди. Меҳмонларни кўриб севинди. Нурбобога айтиб, дарров таом ва шароб келтиртирди. Қадахларни лим тўлдириб узатди, ичишга қистади. Алоиддин Машҳадий биринчи қадахдан хушчақчақ бўлиб, гапни гапга қовуштирамай қўйди. Иккинчи қадахни ичиб, ёнини қовлади. Поянда Султонбегимга атаб ёзган узун қасидасини чиқариб, ўкиб берди-да, даврон нодираси бўлган аёлга тақдим этмоқлиги учун Тўғонбекка топширди.

– Бу аёлнинг идрок ва фаросати тўғрисида не фикрдасиз?
– деб сўради Султонмурад Тўғонбекдан.

– Ҳамма уни ақлнинг хазинаси, дейди, — жавоб берди Тўғонбек айёрча кулиб. — Ажойиб хусни бор. Лекин мен хали унда ақл нишонасини кўрмадим!

Алоиддин Машҳадий куюниб эътироз этди. Лекин Тўғонбек унга жавоб қайтаришни ҳам истамасдан, ўзга нарсалар ҳақида сўзлаб кетди. Султонмурад унинг ҳозир қандай мансаб ишғол қилганини ва Ҳусайн Бойқаронинг аҳволи ҳам кучлари қандай экани ҳақида гап орасида сўради. Тўғонбек ўз мансаби тўғрисида «Ёш подшоҳнинг яқинлариданмен», деб жавоб берди. Ҳусайн Бойқаронинг аҳволи мушкуллигини, ҳар кун унинг йигитлари тўда-тўда қочиб келиб, Мирзо Ёдгорнинг хизматига кираётганини билдирди, охирда таъкидловчи товуш ва ҳаракат билан деди:

– Лекин Ҳусайн Бойқаронинг ёнида Алишер Навоий бор. Мирзо Ёдгор бу шоирдан кўпроқ қўрқиши керак!

– Бу қадар муболаға! — ранжиди Алоиддин Машҳадий. — У киши ғоят ювош одам. Сиз уни танимайсиз.

– Йўк, Навоий катта куч: у сиёсатни тубли билади. Ақлга бой ҳам эл-улус орасида обрўси баланд. Тўғри, мен таниш эмасмен. Балки ундан қочиброқ юришга тўғри келади. Аммо одамни иши танитади. Бўзчининг ҳунари тўқиган бўзидан кўринади. Қасидангизнинг тузи бўлмаса, ҳеч ким сизни шоир демайди.

Султонмурод бошини қайта-қайта қимирлатиб, унинг фикрини тасдиқлади-да, деди: «Умид қилурмизки, Навоий тез кунда юртни таҳлика ва офатлардан қутқорур!»

Тўғонбек хўмрайиб ерга қаради.

– Юрт учун ҳеч қандай таҳлика йўқ, – деди у салмоқланиб.
– Мирзо Ёдгорнинг томирида ҳам Темур қони бор. У ўз ҳаққини даъво қилди!

Султонмурод у билан баҳслашмоқни ортиқча билди-да, сукут қилди. Тўғонбек кўп ичди. Унга ияриб Алоиддин ҳам, ҳар вақтдагидан кўра, бир неча қадахни ортиқроқ кўтариб, ниҳоят, чўзилиб, қотиб қолди. Султонмурод хушкайф эди. Алоиддинни қолдириб ўзи кетмоқчи бўлиб, ўрнидан турди. Тўғонбек уни кузатиб, эшикка чиқди. Катта, дарахтзор ҳовли ой нурида сокин ухларди.

– Нурбобо, шам келтир! – кичқирди Тўғонбек.

– Ҳожати йўқ, – деди Султонмурод.

– Шошилманг, ҳужрангизга борурсиз. Олдин ҳуснга сажда қилиб чиқинг!

Султонмурод ҳеч нарса тушунмади, елкасини қисиб, Тўғонбекнинг орқасидан юрди. Чол қул шам олиб келди. Тўғонбек дарахтлар орқасидаги қатор уйлардан бирини очди: «Марҳамат!»

Султонмурод ёпик дарича олдида чуқур изтироб билан бошини қуйи солиб, чўнқайиб ўтирган қизни кўрди. «Мукамал ҳусн, мукамал ҳусн», деди ичида Султонмурод ҳам алланечук уялгансимон бир-икки қадам орқага ташланди. Тўғонбек токчадаги лаганга кўз ташлаб, қизнинг тепасига борди:

– Дилдорхон, – деди у бир оз эгилиб, мулойимлик билан, – нега овқатни емадинг? Бошқа келтирсинми?

– Овқат эмиш! Заҳар бер, заҳар! – қиз қаддини ростлаб, алам билан кичқираркан, кўзлари ёнди, тўлғин кўкраги газаб билан мавжланди.

Кўзларини қуйи солиб, қалтираган қўлларида шам тутиб, жим қотган чол ғамгин сўзлади:

– Оллога ёлвор, қизим, ёлғиз ундан нажот сўра!

Тўғонбек мағрур юриб, Султонмуродга яқин келди ва кулогига шивирлади: «Сўлимми? Маъқулми?» Султонмурод индамади. Беихтиёр равишда қизга ачиниш ва дард би-

лан каради-да, ташкари чикди. Бирпасдан сўнг Тўғонбек ҳам чиқиб, қўлини унинг елкасига қўйиб, илжайди.

– Ким бу? — сўради Султонмурод ўйчан.

– Қишлоқдан кеча олиб қочган эдим, — жавоб берди Тўғонбек. — Ғоят нозик хусни бор...

– Шундай ҳодисалар мамлакат учун офат эмасми?

– Дўстим, қўй бу гапларни! Қиз олиб қочиш жуда кўнгилли нарса бўлади. Ярим кеча. Ойдинда супада сочларини тўзғитиб, ширингина ухлаб ётибди, нарироқда кампир бувиси хуррак отмоқда... Икки йигит билан оёқ учида тепасига келдим. Аввал пешонасидан энгилгина бир ўпдим. Кейин оғзини боғлаб, кўтариб, югурдик. Боғдан гул узиб қочгандек, девордан осон сакрадик. Отга ўмариб, жиловларни қўйиб юбордик. Жуда кўнгилли иш. Ҳа, тонгга яқин Ҳирот ёқасида бир танишнинг боғига кўндик, ҳали бу ерга олиб келдик. Бундай ишларнинг бошқача кайфи бўлади...

– Нима мақсад билан? Бу бечоранинг ҳоли нима бўлади? Ота-она учун бундан ортик, бундан даҳшатли қайғу бўлиши мумкинми? — титраб гапирди Султонмурод.

– Ишқ ўйинида кўнгил бўлиши керак. Буни яхши биланмен, — сокин, жиддий гапирди Тўғонбек. — Хоҳламаса, қўлини ҳам ушламаймен! Хўжамизникида юраверади. Лекин, аслида, саройларни безайдиган киз.

– Йўқ, бечорани ўз оиласига юборингиз. Энг инсоний иш бу. Инсон тез ўсувчи орзу-ҳавасларга ўйинчоқ бўлмаслиги керак, Тўғонбек!

– Хўп, ўйлаб кўрамиз. Хайр энди... — Тўғонбек узоқлашди.

Султонмурод қулфланган эшикка тикилиб, бир муддат хушсиздай қотди. Кейин ғамгин, мажолсизланган ҳолда аста юриб кетди. Шаҳар жим ухлайди. Узоқда, ойдин ва сокин кечада Ҳиротнинг етти тоқили жомеси яна ҳам муаззам, Ихтиёриддин қалъаси яна ҳам баҳайбат туюлар эди. Султонмурод Тўғонбекка нафрат, оламдаги бутун жабркорларга газаб билан тўлиб, шуурсиз ҳолда юрди. Хужрада шам ёқмасдан, нари-бери ўрин солиб чўзилди. Уйқуси қочди. Ўнгга, сўлга оғнади: фикри, хаёли Дилдорга учарди. Сийнасида ширин бир оғриқ сезди. Лаблари кимирлаб, бир неча марта шу байтни такрорлади:

*Чашм агар ин асту абру ину нозу ишва ин,
Алвидо, эй ақлу дониш, алвидо, эй илму дин!*

ЕТТИНЧИ БОБ

Аймананинг Чаҳор боғида Хусайн Бойқаро дил-гир яшайди. Шохона зиёфатлар, дабдабали, су-роили базмлар қаёқда? Боғнинг бир четида нақшлари эскир-ган, кагтагина чорхари уйда кўпинча ёлғиз ўтиради, ғазаллар ҳам ёзмайди. Бутун бошли салтанатдан айрилган ҳукмдор аллақандай гўзалнинг қалам қошлари, оҳу кўзлари ҳақида оҳ чекадими?! Тожу тахт дағдағаси унинг қонига она сути билан кирган. Унинг кучини, дардини бу кунларда Хусайн Бойқаро, ҳамма вақтдагидан кўра, чуқурроқ, ўткирроқ сезади.

Саргардон подшоҳнинг орқасидан судрала-судрала инти-зоми бузилган ва кураш тушиб, бир-бирлари билан ёқалашиб, эрмак кидирган йигитлар ва навкарларнинг шовқинлари узокдан, боғнинг нариги бурчагидан эшитилар эди. Хусайн Бойқаро ичидан хўрсиниб, кимнидир сабрсизлик билан кутар эди. Эшик оғаси кирди.

– Келдилар. Киришларига ижозат берурсизми? – сўради у букилиб.

Хусайн Бойқаро бошини қимирлатиб, тасдиқлади. Навоий кириб, одатдаги таъзимни бажо қилгач, подшоҳ шошиб-пи-шиб ўрин кўрсатди-да, сўзлай бошлади:

– Хотирга бир фикр келган эди. Энг аввал бу хилватда сизнинг раъйингизни кўнгил орзу қилди. Биламенки, бу дар-дисар воқеалар сизни кўпроқ ташвишга солмоқдадир.

– Илтифотингиздан кўп мамнунмен. Ҳазратларидан хуш-хабар эшитгани келдим, — деди Навоий.

Хусайн Бойқаро, бу ерда ўзга киши бўлмаса ҳам, овози-ни пасайтириб, ўзининг воқеанавислари орқали деярли ҳар кун олиб турган маълумотларини сўзлади. Мирзо Ёдгорнинг шавкати мустаҳкам эмаслигини тасвирлади. Ҳиротдаги вазият тўғрисида Навоий ҳам ўз эшитганларини гапириб, сўради:

– Не қарорга келдингиз?

¹ *Таржимаси:* «Агар кўз ва қош шундай бўлса, нозу ишва шундай бўлса, у вақт ақл-хуш билан, илм ва дин билан хайрлашмоқ керак».

– Асли мушкулот шу қарорда... Бу хусусни яхши мулоҳаза қилмоқ даркор. — Бойқаро бир зум тўхтаб, давом этди. — Агар биз бу мавжуд лашкаримиз билан дорилхалофат устига юрсак ва ҳеч кутилмаган онда барқ суръати билан Ёдгорбекни боссак, сизнингча, мақсудга етгаймизми?

Шоир жавоб беришга ошиқмади. Кўзларини маънодор сузди, ингичка ҳисларини ифодалаган бир табассум бирдан унинг юзига ёйилди. Сўнг ғоят жиддий оҳанг билан деди:

– Бу андишани менга айтмасангиз яхшироқ бўлур эди!

Ҳусайн Бойқаро фикрим маъқул тушмади шекилли, деб ўйлади-да, шоша-пиша сўради:

– Нечун? Ажабо...

Навоий бирдан кулиб юборди.

– Йўқ, бу фикрни сир тутмоқ керак, сир... — таъкидлаб деди у.

Ҳусайн Бойқаро ҳам илжайди, лекин бошини чайқаб, эътироз йўсуни гапирди:

– Арбоби жанг билан кенгашмасликка чорамиз йўқ-ку!

– Албатта. Улардан бемашварат иш қилинмагай, — деди Навоий. — Аммо бир хавфдан сақланмоқ зарур: сипоҳларингиз орасидан қочиб борғувчилар бу ҳаракатдан душманга хабар берурлар. Мирзо Ёдгор ҳам унинг умароси, беклари ғафлат уйқусидан кўз очурлар. Бу йўлда ғайрат ва ҳимматингиз асло озилмасун. Аммо барча тадбирни пинҳон тутмоқ маъқул. Хиротда Мирохўр яшайди. У бизга бу иш учун муқаррар бир кунни тайин қилсин. Кейин, ўз фурсатида, арбоби жангии бир сирдан воқиф қилурсиз.

– Мулоҳазангизга заррача гумонимиз йўқдир. Маълум бўлдиким, сиз жаноб бу хусусда биз билан ҳамфикрсиз? — Навоийга тикилди Ҳусайн Бойқаро.

– Зафарингиз учун камина қўлдан келгани қадар жаҳду жадал кўрсатгусидир. Танграм юртга, улусга осойишталик ва фароғат бахш этгай! — деди Навоий.

– Омин! — соқолини силади Ҳусайн Бойқаро.

Бу режани амалга ошириш учун бир неча вақт яширин тайёрликлар қўрилди. Сўнг, кутилмаган пайтда, Майманадан Мурғоб дарёси томонига отланилди. Тоғкун деган мавзеда Ҳусайн Бойқаро эски шон-шавкатини эслатадиган катта мажлис тузди. Бекларга навозишлар кўрсатиб, сўнгра ўз нияти-

ни ўртага ташлади. Айрим кишилар қатъий бир фикр баён қилишга ботинмай сукут қилсалар ҳам, лекин навкарлар орасида сўзи ўткир, ишбилармон баъзи беклар мамнуният билан музокара қилдилар. Зиёфатдан кейин Ҳусайн Бойқаро ўз йигитларининг бошида кўрилмаган бир суръат билан йўлга тушди. Пилпоён деган мавзеда унга Мухаммад Арлот, Амир Сарбон ва бошқа бир неча эътиборли кишилар қўшилди. Бойқаро Мурғоб суви бўйлаб, ўзининг саккиз юз эллик сувориси билан кечалаб ҳам юриб кетди. У замоннинг машҳур тарихчисининг муболағакор таърифига кўра, у отличларнинг ҳар бири «Хорошикоф найзаси учи билан ойнинг юзидаги пардани кўтарур эди!» Тонгга яқин бир манзилга қўнилиб, озгина истироҳатдан сўнг яна отланиб, Бобо Хокий йўли билан ҳаракат қилинди.

Бобо Хокий деган машҳур дарвеш шу атрофда бир тоғнинг фори ичида яшар эди. У ёшлигидан бошлаб дунёдан этак силкиб одамлардан узокда, ваҳший тош масканида ибодат билан машғул эди. Ҳусайн Бойқаро унинг авлиёлигига ишонганидан бундай оғир кунларда дарвешга сифиниб, ундан дуо олишни лозим билди. Фақат, Бобо Хокий, ўз одати бўйича, қабул қилмаслиги мумкин, деган шубҳа билан келар эди. Аммо бу шубҳа тамом ўринсиз бўлиб чиқди. Подшоҳнинг дарагини эшитиб, умуман, одамлардан кочган бу дарвеш ўз хоҳиши билан подшоҳни йўлда қаршилади.

Ҳусайн Бойқаро отдан тушиб, таъзим қилди ва яқин келиб, унинг этсиз, ингичка қўлини ўпди. Дарвеш ўз масканига таклиф қилди. Ҳусайн Бойқаро ҳар бир дақиқани ўзига ғаинмат билса ҳам, лекин дарвешнинг раъйини қайтаришга ботинмай, мамнуният билан таклифни қабул этди. Чамаси, саксон ёшларга етган, чиллакдай ориқ, ингичка ва елкаси туртиб чиққан Бобо Хокий ҳали жуда тетик эди. У атрофга чўкиб ётган чўнг, қўпол, қиррали катта тошлар орасида, худди эчкидай, соқолини селкиллатиб, ажойиб бир чаққонлик билан баланд форга йўл бошлади.

Форнинг устидан нақ босиб тушаётгандай ваҳимали қоялар осилиб турар эди.

Фор ичи уч-тўрт бўйра сахнга эга; ғадир-будур тош деворлар исдан қоп-қора эди. Ерда похол устига солинган

эски бир шолча, бузоқ терисидан тақир пўстак, бир чеккада пахтаси оққан кўрпа тахлоғли турарди.

Бу ер жуда баҳаво. Фириллаб эсган салкин шамол ғор ичига кириб, соқолларни хилпиллатиб ўтади, катта қоя орасидан ингичка кумуш ука каби отилган сувни майда дурлар сингари сочиб тўзғитади. Тошлиқлар, қуриб ётган сойлар, наст-баланд тўлқинланиб чўзилган тепалар, адирлар, майин зангори парда ичида хира милтиллаган узоқликлар кўзларни беихтиёр тортар, аллақандай мубҳам ва уйқудек ширин элитувчи ҳислар, кечинмаларни уйғотар эди.

Подшоҳ дарвешнинг кўнглини олишга тиришди. Унинг тақир пўстагига ихлос билан ўтирди. Бутун борлиги тожу тахт ғавғоси билан кемирилган, дунёнинг сонсиз лаззатлари, неъматларининг дарёсини бутун умр камрашга интилган Ҳусайн Бойқаро шу топда ўзини дарвешликка солди. Узлатда кечирилган фақир ҳаётнинг поклиги, дунё қайғу-машаққатининг шайтоний бир манбадан туғилганлиги, бу ғорнинг шоирона гўзаллиги ҳақида гапирди. Чол дарвеш подшоҳнинг унга чиндан ихлос қўйганлигини сизди. Улуғ зотнинг юксаклиги тўғрисида ўзининг бепарво ҳаракати ва кимга айтгани маълум бўлмаган сўзлари билан таъкидлашга тиришди. Сўнгра бир нарча кир бўзни подшоҳ олдиға ёзиб, битта қаттиқроқ нонни ушатди. Сирти олапес ковоқ идишдан бир сопол товоққа қуюқ қатиқни лим-лим қуйиб узатди. Подшоҳнинг орқасидан чиққан ва ғор ичига кирмасдан четроқда, тошга суяниб турган иккита хос мулозимға ҳам бир сопол пиёлада галма-гал қатиқ тутди. Ҳусайн Бойқаро товоқни кўтариб, қатиқни чинакам иштаҳа, тўғриси, самимий ният билан «хўр-хўр» ичар экан, дарвеш ғор оғзига чўкқайиб, жаврай бошлади:

— Бу масканнинг ичи мен гуноҳкор банданинг кўнгли янглиғ қора бўлса ҳам, уни шаҳаншоҳларнинг олтин қасрларидан афзал кўрамен. Бу ерда қушлар билан ҳамроҳмен, тошлар билан дардкашмен. Ё, олло! Жамолинг туғёни бўлган баҳор селлари сенинг шафқат дарёйингга мени судрамади. Қишининг бўронлари вужудимдаги занг босган занжирларни узиб, мени сенинг аслингга қайтармади... Ёху!

Ҳусайн Бойқаро қатиқни ичиб бўлиб, соқол, мийиқларини артди. Дарвеш сўздан тўхтагач, таъзим билан кетишга ижозат

сўради ҳам ўзи ҳақида дуо қилишни ўтинди. Чол ўрнидан туриб, кўлларини ёйиб, қиблага юз ўгирди. Подшоҳ ҳам ўрнидан сапчиб турди-да, дарвешнинг орқасидан кўл қовуштириб, бошини қуйи солди. Дуодан сўнг дарвеш подшоҳга андак тўхталишга ишорат қилди, ғорнинг бир бурчагига қаланган шох-шабба орқасидан эски, учи занглаган бир найзани олиб, ғордан ташқари чиқди ва уни найзабоз, жангчилардай тутиб, кўзларида ғазаб ёнган ҳолда Ҳирот томонга ўқталди, душманни санчгандай, уч марта ҳавони санчди-да, Ҳусайн Бойқаро кўлига тутқизди. Подшоҳ жуда мутаассир бўлди. Кўзларига қуйилиб келган ёшни базўр тўхтатиб, чолнинг ингичка, суяк кўлларини кўзларига суртди.

Ҳусайн Бойқаро мулозимлари билан отини қаттиқ ҳайдаб, лашкарга етди. Баъзи бекларга ўз таассуротини қувонч билан сўзлади. Дарвешнинг найзасини, дунёда энг муқаддас нарса каби, кўлида маҳкам тутгани ҳолда Ҳиротга йўл солди. Қўнимсиз юриш билан ярим кечада Ҳиротга яқин Жуздук чашмасига етиб, шунда тўхтади. Бир парча кемтикли ой, жимжит мудраган хароба кишлоқ уйларининг қашшоқлигини кўрсатмоқчидай, хирагина нурланади. Гоҳо узоқларда итларнинг увиллаши эшитилади.

Кун қорайгандан бери подшоҳнинг кўнгли ғаш эди. Ҳозир эса ўз тожининг душман кўлига ўтган энг йирик дури — Ҳирот қаршисида, энг масъул пайтда, унда шубҳа ва тараддуд кучайди: «Нима бўлади? Душман ғафлатда бўлмай, сурон кўтариб қаршиласа, яна шарманда бўлиб қоладими?!» Шунинг сингари кўрқинч, эзувчи фикрлар, бир зум бўлсин, бошидан учиб йўқолмади. У ҳаяжонланди. Сипоҳилар бу ерда совутларини кийиб, жангга тайёр бўла бошладилар.

Навий отда подшоҳга яқин келди. У жуда эҳтиёт билан ҳаракат қилиш, олдиндан баъзи тадбирлар кўриш, масалан, «тил» тутмоқ учун кишилар юбориш кераклигини уқтирди. У чарчаган кўринарди. Лекин овози ишончли жарангларди. Ҳусайн Бойқаро шу онда Ширим қоровулни чақирди. Ширим зийрак қоровул эди. Чаққонлик ва ҳийлада ўзини Меҳтарбод Ялдодан асло тубан ҳисобламас эди. У ёнига икки-уч чапдаст йигитларни олиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Сипоҳилар жангга тайёрланиб, юришга амр кутар эдилар. Гўё вақт тез ўтиб, тонг отиб қоладигандай туюларди. Отлар чарчоқ,

одамлар безовта эди. Ширим қоровул чала маст бир кишини олдига солиб келди. Бу — Мирзо Ёдгорнинг одамларидан бўлиб чиқди. Беклар саросимада ўзини йўкотаёзган бу одамдан баъзи муҳим маълумот олишга тиришишди. Ширим қоровул: «Хиротда гафлатдан ўзга бир хабар ола билмадим» дегач, Хусайн Бойқаро юз кишини ажратиб, Музаффар барлос, Иброҳим барлос, дарвеш Арлотларнинг қўл остида Боғи Зоғоннинг катта дарвозасини очишга юборди. Яна тил тутмоқ учун кишилар белгилади. Хирот томонидан ҳеч қандай шовқин кўтарилмаганига ишонгач, ўзи қолган навкарлар билан ҳаракат этди. Хиёбон кўчасини босиб, Имом Фахрий мозорига етганда, Султон Хўжа Ўзбекни, унинг ўзига қарашли жамоа йигитлари билан Боғи Зоғоннинг Гавҳаршодбегим мадрасасига ёпишган дарвозасини ўрашга юборди. Бошка дарвозаларга ҳам даста-даста навкарларни тайинлади. Унинг ёнида саксонга яқин киши қолди. У Музаффар барлос иш кўраётган дарвозага қараб юрди. Йўлда унинг душман ичидаги содиқ кишиси Мирохўрдан дарвоза бузилиб, ичкари кирилганини эшитди. Хусайн Бойқаро енгилланиб, илдам от сурди, тўппа-тўғри Боғи Зоғонга кирди. Ним қоронғиликда дарахтлар, хиёбонлар орасида Хусайн Бойқаро йигитлари товуш чиқармасдан, душман кучларини ахтаришди. Ҳеч бир томонда Мирзо Ёдгор сипоҳилари, навкарларининг изи кўринмас эди. Бу ердан Хусайн Бойқаро Боғи Шимолга — Мирзо Ёдгорнинг хобгоҳи бўлган бокка ўтди. Бу ерда тўсатдан уйғонган айрим навкарлар кутилмаган босқиндан эҳушларини йўқотиб, қаршилиқ кўрсатиш, ўзларини мудофаа этиш эмас, иш қўлдан кетганига тан бериб, ҳатто «чурк» этиб овоз ҳам чиқармадилар.

Йигитлар соддадил шаҳзодани қидирар эдилар. Мана, кўрғондай баланд муаззам қаср. Унинг ёнида хиргоҳ. Хиргоҳ бўм-бўш... Хусайн Бойқаро баланд тепаликнинг устидаги кўшкнинг атрофини узоқдан ўради. Бунинг орқасидаги кўшкда Мирзо Ёдгор бўлишини чамалар эди. Фақат у кўшкка кириш учун теналикни ошиб ўтиш керак эди. Ҳамма шундай қилиш кераклигини англайди. Эҳтимол, кутилмаган вақтда ёқаланган душман тепа панасида сўнги қатъий жангга тайёрланиб, катта куч билан писиб ётгандир! Ним қоронғиликда қасрнинг, хўмрайган тепанинг машъум жимжитлиги юракни титратарди...

Хусайн Бойқаро сабрсиэзланиб, бошдан-оёқ совут кийган баъзи сипоҳиларга тепага кўтарилиб, кўшкни босишга фармон берди. Лекин уларда на ҳаракат, на садо! Кейин улар, гўё фармонни тушунмагандек, бир-бирларига қарашиб, имирсиландилар. Шу онда шоир отдан аскардай кескин, чаққон ҳаракат билан тушди-да, жиловни ўз навқари Бобоалига тутқизди. Подшоҳга яқин келиб, дадил сўзлади: «Бизга ижозат берингиз!» Ҳеч бир бек, ҳеч бир навқар Навоийдан буни кутмаган эди. Кўплар уятдан бошларини эгиб, бўшашиб, титрай бошладилар. Лекин энди вақт ўтган, ҳар ким қанча орзуманд бўлмасин, шу топда ўз мардоналигини кўрсатишдан ожиз эди...

Хусайн Бойқаро бир дақиқа тараддуддан сўнг атрофдаги йигитларга ўқрайган кўзларини юритди-да, шоирга ижозат берди. Навоий қиличини қинидан суғурди (қиличнинг биринчи ва сўнгги марта суғурилиши эди!), дадиллик билан одим отиб кетди. Лекин, у тепага кўплар мўлжаллаган йўлдан эмас, бошқа йўлдан чиқа бошлади. Шу вақтда кимдир бир даста шамни ёқиб, баланд кўтарди. Ҳамманинг кўзи қиличини ҳасса каби ерга қадаб, тепага кўтарилаётган шопрда эди. Унинг кўланкаси кўздан ғойиб бўлар-бўлмас, навқари Бобоали орқадан қилич яланғочлаб югурди. Дам ўтмай, ўнлаб йигитлар қўрғонга хужум қилгандай, шижоат ва илдамлик билан шоир чиққан йўлдан тепага отилишди.

Навоий қилични ҳасса каби тутиб, ётиқ тепадан илдам настга тушди. Тўппа-тўғри кўшкка қараб югурди. Шу онда кўшк орқасидан бир неча қуролли навқар шошқин ва саросима ҳолда югуриб чиқди, олдиндагиси қаҳр билан қичқирди: «Ким? Ҳозир бўл!» ва бир неча одам нарида ҳамла учун қилич кўтарди. Навоий қилични кўтармасдан, лекин зарбага тайёр ҳолда совуққонлик билан тўхтади-да, буюрувчи кескин тусда сўзлади: «Қиличларни қинга жойлангиз, шу лаҳзада таслим бўлингиз!» Иккинчи навқар яқин келиб, бўйнини чўзиб тикилди: «Сиз кимсиз? Нега таслим бўламиз?» — сўради у. Шоир зарда билан: «Мен — Алишер Навоий!» дейиши билан навқарларнинг нафаслари ичларига тушиб қолди. Навоий кескин равишда уларга орқа ўгириб, кўшкка отилди. Даҳлизда, қоронғида йўл ахтариб, катта хонанинг эшигига етганда, орқадан Бобоали ҳаяжон билан етиб келди. Эшик-

ни аста очиб, олдин-кетин ичкари киришди. Даричалар очик, катта хона ўртасида юмшоқ гиламлар, бахмал-кимхоб кўрпачаларда тўрт киши турли томонга караб, турли вазият-да донг қотиб ётарди. Буларнинг ичида, нақ дарича остида, оппоқ ёстикка паришон сочларини тўзғитиб, ёш аёл жимгина ухларди. Навоий энгашиб, ётганларга каради-да, паст товуш билан буюрди: «Тутинг буни!» Бобоалининг оёқлари остида кадахлар, кўзачалар синди, у шаҳзоданинг қўлларидан силтаб тортиб турғизаркан, бошларини бир-бирларига тегизиб, карши ёкка оёқ узатиб ётган икки сипоҳ бирдан чўчиб ўринларидан туришди ва уй ичи ҳаяжонли, саросимали шовқинга тўлди. Ёш аёл «вой!» деб сакраб, ўзини даричадан пастга отди. Бобоалининг темир панжасида Мирзо Ёдгор гаранг эди, ҳансираб, тутуруқсиз нималардир сўзлади. Уйни, даҳлизни йигитлар тўлдирди. Навоий Мирзо Ёдгорга заҳарханда қилди ва асирни олиб чиқишга буюрди-да, орқадан деди:

*Шоҳ масту жаҳон харобу душман пасу пеш!*¹

Навоий бошлиқ Бобоали ва бир даста йигитлар Мирзо Ёдгорни судрашиб, тепадан тушишди-да, Хусайн Бойқаронинг оти оёғи остига ташладилар. Шоҳона кийимлари билан тунги базмда учиб қолган шаҳзода базўр кўзини сузиб, атрофга хушсиз жовдираб каради. Кейин бошига етган балони англаб, каловланиб ўрнидан турди, қўлларини кўксига қўйиб, қалтираб, ўз душманига тикилди. Унинг кўзларида маъносиз бир кўркув, ожиз бир ёлвориш ифодаланар эди. Хусайн Бойқаро отда туриб, асирга бир неча аччиқ, тиканли сўзлар отди-да, қўли билан навкарларга «олиб жўнанглар», деган ишорат қилди.

Ҳирот қалъалардан, арклардан янграган карнай, ноғора садолари билан уйғонди. Мирзо Ёдгорнинг боши кесилди. Унинг тарафдорлари жонларини ҳовучлаб, ин-инига кирди...

¹ *Таржимаси:* «Подшоҳ маст бўлса, дунё хароб бўлади, орқа-ўнгни душман қоплайди».

САККИЗИНЧИ БОБ

Бир ҳафтадан буён кўчага мўралашга юраги дов бермаган ва подшоҳ билан сафардан қайтган хўжасига кўриниб, хатосини иқрор қилишга ғурури йўл қўймаган, юзи шувут Тўғонбек ўзининг ясоқлик хонасида дилгир бўлиб ўтирар эди. Мирзо Ёдгорнинг ярқираган кунини бирдан булут босишини хаёлга келтирган бўлса эди! «Ўсма-сурмали беақл сатанг!» деб у Поянда Султонбегимни сўқади, воқеаларга кўз-қулоқ бўлмаган туркман бекларини лаънатлайди. Бир кечада туркман сардорларининг бошларини кестириб, Мирзо Ёдгорга дўқ қилиб, ўзини бош вазир этмоқ тўғрисидаги режани илдам амалга оширолмагани учун хуноб бўлади. Тўполон куни, илиқ-иссиғида Тўқли мерган билан Ҳиротдан қочмагани учун қайғуради. Узоқ ўлкаларга бош олиб кетиш устида турли режалар курса ҳам, лекин Ҳиротдаги ҳаётдан кўнглини узолмаганидан, ҳамма режаларда бирон нуқсон ёки мушкулот топишга тиришади.

Тўғонбек димиққандек оғир нафас олиб, даричанинг икки табақасини ҳам кескин итариб юборди. Хона ичига куёшнинг илиқ, ёрқин ипаги жимгина оқди. Тўғонбек дарича орқали ташқарига «чирт» этиб тупурди-да, сояга разм солиб, Дилдордан хабар олиш учун қўзғалди. Фақат шу онда эшик қия очилди. Нурбобонинг оппоқ соқоли мулойим, ҳар вақтдагидай маъюс юзи кўринди. Тўғонбек боши билан «нима?» деб ишорат қилди. Чол юмшоқ товуш билан хўжанинг чақираётганини сўзлаб, ғойиб бўлди. Тўғонбек бир муддат хўмрайиб ўйлаб қолди. Кейин шуурсиз равишда лаианглаб юриб кетди.

Мажидиддин меҳмонхонасида қабул қилди. Тўғонбек эҳтиром билан хўжасининг қўлини сиқиб ўтирган ҳамон Мажидиддин унинг номаъкул ҳаракатларини юзига сола бошлади. Тўғонбек қўзларини бир нуқтага қаттиқ тнқиб, ҳурпайиб тинглади. Хўжаси узукли бармоқларини шиқирлатиб, жим бўлгач, Тўғонбек салмоқланиб деди:

– Тилга олғулиқ бир нима қилганимиз ҳам йўқ эди. Ҳиротда халқ муболағага чечан экан-да!

– Хўш, Алишер қўлидан қалай қутулдингиз? Авом сиздан ҳам шикоят қилибди. Баъзи зотлар бу тўғрида менга хабар етказдилар.

– Мен жанобингизнинг хизматларини чин кўнгил билан бажаришга ғайрат кўрсатдим. Одатим шу – ишнинг чаласини ёмон кўраман. Маблағни сўзсиз берганларга, ўғоним гувоҳ, тилимни қимирлатмадим. Аммо тихирлик кўрсатувчиларни, сўз қор қилмаса, қамчи билан сўқдим. Ўзингизга маълумки, халқ билан бўладиган ишда бусиз мумкин эмас. Аммо, жанобларининг хотирлари жам бўлсинки, сизнинг номингизга доғ туширганим йўқ. Мен Абдулзиёнинг одами бўлиб иш қилдим! Навоий деганингиз оломон не деса, шуни қулоққа илиб, бу ерда катта машмаша кўтарди. Вой-бўй, шоир деган ҳам бундайин ғайратли, забардаст бўлар экан! Мен тааж-жуб қиламен у одамга! Лекин бундай ишларда мен ҳам бўш келмаймен. Эски пўстинимга ўралиб, кеча-кундуз шаробхонада ётавердим. Тўғонбекни топсинлар-чи!

Шоирга берилган баҳо такаббур Мажидиддинга ёқиб тушмади. У юзини сал тескари буриб, нохуш товуш билап деди:

– Навоий халқ олдида ўз обрў-эътиборини баланд пояга чиқармоқ ниятида бўлган. Бу бир сиёсатки, унинг асли мазмуни бизга белгилidir.

– Халқпарварликнинг тагида бошқа маъни бор, демокчисизда. Хар ҳолда, бежиз эмас, — деди Тўғонбек ўз хўжасига айёрча боқиб.

– Тўғонбек, улуғликка интилсангиз, ҳар қадамни эҳтиёт билан босинг, — ўйланиб, оҳиста деди Мажидиддин. — Сиздек баҳодир йигитдан айрилмоқ кўнгилни доғда қолдиради. Этагимни маҳкам ушласангиз, сизни Пулсиротдан ҳам эсон ўтказишга қодирмен. Лекин воқеалар эскигунча, кўп эмас, бир-икки ой вилоятларда юурсиз. Суҳбатларда тилингизга эҳтиёт бўлсангиз, бас.

Тўғонбек енгилланиб, ташаккур билдирди. Лекин бу илтифот уни тўла қаноатлантирмаган эди. Чунки у фақат Навоий «зулми»дан нажотга ваъда берди. Сўнгра, бу воқеа кейинги тўполонлар манзарасида анча эскиди. Аммо бундай гуноҳлар учун жарима тўлаб қутулиш мумкин эди. Лекин Мирзо Ёдгор фитнасида иштироки бошқа нарса-да! Тўғонбек бир неча кунгина ярқирагани учун бошдан айрилсин ёки йиллаб, кўрсичқондек, зиндоннинг чиркин кавакларида чирисин! Лекин бу андишани Мажидиддинга очишга ботинмади. «Бу одам Ҳусайн Бойқаронинг содиқ бандаси, — ўйлади ичида

у, — ўз садокатини билдирмоқ ниятида кўлимдан тутиб, жаллодга топшириши ҳам мумкин. Ёки катга марҳамат қилса, бир зум ўтмай, мени кўчага улоқтиради: уста бўлсанг, офат дарёсида сузиб, соҳилга саломат етарсен, бўлмаса, қаърига ботарсен!...»

Тўғонбек шу дақиқада бир от, бир қамчи қилиб, Ироққами, Озарбайжонгами, ё узок Дашти Қипчоққами, Хитойгами жўнаб қолишни яна хотирдан кечирди. Лекин у Ҳирот ҳавосининг мазасига тушуниб қолганлигидан бирон катта иш чорламаса, бу ердан силжишни истамас эди. Қулоғига чатилган бўлса, балки ўзи сўз очар, деган умид билан сукут қилди. Аммо Мажидиддин закотлар ҳақида суриштириб кетди. Тўғонбек қанча маблағ тушганлиги, қайси туманларда қанча маблағ қолганлиги ва ундирилган тангаларни, унинг буйруғига мувофиқ, Абдулзиёга топширганлигини шошмасдан, уқдириб гапирди. Мажидиддин кафтларини ишқалаб: «Офарин! Сиздай етти йигитим бўлса, етти иқлимни забт эта олардим! Иншоолло, келгусида сиз билан баҳамжиҳат яхши ишлар қилурмиз», дегач, Тўғонбекнинг кўзлари чарақлаб кетди:

— Тақсир, — деди у кўзларини айёрча қисиб, — бу беадаб қулингиздан бир айб содир бўлдики, айтмоққа тил ҳам бормайди...

— Тунсиз кун йўк, доғсиз лола йўк. Не экан? — деди Мажидиддин.

— Одамларнинг оғзида шундай хабарлар тарқалдики, гўё Султон Ҳусайн барча лашкарларидан маҳрум бўлиб, қўлга тушмаслик учун бир даста йигит билан Ҳиндистон тарафга қочибди, бутун умароси, беклари Мирзо Ёдгорга садокат билдирибди... Мен, соддадил, бундай гуфту-гўларга ишониб, Мирзо Ёдгор хизматига кирдим. Беш-ўн кун от чониб, ҳаёхай қилдик. Оқибати чатоқроқ бўлиб чиқди-да, — Тўғонбек ер остидан Мажидиддинга кўз кирини ташлади. Унинг кўзларида ғазаб эмас, чуқур ташвиш сезди.

— Йигит, бундан ортиқ шармандалик бўлурми?! — деди тўнглик билан титраб Мажидиддин.

— Тақсир, хато қилдим. Лекин инонинг, ўғоним гувоҳ, бир лаҳза бўлсин сизни унутмадим... Баъзи мулоҳазаларим бор эди, толе ёр бўлмади, не қилай?

Мажидиддин бу сўзнинг маъносини тез пайқади. Лекин қовоғини солиб, жаҳл билан гапирди:

– Бу не демак? Бутун олам биладики, мен хоконнинг содик бир ити! У жаноби олийга ва унинг улуг хонадонига ўлгунимча хизмат қилмоқни орзу қиламен. Сиз бу сўзни иккинчи дафъа зинҳор-базинҳор оғзингиздан чиқарманг!

Тўғонбекнинг умиди кесилди. У бу кун ё эрта кўски пўстинни кийиб, узоқларга қочишдан бошқа илож қолмади, деб ўйлади. Бир оз сукут қилиб, мўйлабини юлиб ўтирди. Кейин ўрнидан кўзгаларкан, Мажидиддиннинг дилидагини катъий билиш учун, ўз-ўзига дегандай, пўнғиллаб кўйди:

– Хуросондан нон-насибамиз узилибди-да!

– Ўтиринг, қочмоқчисизми? – кинояли кулги билан тикилди Мажидиддин.

Тўғонбек яна оғир чўкди.

– Отимнинг туёғига ўғоним қувват берса, қўнимлик тинч жой топармен.

– Бундай бесаранжомликка балки ўрин йўқдир, – деди Мажидиддин. – Шаҳарда Мирзо Ёдгорни қўллаб-қўлтиқлаган улуг зотлар бор. У билан ҳамбазм, ҳамтабақ бўлганлар бор... Мен сизга дедим-ку, ҳозирча эл кўзидан четроқда юринг. Ҳар ерда подшоҳга садоқатингизни муболаға билан билдиринг. Кейинроқ сизни бир мансабга тайин қилурмиз. Вазифангизни ихлос билан бажарурсиз. Яна нима керак?!

Тўғонбек қуллук қилди. Сўнг ўрнидан туриб:

– Сизга кичкина совғам бор эди, – деди.

Мажидиддин унинг қўйнига тикилиб, деди:

– Қани, чиқаринг! Ҳа, хабарингиз борми, Ёдгор Мирзо вақтида Боғи Зоғондан кўп нодир буюмларни талаб кетибдилар...

Тўғонбек илжайиб: «Совғам ўзи юриб келади!» деди-да, ташқари чиқди. Отхона олдидаги ҳужра эшиги ёнида тўхтади.

– Ҳа, қайдасен, чўлоқ қарға? Калитни бер! – кичқирди у Нурбобога.

Нурбобо отхонадан чиқиб, Тўғонбекка шубҳали назар ташлаб, белбоғи орасидан калитни олиб берди. Тўғонбек шошиб эшикни очди. Бурчакда Дилдорнинг кўзлари газаб билан чакнади.

– Сулув киз, тур энди, ярашамиз, – кулиб, мулойим гапирди Тўғонбек.

– Қоч, келма ёнимга, балога йўлуққур! – кичқирди киз ўрнидан сакраб туриб.

– Аччиғланма, жоним! — ялинди Тўғонбек. — Мен сенга қўлимни теккизмадим. Ҳар бир ширин сўзимга минглаб қарғиш эшитдим. Мени кўрсанг, уккидай сапчийсан, писта-бодом бериб киргизсам, қўйнинг қумолоғидай отиб ташлайсен. Юр, энди бу зиндондан қутқарайин сени...

Тўғонбек қизнинг қўлига човут солди, судради. Туртиб, эшикка чиқараркан, эшикда шам тутиб турган Нурбобонинг раҳми келиб, лекин ёрдам кўрсатишга иложсизлигидан бўғилиб, қичқирди:

– Қизнинг қўлини синдирасан, бас-ей... Инсоф билан-да!
– Кейин қизнинг елкасига қоқиб, деди: — Қўрқма, қизим, ҳеч қандай хавф-хатар йўқ.

– Отажон, айтинг, — йиғлаб ёлворди Дилдор, — бу зolim мени қайга судрайди? Сиздан айрилмаймен. Отажон қўрқамен.

– Сўзимга инон, қизим! Иншоолло, сенга ҳеч қандай ёмонлик қилинмас.

– Чик! Мен сени бу қоронғи қабрдан тўппа-тўғри жаннатга олиб борамен, — Тўғонбек дам ялиниб, дам дўқ қилиб, Дилдорни етаклаб кетди. Меҳмонхона эшигида унинг қулогига пивирлади:

– Ҳозир катта вазирга кўринасен. Йиғи-сигини қўй! У жанобнинг кўнгли заррача ранжидими, бошинг кесилади, укдингми? Одоб билан салом бер!

Дилдорнинг юраги уришдан тўхтаган каби, жим қотди. Тўғонбек эшикни очиб, қизни, агар юрмаса, остонага кўтариб олиб қўйгундай вазиятда эди. Дилдор ғайришуурий равишда ичкарига отилиб, уч-тўрт қадам босиб, юмшоқ гилам устида чўққайди. Тўғонбек энди унинг билагини юмшоқ ушлаб турғизди-да, шамга етаклади. Дилдор бутун борлигини босган титроқдан, кўрқув ва уятдан мукка тушиб йиқилишга ҳозир бўлса ҳам, «катта вазир»дан кўрққанлигидан, ўзини тутишга тиришди.

Мажидиддин ёстикдан бошини кўтариб, қадини ростлади. Шамни баландроқ кўтариб, чиройли бир лавҳани томоша қилган каби ёки нодир бир гавҳарни диққат билан кўргандек, кўзларини сузиб, бошини дам кўтариб, дам эгиб, қизнинг латиф қоматига разм солди. Сўнг Тўғонбекни имлаб, шивирлади:

– Парилар гулшанининг нодир гули экан... Баҳоси ҳам нодир бўлса керак?

Тўғонбек кулиб бошини чайқади:

– Баҳоси? – деди шивирлаб. – Кулингиз тангани қайдан олсин? Мирзо Ёдгор бизнинг қўлимизни шундай узун қилган эдики, юртнинг бир қизини эмас, осмондан худонинг оғи, юлдузини узиб олишга ҳам етар эди. – Фурурланиб дам қизга, дам Мажидиддинга боқарди Тўғонбек.

– Бу нав ишларни бас қилмоқ керак, йигит! – деди кўзини қисиб, сохта танбеҳловчи овоз билан Мажидиддин.

Дилдор ялт этиб Мажидиддинга қаради. Унинг кўксига қутулиш умиди уйғонди. Кўзларида аллақандай маъсум ишонч ўти ёниб кетди. Самимий ёлвориш, ҳатто бола ўз отасига қилгани каби, ширин эркаланиш билан гапирди Дилдор:

– Сиз улуснинг улкан одамисиз. Биз ҳаммамиз сизнинг фарзандларингизмиз. Тангри сизни икки дунёда ёрлақасин. Мени ўз элимга юборинг. Яхшилигингизни кўнглимдан бир умр чиқармаймен.

Дилдорнинг кўзларидан ёш қуйилиб кетди.

– Ихтиёринг бизда эмас, — ҳомуза тортиб, мулойимлик билан деди Мажидиддин. — Сен мана бу йигитга қарамсен. Хўш, ўз элингга нима роҳат кўрдинг? Бизнинг оилада яшасанг, бахтли бўлурсен. Ҳар бир кунинг янги-янги гуллар билан зийнатланур. Асло йиғлама.

Дилдор пиқ-пиқ йиғлаб, бошини қуйи солди. Мажидиддин қизни бекага тортиқ қилмоқ учун Нурбобога топширишни буюрди. Тўғонбек қизнинг билегидан ушлагач, Дилдор сапчиб ўрнидан турди. Бўшашган, жонсизлашган оёқлари билан Тўғонбекнинг орқасидан чиқди. Хурсанд, жонли Мажидиддин шошиб кўзгалди. Зарварақ узун тўнни кийди, бошига катта саллани ўради-да, саройга жўнади.

Боғи Зоғон ҳар кунгидай шоҳона дабдабаси билан яшайди. Хизматкор аҳли бу олий даргоҳнинг тузукини бузмаслик учун, шошмасдан, улуғвор жиддият билан ўз ишларини қилади. Қилич, ўқ-ёй таққан, садоқларига ўқ тўлдирган йигитлар оғир одим отиб, у ёқ-бу ёққа юриб турадилар. Оқ соқоли кўксини қоплаган кекса дарвозабон найзасига суялиб, ўзининг ёш шеригига эски жанглар ҳақида тамшаниб эртақ сўзлайди.

Мажидиддин Ҳиндистондан келган янги филларни узоқдан бир муддат томоша этиб, қирқ устунли қасрга томон кетди. Атрофи дарахтлар, гулзорлар билан ўралган енгил кўшқда Хуросоннинг машҳур бир олими ёш шахзодаларга дарс бермоқда. У бошдан-оёқ нафис хитойи шоҳига чулғанган гўдакларни зериктирмасликка, кўнгилларини сикмасликка асгойдил тиришса ҳам, жуда салмоқланиб сўзлагани учунми ёки маъноси англашилмаган Қуръон сўзларини қироат билан, қоидага мувофиқ узоқ такрорлатганиданми, шахзодалар дарснинг тугашини сабрсизлик билан кутадилар, дарахтлар орасида ўзлари каби ясанган, хилма-хил майин ранглар билан ёрқин товланган товусларга ҳам узоқда, куёш нурида тоза қор кўчмаси каби кўринган оппоқ гозларга дам-бадам қараб кўядилар.

Мажидиддин қирқ устунли қасрга яқин келиб, подшоҳнинг ва ўзга улуғларнинг йўқлигини билди-да, хиёбонларда айланиб юриб, аста теналикка кўтарилди. Тепаликнинг орқасида, катта, кафтдай текис майдонда, қирқ-эллик чоғли ёш-ёш йигитчалар — бекзодалар, Ҳиротнинг донгдор оилаларининг эркалари билан бирга тож-тахтнинг валиаҳди, Хусайн Бойқаронинг илк хотини Бека Султонбегимдан туғилган тўнғич фарзанд Бадиуззамон ўқ-ёй отишиб, ярим ўйин, ярим жиддий ҳарбий машқлар билан машғул эди. Бадиуззамон ўн икки-ўн уч ёшли, нозик гавдали, хушбичим, чиройли бола эди. Унинг эғнида ярқироқ, олтин, кумуш гулли шоҳи тўн, белида қимматли тошлар ёнган камар; камарга осилган мўъжаз ханжарнинг қини ранг-баранг олов билан кўзни қамаштиради. Шахзоданинг бошидаги оқ шоҳи салланинг учида олтин бандли жиға хилпирайди. Пешонаси устида саллага моҳирона қадалган йирик гавҳар. Оёқларида ихчам гулдор этик... Бадиуззамон кўпинча расмий ўлтиришларда отаси билан мулоқот қилади. Унинг ўз вилояти, хазинаси, беклари, йигитлари, шoirлари, ҳамсухбатлари бор. У шеърни, мусиқани севади, ўзи ҳам гоҳ-гоҳ бирон парча ёзиб кўяди. Тантанали зиёфатлар, базмлар тузади. Майнинг тотини, завқини ингичка англайди. Ёшлигига қарамасдан, шоҳона тантаналарни жуда моҳир ташкил қилади. Чавгон ўйинини севади, овга ҳирс билан киришади. Беташвиш, шоҳона ҳаётда, кайф-сафо денгизида у ўз умрининг улуғ кунини, бобо-аждодларнинг расмига мувофиқ, оқ наMAT устида ўтириб, тож кийиш кунини ҳаёл этади!

Мажидиддин илжайиб, завқ билан ўйинни томоша қилди. Шаҳзоданинг теварагида айланадиган улуғларни — тарбиячиларни эслади. Умуман, шаҳзодалар билан алоқани мустаҳкамлаш тўғрисида анча ўйлади-да, тепаликдан пастга тушди. Узоқда, гулзор атрофида, ҳар вақтдаги ҳамсухбатлари, яқинлари ва баъзи беклар билан кезиб юрган Ҳусайн Бойқарони кўриш биланок ҳаяжонланиб, ранги бироз оқарди. Тез-тез юриб бориб, ўн беш-йигирма қадам жойда ихлос билан букилиб, таъзим қилди. Кейин яна таъзим билан яқин бориб, Мирзойи Кичикнинг унга гўё салом айтганини билдирди. Кайфи чоғ Ҳусайн Бойқаро кулиб: «Биз билан бирга бўлинг!» деб илтифот этди. Мажидиддин бошқаларнинг истеҳзоли қарашларини сезса ҳам, ер ўпғудай энгашиб, куллуқ қилди.

Ҳусайн Бойқаронинг кайфи чоғ эди. Шунинг учунми бенарво ёзилиб юрди. Май таъсири билан аллақандай ўткир ёнган кўзларини атрофга тез югуртиб, одатдагича, арзимаган бирон нарсадан ранжиганини билдирмади. Сояда қуёшнинг олтин ҳалқалари жим-жим ўйнаган хиёбон оралаб, подшоҳ кабутархона томонга бурилди. Раиятнинг ҳар бири подшоҳга худди шу топда ёқадиган бирон гап топишга тиришар эди. Нуктали сўзлар, порлоқ, кутилмаган, кўз қамаштирувчи ўткир ташбихларга бутунлай қобилиятсизлигини сезган Мажидиддин бошқаларга ҳайбаракаллачи бўлишга уринар, бутун ҳаракати, муомаласи билан подшоҳга самимият ва садоқатини ифодалашга интилар эди.

Кабутархонага ёпишган ҳужрадан кўкнори башара, кўзларига сурма қўйган, нозик чол чиқиб, подшоҳга икки букилиб, таъзим қилди. Ҳусайн Бойқаро мевали дарахтлар остидаги супанинг четига, кичкина ипак гиламга ўлтирди. Чол катта заранг тобоқда лим тўла тарик олиб чиқиб тоза супурилган кенг саҳнга сочди. Сўнг, кабутархонанинг учта эшикчасини очиш билан, юзларча парранда «гурр» этиб, ўзини донга урди. Кабутарларнинг кўпларининг оёқларида кумуш ҳалқачалар бор эди. Оқ, чипор, кўкимтир ва ҳоказо тусли кабутарлар очкўзлик билан шошиб-пишиб дон терар экан, Ҳусайн Бойқаро болалардай қувониб кетди. Атрофдагиларнинг хушомад гапларига энди қулоқ осмай, кабутарлари ҳақида ёлғиз ўзи сўзламакка тиришди. Баъзан эски кабутар-

боз чолнинг кушларнинг қилиқларига доир сўзларига қулок солди. Бу чол унга қадрдон эди. Хусайн Бойқаро болалик чоғларида атайлаб унинг уйига бориб, кабутар сотиб оларди.

Ерда дон қолмагач, чол узун ёғочни ҳавода енгил силкиб, ғалати овоз билан нимадир қийкириб қўйди. Қушлар «парр» этиб, осмонга кўтарилди. Хусайн Бойқаро энди беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Ерда дон қидирган бир неча қушни чапак чалиб учирди. Икки қўли орқасида, осмонга тикилган, кенг кўкрагини қабартиб, ҳар томонга айланди. Ҳиротнинг тиник, қизгин самосида ранг-баранг товланиб, шўх учишган кабутарларнинг ажойиб ҳавойи рақсидан кўз узмади. Ярим ҳазил, ярим жиддий равишда ўзини «доруғаи кабутархонаи ҳумоюн» деган унвон билан улуғлаб юрувчи кўкнори башара нозик чолнинг ёнига бориб, унинг изоҳларини тинглади. Кўзи осмонга қадалган, лекин лаблари қимирлади: «Бу қушлар кўнглимни ўз парвозлари янглиғ кўтардилар!» Шу вақтда атрофдагилардан кимдир баланд овоз билан Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»идан кабутарлар ҳақидаги бир байтни ўқиди. Байт Хусайн Бойқарога жуда маъқул тушди, бошини тебратиб, байтни бир-икки марта секингина такрорлади. Қанотли раққослар осмон саҳнасидан қайтиб, ўз маскани атрофига қўнаркан, подшоҳ, оғриган бўйнини уқалаб, бу ерни тарк этди.

Ичкилар зиёфат асбоби муҳайё эканини билдиришди. Ўлтириш ҳар кунги каби, Боғи Зоғоннинг энг катта, ҳаводор ва зийнатли биносида бўлди. Тўрда, қат-қат заррин тўшаклар устида Хусайн Бойқаро чордана қурди. Унинг атрофида ҳаммаси бир хил кийинган, ёшлари ҳам деярлик тенг, чиройли ёш йигитчалар ярим доира ташкил этиб ўтирдилар. Булар подшоҳнинг дабдабаси ва мажлиснинг кўрки учун хизмат қиларди. Хусайн Бойқаронинг ўнг ва сўл томонида хонадонга мансуб бўлган улуғлар ва турли ёқлардан қочиб келиб, бу даргоҳга сиғинган баъзи омадсиз шаҳзодалар, кейин беклар, улуғ мансабдорлар, ҳамсуҳбатлар ва ҳоказо — ҳар ким ўз рутбасига муносиб ўринни ишғол этди. Меҳмонлар орасида Ҳиротнинг олимлари, шоирлари ва машҳур чолғучилари, хофизлари ҳам кўпгина эди. Бундаги одамларнинг деярлик ҳаммаси шундай мажлисларда кўп қатнашиб, мажлиснинг одоб ва тартибини жуда яхши билганларидан ўлтириш ҳар

вақтқи оҳанги ва ҳашамати билан бошланиб, аста-аста қизиб борди. Дастлаб Ҳусайн Бойқаро ўзининг янги ғазалини мажлисга тақдим этди. Шеърни яхши ўқийдиган ва жуда ингичка тушунадиган мансабдор Хўжа Абдулло Марворий ўқиб берди. Ғазални, табиий, ҳамма гўзал деб топди. Ҳатто, форсийпараст шоирлар ҳам уни — ўзбек тилидаги ғазални — энг нодир бадиалар даражасига кўтардилар. Шеърга бегона бўлган баъзи баҳодирлар ғазалнинг айрим мисраларини такрорлаб, бир-бирлари билан музокарага киришдилар. Ҳусайн Бойқаро бу ғазални ўрганиб, унга жавоб ёзишни ҳамма шоирлардан илтимос қилди. Кейин бир оз муддат ширин латифагўйлик бошланди. Мажлис тинмасдан қаҳқаҳа килди. Хусусан, мавлоно Абдулвосе деган машҳур хажвий латифачининг сўз ва ҳаракатлари ҳамманинг ичагини узди. Абдулвоседан кейин бошқа кулдирувчилар янги бир нарса билан ўртага чиқишга ботинмадилар. Товончилар оёқ учи билан юриб чаққонлик билан дастурхон ёздилар. Ғоз каботи, қўй эти, манти ва ҳоказо хилма-хил таомлар устма-уст ва мўл-мўл тортилди. Ҳусайн Бойқарога махсус тавончи олтин тобоқда алоҳида таом келтирди. Соқийлар кумуш патнусларга олтин ва ёкут қадахларни териб, таъзим билан май тута кетдилар. Дастлаб олтин қадахни Ҳусайн Бойқаро қўлга олиб, мажлисга ишора этди. Ҳамма қадахлар унинг шарафи учун сипқорилди.

Ҳусайн Бойқаро давлат ишларида Темурнинг «Тузукоти»ни оз эсласа ҳам, лекин бундай ўлтиришларда улуғ бобосининг анъанасига содиқ эди. Аммо, тақлидга қанча уринмасин, замон ва муҳит бу бобда ҳам катта ўзгаришлар киритган эди. Саройдаги ўлтиришларда саҳройи соддалик билан фавкулудда ҳашамат ва дабдаба бирлашган эди. Шоввозлар бутун-бутун пиширилган отларни катта суфраларга солиб, ўртага тоғдек қалаб ташлар эди. Сўнг билакларигача чарм қўлқоп кийган тавончилар шунда, ҳамманинг кўзи олдида, чандастлик билан отларни парчалаб, меҳмонларга улашар эди. Ҳар ким ўз улушидан бир қисмини уйига олиб кетишга ҳам мажбур эди. Суякларни талашиб-тортишиб чайнамоқ ҳам одат ҳисобланар эди. Яна ҳар бир зиёфатда чоғир ичилавермас, чоғир базми сийрак бўларди. Лекин бир ичишга киришилдими, худди яйловда ёз чоғи қимизхўрлик қилингандай, катта косаларда хадсиз ичилар эди. Аксари мўғулча кийинган қўпол-сўпол,

бахайбат гавдали, кахрли, содда баходирлар чоғирда мардлик, чидам ва ўқтамлик талаб қилардилар. Кимнинг косасида бир томчи қолса, у тўққиз косани устма-уст, дам олмасдан ичар эди. Борди-ю, охирги косадан бир томчини жилдириш мумкин бўлди — яна тўққиз коса!

Хусайн Бойқаро саройидаги ўлтиришларда бир қатра қолдирмай сипқорин каттиқ қоида ҳисобланса-да, аксар вақт бунга риоя қилинмайди. Жазо эса айрим кишиларга ва мажлисни кўпроқ қизитиш учунгина қўлланади...

Чоғир тилларга ва ҳаракатларга сарбастлик берди. Баъзи шоирлар ўринларидан туриб, подшоҳ шарафига ҳозир мастликда тўқилган ёки атайлаб бу фурсат учун илгари тўқиб қўйган шеърларини ўқиб, қадаҳларини тантанали равишда кўтара бошладилар. Фиҷжак, танбур, най, уд, даф ва ҳоказодан иборат мусиқий араб, форс, турк, ўзбек мақомларини янгради. Ҳофизлар куйлади. Раққослар ажойиб кийимларда кенг давраларда уча бошладилар.

Кеч кириши билан олтин шамдонларга қирқ чироғдай шамлар ўтқазилиб ёқилди. Гиламлар, қадаҳлардаги лаъли май, деворлардаги нозик нақшлар ранг-баранг товланиб ёнди. Мажлисининг шавқи ошди. Каттиқ ичувчилар соқийларга бир лаҳза тиним бермай қўйдилар. Хусайн Бойқаро кўп ичса ҳам, ҳали хийла тетик эди. Мажлис кайфини авжга индириш учун чоғирга кўпроқ ундаса-да, лекин зимдан ҳар кимнинг ҳаракатини, рўй-равишини таъқиб қилиб ўтирар эди.

У, одати бўйича, шовқинсиз, тоза ҳавода бир нафас тиним олиш учун ўрнидан кўзгалди ва орқадаги эшикдан шундай тез чиқдики, дастлаб кўп кишилар сезмай ҳам қолдилар, Маждиддин худди шу фурсатни кутиб тургандай, қуйидаги эшикдан лип этиб ташқарига отилди. Дарахтлар орасидан тушган ола чалпоқ ойдинликда тўрт томонга аланглаб кезди-да, бирдан Хусайн Бойқарога йўлиқди. Маждиддин хокисорлик билан унга яқин келиб, қуллуқ қилди-да, бир лаҳза унга вақт беришни ўтинди. Хусайн Бойқаро бепарволик билан: «Юринг, арзингизни тинглаймиз!» деди-да, кичкина бир хонага томон бошлади. Шу вақтда ўн кадамча нарида, қайрағоч орқасидан икки бахайбат кўланка чиқиб келди. Маждиддин сесканиб, юришини ҳам, тўхташини ҳам билмай қолди. Улар подшоҳнинг қўриқчиси, икки омонсиз қули — Бўдана,

Дўлана эди. Улар подшоҳ қаерда бўлмасин, ҳамиша унинг атрофида, кечалари, айниқса, яқинда ҳозир туришар, лекин баҳайбат гавдаларини қандайдир чаққонлик билан одамлар кўзидан яшира билишар эди. «Бўдана билан Дўлананинг етти бобоси жаллод, етти энаси ялмоғиз ўтган», деб таъриф қилувчилар ҳақли эдилар. Улар ваҳший кучнинг жонли тимсоли мужассама бўлиб, ёлғиз исмларини эшитишгина кишиларни зир титратарди. Подшоҳ сирли, қонли ишлари улар орқали бажарарди.

Хусайн Бойқаро Мажидиддинга қараб, кинояли кулиб қўйди. Бўдана ва Дўлана, кўланкадай, бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар. Подшоҳ ҳаволаниб, аста юриб, кичкина, безакли хонага кирди. Оёқлари ҳали ҳам қалтираган Мажидиддин подшоҳдан рухсат тиламасданоқ унинг қаршисига тиз чўкди. Ҳозир Хусайн Бойқаронинг кайфи анча кучайган эди. У кўзларини мастча сузиб, паришонлик билан гапира бошлади. Дам давлат ишларидан, дам шахсий орзуларидан сўзлади. Баъзи яқинларидан пардали шикаят қилди. Баъзи бекларни асоссиз мақтади. Подшоҳнинг, гарчи мастлик вақтида бўлсада, у билан очик суҳбат қилиши Мажидиддинни тетиклади. «Темирни кизигида бос», деган мақолга амал қилиб, унга мадҳ-сано ўқишга бошлади. У қўлини кўксига қўйиб: «Олий остонангизнинг энг вафодор итими!» деган гапларни кўп такрорлади. Хусайн Бойқаро: «Вафодор инсонлар менам хамиша яхшилик кўрурлар. Нонкўрларнинг ҳолига вой!» деди. Мажидиддин, гўё меҳр-муҳаббати кўксига тошгандай, ўрнидан туриб, қуллуқ билан мурожаат этди:

– Улуғ хокон, бу хокисор қулингизнинг бир тортиғи бор... Умид қиламенки, қабул этиб, бандангизнинг кўнглини ердан самовотга кўтарурсиз...

– Совға бермоқ ҳам, совға қабул этмоқ ҳам бағоят савоб иш, — кулиб деди Хусайн Бойқаро.

– Ҳусн боғининг бир тоза гулини, — деб бошлади сирли овоз билан Мажидиддин, — тақдир шамоли бизга келтирган эди. Унинг таърифидан бу қулингиз ожиз. У паривашга кўзим тушиши билан хоқонимга муносиб кўрдим.

– Менга бир мамлакат бахш этилгандан ортиғроқ мамнунмен, — маст кўзларидаги хурсандлик, орзу билан деди Хусайн Бойқаро.

– Кулингизнинг кичик совғаси... — камтаринлик билан бўйин эгди Мажидиддин.

– Мен ҳеч муболага қилмадим. Ҳофиз Шерозийнинг ғазали машҳури хотирингида эмасми?

– Йўқ, подшоҳи олам!

Хусайн Бойқаро бошини аста тебратиб ўқиди:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро¹.*

– Ҳа, ёдимга тушди, — деди қувониб Мажидиддин, — бу хусусда шоир билан улуғ жаддингиз хоқон Темур соҳибқирон хазратлари ораларида бўлган ҳикояни ҳам эшитганмен.

– Бу воқеа эл орасида машҳур-ку.

Хусайн Бойқаро «совға»ни ҳарамга қай йўсинда юбориш тўғрисида бир неча оғиз гапириб, ўрнидан турди, эшикка чиқаркан, бир зум тўхтаб, деди: «Мирзои Кичикдан сизни мен сўраб олурмен».

– Тахтингиз оёғи остида хизмат қилмоқ билан эмас, балки оддий навқарингиз бўлмоқ билан ҳам фахрланурмен, — деди Мажидиддин.

Улар кирганларида, базм жуда қизиган эди. Подшоҳнинг орқасидан ғурур билан кирган Мажидиддин аввалги ўрнига ўлтирди. Барлослар, бир кўп беклар, мансабдорлар бир-бирларига маънодор имо билан қарашиб олишди. Базм ва зиёфат тонгга қадар давом этди. Мажидиддин уйқусизликдан ва майдан қисилган кўзларини уқалаб, ҳорғин одим босиб, уйга қайтаркан, жомеънинг юксак минораларидан муаззиннинг овози янгради. Дарвозаи мулкка борувчи катта йўлда дарвозадан илк кирган деҳқонлар, боғбонлар отларга, эшакларга ортилган ёки бошларига қўйилган катта саватлардаги узум ва бошқа мевалар билан бозорга илдам жўнардилар.

Мажидиддин уйга келиб, ҳали юз бетини юлмаган хотинини меҳмонхонага чақирди, подшоҳнинг ҳарамига буқун узатиладиган Дилдорни ювинтириб-тарантириб, энг асил кийимлар кийдириб, олтин-кумуш безаклар тақтиришни

¹ *Таржимаси:* «Агар у шерозлик турк ғузали кўнглимни олса, унинг биргина қора холи учун Самарқанд ва Бухорони бағишлар эдим».

буюрди-да, чала ечиниб, ёта қолди. Чошгоҳ вақтида уни хуш-хабар уйғотди: Мажидиддин олий фармон билан парвоначи тайин этилган эди.

ТЎҶҚИЗИНЧИ БОБ

I

Жўпдан кутилган қор тўрт энлик ёғиб, унча қаттиқ бўлмаган изғирин орқасида икки кундан буён эринмасдан дарахтларни, томларни оқартирган эди. Кўчаларнинг балчиғи қатқалоқланган. Болалар, қарғалар тансиқ қорни фанимат билиб, шўхлик қилиб ўйнайдилар. Катталар ўз дўстларига, яқин танишларига, хеш-ақраболарига қорхат ёзиб, ўзига хос нашъа-завқ бағишловчи кишки зиёфатларга юра бошлаганлар.

Навий қорхат ёзиб, унда қишнинг шоирона тасвирини, қиш манзараси орқасида кўнгилга келган кечинмаларни шўх, рангли услуб билан бежаб, бир дўстига, қиш хангомаси сифатида юборган эди.

*Тузулгай ёр ила базми висоли,
Вале ағёрдин ул бўлса холи.*

*Соқиё, дай шиддатидан ақлу ҳуш бетоб эзур,
Чораси жоми биллурун ичра лаъли ноб эзур.*

*Хушо базм аро ўту, май бўлса дай,
Май андоққи ўту, ўт андоққи май.*

Серзавқ, оқсуяк Ҳирот бу олтин мисраларда ифодаланган рух ва кайф билан яшамоқда эди.

Қорхат муносабати ила дўсти уни бугун зиёфатга чақирган, лекин у ишга берилиб, ўт ва май каби қизғин, нашъали бўлиши керак бўлган улфатчиликни ҳам унутди. Шоир эл-улус ишидан қутулган дамларда бекор ўтирмас эди. Ё ўқир, ё ёзар, ё хаттотликда машқ қилар, ё мусиқийда янги куйлар яратишга уринар, ҳатто баъзи вақтларда расм солиш фикрини буёқлар ила ифодалаш билан машғул бўлар эди. Тафаккур, амал, ҳаракат унинг мангу ҳамроҳлари эди. У «бир соатлик тафаккур бир йиллик тоатдан афзал» деган дастурни кўп вақт такрорлашни севарди.

Дарпчалари ёпиқ ва жиҳозлари завқ ҳам ички бир оҳанг билан саранжом топган хонанинг ўртасида манқал тўла қипқизил чўғ ёлқинланади. Даричаларнинг тепасидаги рангли ойналарда қиш қуёши ўйнайди. Навоий манқалга яқин ўтириб, китоб устига қўйилган энгил, шалдиروق ҳафтранг қоғозни тиззасида тутиб, ижодга берилди.

Ижод дардини туғулиқ дарди билан киёс этадилар. Ижод дарди — қалбнинг қаърида уйғониб, бутун вужудни ларзага солган оғриқ Навоий учун энг ширин лаззат, она алласи каби юпантирувчи, қуёш каби ҳаёт ва қувонч бағишловчи бир куч эди. Шунинг учун у самимий, табиий бир шавқ билан энгил ёза олар эди. У чинакам сўз сеҳрбози! У ҳар қандай ўжар фикрни, руҳнинг энг ингичка, энг тутқич бермас жилваларини, юракдаги ҳисларнинг мавжларини сўз орқали ёрқин тажассумлантирар, қатрада дарёларни мавжлантирар, учкунда қуёшларни айлантирар, ишқдан ҳаёт ясар, оддий ҳаётдан эса улуғ, тийран афсоналар тўқур... У мингларча йилги маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди. Унинг шеърий даҳоси араб, эрон ва туркий халқларнинг санъат хазинасига, фикр заминига чуқур илдиз отиб, унинг абадий кучидан гуллаган эди.

У турли шоирларнинг турли-туман асарларидан ўн мингларча байтни ёд билар эди. У уч-тўрт ёшдан бошлаб жиддий гўзал шеърларни ёдлаган. Саккиз-тўққизда бутун-бутун илмий, фалсафий, шеърий асарларни ўзини унутажақ равишда завққа берилиб мутолаа этган. Бир қарич болаликда кекса шоирлар билан шеър ҳақида мунозара қилган!

Қалам равон югурарди. Сўзлар шеърнинг олтин ипига эркин терилади. Мисраларда сўзлар гавҳар каби ёнади, янги ранглар, янги жилвалар билан порлайди. Шоир ўз ота-бобоси тилининг содда ва тоза гўзаллигини чуқур сезиб қувонади. Мана, мисралар қоғоз бетини тўлдирди. Она тилида шеърнинг янги бир гулдастасини боғлади. Шоир қаламни четга қўйиб, ичида ўқиди:

*Очмағай эрдинг жамоли олам аро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламда гавго кошки.
Чун жамолинг жилваси оламга солди рустахез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо кошки.*

*Бўлмагай эрди кўзум ўтлуқ юзунг кўрган замон,
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо кошки.
Айлагач ишқинг балоси зор кўнглумни ҳазин.
Қилмагай эрди мени маҳзунга парво кошки.
Тушмагай эрди фиребомиз лутфинг билмайин,
Нотавон кўнглумга васлингдан таманно кошки.
Лутф ила кўнглумни васлингдан талабгор айлабон.
Қилмагай эрдинг яна зулм ошкоро кошки.
Бевафолиғ онглагач, ишқингни кўнглум тарк этиб,
Қилмагай эрди ўзин оламда расво кошки.
Эмдиким девонаю расвои олам бўлмишам,
Васл-чун мумкин йўқ ўлтургай бу савдо кошки.
Эй Навоий, бевафодур ёр, бас, не фойда,
Неча ким десанг агар ёхуд магар, ё кошки.*

Шоир ғазални китоб орасига солди. Енгилланиб, ўрнидан турди-да, қалам ва довотни тоқчага олиб қўйди. Тоқчалардаги чиройли хитой идишларга, фил тишидан ишланган ажойиб, мўъжаз қутичаларга разм солди. У чиройли нарсаларни, ингичка санъат намуналари бўлган буюмларни севар эди. У ўйлади: «Хуросонда санъатнинг турли бобларида ажойиб моҳир санъаткорлар бор. Хунармандлар ўртасида ажойиб истеъдодли, сердиққат, серзавқ одамлар жуда кўп. Нима учун, масалан, хитойи чинниларни, хитойи шоҳиларни, Кашмир шолларини Ҳиротда яратмоқ мумкин бўлмасин! Уларни санъат ва хунарнинг олий пояларига ташвиқ этмоқ керак, улар учун керакли асбобларни топиш керак!» Навоий яқинда, хунармандларнинг бир байрамида, улар томонидан ясалиб, халқни таажжубда қолдирган ғалати буюмларни эслади. Узок ўлкалардан нодир матолар сифатида келтириладиган кўп нарсаларни секин-секин Ҳиротнинг ўзида ясамоқ мумкинлигига ишонди.

Совуқдан бадани жимирлашди. Манқал олдига ўтирди. Устини юпқа кул боса бошлаган чўғни мис куракча билан енгилгина титиб, қўлларини тутди. Яна шоирона хаёлга, тафаккурга берилди. «Бир соатлик тафаккур бир йиллик тоатдан афзал!» У ўз она тилининг қудратиши, гўзаллигини намоёнлаштириши биллажак катта дostonлар яратмоқни орзу қиларди. Унинг хаёли афсоналарнинг гўзал боғларига сайр этди. Нега бу боғчаларнинг олтин дарвозалари унинг халқи учун ёпиқ?!

Араблардан, эронликлардан унинг халқининг қай ери кам?! Йўқ, у ўз халқи учун шеърнинг ўлмас гулзорларини яратиши керак!

Эшик аста очилди, яқинда шоирга хизматга кирган Шайх Баҳлул пайдо бўлди. Бу — анча таҳсил кўрган, ҳар вақт мутавозе, ювош табиатли, камтарин йигит эди. Шайх Баҳлул ўз хўжасининг фазлу камолотини тақдирлаб, унга хизмат қилишни ўзи учун бир шараф, деб ҳисоблар эди.

— Буюринг, не демоқчисиз? — паришонлик билан сўради Навоий.

— Тарабхонада султон ҳазратлари сизни йўқламишлар, — жавоб берди Шайх Баҳлул.

Навоий бир муддат бошини қуйи солиб, сукут этди. Кейин ранжиганликни ифодаловчи товуш билан: «Айтинг, тез етиб борурмен», деди. Шайх Баҳлул бошини қимирлатиб, «хўб» деб чикди. Шоир узилган хаёлларига яна бир муддат берилди. Кейин шоҳи тўн устидан оғир бўлмаган қундуз почали пўстинни кийди. Кўча эшиги олдида отга миниб, саройга жўнади.

Тарабхонада сарой мулозимлари уни, ҳар вақтдаги каби, ҳурмат билан қаршиладилар. Тарабхона — катта боғчаларнинг ўртасига солинган кичикроқ, лекин жуда келишган икки ошёнли, бу ерни ўз кўзи билан кўрган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг таъбирича, ширингина иморат эди. Буни Абулқосим Бобур бино қилган эди.

Шоир иккинчи қабатга чикди. Тўрт тарафда нақшлари нафис тўрт хужра; буларнинг ўртасида катта бир хона. Ҳусайн Бойқаро Навоийни шу катта уйда қабул этди. Бу уйнинг тўрт томонидаги деворларда Абу Саид Мирзо ўзининг жанглари ва сафарларининг тасвирини ишлаттирган эди. Навоий, одатдагича, расмий таъзим ва ҳол-аҳвол сўрашлардан кейин кўзларини беихтиёр равишда девордаги расмларга тикди. От гижинглатган, ўқ узаётган, қалқон тутиб ўзини зарбадан сақлашга интилган душманга қилич кўтарган баҳодирлар, боши кесик, қонга бўялган гавдалар, қалъага ҳужум этаётган аскарлар ва ҳоказо жанг манзараларига диққат қилди. Бир кўп суратларнинг афтларида жонлилик, ҳаракатларида табиийлик кўрмади. Расм санъатининг ҳали орқада эканига ичдан таассуф қилди. Ҳусайн Бойқаро ҳам бир муддат расм-

ларга қараб, мархум рассом ҳақида эшитган баъзи бир қизик гапларни айтди-да, кейин ҳукумат ишларидаги нуқсонлар тўғрисида шикоят қилди. Навоий бу муносабат билан мамлакатни идора этиш ҳақидаги ўзининг мулоҳаза ва орзу-армонларини сўзлаб, подшоҳга тўғри йўл кўрсатмоққа тиришди. У мамлакатнинг келажаги, давлатнинг барқарор бўлиши учун зироатга, турли ҳунарларга катта аҳамият бериш зарурлигини муфассал тушунтирди. Юртда илм, шеър ва ўзга санъат одамларининг маишатини яхшилаш учун уларга ҳамиша ҳомийлик қилиш кераклигини, айниқса, таъкидлади. Подшоҳ ёлғиз пойтахтнинг эмас, бутун вилоятларнинг ишларидан ҳар кун хабардор бўлиб туриши, ҳамма мансабдорларининг вазифаларини тафтиш этиши зарурлигини баён қилди. Ҳатто подшоҳ ҳар куннинг қайси палласида қайси ишлар билан машғул бўлиши кераклигига қадар кўрсатиб берди. Ҳусайн Бойқаро диққат билан тинглади. Лекин охирда бу фикрлар ҳақида бирон сўз айтмади. Сирти қоракўл, қалин, чиройли кундузли телпагини бир оз кўтариб қўйди-да, кулиб, шоирни чақиришдан мақсади нима эканини сўзлади — амир сифатида девонда вазифа олиб боришни таклиф этди.

— Бу мушкул масалани яна ўртага қўйдингиз, — деди Навоий ташвишланиб. — Бу хусусда каминанинг эътирози ҳазратларига белгулик эди-ку.

Ҳусайн Бойқаро норозиланиб, қошларини чимирди:

— Бу эътирозингизни муҳокама қилдик. Аммо далилларингизни ҳақиқатдан узоқ кўрдик. Салтанатимизнинг сиз каби нодир шахсини амирлик рутбаи олиси билан сарафроз қилмагунча, кўнглимиз қарор топмас. Иншоолло, бу тадбиримиз яхши самаралар берур.

— Шоҳона марҳаматингиз учун раҳмат, — деди Навоий қатъият билан, — иложи бўлса, мени ҳар қандай расмий мансаблардан озод этсангиз... Амирлик рутбаси ва девонда муҳр босмоқлик, гарчи шарафли бўлса ҳам, кўнгили эркинликка кўпроқ мойилдир. Мен давлатга, эл-улусга холис кўнгили билан хизмат қилмоқни орзу қилурмен. Бу хусусда қилган эътирозларим, балки зоҳиран маъносиздек кўрингандир. Лекин чуқурроқ андиша қилинса, унинг маъноси равшанлашурки, бунга имоним комилдир. Дарҳақиқат, амирлик рутбасини қабул қилсам, баъзи улуғ зотларнинг кўнгли ранжур. Орада

бехуда сўз кўпаюр. Дўстлик ўрнига нифок вужудга келур. Инсон руҳи ожизликлардан холи эмас...

Хусайн Бойқаро кўли билан масала ҳал, деган ишоратни қилди.

– Бизки бу ишни орзу қилибмиз, ҳар не эътирозни рад қилурмиз, — деди у табассум билан. — Шундай фармон берурмизки, амирлардан ҳеч бири мажлисларда сиздан олдин ўлтирмагай. Аммо Мир Музаффар барлос билан орангизда дўстлик ва меҳр-оқибат барпо экан, ижозат берсангиз, муҳр босмоқликда сиздан ёлғиз у амирғиия олдин бўлсин.

– Кўнгилинг орзуси ҳозирги рутбада ёлғои мақраби султон бўлиб, куч ва иқтидоримизга яраша элга фойдали хизмат қилмоқ эди, — Навоий бошини қуйи солди.

– Энди иш сайёраларда қолди, — кулиб деди подшо. — Фалак донишманди иқбол соатини тайин қилгач, у вақт муҳр босурсиз.

Навоий янги эътирозлар, янги далиллар келтиришга тиришди. Хусайн Бойқаро ўжарлик қилиб, ҳатто эшитгуси ҳам келмади. Навоий, ниҳоят, ўз орзусига қарши кўрсатилган марҳамат учун подшога ташаккур билдиришга мажбур бўлди. Хусайн Бойқаро уни буқунга чоғир мажлисига таклиф этди.

Шоир Тарабхонанинг пастки қабатига тушди. Бундаги хоналарнинг бирида Муҳаммад Сайид паҳлавон, вазир Хўжа Ато, Хўжа Абдулло Марворий ва ҳоказолар ўлтиришарди. Ҳаммалари ўринларидан туриб, шоирни самимий қаршиладилар. Хўжа Ато мулойим, камтарин киши эди. Ўз вази-фаларини шов-шувсиз, яхши бажарарди. Ҳар бир ишда у ювошгина ўз маслаҳатини беради. Муҳаммад Сайид сарой паҳлавонларининг энг зўри ва моҳири эди. У кенг яғринли, қулоч кўкракли, бутун дов жуссасидан қувват барқ урарди. Хусайн Бойқаро унга «Паҳлавони олам» деган лақаб берган. Ҳеч бир Хуросон паҳлавони, чет эллардан паҳлавонлик дағдағаси билан келиб турадиган зўрлардан биронтаси хали унинг ёнбошини ерга тегизган эмас. Лекин Навоийнинг қалин дўстларидан бўлган бу шахснинг фазилати бундагина эмасди. Муҳаммад Сайид айни замонда турли илмлар соҳасида унча-мунча олимларга сўз бермасди. Мусиқийни чиройли чалар, янги куйлар тўқирди. Гоҳо-гоҳо унинг қудратли қўллари қалам ушлаб, чиройли ғазаллар, рубоийлар яратарди.

Паҳлавоннинг бу хислатларни узоқда эшитганлар ишонмас, лекин яқиндан танувчилар унинг қобилиятларини эхтиром қилардилар.

Навоий уларнинг қаторига ўтирди. Жонли суҳбат бошла-
ниб кетди. Паҳлавон қалин лаблари билан сўзни аста ўлчаб
кесиб, гўштгирлик илми ҳақида қизиқ маълумотлар берди.
Ҳозир ўзининг ўн саккиз яшар жиянини вақтинча мадра-
садан олиб, илк баҳорда четдан келиши кутилган машҳур
паҳлавонлар билан курашга солмоқ учун уни тайёрлаётган-
ни, қандай усуллар қўллаётгани тўғрисида гапирди. Кейин
сўз шеър, мусикий, дарвешлик фалсафаси ва ҳоказога ўтди.
Хўжа Афзал кириб, Навоийни подшоҳнинг янги қарори би-
лан табриклади. Паҳлавон ва бошқалар Навоийнинг амир
бўлгани ҳақидаги хабарни катта қувонч билан қаршилади-
лар. Бу ганининг дарров тарқалганига Навоий таажжубланиб
қолди. Паҳлавон дағал, бақувват соқолли кенг юзидаги сами-
ий табассум ва ҳаяжон билан деди:

- Бу – кўҳна Хуросон тарихининг олтин саҳифасидир!
- Эл бахтининг туғилган куни, — деди Хўжа Афзал.

Ҳар ким ўз қувонч ҳам орзуларини билдириб тураркан,
Мажидиддин, Низомулмулк, Амир Мўғул ва бпр кўп беклар
ва аёнлар киришди. Улар шоир билан, гўё ҳеч нимадан
хабарсиз каби, кўришдилар. Лекин кўзларининг маъноси,
ташвишли юзлари бўшашган ҳаракатлари воқеадан улар-
нинг огоҳ эканига гувоҳлик берарди. Парвоначи Мажидид-
дин ҳозир, ҳамма вақтдагидан кўра, ортиқроқ кеккайишга
тиришарди. Қиморбоз Амир Мўғул парвоначига қараб, маст
кўзларини маънодор қисиб қўйди. Мажидиддин ҳам унга имо
билан жавоб берди. Баъзи бир барлос беклар оғир ва хомуш
боқардилар. Ҳар вақт ясаниб-тусаниб, товусдай товланиб
юрадиган, серсавлат, айёр Низомулмулккина ўзини Навоий-
га сирдош кўрсатишга тиришди, унга яқин келиб, шивирлаб
табриклади. Шоир киноя билан кулди-да, ҳаммага эшитти-
риб, деди: «Фикримча, рутбаларнинг, мансабларнинг паст-
баланди йўқ. Эл хизматида ҳамма рутбалар шарафлидир.
Юрт учун ҳатто навкарликни ҳам пфтихор билан бўйнимга
олар эдим!» Низомулмулкнинг кўзлари атрофга айёрча жов-
диради. Йирик ёқут кўзли узуклар таққан бармоқлари билан
кўркам соқолини силаб, бошини вазмин чайқади:

— Албатта, шундай бўлмоғи керак!

Кўп ўтмасдан, мулозимлар келиб, чоғир базмига таклиф этдилар. Ҳамма «гурр» этиб қўзғалди.

II

Учинчи кун Навоийнинг уйида катта тантана бўлди. Тўрдаги катта оқ уйда одам кўп, хизматкорлар ўз юмушларини ифтихор билан бажарадилар. Уй соҳиби — шоир, ўз одатича, бир нафас қўнмайди. Келувчиларни очиқ юз билан кутиб олади. Дам секингина ошхонага кириб, ошпазлар ишини кўздан кечириб чиқади, уни-буни ўргатади, эслатади. Дам хужраларга бош сукиб, тайёрланаётган ҳалво ва ҳар нав ширинликларни суриштиради; яхшироқ ва мўлроқ тайёрлашни уқтиради. Ўз уйида халқ тўпланган вақтларда у аксари шундай куюнчаклик кўрсатар, қўлдан келганча меҳмондўстлик қилишга, илтифоти, муомаласи билан ҳар кимнинг кўнглини кўтаришга тиришар эди.

Ясоғлиқ катта оқ уйда беклар, юқори мансабдорлар, донгдор шоирлар, Ҳирот, Ироқ, Озарбайжон олимлари ўтиришар эди. Одам кўп бўлганидан суҳбат умумий мавзуга кўчмаган; ҳар ким ўз атрофидаги одамлар билан дилкашлик қилар эди. Тўрда бош бек Музаффар барлос билан Мухаммад Бурундук барлос ва Жаҳонгир барлос жанг ҳам ов — қуш ҳақида сўзлашарди. Навоийнинг ёрдами билан моддий аҳволи яхшиланиб, энди илм дунёсига анча танилган Султонмурад бир Ироқ олими билан араб тилида секин суҳбатлашарди. Довдираб қолган, кичкина кекса мунажжим билан дов гавдали Мухаммад Сайид наҳлавон жуда иноқ гаплашарди. Подшоҳнинг бу қари мунажжими бахт ва фалокат, яхшилик ва ёмонлик, омад ва омадсизлик — ҳаммасининг вақт-соатини юлдузларнинг сирли ва текин маслаҳати билан, машаққат чекмасдан, тез тайинлаб, белгилаб берарди. Улуғбек ўз текширишлари билан, Навоийнинг таъбирича, осмонни пастга туширган, яъни сайёраларнинг ҳаракат қонунларини инсонларга танитган бўлса, бу чол осмоннинг чексиз узоқлигига яна бениҳоят узоқлик қўшиб, уни қалин сир пардасига чулғаган эди. Камбағал бўз иштонини қай соатда бичиши, қай соатда кийинши керак? Подшоҳ олтин тахтга қай кун, қай со-

атда ўтириши керак, севикли қизга қай соатда муҳаббатнома ёзмоқ керак? Душманни ўлдирмоқ учун қай соатда заҳар тайёрламоқ керак? Чол буларнинг ҳаммасига юлдузларнинг жавобини олиб беради. Саройда катта тантанали ишлар эскидан буён мунажжимларнинг кўрсатган вақтида бажарилиши бир анъана бўлиб қолганидан, бу кун Навоийнинг амир сифатида муҳр босиш кун ва соатини ҳам у тайинлаган эди.

— Бизнинг илмимизда тангрининг ҳар куни учун бир юлдуз подшоҳ, бир юлуз вазир бўлур, — деди кўрсаткич бармоғи билан таъкидлаб мунажжим. — Бу кун коинотда Шамс — подшоҳ, Қамар вазирдир.

Асли моҳиятига диққат этингиз, барча шуҳратли ишларнинг куни ушбудир. Алишер Навоий жанобларининг муҳр босмоқлик соатиغا Зухрони тайин қилдим. Жамики яхши ишларнинг соати будир. Зухра бу кун авжда, яъни еттинчи осмондадир. Унинг сурати ҳам асосий мақсадга, Алишернинг табиатига ҳўб мувофиқ тушади. Зероки, Зухранинг сурати кўлига чанг ва камонча кўтарган париваш ўйинчи қиздирки, хуснга, санъатга, иқболнинг хурсандчилигига ишоратдир.

Паҳлавон Муҳаммад Сайид кулиб, яна чолни гапга солмоқчи экан, саройда махсус мулозимлар етиб келишди. Улар амирларга хос бўлган «жуббай тиллодўзи ва кулоҳи наврўзи»ни Навоийга тақдим этишди. Навоий бўғчани ечиб, лоқайд ва камтарона табассум билан амирлик кийимини кийди. Дўстлар қувонч билан самимий табриклай бошладилар; ёлғиз барлос беклари, Мажидиддин ва уларнинг кўланкасида юрадиган баъзи мансабдорларгина кўзларидаги ҳасад туйғусини яширишга тиришиб, қандайдир расмий, мубҳам сўзлар билан чекландилар. Саройдан келганлардан бири қоғозни дастлаб бошидан юқори кўтариб, кейин таъзим билан Навоийга топширди; бу — «Абулғози Султон Хусайн Бойқаро сўзимиз», деб бошланган ва вилоят ҳокимларига юборилиши керак бўлган расмий бир ёрлиғ эди. Янги амир бу тантанали мажлисда биринчи мартаба ўз муҳрини босиши керак эди. Ҳамма жим, лекин ҳаяжонли. Барча кўзлар — турли маъно ва ҳисларни ифодалаган кўзлар — бошини бир оз қуйи солиб, қандайдир паришондек, қисилгандек ўтирган Навоийда эди. Бекларнинг, мансабдорларнинг кўзлари, гўё кимдир ишора қилгандек, бир онда учрашиб қолди. У кўзлар, бир-

бирининг ваҳимасидан чўчигандек, дарров ажралишди. Бир вақтлар кўрсатган хизматлари учун подшоҳ қошида ўзини ўта эрка, жуда кучли сезган, хатто кўп ишларда унга бўйсунишга тихирлик этадиган мағрур Музаффар барлоснинг ҳам ранги ўчди. «Ажабо, бу шоир муҳрни барча амирлардан юқори босадими?» деган андиша унинг борлиғини кемирмоқда экани бутун вазиятидан барқ уриб турар эди. Мажидиддин унинг кўзини дуч келтириб, лабини жуда маънодор бурнб кўйди.

Ҳар бир амир, бек ўз муҳрини давлатда ўз даражасига яраша маълум ўринга босиши керак эди. Навоий ёрлиққа ўз муҳрини босиши билан ҳамма тикилиб турган кўзлар бир зумда аллақандай катта очилиб кетди. Ҳамма фавкулудда ҳайрат ва ҳаяжон ичида қолди. Тиллар гўё сўзлашдан ожиз эди. Ҳамма бир-бирига қарайди, холос. Навоий ўз муҳрини ёрлиқнинг шундай бир жойига босган эдики, ҳеч бир амир Навоий муҳридан пастга муҳр босишга имкон тополмас эди!¹ Шоирнинг юксак руҳи, камтаринлиги, олижаноблиги қарши-сида Мажидиддин, барча беклар, мағрур мансабдорларнинг бошлари, оғир юк остида қолган каби, узок вақт эгилди. Улар саросимали кўзларини қаерга яширишни билмай қолдилар.

Шоирлардан мавлоно Атоулло ҳам машҳур олим мавлоно Бурхонддин бу муҳим воқеа муносабати билан ёзган тарихларини ўқиб бердилар. Улардан сўнг ўнлаб шоирлар Навоийга бағишланган қасидаларини баланд руҳ ва ҳаяжон билан ўқидилар, бу шарафли тарихий кунда шоирни табриклаш учун дўстлари, яқинлари, содда халқ вакиллари пайдар-пай келиб туришди. Катта, қувончли, руҳли зиёфатдан сўнг мажлис тарқалди.

ЎНИНЧИ БОБ

I

Мума намозидан кейин Гавҳаршодбегим мадрасаси сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Мадраса аҳлининг аксари кезиб келиш учун шаҳарга ёки ёр-

¹ Навоий дастлаб муҳр босган жой гўё табаррук бўлиб қолган. Бундан кейин амир бўлганлар ўз муҳрларини худди Навоий босган жойга босишни ўзлари учун шараф, деб билганлар.

биродарлариникига кетган. Султонмурад хужрада ёлғиз ўлтирар эди. У энди Хуросоннинг машҳур олимлари билан учрашади, илмий мунозараларда қатнашади. Ўз истеъдоди, билимларининг чуқурлиги билан кундан-кун кенгрок танилади. Навоий билан тез кўришиб туради. Гарчи ундан дарс олгани бир кўп ёш толиби илмлар унинг этагига ёнишсалар ҳам, лекин бирон мадрасада мударрис сифатида дарс бермоққа бошламаган эди. У мударрислик вазифасини орзу қилса-да, Ҳиротда олимлар кўплигидан, уларнинг орасида рақобат, ҳатто очиқдан-очиқ душманлик бўлганидан, Султонмурад орзуни амалга оширишга ошиқмас, ўттиз йиллаб, қирқ йиллаб дарсгўйлик этиб, донг чиқарган ва қисман ўзининг муаллимлари бўлган улуғ чоллар билан курашмоққа жасорат қилмасди. Ҳиротнинг барча камбағал талабаларига ҳомийлик қилган Навоий, унга алоҳида илтифот ва ёрдам кўрсатганидан, муҳтожликдан бутунлай қутулган эди.

Буқун жимжит мадрасада, кичкина хужрада унинг қайғуси кўксига сиғмас эди. Унинг бутун вужудини то суякларига қадар Дилдорнинг ҳасрати зирқиратиб оғритар эди. Бир кеча, бир неча дақиқагина кўргани у асира қизнинг ишқи кундан-кун кучли, кундан-кун бетоқат бир дард, бир олов, бир офат каби унинг юрагида ёнарди. Султонмурад у қизни абадиян қўлдан кетганлигига ишонади. Лекин унинг кўнгли ақл ва мантиқ сўзига қулоқ осмайди. Ишқ дардини тотли май каби симиришдан гўё лаззатланади, баъзан ҳасратдан бўғилиб, мажолсизланади. Унутиш учун хужрага қамалиб, кеча-кундуз китоб мутолаа қилади. Ўнлаб китобни ҳазм қилгандан сўнг, яна ўз ишқининг аламли, туганмас достонига берилади...

Буқун ҳам эртадан буён дилгирликдан ўзини овутиш учун бир неча марта китобларга мурожаат этди. Шўх, енгил ғазаллардан бошлаб, энг бош қотирувчи оғир масалаларга доир асарларни варақлади. Лекин бир оздан кейин яна ташлади, бирдан қалам ва қоғоз олиб, Дилдорга хат ёза бошлади. Аламли сўзлар қоғоздан қоғозга тошди. Содда қишлоқ қизига ёзилган муҳаббатномани турли шоирлардан ўнлаб гўзал байтлар, ишққа доир ўнлаб чуқур маъноли рубойларнинг гавҳарлари билан беади. Бир оз енгил тортди. Кейин номани ўқиди. Кўзларидан қайноқ ёшлар томчилади: «Нима фойдаси бор? Бу сўзлар унинг қулоғига асло етишмайди! Ҳукмдор

гулни ғижимлади, кейин бирор хушомадгўй мансабдорнинг ёки содик павкарнинг кучоғига улоқтирди!» Бир даста қоғозни — ҳар бир нуктасида қалбининг қони учқунланган мактубни тоқчага ташлади-да, ҳолсизланиб, ёстиққа бош қўйди.

Ёшиқдан куйлаб, шодлик билан Зайниддин кирди. Унинг кўзлари ширакайф билан сузиларди.

— Ассалом, ҳазрати олим!

— Кел, жонимнинг гулшани! — енгилланиб, бошини кўтариб ўтирди Султонмурод.

Зайниддин ўз дўстига диққат билан кўз тикиб, унинг қаршисига — пўстакка ўтирди. У бир ҳафтадан буён ҳар кун гоҳ шоирлар, гоҳ хаттотлар, гоҳ ўзга Хуросон халқи билан турли мажлисларда вақт кечириб, ёр-ошноларидан хабар олгани букун йўлакай мадрасага кирган эди. У энди дарслари билан жуда сийрак машғул бўлиб, хаттотлик санъатида маҳоратини оширишга тиришар, мусиқий билан кўпроқ шуғулланар эди. Лекин чиройли ёзилган китобларни кадрловчи кишилар кўп бўлган Ҳиротда яхши хаттотлар ҳам оз эмасди. Зайниддин бу санъатда катта истеъдод кўрсата бошлаган бўлса ҳам, лекин раққосдай шўх, қушдай енгил бўлганидан бир неча кунда қалин бир девонни ғалатсиз ва гўзал битадиган девкор, чидамли хаттотлар орасида обрў ҳам танга қозониш оғир эди. Зайниддин баъзан таниш шоирларнинг девонларини ёзар, баъзан китобфурушларнинг буюртмаси бўйича терма китобларни ёзиб берарди.

— Бетобмусен? — ташвишланиб сўради Зайниддин.

— Йўқ, фақат ғарибмен... — жавоб берди зўраки кулги билан Султонмурод.

— Дўстим, сенинг дилингда ҳасрат ва фироқ бор, — деди Зайниддин куюниб, — кўлдан буён сезамен. Ўз тилинг билан эътироф этишингни кутиб, сўрамаган эдим. Ичингдаги олов букун юзларингда алангаланмоқдадир. Яширмоқ беҳуда!

Султонмурод кўзларини ярим юмиб, аста хўрсинди. У дардини очмоққа кўрқкандай тараддудланарди. Зайниддин дўстликни ўртага солиб, шикоятланиб, қистагач, у қаддини бир оз кўтариб, тоқчадан ҳалиги хатни олиб, дўстининг қўлига тутқазди.

— Тузалмас дардимнинг ғоят рангсиз таърифидир бу, — деди у бошини қуйи солиб.

Зайниддин саккиз варақ қоғозга ёзилган хатни диққат билан ичида ўқий бошлади. Аста-аста кўллари қалтиради, юзларига ғам тошди. Хатни битиргандан кейин, ҳаяжон ва ачиниш билан дўстига қаради. У гўё беҳуш эди.

— Бу қандай хокисорлик! — койиниб гапирди Зайниддин. — Нега бу дардни у вақтда менга очмадинг?

— Тақдирнинг темир панжасини ёқамдан, ажрата билармидинг? — деди бир он сукутдан кейин Султонмурод.

— Мумкин эди, — қатъият билан жавоб берди Зайниддин, — мен у саҳро гўзалининг бўйнидап зулм домини узиб ташламоққа қодир эдим. Тўғонбек у вақтларда оғир вазиятда қолган эди. Мен у жоҳилни ҳар мақомга йўрғалата олар эдим.

— Хайҳот! — хитоб қилди дард билан Султонмурод. — Муҳаббатимнинг гули ўз ранг ва зиёсини илдиэлари билан ҳасрат манбаидан олган экан! Қайғу косаси бутун умрга ет-гуликдир!

— Бу мактуб ошиқларнинг муқаддас китобчаси бўлибди, — деди Зайниддин қоғозларга тикилиб, — Юбормок ниятидамисен?

— Иложи йўқ, ҳам бефойда! — жавоб берди Султонмурод.

Бу фикрни Зайниддин ҳам бошини қимирлатиб тасдиқлади. Яна уни койини, ғазабланди, кейин ҳар икки дўст узоқ жим қолишди. Бу оғир ва ҳазин сукунат эди. Ниҳоят, Султонмурод Ҳирот воқеалари ҳақида гапиришни сўради. Ҳар хил янги ва қизиқ воқеалар, фуқаро орасидами, юқори оксуяклар муҳитидами, қаерда бўлмасин, тезда Зайниддиннинг қулоғига етар эди. Бу воқеаларни у жуда усталик билан ҳикоя қилиб берарди. Султонмуродни кўпинча олимлар, шоирлар муҳитидаги янгиликлар қизиқтиришини билса ҳам, Зайниддин уни юпантирмоқ учун бу гал жўртгага майда ва қизиқ ходисаларни айтмоққа қарор қилди.

— Рубъи маскунда Ҳиротдек шаҳри азим йўқ, деб беҳуда айтмайдилар, — деди у ҳар вақтдагидек шўх услуб билан сўзламоққа тиришиб. — Чунки бир ҳафта ичида рўй берган энг нодир ходисаларни нақл этмоққа умрим ҳам етишмас... Хўб, дарёдан бир қатра деганларидек, бирон нима айтмак мумкини. Шу кунларда шаҳримизда бир эшак пайдо бўлди. Унинг таърифида баъзи шоирларимиз рубойилар ҳам битибдилар. Не бало эшак! Шамолдан тез, сувдан силлиқ югу-

ради. Ем-хашак ўрнига кишмиш берилса, хўр кетмас асло, дейдилар. Унинг баҳоси ҳозир минг тангага чиқибди. Мен хануз кўрмадим, аммо гувоҳлар бисёр...

– Демак, бу эшакнинг соҳиби Ҳазрат Исодан кўра хийла бахтли экан! – деди Султонмурод.

– Балли! – бошини қимирлатиб, давом этди Зайниддин, – Тунов кун Бадиуззамон Мирзо ўз чортоғида руҳафзо бир мажлис тартиб бермишдир. Жаҳоннинг нодираи давронлари шўх суҳбат қурмишларки, ундай мажлис жаҳон яратилгандан буён на мағрибда, на машриқда ҳеч бир шаҳзодага муяссар бўлмагандир. Аҳли нағмадан устод Қулмуҳаммад Удий, Шайх Нойй ҳозир экан. Шайх найда дилназир бир мақомни гоят гўзал чалибди. Устод Қулмуҳаммад бу мақомни гижжакда чалмоққа ҳаракат қилибди. Аммо силлик чиқмабди. Қулмуҳаммад дебдики, гижжак бузуқдир. Шайх Нойй дарҳол гижжакни устод қўлидан олиб, у мақомни шундай маҳорат билан чалибдики, мажлис аҳли завқдан фарёд кўтарибди.

– Шайхнинг найидан осмондаги юлдузлар эриб, катра-катра тўқулур, наинки одамзод боласи! – деди енгилланиб Султонмурод. – Аммо устод Қулмуҳаммаднинг ҳам маҳорати баланддир. У мусиқийда ижодчидир. Ахир гижжакка уч қилни ким тақди? Навоий жанобларининг завқлари, мусиқийдаги билимлари соясида улар хали кўп ажойиб нарсалар ихтиро қилурлар...

– Бу тўғрида баҳсга ҳожат йўқ, – деди Зайниддин.

– Сўзлай бер, сўзларинг сабодай кўнглим ғунчаларини очмоқда!

– Танийсенми Мирзо Пиримни? – сўради Зайниддин.

– Ҳуснда ягона дерлар, аммо кўрмадим, – жавоб берди Султонмурод.

– Ҳусндан ташқари, унинг яна кўп фазилатлари бор. Қонун¹ чалмоқда ҳеч устод унинг ёвуғига йўлолмас. Мирзо Пирим шул даражада хушсуҳбат йнгитки, бир дафъа суҳбатида бўлган одам ўзга билан суҳбатни орзу қилмас. Қара, бу йнгитни марҳум нодшоҳ Абусайид Мирзонинг хотинларидан Руқиябегим ўз хизматига олган экан. Руқиябегим оғизда бирон тишн, сочида бирон тола қораси қолмаган аъжуба кам-

¹ Қонун – қадимги дуторсимон музика асбоби

пир... Бохусус, бу кампир шўх базмлар ясаб, май ва мусикий оламида яшайди. Пардасиз шеърлар ҳам айтади. Дерларки, унинг мажлисидан эркаклар ҳам шарманда бўлиб чиқарлар. Руқиябегим Мирзо Пиримга ошиқи беқарор бўлибди. Ўзига юз турлик зеб-оро бериб, муздан олов ёндирмоққа уринибди. Йигитлик ҳусни ва кўнгил гурурини ҳар нимадан юқори қўйган Мирзо Пирим у аъжубанинг ноз-ишвасидан нафратланур. У маккоранинг панжасига тушмаслик мақсадида Мирзо Пирим Ҳиротдан қочур, Балх, Астробод, Нишопур томонларида мусофир бўлиб яшар... Аччиғланган Руқиябегим кишилар юбориб, бечора йигитни шу кунларда Ҳиротга келтирибди. У дер эмишки, менинг уч юз минг тангамни Мирзо Пирим бехуда сарф қилибди... Бу тухматдан йигитнинг аҳволи бисёр танг. Оқибати не бўлур, билмаймен.

– Астағфирулло! – ёқасини ушлади Султонмурод.

Зайниддин Руқиябегим ҳақида бир шоир тўқиган рубойни ўқиб берди. Рубой шундай беҳаё, бепарда ва Руқиябегимнинг сифатига шундай мос эдики, Султонмурод беихтиёр қаҳқаҳа уриб, кулиб юборди. Зайниддин ҳам кулгидан намланган кўзларини дастрўмол билан артиб, даричадан ташқарига қаради. Ҳаво булутлигидан вақтни тайин қилолмай, Султонмуроддан сўради.

– Умид қилган эдимки, букун мен билан бўлурсен, деб, – норозилик билан деди Султонмурод. – Сўзла, яна не гаплар бор? – Султонмурод дўстининг кўлидан ушлаб, ўтказиб қўйди.

– Ҳўб, яна бир нафас ўтирайин. Лекин мен қайга борсам, менга ҳамроҳ бўлурсен.

Султонмурод, кўрамиз, дегандай елкасини қисди.

– Машҳур воизларимиздан мавлоно Ҳусайн Воизни яхши биларсен, кўп асл ва фозил инсонлардан, - деди Зайниддин. – Ул жанобнинг барча асарларини ўқимишмен. Иншо ва нуҷумда ҳийла истеъдодлидир, - нақл қила бошлади Зайниддин. – Мавлоно Ҳусайн Воиз кўп йиллардан бери ҳар кун минбардан ваъз айтади. Бу бобда мавлоно нодир зотлардандур. Қайси бир шўх мавлонога қаттиқ таъна айтибди.

– Не йўл билан? – сўради қизиқиб Султонмурод.

– Хўжа Ҳофизнинг шу байтини бир парча қоғозга битиб, ул жанобнинг минбарига қўйиб кетган:

*Воизонки, жилва бар меҳробу минбар мекунад,
Чун бахилват мераванд ин кор камтар мекунад¹.*

– Ох, мавлоно учун бу қандайин оғир мусибат! – хитоб қилди Султонмурод.

– Ҳусайн Воиз бу байтни ўқигон кундан сўнг, бутун вужудини, гўё илон заҳар солган каби, изтироб, алам қопламиш. Айтадиларки, мавлоно энди мишбарга чикмай қўйғонмиш.

Зайниддин дўстининг қистови билан яна кўп хангомалар, латифалар сўзлаб, ниҳоят, ўрнидан турди.

– Тез бўл, исқарлот жомани кийгил, дасторни ўрагил!

– Қаерга? – қўзғалгуси келмай сўради Султонмурод.

– Умр бўйи кўксингда йиғилган ғуссаларни йўқотмоқчи бўлсанг, юра бер.

– Шўх, суронли суҳбатларга кўнгил мойил эмас. Сен бир нафас дилимга қувват бердинг, кифоя.

– Сенинг Дилдор гўзалинг ўзгаларга дилдорлик кўрсатмоқда. Тақдирга тан бер, – деди у қўллари билан танбеҳлаб, – сен уни унут! Мен сени, истасанг, Ҳиротнинг пари қизлари билан таништирамен. Ўн гулни ҳидлаб, бирини узасен!

– Кошки уни унутмоқ мумкин бўлса! – дард билан деди Султонмурод. – Дилдор гўзаллар самосининг офтобидир!

– У офтобни булутлар қоплаган!

Султонмуроднинг кўзларига яна ғам тошди.

Зайниддин унга сўз кор қилмаслигини билиб, қўлидан тортди.

– Сен ҳали Ҳиротнинг хурсандчиликларидан хабарсиздирсен, – деди у куюниб, – кексалар айтадики, замонамиздаги Ҳирот ҳаёти Амир Темур ва Улуғбек Мирзо давридаги Самарқанд ҳаётига ўхшамоқда... Юр, мен сени фоҳишалар базмига эмас, ажойиб бир жамиятга олиб борурмен: шатранж устодлари билан таништирурмен.

Султонмурод ўрнидан туриб, яқинда бир мулозим орқали Навоий юборган янги, қимматбаҳо шоҳи тўнни кийди. Қозикқа илинган саллани олиб, бошига ўраркан, деди:

¹ *Таржимаси:* «Меҳроб ва минбарда турганда жилва қилувчи воизлар Хилватга борганларида ҳам шу ишни қиладилар».

– Бир вақтлар Самарқандда ҳатто шайх ул-ислом ўз зиёфатларига париваш аёл созандаларни таклиф этар, май ичар, шатранж ўйнар экан. Самарқандда таҳсилда эканмен, у вақтики ҳаёт тўғрисида ажиб ҳикоялар эшитмишдим.

Мадраса ёнидаги майдонда қалин оломон Ҳиротнииг машҳур девонаси – мавлоно Дарвеш Шамрезни қуршаган. Сочлари ўсиб елкасига тушган, кўзлари ёниқ, жулдур кийимли девонанинг шуҳрати баланд эди. Уни кўплар каромат сохиби, азиз одам, деб ҳурмат қилсалар, бошқалар унинг гўзал латифалари, ҳикматли сўзлари, ўткир ҳажвлари учун севар эдилар. Девона баланд овоз билан чиройли ғазаллар ўқир, ахлокий фикрлар сўйлар, айна замонда бирдан ўткир латифа, ҳазилга ўтиб, ҳатто беадаб сўзларни очик гапириб, халқни қаттиқ кулдирар эди. Султонмурод билан Зайниддин девонани қуршаган одамлар орқасида бир қанча вақт туриб, сўнгра жўнадилар. Улар Козаргоҳ'нинг катта йўлига, Чашмаи Моҳиёнга борадиган йўлга тушишди. Йўлнинг ҳар икки томонида бир-бирига туташ боғчалар, кичик-кичик экин майдонлари, мевазорлар, чаманлар бор эди. Буларнинг ораларида, япроқлари тўкилган дарахтлар ўртасида икки қабатли, чиройли нақшкор енгил кўшклар, бекларнинг, давлатмандларнинг мустаҳкам серҳашам иморатлари, фуқаронинг пастбаланд, эски-туски пахса уйлари кўринар, йўлда қатновчилар кўп эди. Шаробхоналарда шовқин; ўзбек, форс кўшиқлари янграрди. Бир фарсах келадиган Козаргоҳ йўлининг ярмидан ўтганда, Зайниддин сўл ёқдаги маҳалла кўчасига қайрилди. Ҳар икки томонида оддий бир қабатли фуқаро уйлари чўзилган қинғир кўчанинг бошида ароба сиғадиган катта, бўёқли дарвозага киришди ва адил тизилган сарвлар бўйлаб қиш мавсумида ҳам кўзга латиф кўринган катта боғни ўтишди. Гиштан ясалган, деворлари нақшли, бир қабатли янги бинога етганда, давлатмандларга хос равишда, пухта ва асил кийимлар кийган ёш йигитча кибрли табассум билан чиқиб, қарши олди. Бу – шаҳарнинг катта мулкдорининг ўғли эди. Ҳирот бозорида аксар дўконларнинг эгаси бўлган отаси қайси бир вақтда, қандайдир бир шаҳзодани чорлаганда, дастурхонга турли-турли ҳалволардан минг тобоқ қўйиб, шаҳзодани таажжублантиргани билан кўпроқ машҳур бўлган эди. Бу кунги ўлтиришни унинг ўғли – шатранж ҳаваскори тузган эди.

Даричалари кенг боғчага қараган хонадан бойвачча кибрли табассум билан чиқди-да, баъзи ўлтиришларда учрашиб, суҳбати ёқиб қолган Зайниддин билан такаллуфсиз кўришди. Мағрур бойвачча Султонмуродни тамом илтифотсиз қолдирмасин, деган андиша билан ва айнаи вақтда ўз эътиборини ошириш учун Зайниддин ўз дўстини тавсия қилди ҳам унинг олимлигини усталик билан мактаб кетди. Султонмурод бойвачча билан бепарво кўришар экан, айнаи замонда қизариб, Зайниддиннинг мақтовларини ҳазилга айлантиришга тиришди. Бойвачча энди хуш муомала билан хона ичига бошлади.

Хитой асбоблари, Эрон ва Ҳиндистон ипаклик моллари ва нодир жиҳозлар билан бой безалган хонада одам кўп эди. Булар орасида Ҳиротнинг ҳали танилмаган бир неча ёш шоирлари, ипак ва зарбоф тўнли бекзодалар, давлатманд оилаларга мансуб олифта йигитлар ҳам бир кўп шатранж устодлари ва хаваскорлар ўтиришарди. Гоҳ подшоҳнинг янги солдираётган саройи Боғи Жаҳоноро ҳақида, гоҳ Навоийнинг янги бир ғазали ва унга Хўжа Абдулло Марворий томонидан яратилган куй ҳақида, гоҳ Ислим барлоснинг шатранж ўйнаган вақтидаги қилиқлари тўғрисида сўз борарди. Ниҳоят, сабрсизлик билан кутилган вақт етди. Ўртага чор бурчак шол рўмол ёзилди, унинг устига шатранж тахтаси ва бир чилдирма ҳам бир ихчам чиройли ханжар қўйилди. Атоқли устодлардан мавлоно Хўжа билан Амир Халил бепарволик билан чордана қуриб, фил тишидан ишланган шатранж доналарини тахтага тера бошладилар. Уларнинг иккиси ҳам ўрта ёшли бўлишларига қарамай, ўспирин, шўх, танноз йигитлардай олифта кийинган эдилар. Одамлар кенг давра билан ўйинчиларни қуршади. Султонмурод Зайниддиннинг тиззасини туртиб, таажжубланган кўзлари билан ханжарга ва чилдирмага ишорат қилди. Зайниддин табассум билан унинг қулоғига шивирлади:

– Ўйин вақтида устодларга луқма ташлай кўрма!

Султонмуроднинг таажжуби яна ортди.

– Ўргатувчиларга гарчи ханжар урмасалар ҳам, лекин қаттиқ ранжийдилар... – таъкидлаб шивирлади Зайниддин.

– Чилдирма-чи? Баён қилсанг-чи! – яна туртди Султонмурод.

– Сабр қил, кўрурсен...

Ўйиннинг бошланғичи айтарли қизиқ бўлмаса-да, устодлар ўйнагани учун ҳамма кўзлар шатранж тахтасига қадал-

ган эди. Лекин ўйин тез кизиб кетди. Амир Халил хужумга ўтди. Ҳаяжондан томошабинларнинг ранги ўчиб, кўзлари ёна бошлади. Мана, Амир Халил ўз рақибини чуқур тараддудга солиб, шошириб қўйгач, сезилар-сезилмас табассум билан атрофга мағрур кўз югуртди-да, бирдан хуш овоз билан шатранж ўйинининг нақ ҳозирги ҳолатига доир бир байт ўқиди.

Томошабинларнинг ҳаяжони яна кучайди. Пайваста қошларининг ўртаси тугунчак ясаган мавлоно Хўжа оғир вази-ятдан қутулиш учун ягона тўғри йўлни топди. Бутун фикри билан ўйинни таъқиб этиб турган Султонмурод дўстига маънодор қараб, ўйинчига қойил қолганини билдирди. Мавлоно Хўжа ўйиннинг шу даражасини ва қутулишни моҳир тасвирлаган бир байтни ўқиди. Буни биринчи мартаба эшитганлар завқланиб, бир-бирларига пичирлаб, байтни такрорламоққа, ёдламоққа тиришдилар. Амир Халил қовоғини солиб, ўз юришини ўйлаб тураркан, мавлоно Хўжа ўрнидан ирғиб турди. Чилдирмани чалиб, катта уйни янградиб юборди. Одамлар ўзларини орқага ташлаб, даврани кенгайтдилар. Мавлоно Хўжа ўзи чилдирма чалиб, айни вақтда шундай чиройли рақс этдики, ўлтирганлар беихтиёр қичқаришиб юборишди. У ўтқир кинояли, маъноли ва бошқа одам томонидан такрорланиши имконсиз бўлган ҳаракатлар қилиб, ўрнига ўтирди. Ўйин кескинлашиб кетди. Ҳар икки устод шатранж ҳақидаги байтлар, рубойларни мўлроқ соча бошладилар. Бир донани ортиқ олгани энди рақсдан бошқа, шатранжга оид бир неча байт айтар эди.

Улар ёлғиз шатранждаги маҳоратинигина кўрсатиш учун эмас, балки шатранжга доир кўпроқ шеър билганликларини кўрсатиш ва уни ўз ўрнида айта олиш учун ҳам курашар эдилар. Томошабинларнинг-да аксари ўйиндан кўра кўпроқ шу томонга берилган ва шунинг учун йиғилган эди. Мана, Амир Халилнинг қўли баландланган вақтда у чилдирма чалиб, шеър айтиб, мавлоно Хўжа қаршисига ўтирди. Шундай кинояли ҳаракатлар кўрсатдики, одамларнинг кулгидан ичаклари узилаёзди. Ниҳоят, ўйин дуранг билан тугади. Устодлар самимий табассум билан бир-бирларининг қўлларини сиқиб, ўринларидан туришди. Ҳамма уларни қизғин табриклади.

Овқатдан кейин одамлар бирин-сирин тарқала бошлар экан, Султонмурод ўрнидан турди. Уй соҳиби ва бу ердаги

баъзи дўстлари ёнида қолган Зайниддин билан хайрлашиб жўнади. Қош қорайганда, мадраса эшигида хомуш ўтираркан, унинг қошига содда, қишлоқи йигит келди. Бу Арслонкул эди.

– Тақсир, Тўғонбек дегани танийсизми? – тортинчоқлик билан секингина сўради Арслонкул.

Султонмурод «таниймен», дедн-да, яна шубҳаланиб, сўради: «Мен уни танишимни қаердан билдингиз?»

– Шу мадрасада баъзи танишлари бор эди, деб айтди одамлар. У ҳозир қаерда?

– Мақсадингиз нима? Тўғонбекии нима қиласиз? – ўрнидан туриб, қизиқиш билан сўради Султонмурод.

Арслонкул:

– Э, тақсир қиссамиз жуда узун... – деди.

Султонмуроднинг қизиқиши ортди. «Узун қисса»ни тингламоққа вақти ҳам мусоида берар эди. Йигитни бошлаб ўз ҳужрасига олиб келди. Токчадан чакмоқтошни топиб, урина-урина шам ёқди. Дам унга, дам қалин китобларга қараган Арслонкулга кулиб, деди:

– Қулоғимиз сизда, бошлайверинг.

Арслонкул дастлаб ўз қишлоғи, тирикчилиги, севгиси тўғрисида сўзлаб, бирдан Дилдор номини тилга олиши билан Султонмуроднинг ранги бўз оқариб, ичдан титроқ босди. Арслонкул ўз дарди билан қоврилиб, ерга қараб сўзлагани учун олимдаги бу ўзгаришни сезмади. Мирзо Ёдгор воқеаси замонларида бир кечада номаълум одамлар томонидан олиб қочилган ёри ҳақида гапирар экан, Султонмурод унинг бутун азамат гавдасида қайғу барқ урганини фаҳмлади. Кейин Арслонкул Дилдорни Тўғонбек олиб қочганини эшитиб, уни қидириб Ҳиротга келгани, бу ерда тополмай, баъзи одамларнинг гумонича, қидириб Астрободга боргани, ундан Балхга ўтгани, йўлларда чеккан машаққатлари ҳақида сўзлади-да, «уф» тортиб, бошини кўтарди.

– Тақсир, тобингиз қочдими шу топда? – сўради Султонмуродга тикилиб.

Бу савол қаршисида Султонмурод каттик саросимада қолди. Бошини эгди. Томоғини бўғган дард билан, қалтираб, жавоб берди:

– Тўғри айтасиз, хастамен...

Арслонкул бир нафас сукут этди-да, ўрнидан кўзгаларкан, сўради:

– Тўғонбекнинг қаерда эканини билмайсиз, шекилли?

– Ўтиринг, ўтиринг, сўзлашамиз. Тўғонбекни нима қила-сиз?

– Мен у итни топиб, қиз қайда, тирикми, ўликми, ёки бирон ўзга юртга сотиб юборганми — билмоқ тилаймен. Қилган ёмонлиги учун мендан ёлғиз ёмонлик кўради, албатта.

– Тўғонбек кўп ойлардан буён изсиз йўқолган эди, — деди ўзини тутишга тиришиб Султонмурод. — Яқинда яна шаҳримизда кўриниб қолди. У давлатнинг улуғ одамлари билан жуда иноқ. Билмадим, ундан ўч олмоқдан бир манфаат чиқармикан?.. Лекин суйган қизинг унинг қўлида эмас.

– Яхши биласизми? — сўради кўз ёшлари билан Арслонкул.

– Биламен.

– Қизнинг ҳоли нима бўлганидан хабарингиз йўқми?

Султонмурод, гўё боши ёрилиб кетаётган каби, кўллари билан пешонасини маҳкам сиқди. Хийла вақт сукут этиб, ўйлади. Ниҳоят, гарчи аччиқ бўлса ҳам, ҳақиқатни билдирмоққа қарор қилди:

– Қиз подшоҳга тортиқ қилинган... — деди у ичдан хўрсиниб.

Арслонкулнинг тусида қон асари қолмади. Кўзлари аллақандай тутунланиб кетди.

– Эй, шўр пешонам! — деди у титроқ, ҳазин овоз билан. — Дилдордан ҳамишалик айрилибмен-да... Биламен, эшитганмен, чиройли қизларни тортиқ қилиб, подшоҳдан катта амал оладилар! Хайр, вақти-соати келганда, Тўғонбек билан ҳисоблашармиз!

Султонмурод гамғин бир оҳанг билан сўзлаб, Арслонкулга таскин беришга тиришди, жабр-зулмни қарғади.

Арслонкул кетмоқ учун ўрнидан турди, Султонмурод уни эшиккача кузатиб, деди:

– Энди ошна бўлдик, йўқлаб турсанг, миннатдор бўлурмен.

Арслонкул ташаккур билдириб, қоронғиликда йўқолди. Султонмурод шам олдида тиз чўкиб, бутунлай хушсиз ҳолда, кечинмаларига ботди, боши айланиб, кўз олди қоронғилашди. «Бу бегона йигит қаердан пайдо бўлди? Ким учраштирди?

Нега у унинг Дилдорини севади? — ҳозир рўй берган бутун воқеа аллақандай туш, хаёл, талваса бўлиб кўринди...

Қўшни хужра соҳибни кириб, унга мурожаат этганда, гаранганиб телба кўзларини узоқ тикиб қолди. У, Навоийнинг ходимларидан бири намоз асрда келиб, уни таклиф этиб кетганлигини ва у, оз қолса, унутаёзганини билдириб, тезроқ жўнашга ундади-да, чиқиб кетди. Султонмурод ўз аҳволининг паришонлигидан кўркиб, боришга иккиланди. Лекин Навоий даъватини ерда қолдирмоқни гуноҳ ва адабсизлик ҳисоблаб ҳам унинг суҳбати билан кўнглини юшантирмоқ умидида хужрадан чиқди-да, қоронғида лой-пойга қарамасдан, илдам юриб кетди.

Шоирнинг одатда суҳбат қурадиган хонасига кирганда, гап чортапг эди. Султонмурод кечиккани учун узр сўраб, ҳамма билан кўришди. Навоий унга ўз ёнидан жой берди. Ҳар хил таомлар, ширинликлар, яхши асралган анор, олма, ноклар билан тўла дастурхонга таклиф этди. Мажлисда бутун Хуросон ва ўзга мамлакатларга донғи кетган бир неча улуғ олимлар ҳам кўп вақт шоир билан бирга бўладиган шоир Шайхим Суҳайлий, шоир Ҳофиз Ёрий, Хилолий, дарвеш табиатли қари Ҳасан Ардашер ва Навоий хизматида бўлган фазилатли баъзи мулозимлар бор эди.

Уйнинг олтин ҳалли шамсаси, деворлардаги ранго-ранг нақшлар катта шамдонларда қўша-қўша ёнган мармар шамларнинг нурида очилиб, яшнаб, шеър каби, мусиқий каби, ҳисларни, завқларни қаноатлантиради эди.

Мажлис аҳлининг аксари уч тилда — ўзбекча, форсча, арабча — қай бири қулай келса, баб-баравар, бемалол сўзлашардилар. Олимларнинг деярли ҳаммаси, ўз илмларидан ташқари, яна бир кўп илмларни чуқур билар эди. Уларнинг орасида илм билан санъатни бирлаштирганлар, масалан, гўзал рақс этувчилар, мусиқийда куйлар яратганлар, ингичка, моҳир наққошлар ҳам бор эди.

Навоий, ўз одатига мувофиқ, меҳмонлардан қуйироқда ўтирди. У сокин, камтарин, муомалада нозик, лекин улуғсифат; бутун олимлар унинг маълумотининг жамики илмларда жуда чуқур эканига қойил бўлсалар, ҳар ерда тасдиқласалар ҳам, Навоий маълумотфурушлик этмас, илм соҳасида кўпроқ ўз нуқсонларидан гапиради. У ҳар кимнинг фикрини сабр ва диққат билан тинглайди.

Бирон масалада киши хато гапирса, киноя, пичинг қилмасдан, кўпинча: «Каминанинг назарида, бу нуқтани шундай изохламоқ мумкин», деб хатони тўғриламоққа киришади.

Сухбат ҳар ёқлама, мазмундор, мароқли давом этди. Сукротнинг ахлоққа доир таълимоти, унинг инсоний фазилатлари, Арастуниг асарлари, «Аносир арбаа», Ибн Сионнинг тибга доир назариялари, Улуғбекнинг «Зиж»и, фикр масалалари ва ҳоказо устида жонли тортишувлар, фикр олишувлар бўлди.

Султонмурод шундай мажлислардан чиққан вақтда учраган дўстларига, кулиб, кўпинча таассуротини шундай баён қиларди: «Фалсафа ва илм ул-мантиқдан бошлаб то туш таъбири ва илми ромга қадар — ҳар бобда бағоят муфид мунозара бўлди».

Мажлиста янги меҳмонлар келди. Булар мавлоно Шаҳобиддин билан шоир мавлоно Биноий эди. Мавлоно Шаҳобиддин — Хуросон олимлари орасида илмдан энг бенасиби, лекин энг мутакаббири. У илм дунёсига ёлғиз шаллақилик билан кирган. Биноий истеъдодли шоир, лекин тили аччик, ўжар.

Мавлоно Шаҳобиддин ярқирок тўнини ҳалпиллатиб, юкорига ўтди. Гўё шогирдларнинг ўлтиришига кириб қолган домладай, кеккайиб ўтирди. Паст бўйли, кичик, лекин миқти гавдали, ботиқ кўзлари бесаранжом ўйнаган, паҳмоқсоқол, пала-партиш кийинган мавлоно Биноий лабларидаги истеҳзоли кулги билан ҳаммага бир қараб қўйди-да, сохта бир камтарлик билан кичик қаддини бир оз букиб кўришди ва қуйига, тўғри келган жойга ўтира қолди. Навоий ҳаммага кўрсатган хуш муомаласи билан уни меҳмон қилишга тиришди. Биноий ҳам хийла вақтгача умумий гапга кулоқ солмасдан, саралаб-саралаб таом емоқ билан овора бўлди. Мавлоно Шаҳобиддин, аксинча, дастурхонга киё боқмади. Гўё масалани охирда ёлғиз ўзи ечиб беришга ишонган одамдай, «чурқ» этмасдан, донишманд бир тур билан мунозарага кулоқ солди. Лекин мажлис янги-янги масалаларга ўтди. Мавлоно Шаҳобиддин лабини ҳам кимирлата олмади.

Шоирлар илми бадеъ ҳақида сўз очдилар. Кимдир мавлоно Лутфийнинг шўх-ўйноқ мусиқийли бир ғазалидан баъзи байтларини ўқиб, мақтай бошлади. Бошқа бири Навоий-

нинг бутун Ҳирот куйлайдиган бир ғазалини ва унинг куйини мақтади. Мавлоно Шаҳобиддин бу сўзлардан зериккандек, оғзини катта очиб, ҳомуза тортди.

– Билмадик, туркий шеърнинг истиқболи не бўлур экан? – деди у энди оқ туша бошлаган кўркам соқолини серкиллашиб, кулиб. – Ҳар холда, баъзи шуаронинг бу борадаги ҳаракатларида оз маъно кўрурмен... Сополак тош билан Бадахшон лаъли ва ақиқи бошқа-бошқа нарсадир.

– Хайр, тақсир! – мурожаат этди унга дарвеш табиатли Ҳасан Ардашер. – Туркийнинг балоғат ва камолоти мавлоно Лутфийнинг, хусусан Алишер жанобларининг ғазалиётида офтоб каби намоён бўлди. Бу янги сознинг сеҳрли садолари форсийгўйларни, филҳақиқат, ҳайратга солмоқдадир. Завқ ва идрок соҳиби бу ҳақиқатни асло инкор қила олмай.

– Фирдавсий ҳам Низомийларнинг забони асли зотида илҳом ва шеър учун яратилмишки, бу ҳақиқатга бутун тарих гувоҳдир, бутун жаҳон унга қойилдир. Бу даъво ҳеч вақт исбот талаб қилмас, – деди кеккайиб мавлоно Шаҳобиддин.

Мавлоно Биноийнинг ботиқ кўзларида киноя, нашъа ёниб кетди. У беўхшов ўралган, катта саллали бошини кўтарди.

– Улуғ зотлар, – деди у сўзини чертиб. – Ҳаммаларингиз Чорсу орқасидаги бизнинг чаптаст темирчилар кўчасидан ўтгансизлар, уларнинг «тарақ-туруғи» кулоқларга мих қоққандан баттар азоб берур. Ўзбек ғазалларини тинглаганда ҳам айни азобни ҳис этурмен!

Биноий ўзбек тили ва шеъри ҳақида сўз борганда, ҳамиша шу равишда гапирадиган бўлгани учун ҳам одамлар ундан яна дағалроқ, беҳаёроқ гап кутганларидан, аҳамиятсиз кулибгина қўйишди. Умуман, бутун Хуросон, Мовароуннаҳр олимлари ва шоирлари каби, мажлисдагиларнинг ҳам ўндан тўққизи форсийпарастлар эди. Улар учун ўзбек тили гўё қаламга ёт эди. Форс тилининг гўзаллиги, бойлиги, ширинлиги ҳақида эътиқод уларнинг қонларига сингиб кетганда, ҳатто Навоий ғазалларини ҳар қандай улуғ форс шоириникидан юқори қўядиган ва Навоийнинг созида ўз она тилининг жонли, қудратли мусикийсини туйган Султонмурод ҳам қўлига ҳар вақт қалам оларкан, беихтиёр равишда форс ёки араб тилига мурожаат этарди.

Яқиндагина Ҳиротга келиб, ҳали Навоий асарлари билан яхши таниш бўлмаган олим мулло Модар Зодаий мулло Ус-

мон, ҳамма кўзлардан ўзига «офарин!» кидириб жовдираган мавлоно Биноийга жирканиб қаради-да, Навоийга мурожаат қилди:

– Алишер жаноблари, сиз зуллисонайнсиз, сиз учун «Фоний»ми, «Навоий»ми дилбардир?

– Ҳақ сўзни айтсак, — деди Навоий жиддий, лекин иигичка табассум билан, — биз учун ўз тилимиз дилбардир, демак, «Навоий» дилбардир.

– Не учун? — шошилиб сўради мулло Модар Зодаий мулло Усмон.

– «Фоний» гўзал, «Фоний!» — қичкириб қўйди мавлоно Биноий оғзидан овқатини сачратиб.

Навоий ўткир истеҳзо билан мавлоно Биноийга бир қараб қўйди-да, сўзида давом этди:

– Биз форс тилининг қудрат ва аҳамиятини, у тилдаги асарларнинг хусни ва салобатини ҳеч вақт инкор этмадик. То гўдакликдан бошлаб форс тилида ҳам қалам сурмоқдамиз. Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун улуғ ҳақиқатдир. Биз гўдаликда бу ҳақиқатнинг ишқини кўнглимизга жо қилганмиз, ўлганимизгача бу ишқини сақлаймиз! Шахарларни, қишлоқларни, сахро ва тоғларни тўлдирган эл-улусимиз, уруғ-аймоғимиз бор, унинг ўз завқи, фаҳми-идроки бор. Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин. Туркона соз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин. Сўз гулшанида ўзга эллар қаторида бизнинг элимиз ҳам баҳраманд бўлсин. Форс ашъори элимизнинг завқи учун бегонароқдир. Энди оталаримиз, боболаримиз, эналаримиз тилига назар солсак, унинг форсдан бағоят баланд даражада экани бир ҳақиқатдир. Қадим шуароси бу тилни татаббу этмабдур. Тилимизда дақойиқ кўп. Аммо бу кунгача ҳеч киши унинг ҳақиқатига назар ташламабдир. Афсуски, юлдузлардан ёруғроқ гавҳарлари яширин қолиб, балки унутилиш даражасига етибдур. Элимизнинг шоир йигитлари осон йўлни кўзлаб, ёлғиз форс тили билан тараннум этдилар. Тилимизда нозик маъноларни, руҳнинг бутун жилваларини ифода қилгувчи сўзлар ва шакллар шундай кўпдирки, форсийда уларнинг бири ҳам топилмас, форсийгўйлар фасоҳат даъвоси билан қанчалик лоф урмасинлар, бизнинг тилнинг

вусъати, ҳусни заигинлиги олдида сўз айтишдан ожиз қолурлар.

Навоий катта фахр билан, рухланиш ва дард билан сўзлади. Гапини битиргандан сўнг ҳам кўп кишилар, сўзнинг давомини кутган каби, ундан кўз узмай, махлиё бўлиб турдилар. Форсийпарастрларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Ҳатто тили ҳамиша қайроғлик бўладиган мавлоно Биноий нақ лабида тутиб турган янги бир аскияни айтишга ботинмай қолди. Форсийпарастрлар форс тилининг ширинлигини худди шу тилда болаликдаёқ ажойиб шеърлар айтган Навоийга мадх этадиларми?!

Дарвешона хаёлчан, сокин, юмшоқ Ҳасан Ардашер Навоийнинг фикрларини қувватлади. Кейин Султонмурод ўзбек тилидаги шеърларнинг ранг, маъно ва хаёл ингичкалиги ва ҳоказо жиҳатдан улуғ форс шоирларининг асарларидан тубан эмаслиги ҳақида гапириб, бир неча намуналарда исбот этмоққа тиришди.

– Букунги форс шеърларининг, — деди Султонмурод охирда, — улуғ устоди мавлоно Жомий ҳазратларининг муборак кўнгилларини ўзбек шеъри асир этмоқдадир. У жанобнинг фикрлари, завқлари, илтифотлари тилимизнинг ғалаба-сидир!

Мажлисни муноқишачиликдан қутқариб, дўстона рухлантириш учун Навоий жуда усталик билан суҳбат мавзуини ўзгартиб юборди.

У сохта бир қаландар ҳақида жуда мазмунли, мароқли бир ҳикояча айтиб берди. Навоий беҳисоб кўп ҳикоялар билар эди. Кундалик ҳаёт воқеаларидан ажойиб латифалар, ибратли ҳикоялар тўқий берарди ҳам уларни шундай жонли, шундай илиқ айтиб берар эдиким, ҳар ким зўр мароқ билан тинглар эди.

Мударрис мавлоно Фасиҳиддин сўфиёна, маънодор бир ҳикояча сўйлади. Тиб олими эса Ибн Сино тўғрисидаги афсоналардан бирини айтди. Султонмурод Искандар Зулқарнайн тўғрисида латифа сўйлади. Бу — Навоийга жуда мақбул бўлди. Бир-биридан рангдор латифалар, ҳикоялар ёғилди. Латифа латифага, қаҳқаҳа қаҳқаҳага уланди.

Нақ ярим кечада одамлар уй-уйларига тарқаларкан, Навоий Султонмуродни тўхтатди.

– Мен сизга бирон мадрасада дарс айтмоқликни таклиф қилурмен, не дейсиз?

Султонмурод жавоб беришга қийналиб қолди.

– Ҳали вақти келмагандир... — деди иккиланиб.

– Ҳиротнинг энг пешқадам ва истеъдодли толиби илмлари сиздан дарс олмоқни орзу қиладилар.

– Сиз лозим билсангиз, у тақдирда эътирозим йўқ, — деди ерга қараб Султонмурод.

– Хўб, бу яхши иш бўлди, — деди қувониб Навоий. — Икки-уч кун мобайнида тайин қилурмиз. Ёлғиз айтар сўзим шуки, вазифангизга тамом ихлос билан киришгайсиз, шогирдларингизнинг кўнглига маърифат ишқини солгайсиз, молдавлат учун илмингизни сотмангиз. Инсон учун кўнгилнинг софлиги, бойлиги керак. Гулнинг тўни қирқ парча бўлса ҳам, у гулдир! Илмни халққа берингиз, татаббу ва тафаккур билан илмни кенгайтирмоққа ҳаракат қилингиз! Илм кўмиғлиқ хазина эмас, жонли дарахтдир, ўсмоғи, гулламоғи, мева бермоғи керак!

– Бу камина ҳам ёлғиз шу орзулар билан яшайди, — деди Султонмурод ҳаяжонланиб.

– Хайр, кўришгунча!

Султонмурод қоронғи тунда, қанотлангандай, мадрасага учди.

II

Навоий эрталабки намоздан кейин баъзи яқинлари билан бирга нонушта қилди. Унинг турли юмушларини, тоишириқларини бажарувчи мулозимларни қабул этиб, уларга кенгаш берди-да, Боғи Зоғонга жўнади. Қишки Боғи Зоғон булутлар орасида мўралаган қуёшнинг совуқ нурларида чаманзорларининг, хиёбонларининг сўник, ҳазин ҳусни ва катта ҳовузларининг юпқа кўкимтир муз ойнаси билан кўзларни беихтиёр тортар эди. Навоий чил устунли қошонага келиб, зарбоф тўнли мағрур эшик оғога подшоҳ ҳузурига кирмоқ истагини билдирди. Эшикоға бир зумда кўздан ғойиб бўлиб, анча куттириб чиқди-да, катта тўғарак даҳлизга қараган зарҳал эшиклардан бирига ишорат қилди. Бу — деворлари гулдор тўқ қизил шоҳи билан қопланган кичикроқ, чорбурчак хона

эди. Навоий қат-қат заррин тўшаклар устида сувсар пўстин кийиб ўтирган Хусайн Бойқарога расмий таъзим қилиб ўтирди. Бир неча кундан буён учрашмагани учун бу вақт орасида қилган муҳим мамлакат ишлари ҳақида батафсил маълумот берди. Хусайн Бойқаро Ироқдаги сиёсий аҳволлар ҳақида гапирди. Навоий бу ўлкага хушёр одамлардан юбориб, улар орқали бутун вазиятдан огоҳ бўлиб туриш мумкинлигини баён қилди. Бу таклиф Хусайн Бойқарога маъқул тушди. Кейин у яқинда вафот этган Ҳирот қозисининг ўрнига киши тайинлаш тўғрисида кенгашди. Навоий бу мансабнинг халқ ишида муҳим аҳамиятини биларди. Шунинг учун у шариатни чуқур билган ҳам халқ орасида яхшилик билан ном чиқарган бир неча олимларнинг исмларини ўртага солди.

– Бу мансаб соҳиби, – деди Навоий кулиб, – окни қаро демасин, порахўр бўлмасин, ҳатто ўз ўғлидан гуноҳ содир бўлса, уни қонун-қоидага тамом мувофиқ жазолагувчи бўлсин!

Хусайн Бойқаро бу тавсия этилган кишилардан бирини ҳам суриштирмади-да: «Яна ўйлаб кўрурмиз», деди.

Навоий вазирлар тўғрисида сўз очди. Киришдан мақсади ҳам, зотан, шу эди. Давлат ишларини тартибга солмоқ учун ишбилармон вазирларга эҳтиёж бор эди. Мавжуд икки вазир – Хўжа Ато ҳам Абдулхолик – девондаги ишларни бошқариб, улгурмас эдилар. Навоий Хўжа Афзални бу мансабга лойиқ билар, кўпдан буён подшоҳга уни бир ёқли қилмоқчи бўлди.

– Низомулмулк Ҳавофий бу олий мансабга бағоят мувофиқ эмасми? – синовчи кўзлари билан Навоийга тикилди Хусайн Бойқаро.

– Бу мансабга ҳеч ким Хўжа Афзал қадар муносиб тушмас!

– У тақдирда ҳам иккисини ҳам вазирлик унвони билан сарафроз қилурмиз, – қатъий қилиб деди подшоҳ. – Низомулмулкнинг улуғ фазилатлари менга яхши аёндир.

Навоий учун эътирозга йўл қолмаган эди. Шу вақтда парвоначи Маждиддин қоғоз, қалам, довод кўтарган уч-тўрт муншийлар билан кирди. Булар Бойқаронинг турли ишлари ҳақида буйруқларини ёки мактубларини ёзиб олишлари керак эди. Навоий рухсат сўраб, ташқари чикди.

Маждиддин ўз муншийлари билан икки соат қадар подшоҳ ҳузурида ишлади. Ёрлиқлар, мактублар қаламга олин-

гандан кейин муншийларга ижозат берилди. Мажидиддин подшоҳга вафодор ит сингари қараб, мурожаат этди:

– Офтоби олам, шаҳар козиси мансаби учун муборак кўзингиз қайси бахтиёрга тушди?

– Ҳануз ҳеч кишига.

– Бу фақир қулингиз хоқон ҳазратларининг беҳишт осо пойтахтларининг шарафига муносиб бир донишмандни таклиф этмоқ истайди.

– Ким экан? – қизиқиб сўради Ҳусайн Бойқаро.

– Хуросон олимларининг саромади мавлоно Шаҳобиддин, – жавоб берди парвоначи.

Ҳусайн Бойқаро таажжубланиб, қошларини маънодор чирми.

– Хуросоннинг улуғ олимларини яхши билурмен, аммо Шаҳобиддин деган зот хотиримда йўқ.

– Балки хотири шарифларидан чиққандир, – деди Мажидиддин, – сўнгра мавлоно Шаҳобиддин ғоят камтарин ва хокисордир.

Ҳусайн Бойқаро орқасидаги даричадан боққа бир қараб, кўзларини юмиб, сукут қилди. Мажидиддин ўз дўстини мақтаб кетди. Олимлар орасида жоҳиллиги билан танилган мавлоно Шаҳобиддинни «замонанинг Афлотуни», деб таърифлади. Бир вақтлар Абу Саид Мирзо даврида ўн минг динорлик вақф мулкани еб қўйиб, шарманда бўлган эски қаллобни «инсоф, адолат, виждоннинг тимсоли, мужассами», деб кўрсатди. Агар подшоҳ, унинг сўзларидан зарра қадар гумонсираса, бу одам тўғрисида Амир Мўғулнинг ва Музаффар барлос, Муҳаммад Бурундуқ барлосларнинг раёини билиш мумкинлигини алоҳида таъкидлади. Ҳусайн Бойқаро кўзларини очди. Мавлоно Шаҳобиддиннинг насаби ҳақида сўради. Унинг боболари ўртасида донгдор аъёнлар кўп ўтганидан, Мажидиддин бу тўғрида лоф уришни зарур билмади. Ҳусайн Бойқаро жуда қизиқди. Агар барлослар ҳам мувофик топсалар, упи қози тайин этмоқни ваъда берди-да, парвоначини бирга олиб, ҳамсухбатлари билан бўладиган ҳар кунги чоғир базмига ошиқди.

Алишер Навоий девонхонага келди. Бир-бирига ёпишган қатор кенг хоналарда девонбошилар ва турли даражадаги амалдорлар ўзаро гап сотиб, вазифаларини хушёқмаслик

билан бажарардилар. Ҳар хонада бешлаб, ўнлаб муншийлар, нависандалар совукдан кўлларини пуфлаб-пуфлаб, энгашиб, ёзув ёзадилар. Ҳар бири маълум вазифани олиб борувчи девонбеклардан кўпининг ўрни бўш турарди. Навоий қовоғини солди: «Албатта, шаробхўрлик билан машғуллар, бетавфиклар!» — қарғади ичида. У ҳар бир аркони давлат ҳар кун девонда ҳозир бўлиб, фуқаро иши билан шуғулланиши ва букун битадиган ишни эртага қолдирмаслигини подшоҳга қанча дафъа тушунтирди! «Тафтиш йўк, тергов йўк, шунинг учун масъулият ҳам йўк!» деди ичида.

Дастлаб туман ва кентларга доир ишларни кўздан кечирди. Ариза ва шикоятларни тегишли маҳкамалар ва уларнинг бошлиқларига топшириб, илдам ҳал этишни талаб қилди. Оддий халқдан ва ҳар нав юмуш ҳам талаб билан келган амалдорлардан кўп кишини қабул этди. Кейин садрлардан бир нечасини йиғиб, вақф ишларининг аҳволи ҳақида маълумот олди ҳам вақф мулкларини таъмир этиш ва ортиқча маблағларни янги иншоотлар учун сарф этиш тўғрисида узоқ суҳбатлашди. Пешиндан кейин, уйига қайтиш олдида, Султонмуродни эслади. Шайх ул-исломга хат ёзиб, ёш олимни Шохрух мадрасасига мударрис тайинламоқни, агар маош масаласини ҳал қилишда мушкулот чекилса, маошни ўз маблағидан тўлашга рози эканини билдирди-да, мулозимдан бериб юборди.

Уйга қайтганда ҳам бир муддат тиним олишга имкон топмади. Турли табақага мансуб ўнлаб киши унга мурожаат этди. Ҳар қайсисининг ўзига яраша шикояти, талаби, ўтинчи бор.

Оқшом емоғидан сўнг шам олдида ўтирди, қоғоз, қалам олиб, илҳомига берилди. Бир ғазал, бир туюқ ёзди, туюқдан хурсанд бўлди. Бунда она тили бойлигининг ва имкониятининг бир жилвасини кўрди. Вақт бутунлай сезилмасдан ўтди, кўрада хизматкорларнинг юришлари, товушлари тинди. Дарича орқали Ҳирот хўрозларининг иккинчи қатла қичқирган садолари унинг қулоқларига туюлди. Ечинди, шамни пуфлади, хизматкор тўшаб қўйган ўринга кирди...

Эрталаб Мирак Наққош келди. Навоий Бинафшабоғдаги ёзги кўшкка нақш ишлатиш тўғрисида гаплашмоқ учун чақиртирган эди. Мирак Наққош Ҳиротдаги юзларча наққошлар орасида энг олдингиларидан эди. Ҳиротда баъзи

иморатларнинг гоят нафис нақшлари унинг ижоди эди. Унда кидирувчи фикр бор эди. У бошқа соҳаларда ҳам ғалати нарсалар ихтиро этишга уринарди.

Мирак Наққош, гап орасида, ўзининг фавкулодда истеъдодга эга бўлган бир шогирдини эслатиб ўтди, унинг наққошликдан кўра расмга кўнгли мойиллиги ҳам ажойиб расмлар ишлай бошлаганини устоднинг самимий ғурури билан айтгач, Навоий жуда қизиқди. Бошқа гапларни йиғиштириб, уни суриштира бошлади.

– Бизнинг Камолиддин Беҳзод хиротлик етим бола эди, — деди Мирак Наққош, — раҳмим келди. Менинг санъатимдан ўзга шогирдларим қаторида баҳраманд бўлса, етим бола учун тирикчилик йўли очилур, деган андиша билан уни шогирдликка олдим. Зеҳни беҳад баланд, қўли олтин экан. Санъатда жуда тез илгарилаб кетди.

– Юринг, махдум, бизни олиб боринг, — ўрнидан кўзғалди Навоий. — Шогирдингиз билан бизни таништиринг. Тасвир санъатининг ҳақиқий устодлари бизда йўқ демоқ мумкин!

Мирак Наққош Навоийнинг санъат аҳлига бўлган чуқур муҳаббатини, ғамхўрлигини билса-да, ҳайрон бўлиб, ўжарлик ҳам санъаткорларга хос ғурурни ифодалаган кўзларини катта очиб, шоирга қаради. Навоий норозиланиб сўради:

- Деганларингиз чин сўзми?
- Жаноблари каминани ёлғончи деб эшитганмидилар?
- Ундай бўлса, не учун тараддудланурсиз?

Мирак Наққош учи узун тақясини юқори суриб, бошини қашиди.

– Хўб, таништирмоққа тайёрмен, — деди у кулиб, — лекин жанобларини овора қилмоққа ҳожат йўқ. Камолиддин Беҳзодни мен ўзим келтурурмен. Сизни зиёрат қилмоқ унинг учун улуг бахтдир.

Навоий букун кечга яқин уни олиб келишни илтимос қилди. Кейин Бинафшабоғ кўшкнинг нақши ҳақида сўзлашди.

Навоий девонга бориб, ҳар кунги вазифасини бажарди. Хўжа Афзални олий фармон билан табриклади, лекин ундан мавлоно Шаҳобиддиннинг шаҳар қозиси қилиб тайинланганини эшитди. Кутилмаган хабар уни қагтиқ ғазаблантирди. Бу воқеанинг тагини суриштиришга ҳам тоқати қолмади.

Девондан чиқди. Отга миниб, Хусайн Бойкаро курдираётган Боғи Жаҳон ородаги саройлар, кўшкларнинг ички безакларини томоша қилди. Намоз асрга яқин уйга қайтганда, Мирак Наққош ўз шогирди билан кутиб ўтирарди. Навоий Камолиддин Беҳзод билан улуғ оғодек самимий меҳрибонлик билан кўришди. Ёш рассом узун бўйли, ингичка гавдасига нозиклик билан пишиқлик гўзал бириккан, ўн беш-ўн олти яшар ўспиринча эди. Унинг фикр, илҳом балқиб турган қора кўзларида уятчанлик ва тоза, улуғ руҳга хос қандайдир маъсумлик жилваланарди. Наққошнинг олача тўнли шогирди донгдор шоир ҳам давлатнинг улуғ одами қаршисида қизарди.

Навоий уларни ўз хонасига олиб кирди. Мирак Наққош эскигина жуздонини очиб, шогирдининг айрим, махсус қоғозларга солинган расмларини шоирга бир-бир тақдим эта бошлади. Навоий биринчи варақни қўлга олиб, бир лаҳза диққат билан тикилди-да, Мирак Наққошга маънодор қараб қўйди. Кўзларини сузиб, яна тикилди. Кўзларини узоқ вақт узмади. Мирак Наққошнинг таърифича, қўли олтин боланинг чизгани живир-живир гуллар, барглар, чизиклар нозиклиги, жонлилиги, бемисл шеърятини билан гўё унинг кўзларини, руҳини сеҳрлаган эди. Бўёқларнинг нафис оҳанги, тонг чоғи тоза зангори уфқларга тарам-тарам юрган нурлардаги каби, бениҳоят нозик товланар эди! Навоий ором ва ҳаяжон билан чуқур нафас олди. Иккинчи расмни кўрди. Айни руҳ, лекин яна бойроқ, яна нафисроқ... Мана, ов тасвири. Оҳулар гўё қоғоздан сакраб ўйноқлаб кетаётгандай туюлади. Бунда ҳар бир нукта кўз каби жонли. Навоий ўнга яқин расмни бениҳоят тўла завқ билан томоша қилди.

Камолиддин Беҳзод ички бир ҳаяжон билан бошини қуйи солиб ўтирар, баъзап бир зумгина Навоийга кўз қирини ташлаб кўярди. Мирак Наққош аксари унинг ўз кўзи олдида яратилган бу расмларни гўё илк дафъа кўргандек, завқланиб томоша қилар, Навоий билан фикр олишувга тиришар эди. Ниҳоят, шоир кўзларида ёнган қувонч билан ёш рассомни табриклади:

– Бу кўҳна жаҳон, — деди у шавқ билан, — сизнингдек санъаткорни ҳануз кўрмаган эди. Қаламингизнинг ҳусни ҳар қандай таърифдан бениҳоят баланддир. Бу камолотни яна олийлаштирмоқ йўлида самимий ҳаракат қилингиз.

Камолиддин Беҳзоднинг юзи аллақандай ёруғланиб кетди, титрак лаблар билан деди:

– Улуғ илтифотингиз учун не тил билан ташаккур этмоқни билмаймен, бу тасвирлар шогирдбаччангизнинг машқларидир, қаламим устодларнинг таълимига ғоят муҳтождир.

– Таълим олмоқдан ҳеч вақт юз ўғирмангиз! — деди Навоий.

Шоир намозшомдан кейин Мирак Наққошни ва унинг ажойиб шогирдини зиёфат қилди. Овқат устида Ҳиротдаги ўзга рассомлар ҳақида сўзлашдилар. Дастурхон йиғиштирилгандан сўнг Навоий яна Беҳзод расмларини шам нурида қарай бошлади. Ҳар бир чизиғига, бўёқларнинг энг ингичка товланишларига қадар қаттиқ диққат қилди. Расм санъатини чуқур тушунган ва чуқур завқ соҳиби одамлар кўра оладиган баъзи нуқсонларни Беҳзодга кўрсатди. Унинг қаламининг қудрати ва шу давргача ҳеч кўрилмаган нафосати нимада эканини изох қилишга тиришди. Беҳзод Навоийни ёлғиз шоир деб биларди. Расм ҳақидаги фикрларининг тўғрилиги уни жуда таажжублантирди. Шоирнинг ҳар бир сўзини таг-туғи билан уқиб олишга интилди.

Вақт алла-палла бўлганда, наққош билан ёш рассом жўнаркан, Навоий Беҳзодга қалин ошна бўлганини билдирди ва ҳар вақт келиб уни қувонтиришини илтимос қилди. Кейин ҳовлидан Мирак Наққошни бир нафасга чақириб, дахлизда шивирлади:

– Эртага, албатта, менинг қошимга келингиз!

– Хўш! — деди наққош.

– Бу фавқуллода истеъдод нимага муҳтож, уни тарбияламоқ учун нималар қилмоқлигингиз керак — буларни батафсил муҳокама қилурмиз, — деди Навоий.

– Ғоят маъкул фикр, кечга, албатта, келурмен. — Қувонч билан ҳовлига отилди Мирак Наққош.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Ҳарам доираси букун шовқин-суронсиз эди. Подшоҳнинг бир-бирига яқин, лекин айрим-айрим саройларда яшаган хотинлари шоҳ хонадонига мансуб бир шахзоданинг тўйига кетишган эди. Аксар қизлар — канизак-

лар султоннинг севикли хотини Хадичабегимни кузатиб боргани учун Боғи Сафидда агар оқсочлар ҳисобга олинмаса, йигирма чоқли аёл қолган эди.

Баҳорнинг гуллаган чоғи... Баланд ва дилбарқомат сарв оғочлари кўркам мевазорлар, турли-туман гуллар билан яшнаган кенг чаманзорлар ичида катта-кичик кўшқлар аллақандай хаёлий манзара ясайди. Қуёшда кўшқларнинг нақшлари, худди жонли чаманлар билан рақобат қилишгандай, ҳавони рангли шуълалар мавжи билан тўлдиради. Узоқдан, шабада енгил титратган дарахтлар орасидан бокқан киши кўшқ деворлариини гулзорнинг давоми, деб ўйлайди...

Ўзини касалликка солиб, Хадичабегимнинг бу кунги тантанали чиқишидан қолган Дилдор икки ошёнлик енгил бинониг пастки қабатидаги хонада, очик даричанинг олдида танҳо ўтирарди. Юраги сиқилгандай, қандайдир дардли ноз ва фироқ туйғулари билан керишди.

Подшоҳга хушомадгўй Мажидиддин парвоначи томонидан бир вақтлар саройга тортиқ этилган Дилдор ҳашаматли, безакли ҳаётда, эртақлардагина эшитган зиёфатлар, базмлар, ҳангомалар орасида ётсираниб, ўксиниб, бир зум ҳам очилмай яшар эди.

Шундай аёллар бўладики, улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутадилар. Бу аёллар кўнгилининг эзгу орзуси учун фақир йигитнинг хароб кулбасини шоҳона саройлардан ортиқ кўрадилар. Увада кийимли содда чўпонни шаҳзодаларга алишмайдилар. Улар бутун борлиқлари билан бир мақсадга интиладилар. Агар мақсад муяссар бўлмаса, унинг дардини бутун умр ўзларига ҳамшира қиладилар. Дилдор шундайлардан эди. Безак, май, мусиқий, фахш, ғийбат мавжлари билан қайнаган ҳаёт унинг кўнгилидаги тоза севгини бўғмаган эди.

Мажидиддиннинг даргоҳидан Дилдорни саройнинг маҳсус ходималари бир оқшом олиб келиб, гўзал, ясоғли бир хонага киргиштиди. Дилдор уйнинг ҳашаматидан, атрофини ўраган ўз тенги бир тўда қизларнинг муомаласидан чўчиди: «Бир чўрига шунча даҳмаза! Йўк, бунда бошқа бир сир бўлмасин тағин...» Мажидиддиннинг уйидагилар Дилдорни энг қимматбаҳо кийимларга чулғаб узатган бўлсалар ҳам, бу ерда қизлар уни ечинтириб, янги саруполар кийдирдилар. Бошига кашмири шолни ғалати — сатангча қилиб ўради-

лар. Билакларига олтин ҳалқалар, бармоқларига олов тошли узуклар тақдилар. Кейин уни қат-қат шоҳи кўрпачаларга ўтказиб, олдига дастурхон ёздилар. Кетма-кет тортилган турли таомлардан, ширинликлардан Дилдор, гўё ўлим ҳукмини кутганлардек, бўғилиб, оғзига тариқча ҳам солмади.

Қизлар бир-бирлари билан пичирлашиб дастурхонни йиғиб чиқиб кетганда, вақт алла-палла бўлган эди. Бирдан эшик очилиб, бир аёл кирди. Дилдор чўчиб, ялт этиб қаради. Аёл олтмиш ёшларда бўлган, чувак юзи, торгина пешонаси чуқур ажин билан қопланган, лекин ўрта ёшли танноз хотинлардай ясанган тусанган эди. Дилдор ҳали қизлар ўзаро гаплашганда, қандайдир кўрқув ва эҳтиром билан: «Гулчеҳрабим ўзлари шундай буюрдилар» ёки сирли товуш билан секингина: «Гулчеҳрабим чақирадилар», деб ёдлаган аёллари шу бўлса керак, деб тусмол билан ихтиёрсиз равишда ўрнидан турди. Кампир яқин келиб, тажрибали қараш билан қизни бошдан-оёқ назардан ўткарди. Унинг кашмири рўмолини қўл учи билан тузатиб қўйди.

– Отингиз нима? — сўради кампир сохта мулойимлик билан.

– Дилдор, — ерга қараб, секин жавоб берди қиз.

– Даладанмисиз? — ўзгарган товуш билан сўради кампир.

– Ҳа.

– Отингиз яхшигина, аммо ҳуснингизча кўркам эмас, — кулиб деди кампир. — Энди биров отингизни сўраса, Дилдорхонбегим дейингиз. Ўтиринг, жоним.

Дилдор билан кампир қаршима-қарши ўтиришди. Кампир унга юриш-туриш, кийиниш ва саройдаги тартиблар ҳақида сўзлади. Подшоҳнинг ҳузурига кирганда ўзини қандай тутиш ва унга муомалада зинҳор-базинҳор нозиклик кўрсатиб, ҳазратнинг муборак кўнгилларини очиш тўғрисида кўп нарса ўргатишга тиришди. Дилдор оғиз очмади. Кўкси сиқилиб, алланечук эссиздай ўтирди. Кампир ташқаридан бир қизни чақириб, ўрин солдирди. Кейин чиқиб кетиш олдида уқтирди: «Қизим, тинчгина ухланг, ҳеч нимадан хавфланманг, атрофингиз тўла одам; бирон юмушингиз бўлса, эшикдаги қулни чақирурсиз».

Бу кечани Дилдор мижжа қоқмай ўтказди. Эрталаб қизлар кирди. Дилдордан ҳол-аҳвол сўрашди, унинг рангига

караб: «Ётинқирагансиз, кейинча ўрганиб қоласиз. Биз ҳам бошимиздан ўтказганмиз», дейишди. Нонуштадан кейин Дилдорни қўярда-қўймай, боғчага олиб чиқишди. На муаттар чаманзорлар, на мухташам кўшклар, на кумушланган ҳовузлар, на чиройли қафаслардаги қушлар — ҳеч нима уни кизиқтирмади. Чувиллашган кизлар орасида озгина кезиб, ўз хонасига кирди-да, камалиб олди. У ҳар дам машъум бир соатни кутар, ичидан титроқ босар эди.

Учинчи кун кечаси Гулчеҳрабиби кирди. Унинг сочларини ювдириб, гул суви билан пардозлаб, енгил юпка шоҳи кўйлак кийдирди. Дилдор қайғуда ёниб, ташқаридаги ҳар бир оёқ товушидан бутун вужудини титроқ босиб, ярим кечагача йиғлаб ўтирди. Қайноқ ёшлар билан юзлари ёнди. Лекин ярим кечада кампир, ўз-ўзига сўзлагандай: «Султон ҳазратларининг кайфлари баланд экан, оёқда ҳам туролмайдилар», деб минғирлади-да, ётиб ухлашга буюрди. Дилдор ҳар оқшомни изтироб билан қаршилади. Аммо уни подшоҳ тўшагига етаклаш кампирга муяссар бўлмади. Бир ҳафта ўтгач, Ҳусайн Бойқаронинг бирдан овга жўнаганлиги хабари тарқалди. Бу орада Дилдорнинг ҳуснини қизлардан эшитган Хадичабегим уни ўз қошига чақиртирди. Дилдорни кўриш билан малика уни ўзининг хос канизаклари қаторига қўшди. Хадичабегим подшоҳнинг севикли, эътиборли хотини эди. У жуда ҳийлакор, зимдан ишловчи эди. Вазирлар, беклар билан тил бириктириб, сиёсатда ўз раъйини ўтказишга, подшоҳни ўз қўлида ўйнатишга тиришар эди. Хадичабегим ҳали ҳусни сўлмаган нозу ишвали аёл бўлса-да, ёш, ҳусндор қизларнинг подшоҳга учрашувидан қўрқар эди. Чунки бир вақтлар унинг ўзи ҳам фақатгина гўзал сарой хоними эди. Мана, нозу ишваси билан, кўпроқ макру ҳийласи билан, подшоҳнинг суюкли хотини бўлиб олди. Бошқалар бу пояга кўтарила олмайдими?

Шу кечадан бошлаб Дилдор бутун борлигини даҳшатли кеча каби қоплаб олган ваҳмдан қутулди. Дуруст, унинг эътибори пасайди, энди унга қизлар хизмат қилмайди, унинг ўзи бошқа канизаклар қаторида Хадичабегимнинг хизматларини лом-мим демай бажаради. У энди аввалгидай, алоҳида хонада эмас, бир кўп канизаклар билан бирга ортиқча безаксиз хонада яшайди.

У шундай тақдирга бениҳоят севинди.

Дилдорнинг ягона орзуси, ягона мақсади Арслонкулга эришмоқ эди. Аммо, на қилсинки, бу даргоҳдан қочиш мумкин эмас. Подшоҳнинг никоҳида бўлган хотинлари посбонлар, ҳарам оғалари билан унча ҳисоблашмай, кўпинча уларни қўлга олиб, сарбаст яшайдилар. Аммо ҳарамдаги канизақларнинг ҳар қадами, кўзларининг ҳар жилваси қаттиқ назорат остида...

Суюкли йигит қаерда, меҳрибон ачасининг ҳоли нима бўлди — Дилдор ҳеч нима билмайди. Ўз тўдаси ичидаги ғариб, кўнгли ярали қизлар билан ҳасратлашади. Пана-панада кўз ёшларини юм-юм қуйиб, иккинчи йилни ўтказди.

Дилдор қолган шерикларидан биронтасини учратиб, ҳасратлашиш учун ташқари чиқди. Шовқин-суронсиз саройда зериккандан бўлса керак, одатда тунд, камгап, дағал, захарли ахта қул дарахт орқасидан пайдо бўлди-да, Дилдорнинг рўбарўсига келиб тўхтади; хунук жилмайиб, гапга тутишга тиришди. Қулоқларига ҳалқа осилган бу ахта қул ёши қиркдан ошмаган бўлса ҳам, юзи қаримсиқ бурушган, елкаси туртиб чиққан, аянчли бир махлуқ эди. Унинг хира кўзлари, бу ерда хотинларга пойлоқчилик қилган бахтсиз бошқа бир кўп ахта қулларники каби, ҳамиша иложсиз ғазаб билан ёнар эди. Бу қулларнинг юзларида, кўзларида, бир лаҳза бўлсин, шодлик учқуни ёнмас, уларнинг бутун вазиятида, ҳаракатларида ички машъум бир синиқликнинг ғами очиқ сезилар эди. Бу аянчли бадбахт одамлар саройнинг тутқун қизларининг бошига битган бало эди. Уларнинг ҳаммаси — хоҳ ёш, хоҳ қари — фирибгар, ғийбатчи, золим; «муҳаббат», «эркинлик» сўзларининг, ҳаётий майлларнинг душмани эди...

Дилдор булардан ҳар вақт нафратлангани учун милжинглаган ахта қулга қулоқ солмасдан ўтиб кетди. Аччиқланган қул лапанглаб, Дилдорнинг йўлини тўсди:

— Ҳаддингиздан ошманг, ойим, ҳамма сиригизни биламен. Пик-пик йиғлайсиз, ҳайитда кийимсиз қолган қиздай ўксинасиз, кўлингизни чаккангизга тираб, «ух» тортасиз. Мана, ҳозир бу дарича олдида нималарни ўйладингиз? Кўзимдан қочиб қутулолмайсиз.

— Жўна, бир нафас тинч қўй! — жеркиб деди Дилдор.

— Кўчадан ишқ ахтарасиз, биламен...

Дилдор бу тухматчи билан ғиди-биди қилишни истамасдан, бурнини жаҳл билан жийирди-да, кетаверди. Ҳовуз бўйидаги

Асбобларни аста-секин чертиб, соялаб турларкан, халиги
 кул хумрайиб ўтаверди. Давлатбахт уни сохта табасум билан
 имлади, куйофига бир нима шивирлатар, у юмшайди, учлари
 аста тебраниб турган сарв офочларининг тагига бориб ўтирди-
 да, мудрай бошлади.

— Навоий жанобларининг янги бир ғазалини эшитдим.
 Ох, кўнглимга ёқанидан фарел қилаёзим, — танбурчининг
 куйокларини бураб, чертиб туриб деди Давлатбахт, — сўзини
 билсайдим, сизга айтиб берадим.

— Қарда эшитдингиз? — қизқиб сўради Дилдор.

— Тунов кун Халичабетимнинг хос эиёфатларида хиз-
 мат қилдим. У ерда Хиротнинг энг уста сочинлари, энг шўх
 бекодалари бор эдики, уларнинг бир боқишларига умрбод
 кул бўлиб, хизмат қилмоққа рози эдим. Мажлисда жуда ши-
 рин куйлар айтилди. Аммо Навоий жанобларининг ғазали
 кўнглимни узиб олди-да... Ғазал шундай бошланади, шаш-
 мантлар.

Давлатбахт қалам қошларининг учларини бир-бирига
 тегишиб ўилади, секин-секин, майин товуш билан ўқиди:

*Дун офати бир мисбаъати жоҳилқодир,
 махсодую бедок.
 Кун итқидан очиг ватаним даур фандодир,
 сармасти яком чок...*

Давлатбахт чиройли, ирик кўзларини хаёлчан сузиб,
 жим бўлди. Дилдор: «Яна у ёғи?» деб қистади. Давлатбахт
 сизлик, қора сояли бошини афсус билан тебратди. Қизлар
 сўз дурларининг узилганига қайғуришди. Кейин ғазалининг
 шу бошланғичини асда қолдириш учун хар бири ўз холига
 такрорламоққа бошлади. Дилдор Давлатбахтга ялинди:

— «Кўрғали хуснингни» бўлсин!

— Йук, Хофиз Шероийдан ўқиймиз. Навоийнинг ғазали-
 рига мунча ишқингиз тушмаса! — ўзини билмидон кўрсатиб,
 кекайиб гапирди Зулфизар.

— Ёлғиз мента эмас, Навоий бутун элимизга ёқали, — деди
 аччиқланиб Дилдор. — Нета десангиз, Навоийнинг сўзларига

Шир ога чалнок йула, кутанка билан кешининт ажонинт широна уинни билан тулан йула, аста-секин юрнб, очик сахна чикди. Бу ера машхур борон Дарвеш хожи шафтулу, мул-кул бахраманл булб кетдилар.

тулдилар, факир ва мухтожлар унинт беминнат эхсонидан адолат ва инсонликнинг мавжуд эканига чукур имон билан зулм, хаксизлик кўрганлар унинт кошидан чикаркан, дунёда рини очиб, кўнглини бўшатип учулн мурожаат килган. Жабр-маси ерлам, нажот учун е булмаса дала олиш, еки дартла-лекхонлар, факир талабалар, мусофирлар, навкарлар — хам-эндинина бушган эди. Олимлар, шоплар, мансабдорлар, кўнлик, буюкн хам бир талай кишиларнин кабул килиб, Навоий борьада танхо кезар эди. У бир оз чарьатан. Хар йуколган тоза йулар буилаб гулсафарлар вшанайди.

йшил чимдан ука тутган ва уьларни оочуликлар кўинига кириб аймоки гулар еркин хавода янти кордай уькунганайди. Ам-лан куьларни беихтиер маст этайди. Дарахтарга чирмашган ёк гул. Бинашлар майнин ранглары, нозик бокишлары би-фас ёинб утуьчин шамоллар сарвзорларда изьийди. Хамма тоьларидан эсиб, Хирот вилоьтига салкин на-инашароб куклам нурида чумилайди. Хиндиккуш

Б

I

УН ИККИНЧИ БОБ

ларинт бор, мен йуьклатган онда хоьир бул!
чикиб кет, мен бир оз ором олай. Сен ухлама, бу кьча юмуш-
— Буни туьри искабсен, — кудли Халиьчабегим. — Энди

— Понооьачанникила...
— Мирзо бу кьча каярда булайди?

яна ёттикка ташлайди.
шюкласини химарнб, жим утираварди. Халиьчабегим бошинини
Давлатбахт, эзилгандай, боьинини куйи солди, румолнининт
га сол, лекин эсу хушининтнн туьла, деб...

— Мен хамма ваьт сента айтман-ку, — деди Халиьчабегим
лар.

— Яхши уькиб оломладим, жула тил уьчнда суьлашайди-

тушунамиз. Ҳар бир сўзи кўнглимизга ўтдек ёпишади. Сиз деган шоирларнинг ҳаммаси нукул тожики ёзишган.

Ўқимишли, шеърни англайдиган Давлатбахт табассум билан Дилдорнинг фикрини тасдиқлади.

– Тўғри, мен форсийча шеърларни анча ўқиганмен ҳам севамен. Аммо Навоий жаноблари ўзга олам... Ҳазрат Жомийдан ҳам афзал кўрамен.

Муסיкий майин товланишлар, мавжлар билан янграб, юксала борди. Танбур чалган Давлатбахт махмур кўзларини мубҳам бир нуқтага тиккан ҳолда, булбул овозидай тоза, илик овоз билан сайраб кетди:

*Кўргали ҳуснингни зору мубтало бўлдим санго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдим санго...*

Бошлар сеҳрли садолар таъсири билан аста чайқалди. Хино қони билан безалган бармоқлар дафда ўйнарган, Дилдор кўзларини дардчил сузиб, беихтиёр равишда куйга кўшилди.

Муסיкий ва куйга атрофдан йиғилган қизлар бир-бирларини аста туртиб, Дилдорга ишорат қилиб: «Бало экан-ку», деб шивирлашар эди. Куй битгандан сўнг улар Дилдорни кучоқлашиб табриклашди. Чунки Дилдор ўз ҳолича пана-панада кўшиқ айтиб юрса ҳам, лекин кўшиқчи қизлар билан кўпчилик орасида айтишмас эди.

Кўшиқчиларнинг адади борган сари ортди. Туркий, форсий энг машҳур ғазаллар бирин-кетин айтилмоққа бошланди. Лекин бош ҳарам оғоси бирдан пайдо бўлиб, қувончли, ёрқин кунни тўсатдан булут босган каби қизларнинг серзавқ самимий улфатчилигини бузди.

– Бас, бас! Ҳадларингдан ошдиларинг, адабсизлар! – бўйин томирларини қабартириб, зуғум билан чийиллади ҳарам оғаси. Бу кекса баджаҳл қулдан ҳамма қизлар зир титрар эди. Ёлғиз канизаклар, исмсиз гунчачиларгина эмас, балки эрка, суюкли гунчачилар, ҳатто подшоҳнинг хотинлари ҳам у билан ҳисоблашмоққа мажбур бўлиб қолардилар.

Қизлар муסיкий асбобларни кучоқлаб, қўрқа-писа, «ғинг» демасдан, ҳар ёққа тарқалар экан, чол қичқирди:

– Ҳадичабегимни кутиб олмоққа тайёрланинглар!

Давлатбахт жонсарақ бўлиб, ҳамма қизларни тўплади ва ҳар қайсисига айрим юмушларни буюрди.

Хадичабегим, ҳар вақтдаги каби, тантана билан кириб келди. Унинг эғнида олтин гуллар ишланган тўқ қизил хитойи шойидан жуда узун ва кенг кўйлак бўлиб, этакларини бир неча қизлар бармоқ учлари билан тутиб келар эдилар. Бошида кўкимтир шоҳидан саллача — дакана, бу дакана ва фавқулудда узун кўйлак Хадичабегимнинг бўйи-қоматини баланд кўрсатарди. Даканага турли катта-кичикликда ва бир-бирларининг рангларини, товланишларини ажойиб суратда ёрқин очадиган қимматбаҳо тошлар — ёқут, лаъли забаржадлар, йирик дурлар ва гавҳарлар жуда моҳирона қадалган. Дакананинг учиди олтин бандли, кўркам, енгил жиға ҳилпирар эди. Хадичабегимнинг юзи упа-елик билан шундай мўл беланган эдики, асли тусини айириш мумкин эмасди.

Ҳарамдаги барча аёллар, салом берган келинлар каби, энгашиб қаршиладилар. Хадичабегим, ҳеч кимни пайқаманган каби, мағрур ва бепарво кўринарди. У ўз орқасида эргаштириб келган ва деярли бир хилда кийинган юзларча гўзал каниз қизлар ва рўдапо қуллар билан оҳиста юриб, боғнинг ўртасидаги кошона уйга кирди.

Оқшомдан сўнг Хадичабегимнинг зиёфати бошланди. Тўрда, ипак тўшаклардан иборат баландликда Хадичабегим ўтирди. Унинг орқасида бир тўда қизлар оёқда туришарди. Ўнг ва сўл томонида подшоҳ хонадонига мансуб бўлган эътиборли аёллар... Булардан пастроқда бекларнинг, вазирларнинг хотинлари ҳам Ҳиротнинг улуғ, машҳур оилаларидан келган гўзаллар ўтиришарди. Деворларига олтиндан нақшгуллар ишланган, турли ипак жиҳозлар ёниб-яшнаб турган бу катта уйнинг ҳашамат ва безаги ёлғиз биринчи марта кўрганларнигина эмас, балки юзларча марта томоша қилганларни-да, анча вақтгача ҳайратга солади, чунки бу ерда ҳар вақт янги-янги, ақлга сизмайдиған безакларни учратиш мумкин. Буқун ҳаманинг кўзини ўзига қадаган нарса Хадичабегим ёнидаги хонтахтада катта кумуш баркаш устига ўтқазилган ажойиб дарахт эди. Баландлиги, чамаси, уч газ, танасининг йўғонлиги одам болдиридай бўлган бу дарахт тамом олтиндан ишланган эди. Кумуш баркашдан ўсиб чиққан олтин дарахт ҳар ёққа шохлар, йўғон-ингичка новдалар отганди. Унинг япроқлари кўк забаржаддан, новдаларининг учларида сарғиш дурдан, ёқутдан ўнтача йирик, юмалоқ ва порлоқ мевалари бор эди.

Олтин дарахтнинг бутокларида кичкина, чиройли қушчалар қўниб туради. Қушчалар оёқларидан тумшукларига қадар ранг-баранг қимматбаҳо тошлардан худди жонлидай ишланган. Баъзи қушчаларнинг қанотлари ёзилган — улар гўё учиб тушмоқчидай... Баъзилари эса тумшуклари билан порлок меваларни чўқиб туради.

Дастурхончи кизлар хилма-хил овқатлар ва ширинликлар билан дастурхонни яшнатиб юборди. Дилдор, Хумор ва Асалхон соқийлик қилишди. Улар қопқоқларига йирик дур ёки оловдай ёнган лаъл, жўмраклари учига ёқут ёки забаржад қадалган, ферузалар билан безалган кичкина кўзачалардан олтин пиёлаларга май қуйиб, кумуш лаганларга терадилар. Дастлаб Хадичабегимнинг қошига бориб, уч марта букилиб, таъзим билан қадахни тутадилар. Сўнг орқага бурилмасдан, аста-аста қайтадилар. Бошқаларга эса букилмасдан, нозик таъзим билан қадах тутадилар.

Хадичабегим хийла қўпроқ ичиб, баъзи енгилликлар қила бошлагач, саройдаги тадбирли кекса аёллар ўзаро имо билан кенгашиб, майни тўхтатишди. Дикқатни чалғитиш учун чолгучиларга, раққосаларга ишорат қилишди. Ҳиротнинг машхур созандалари ишга тушди. Буларнинг орасида энди бадани, ҳусни етиб тўлишган қизлар, тиши тушган сатанглар бор эди. Фижжак, танбур, чанг, уд, най, даф ва ҳоказо янгради. Қўшиқчи аёллар туркий, форсий ғазалларни аёлларга хос майинлик ва ноз билан қуйлашди. Саройнинг раққосалари гуруҳ-гуруҳ бўлиб — ҳар гуруҳ айрим кийимда — туркона, ҳинд, араб, Эрон рақсларини бажараркан, базм авжига минди. Чапаклар инок қарсиллади. Баъзи аёллар гўзалларнинг шўх рақслари ва кучли май таъсири остида енгилтаклик қилиб, хушомадлар қила бошлашди. Маст қаҳқаҳалар уйни тўлдирди. Пардоз билан қизартилган юзларни май яна кучлироқ оловлантирди. Сурмали кўзларнинг қора шуъласи яна ёркинроқ ёнди.

Ўйинчилар ноз ва эҳтирос билан мақомга шох ташлаб, хинадан гулдор бармоқларини дудоклари билан енгил тишлаб, дастлаб Хадичабегим қаршисида кўзларини сузар, қошларини учирай, юмалоқ кўкракларини дириллатардилар-да, сўнг яна катта уй саҳнида, ипак гиламларда учардилар.

Ўйинчиларнинг иккинчи гуруҳи атлас кўйлақларини ҳилпиллатиб, гир айлангандан сўнг таъзим билан ўрта-

дан чиқди. Кўзлар сабрсизлик билан янги ўйинчиларни кутаркан, Хадичабегимнинг ишорати билан бир неча бўғча келтирилиб, унинг ёнига қўйилди. Бу ҳар нав аёл сарупоси — Хадичабегимнинг инъоми эди. Чолғучилар, қўшиқчилар ва Хадичабегимга ёқиб қолган баъзи аёллар саруполарни букила-букила қабул қилдилар. Базм кутилмаган вақтда тамом бўлди. «Хадичабегим чарчабдилар», «Хадичабегимнинг бошлари оғрибди», деган гаплар бир зумда кулоқдан-кулоққа ўтиб, мажлис ахли ўрнидан турди. Хадичабегим эътиборли аёлларга меҳмоннавозлик йўсинида ёқимли бир неча сўз айтди ва умумга: «Хуш қолинглар», деб эшикка қараб улугвор юрди. Ҳовлида даста-даста шамларни баланд кўтарган ходималар маликанинг икки томонига ўтди. Канизақлар, меҳмонлар қий-чув билан хобгоҳга қадар узатиб, тарқалишди.

Хобгоҳда Хадичабегимни қизлар ечинтириб, кечалик кийимларини кийдиришди. У пар ёстиққа ёнбошлагач, Дилдор дарров унинг оёқларини укалай бошлади.

— Бас энди, кетинглар! Давлатбахт, сен қол! — буюрди Хадичабегим.

Қизлар орқалари билан юриб, эшикка келганда букилиб чиқишди.

Давлатбахт маликанинг ишорати билан эшик ва даричаларни беркитди-да, унга яқин ўтирди.

— Ҳеч нима эшитдингми? — шипга қараб сўради Хадичабегим.

Давлатбахт шивирлаб деди:

— Ҳазрат подшоҳнинг кўнгилларини янги бир гунчачи асир етибди. Ҳар кун у билан эмишлар...

— Қаердан эшитдинг? — бошини кўтариб, жиддий сўради Хадичабегим.

— Хонзодабегимларникида...

— Подшоҳнинг бахтига, Хуросонда гўзаллар кўп, не қилмиз? — деди хўрсиниб Хадичабегим. — Хўб, менинг тўғримда у ерда ҳеч нима демадиларми?

— Сизни айбладилар, баъзи вазирларни қўлга олган эмишсиз...

Хадичабегим лабини тишлади-да, хавфсираниб, деди:

— Очикроқ гапир, қайси вазирларни тилга олишди. Мен улар билан нима қилган эмишман?

— Ота-боболарим, — деди у шавкларим, — шерб ва мусикии билан килич ва ёнини фоят тўзди жур килганлар. Мен ҳам бу илдани танладим. Ажабо, мумкин эмасми?

— Нера мумкин бўлмасин? — деди Навоий жилдги тикилиб. — Жанат майлони йигитларга хусн бағишлайди. Йигит учун мардлик, қахрамонликдан ўзга улурок, олинрок бир фазилят борми? Юрт ва давлат учун ўт ва сув кеचीб, зафар байроқларимизни, кўш байроғи каби, баланд кўтарувчи олижаноб баходирлар керак. Лекин инсон ҳар бир хунарга, ҳар бир машғулота ҳолис ният билан, самимият ва ишқ билан киришмоғи лозим. Ишқ бўлмаса, киши ҳеч бир ишда муваффақият кўра олмаб. Агар юрагингизда жантовбарлик ишқининг мавжларини сезсангиз, асқар бўлингиз, мен сезини фақат табриклаймэн.

Хайдар қувонди. Қиличбоз, мард йигитлар ҳақида шавк билан гапириб тураркан, бир неча мулозимлар келиб қолишди. Хайдар уларга қараб, вазиётларидан уларнинг вақтлари тифиз эканини сезди-да, сўзини чала-чўлта тутатиб, хайрлашиб катта бот ичиди қойиб бўлди.

Мулозимлар Навоийнинг ота-бобосидан қолган ерларидати деҳқончилик ишларини бошқарувчилар эди. Шопр улар нарх-наво ҳақида узоқ ҳам батафсил гапирishi. Омборларда қолган ўттан йилги фаланинг бир қисминни кўпинча ва бир қисминни бева-бечораларга улашиб бермок истаганин сўзлаб, бу ишга теъдда таъбирарлик кўришини буюрди. Шопр бир нафас ором олмак учун тоза, баҳаво бир хонага кирди.

Пешиндан кейин супата меҳмонлар келди. Буларнинг кўни унинг ҳар вақтки ҳамсухбатлари — олимлар, шопрлар, мусикиичилар эди. Баъзилари бу уь соҳани ажойиб равишда бирлаштирган эдилар. Ҳар ҳолида меҳмонлар орасида гаплати, марокли оламлар бор эди. Мана, турда ўтириб, бир сўзлаб, ўн қўлтан савлатли олим Мир Миртоз. У ешликдан бошлаб турли илмлар билан машғул. У кеча тонг отлуна, кундўз оқшом бўлгунча мўтолаа қилди. Бирон киши билан масала талашгундан бўлса, ўзини ҳам, вақтни ҳам унўтиб, етмагунча қўймайди. Бунингн ўстига, у шартанкжта шунадай ўқи, бироқ улғичса, бери билан ўинаркан, иккинчисинингн етатини маҳкам

олихирот кўчатларини ўтказмоқда эди. Соҳибкорнинг ишини томоша қилиш учун Навоий унга сари бурилди.

– Ҳорманг, мавлоно Дарвеш!

– Ассалом, марҳамат қилинг, тақсир, — ишдан қўл узмай деди Дарвеш хожи.

– Кайфлари нечиқ?

– Алҳамдулилло, сояйи давлатнингизда ҳеч нарсадан ташвишимиз йўқ.

Меҳнатни, ҳаммадан кўра меҳнатда моҳирликни севган шоир замон боғбонларининг устоди ҳисобланган Дарвеш хожининг — кичкинагина, жиккак, ҳаракати тез чўққи соқол чолнинг ишига диққат билан қараб турди. Унинг ясаган пайвандларини бир-бир кўздан кечирди. Баъзи маслаҳатлар хотирга келса ҳам, лекин боғбоннинг феълини яхши билганликдан айтишга ботинмади-да, ўзича ер остидан кулиб қўя қолди. Дарвеш хожи ҳеч кимнинг фикри билан келишолмайдиган ўжар, кажбаҳс эди.

Бир вақтлар бу боғбои Навоийнинг «Фигония» боғчасида ишлаганда, Жомий ора-сира келар ва кўчатларни қаерга ва қандай ўтказиш тўғрисида ўз раъйини сўйлар, Дарвеш хожи эса улуғ шоир ва пирнинг ҳеч бир сўзига унамас, у билан жанжаллашар экан. Кейин Навоий бу воқеани эшитиб, жуда завқланган. Жомий ҳам кула-кула кўп ерда ҳикоя қилган.

Навоийнинг сўзлашга ботинмай турганини сезди, шекилли, Дарвеш хожининг ўзи гап очди. Одати бўйича, узук-юлук сўзлар билан пайвандларни тушунтирди-да, кейин, бирдан уни унутгандай, ишга берилиб кетди. Навоий қайтиб, гулзор олдидаги супага солинган ипак гиламга ўтирди. Дарахтлар орасидан тушган қуёшнинг олтин ҳалқалари гиламда ўйнайди. Олма, нокларнинг гулбарглари ерга, гиламга, шоирнинг ипак тўнига, қор парчалари каби эринчак ёғади. Товуслар кўркам думларини елпигич каби ёйиб, аста мағрур юришади.

Соҳиб Доро бир қучоқ китоб билан пайдо бўлди. Беўхшовгина ўралган катта саллалли, сертавозе, камтарин, ўқимишли бу мулозим китобларни авайлаб, Навоий олдида қўйди. Булар энг яхши котибларга берилиб кўчиртирилган турли мавзулардаги катта-кичик асарлар эди. Шоир бу китобларнинг мазмунини яхши билгани учун, кўпроқ шаклига диққат қилди. Гулдор чарм муқоваларнинг ҳусни ва

пишиқлигини яхишлаб кўриб, аста варақлаб, китобнинг қаламини, олтин билан ёнган чизикларни, ёзувни ихота қилган расмларни томоша қилди. Ҳар саҳифа, жонли чаманзор каби, кўзни қувонтиради, баъзи китоблар Бехзоднинг бемисл ингичка, сеҳркор бўёқлари билан зийнатланган эди. Навоий Бехзод санъати ҳақида ҳаяжонланиб гапирди. Соҳиб Доро ҳам тўлиб-тошиб ёш рассомга бўлган муҳаббатини сўзлади.

Гулзор оралаб ёш йигитча Ҳайдар келиб чиқди. Бу Навоийнинг мархум тоғасининг ўғли эди. Шоир унга ўғлидек боқарди. Қимматбаҳо ипаклик кийимларни бепарволик билан кийган, маст кўзлари беқарор ёнган Ҳайдар шоир билан ҳар вақтдагидай, эҳтиром ила, лекин бетакаллуф кўришди-да, китобларни шошиб-пишиб кўздан кечира бошлади. Навоий юраги ғуборсиз, ринд табиатли йигитчага кулиб қараб турди-да, сўради:

– Бу ишлар тўғрисида не фикр баён қилурсиз?

Ҳайдар китобларни тахлаб, Соҳиб Дорога топширди-да, бир зум ўйлаб, жавоб берди:

– Бехзод ҳамма нарсани жонлантиради. Унинг санъати мўъжизадир. Аммо бу китобларни битган хаттотлар нуқсондан холи эмаслар. Хаттотларнинг султони Султонали қачон Машҳаддан келади? Бу кунларда унинг қалами шундай ғавғо кўтардики, Ҳиротда қаерга борсангиз Султонали ҳақида эшитасиз.

Соҳиб Доро Ҳиротда ҳам Султонали қадар гўзал хаттотлар борлигини сўзлади, лекин Ҳайдар билан баҳслашишни истамаганидан, китобларни қўлтиқлаб, тезгина жўнаб қолди. Навоий Султоналининг Ҳиротга чақирилганини билдирди. Ёзув санъатида Султоналининг истеъдоди ва унинг устоди Азҳар Ҳиротий ҳақида шоир қизик маълумот берди. Кейин Ҳайдарнинг машғулотларн тўғрисида сўради. Мусикийда билимларини чуқурлатишни уқтирди. Ҳайдар ўзининг янги ғазалларини ёддан ўқиб берди. Навоийга унинг шўх овиқона ғазаллари мақбул бўлди. Лекин катта шоир бўлиш учун илм кераклигини, шунинг учун кўп вақтни мутолаага бериш зарурлигини сўзлади. Ҳайдар бирдан аскарлик орзусида бўлганини айтиб, кенгаш сўради. Навоий унинг орзусини унинг қарорсизлиги натижаси деб тушунганидан, дастлаб қовоғини солиб, сукут қилди. Лекин Ҳайдар бутун кўнгли аскарлик ишқи билан тўла эканини исбот этмоққа тиришди:

ҳазилларга сўзининг ўткир, порлоқ тиглари билан ҳозиржавоблик қилиб турди. Хўжа Гиёсиддин ўзининг нодир истеъдодларини кўрсатди. У, шўх йигитчадай, ажойиб ноз ва силлиқлик билан ракс этди, форсий, туркий куйлар куйлади. Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни шундай гўзал тақлид қилдики, ўлтирганлар ўринларидан кўзғалолмай қолдилар.

Меҳмонлар тарқалди. Улар кетидан Хўжа Афзал, Дарвешали, яна шоирга яқин бир неча мансабдорлар кириб келишди. Навоий уларни енгил, баҳаво кўшкка, нақшлари уфққа оғаётган куёшнинг нурларида рангли оловлар билан чакнаган, ҳар икки томони очиқ ошёнга олиб чиқди. Дўстларнинг ҳол-аҳволини сўради, ҳали тарқалган ўтиришдаги баъзи хангомаларни сўзлаб, уларни кулдирди. Кейин панжарага суялиб ўлтирди-да, кўзларини узоқларга, шабадада енгил тўлқинланиб, кечки шуълаларга чўмилган боғларга, оғочликларга тикди. Зангори осмонда оттуёқ шаклида ёйилган момиқ булутлар сокин сузарди... Шоир бирдан бошини кескин буриб, Хўжа Афзалга қаради:

– Паришонлик... Кечирингиз, ғолибо, бирон нима сўзламоқ истайсиз?..

– Жанобларини баъзи ишлардан огоҳлантирмоқ ниятида эдик, гарчи мен аминменки, барча сирлар биздан кўра сизга кўпроқ аёндыр, — деди Хўжа Афзал Навоий томон энкайиб.

– Вақтида огоҳлантирмоқ — дўстларнинг иши, — деди Навоий сергакланиб.

Хўжа Афзал Мажидиддин Муҳаммад парвоначи ўз дўсти киморбоз Амир Мўғулни Астробод ҳокими этиб тайинлашга жон куйдираётгани, вазир Низомулмулкнинг кирдикорлари, қози Шаҳобиддиннинг ва шаҳар доруғасининг ифлос ишлари тўғрисида сўзлади, охирда подшоҳнинг атрофини нобоп, мансабпараст одамлар ўраб олганини уқтирди.

– Подшоҳнинг ён бағрини бир тўда телба итлар қуршаган, десангиз яна тўғрироқ бўлар эди, — деди хафаланиб Навоий. — Улардан тунларда фаҳш, фисқу фужур ва анво аҳмоқликлар содир бўлур. Кундузлари шаҳар, кент кезиб, элни талайдилар. Подшоҳ у итлар орасида ўзини қоплон гумон қилиб, уларнинг кирдикорларига шерик бўлмоқдадир!

Бу сўзлардан чўчиб кетгандек, ҳамма ерга қараб, сукут қилди. Бир муддатдан кейин Дарвешали сукунатни бузди.

ушлаб ўтиради: «Ўйнаб кет» дея ўқтин-ўқтин шеър ҳам тўқиб кўяди. Унинг ёнида ўтирган ўрта ёшли, қотма, кўзлари шўх олим озарбайжонлик Хўжа Фиёсиддин Дехдорнинг ажойиб хислатларини баъзилар тўққизга, баъзилар ўн иккига олиб борадилар. Фиёсиддин Дехдор ҳар қайси фанда қизгин ва марокли суҳбатлашади. Жуда таъсирли овоз билан ашула айтади. Қиссахонликка бошлаганда, ҳайратдан ҳамманинг оғзи очилади. Ҳар нав таом тайёрлашда ҳар қандай моҳир ошпаз-ни йўлда кўяди. Яна у мислсиз тақлидчи. Бир вақтлар, Навоийга илк меҳмон бўлган кун, у ўз қобилиятларини бир-бир кўрсатиб, ниҳоят, бир чеккада туришган қул билан чўрини тақлид қилганда, бутун мажлис аҳли кула-кула думалашган эдики, бу воқеа ўша кунийёқ бутун Ҳиротга овоза бўлганди. Шоир Садир котиб ҳамиша маст-аласт эди — на ҳаракатида, на сўзида табиийлик бор! Шоир Мавлоно Аёзий ўз шеърини мажлисга ўқиб беришдан аввал уни шундай муболаға билан мақтар эдики, шеърнинг опочиқ нуқсонларини ҳам танқид этмоққа киши илож тополмай қоларди.

Навоий супадан пастга тушиб, жамоани табассум билан қарши олди; меҳмонларни юқори ўтқазиб, ўзи қуйироққа чордана қурди-да, биринчи дафъа Шайх Ҳусайн жарроҳга мурожаат этди:

— Ғоят нозик амалиётлар қилмишсиз, бизни ҳам огоҳ этингиз.

Тунд, камгап, кекса жарроҳ қуюқ қошлари остидан каттиқ қаровчи кўзлари билан мажлисга бир қараб олиб, бошқаларнинг ҳам диққати унда эканини пайқагач, «Тилга олурга арзирлик бир нима йўқ», деди-да, ҳар бир сўзни ўлчагандай оҳиста тушунтира бошлади. У сарой паҳлавонларидан бирига рақиблари ханжар билан ўн саккиз жойдан шикаст берганликлари, ҳамма жароҳатларни шифолашнинг имкони-ни қулайгина топиб, лекин йиртилган ичакларни тикишдаги мушкулотларни, қўллаган янги усулни сўзлаб берди.

— Беморнинг аҳволи нечик? — сўради ачиниб Навоий.

— Тобора яхшиланмоқда, — жавоб берди ишонч билан табиб.

— Бутун Ҳирот хаста паҳлавоннинг тезда соғайишини, Ҳавзи Моҳиёнда ўз рақиблари билан бел ушлашиб, уларни мағлуб қилишини зўр иштиёқ билан кутмоқдадир, — деди шоир Ҳофиз Ёрий.

Умунан, тиб илми ва жарроҳларнинг санъати ҳақида жуда мароқли суҳбат бошланди. Шайх Ҳусайннинг ҳам марҳум ва тирик бир кўп бошқа жарроҳларнинг энг нодир амалиётлари тўғрисида эртакдек қизиқ воқеалар сўзланди.

Навой турли маразлар, уларнинг сабаблари, касалларга турли ҳавонинг таъсири ва шифоси ҳақида, ҳинд, юнон, араб ҳақимларининг таълимотлари тўғрисида бир кўп масалаларни ўртага ташлади. Шайх Ҳусайн жарроҳ камтаринлик билан кўнроқ бошқа тиб олимларининг фикрларини олға суриб, маълумот бера бошлади. Бу у нарса ҳеч кимни таажжублантирмади. Чунки ҳар бир илмнинг соҳиби вуқуфи билан шу тарзда жуда берилиб сўзлашар, қизиқадирган масалаларни илдизи билан уқиб олишга ҳаракат қилар эди.

Боғнинг ичидан Хўжа Афзал билан Дарвешали чиқиб келиб, суҳбат бир зум кесилди. Вазирлардан бири бўлган ва ҳисоб илмида, дафтардорлик ишларида замонанинг мислсиз кишиси – Хўжа Афзал мансабининг баландлигига қарамай, мутавозе киши эди. У Навоийни чуқур ҳурмат қилар, ҳар ишда унга ўзини яқин тутар, шоирнинг мажлисларида қатнашувдан катта завқланар эди.

Сўз шеърга кўчди. Шоир мавлоно Ҳилолий янги ғазалини ўқиди. Ингичка завқни ифодалаган бир қараш, бир тур билан тинглаган Навоий суюниб баҳо берди: «Сиз шеърда ҳилол эмас, тўлин ой бўлибсиз энди!» Бу сўз мажлисга маъқул тушди. «Рост айтилди, хўб айтилди», деб кулишдилар.

Шоирларнинг ичи қизиди; рангли қоғозларга заргар диққати билан чиройли битилган ғазаллар, муаммолар, туюқларга сўнгги, қатъий баҳони ҳар ким Навоийдан кутарди. Шоир чуқур сезгани каби сўзнинг, фикрнинг энг нозик жилваларини, хаёлнинг энг нозик рангларини, ўйинларини хос маъни, хос хаёл нуқтаи назаридан асарнинг бадий салмоқлигини тайинлар, вазнда, қофияда, таркибда ва ҳоказодаги энг яширин хатоларни, энг жузъий нуқсонларни ҳам дарров илғар, мулойим табассум билан астагина ишорат қиларди.

Мавлоно Аёзий кўзидан соқолига қадар тошган гурур билан кўлида бир парча қоғозни ушлаб, сабрсизланиб тураркан, Навоий сўради:

– Маҳдум, не совға билан келдингиз?

Ўтирганлар илжайиб шоирга тикилишди. Мавлоно Аёзий коғозни буклаб, тиззасига қўйди-да, одатдагича, ўз газалининг бадний хусусиятлари ҳақида шошмасдан гапира бошлади.

– Бизга ҳам бирон сўз қолдирасизми? – кулиб мурожаат этди Навоий.

– Андак сабр килингиз, – деди мавлоно Аёзий, – зероки, бу шарҳларни ғоят лозим, деб билурмиз.

– Биз шуаро мажлисидамизми ёки бозорчилар орасида-мизми? – эътироз қилди ҳазилкашлардан бири.

– Мавлоно Аёзий бўлғуси ҳужумларга қарши улуғ сад ясамоқдалар, ғолибо! – деди чолғучилардан бири.

– Мавлоно Аёзий, ўз одатларича, садни кум устига чекмоқдалар, – киноя билан деди Навоий.

Мавлоно Аёзий, барибир, тафсилий изох берди. Кейин қаддини ростлаб, баланд ингичка товуш билан ўқиди. Шеърнинг ҳеч бир мисраси хатодан холи эмасди. Тингловчилар бирваракай: «Баракалло!» деб қичқирдилар. Шоир бу кинояни мадҳ деб тушунди, шекилли, мажлисга фахр билан қараб қўйди. Навоий унинг ожизлигига ачинди. Сездирмай хўрсинди. Адабий суҳбат серзавқлик билан давом этди. Ҳофиз Ёрий, Осифий, Шайхим Суҳайлий ва бошқалар ўз шеър ва қасидаларини ўқидилар.

Дастурхон ёйилди. Косалар, пиёлалар, қадахларнинг гуллари, баҳор чаманларидай, бой, нафис, рангин эди. Икки-уч аёқдан май ичилди. Қизил гул баргидай тоза май кўзларга нашъа, суҳбатга қизғин жонлилик берди. Устод Қулмуҳаммад, Шайх Ноий ва бу мусиқий устодларининг тарбиясида ўсган бир даста чолғучилар гулзорларни, илик олтин ҳавони сеҳрли садоларга тўлдирдилар. Яна чиройли, хипча бел кўзачалардан май «биқ-биқ» қуйилиб, қадахларни лимиллатди. Майпараст шўх шоирлар майга, улфатчиликка доир байтлар тўқиб, майни шеър билан, хурсандчилик билан сипқордилар. Серзавқ чол олимлар, мударрислар энди шоирларнинг майга, узумга доир энг гўзал байтларини, рубоийларини қўша-қўша айтиб ичдилар. Ўлмас Хайёмнинг шеър гулзорида терилмаган бир гул қолмади.

Ҳазил-мутойиба бошланди. Ҳамма меҳмонлар каби, Навоий ҳам кўп ичди, тошиб-тошиб кулди. Ўзига қаратилган

ҳазилларга сўзининг ўткир, порлоқ тиглари билан ҳозиржавоблик қилиб турди. Хўжа Гиёсиддин ўзининг нодир истеъдодларини кўрсатди. У, шўх йигитчадай, ажойиб ноз ва силликлик билан ракс этди, форсий, туркий куйлар куйлади. Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни шундай гўзал тақлид қилдики, ўлтирганлар ўринларидан кўзғалолмай қолдилар.

Меҳмонлар тарқалди. Улар кетидан Хўжа Афзал, Дарвешали, яна шоирга яқин бир неча мансабдорлар кириб келишди. Навоий уларни енгил, баҳаво кўшкка, нақшлари уфққа оғаётган куёшнинг нурларида рангли оловлар билан чакнаган, ҳар икки томони очиқ ошёнга олиб чиқди. Дўстларнинг хол-аҳволини сўради, ҳали тарқалган ўтиришдаги баъзи ҳангомаларни сўзлаб, уларни кулдирди. Кейин панжарага суялиб ўлтирди-да, кўзларини узоқларга, шабадада енгил тўлкинланиб, кечки шуълаларга чўмилган боғларга, оғочликларга тикди. Зангори осмонда отгуёқ шаклида ёйилган момиқ булутлар сокин сузарди... Шоир бирдан бошини кескин буриб, Хўжа Афзалга қаради:

– Паришонлик... Кечирингиз, ғолибо, бирон нима сўзламоқ истайсиз?..

– Жанобларини баъзи ишлардан огоҳлантирмоқ ниятида эдик, гарчи мен аминменки, барча сирлар биздан кўра сизга кўпроқ аёндыр, — деди Хўжа Афзал Навоий томон энқайиб.

– Вақтида огоҳлантирмоқ — дўстларнинг иши, — деди Навоий сергакланиб.

Хўжа Афзал Мажидиддин Муҳаммад парвоначи ўз дўсти киморбоз Амир Мўғулни Астробод ҳокими этиб тайинлашга жон куйдираётгани, вазир Низомулмулкнинг кирдикорлари, қози Шаҳобиддиннинг ва шаҳар доруғасининг ифлос ишлари тўғрисида сўзлади, охирида подшоҳнинг атрофини нобоп, мансабпараст одамлар ўраб олганини уқтирди.

– Подшоҳнинг ён бағрини бир тўда телба итлар қуршаган, десангиз яна тўғрироқ бўлар эди, — деди хафаланиб Навоий. — Улардан тунларда фаҳш, фисқу фужур ва анво аҳмоқликлар содир бўлур. Кундузлари шаҳар, кент кезиб, элни талайдилар. Подшоҳ у итлар орасида ўзини қоплон гумон қилиб, уларнинг кирдикорларига шерик бўлмоқдадир!

Бу сўзлардан чўчиб кетгандек, ҳамма ерга қараб, сукут қилди. Бир муддатдан кейин Дарвешали сукунатни бузди.

— Подшоҳ ҳазратлари ғафлатдалар., — деди у текис пешонасини укалаб.

— Ғафлатдан уйғотишга, адолат ва ҳақиқат йўлига етаклашга яна ғайрат қилурмиз! — деди ишонч билан Навоий.

— Алишер жаноблари, — мурожаат этди ёш бир девон мулозими, — сизнинг кўнглингиз офтобдек софдир. Лекин душманлар подшоҳга ёруғ юлдузларни қора, пок ниятларни чиркин қилиб кўрсатмоқчилар.

— Ҳар ерда фитнес-фасод тухумини сепмоқдалар! — гапга аралашди қари, кўзи заиф мансабдор.

— Бизнинг элда бир яхши мақол бор, — деди Навоий табассум билан. — Ит ҳурар, қарвон ўтар!

Дарвешали бирдан бошини кўтарди, мўйлабини тишлади. У ўз оғосидан бундай юмшоқликни эмас, кескин чораларга тайёрликни, ҳаяжонли бир нутқни кутган эди. Ҳисларини яширолмасдан, титраб гапирди у:

— Сизга ҳасад қиладилар. Сизни кўролмайдилар. Мажи-диддин парвоначи ҳар қадамда сизга тош отади!

Хўжа Афзал катта, ипак саллала бошини силкиб тасдиқлади. Навоий Дарвешалига киноя билан қаттиқ тикилди.

— Иним, бу тоифанинг ниятларидан биз беҳабармизми? — деди у жиддий ҳам қизишиб. — Мажи-диддин Муҳаммад ким? Ундан бадтаринлар ҳам бор. Юз минг танга маошни оз билиб, ҳар бурчакда сасиб юрувчилар бор. Ватанни тақсимламоқ орзусида бўлган хоинларни ҳам билурмиз. Уларни, албатта, йўқотмоқ керак. Лекин бу ишда мардона ва тўғри бўлмоқ зарур. Ўзгалар эгри бўлсалар, биз уларга эргашмайлик. Чақмоқ қанча баландда чақнамасин, эгри бўлгани учун, албатта, ернинг қаърига борур. Шамки, тўғри, адилдир — куйса ҳам бошдан-оёқ нур бўлиб куюр.

— Майдонни душманларга таслим этмоқ яхши эмас, демоқчи эдим, — деди қизариб Дарвешали.

— Бағоят тўғри мулоҳаза, — қўл ҳаракати билан тасдиқлаб деди Навоий. — Бироқ буни шахсий адоватларга айлантirmайлик, ҳар бир масаланинг ҳолига тўғри, холис пият билан киришмоқ лозим.

— Албатта! — деди бир неча киши бирдан.

— Биз юрт кўкидан зулмининг қора булутларини қувмоғимиз керак, — давом этди Навоий. — Кимдан халққа жабр-зулм

содир бўлса, у бизнинг беомон душманимиз бўлғусидир. Алҳамдулилло, зулм тигини, қўлимдан келганча, ушатмоққа бел боғлаганмен. Бу муқаддас ишда ҳаммамиз якдил, яктан бўлмоқлигимиз, ўз манфаатларимизни эмас, ёлғиз халқ фойдасини назарда тутмоқлигимиз керак. Камина учун бу — ҳақиқатларнинг ҳақиқатидир.

II

Навоий ҳар кун девонда ва ўзга доираларда душманларнинг янги-янги кирдикорларини мушоҳада қила бошлади. Девонда ва ўзга доираларда унга ҳам унинг ишларига қарши чуқур томир ёйган фитналар кундан-кун равшанроқ сезилди. Ширин сўз, назокат, нозик муомалаларнинг гулдастасидан захар анқир эди. Мажидиддин парвоначининг боши кибр билан кун сайин кўтарилди. Низомулмулк фитна уруғини узокни мўлжаллаб, жуда махфий сепмоқда. Улар муҳим давлат ишларини Навоий иштирокисиз ҳал этишга тиришадилар. Бир вақтлар жиноятлари учун Навоий мансабдан қувган амалдорлар яна юқори пояларга интиладилар.

Душманларнинг давлат ва халқ манфаатига зиёнли ҳар бир чора ва тадбирларига Навоий ўз нафратини билдирди. Лекин душманлар у билан ҳисоблашмоққа мажбур бўлсалар ҳам, унинг зарбаси остида қайта-қайта синган қуроқларини йиғиштирмадилар.

Бир кун, закот масаласида Мажидиддин билан кучли тўқнашувдан кейин Навоий Хусайн Бойқарога мурожаат этди. Подшоҳ уни, аксар вақтдаги каби, лутфкорлик билан қабул қилди. Шоир унинг номидан қилинаётган машъум ишларни тўла тушунтирди, ярани авж олдирмасдан кесиб ташлаш хусусида кенгаш берди. Хусайн Бойқаро шоирни диққат билан тинглади. Лекин аллакимлар биландир ҳисоблашмоқ лозим экани, аллакимнингдир кўнглини ранжитмаслик ҳақида дудмал гаплар билан чегараланди-да, ўрнидан туриб, шоирни чоғир базмига таклиф этди. Навоий узр сўради ва қуруққина хайрлашди. Саройдан чиқиб, отни Хиёбонбошига ҳайдади. Саъиддин Кошғарийнинг қалин дарахтлар билан қопланган, салқин шамолларга маскан бўлган сокин мозори олдида отдан тушди. Эшикни итариш билан ичкаридан таниш

хизматкор югуриб чиқиб, жиловни тутди. Навоий ташқари ҳовлининг тўридаги икки даричали пастгина, кўримсизгина уйга кирди. Олтмиш ёшларга кирган, лекин ҳали тетик чол Навоийнинг эътирозига қарамай ўрнидан турди, атрофида уюм-уюм қалашиб ётган китобларни оралаб ўтиб, донишманд кўзларида барқ урган шодлик билан жуда самимий, меҳрибон кўришди. Бу — мавлоно Абдурахмон Жомий эди. У минглаб одамлар ихлос кўйган донгдор шайх, шеър, илмий асарлари билан овозаси ўз юртидан узоқларга кетган улўшоир, олим ва мутафаккир... Бутун мамлакатнинг олимлари, шоирлари, ақибир аёнларигина эмас, балки подшоҳ ва шахзодалар ўзларини унга яқин тутнишга тиришадилар, ихлос билан унга таъзим қиладилар. Лекин бу чол ғоят содда ва камтар. Унинг бурушқоқ маҳсусидан бошлаб оддий салласига қадар дарвешона эди. Жомийнинг зоҳирий соддалик ва камтаринлигида буюк маънавий куч равшан сезиларди. Лекин унинг донғини эшитиб, заррин тўнларга ўралган, серсавлат, серхашам бир шахсни ўз тасавурида яратган баъзи одамларнинг ҳақиқий Жомий билан илк учрашганларида, кўпол матодан тикилган дарвешона либосли бир кексани кўриб: «Бу — ҳазрат Жомийнинг хизматкорларидан бўлса керак», деб ўйлаб, кейин жуда ўнғайсиз ҳолга тушиб, қизарганликлари нодир воқеалардан эмасди.

Жомий меҳмонни юмшоқ пўстакка ўтқазди. Ўзи аввалги ўринга, китоблар орасига ўтирди.

— Жанобларини кўрмоққа букун кўнгил, филҳақиқат, мушток эди, — деди чол қисқагина оқ соқолини силаб кўйиб.

— Менинг кўнглим ҳар соат бу масканга талпинади. Не қилайликки, машаққатлардан қутулмоққа имкон йўқ, — деди Навоий.

— Узрингизни тангри ҳам қабул қилур, наинки, биз каби зарра хок! Элга холисанилло хизмат қилмоқ инсони комилнинг ишидир. Бу нав заҳмат-машаққатлар аслида фароғатдир.

Навоий давлатда рўй бераётган тартибсизликлардан, ҳақсизликлардан ранжиганини қисқа баён қилди.

— Сизнинг элга муҳаббатингизнинг тоза гулларини кўрмоқдамиз, — деди Жомий юмшоқ оҳанг билан. — Эмди эл, улусга фаровонлик меваларини кўрмоқ насиб бўлсин. Ҳар нав мушкулот бўлса, подшоҳга айтмоқ лозим.

Бу икки шоир, ёш фарқига карамай, тарихнинг эгиз фарзандлари эди. Шахсиятларидаги маънавий кучларнинг бойлиги уларни узилмас, тебранмас дўстлик билан боғлаган. Навоий ўз отаси тенгли Жомийни дарёйи илми, порлоқ шеъри, олижаноб, соф қалби учун ёшлиқдан ихлос билан севади, устод каби ҳурмат қилади. Жомий ҳам Навоийни айни фазилатлари учун севади. Асрларча шоирлар курук тиканзор деб билган туркий тилда ажойиб чаманзорлар кўра олган ва улардан хирмон-хирмон тоза, ёрқин гулдасталар ясаган ва мақсад йўлининг тошлиқларида темир ирода билан одим отган ҳам кўп турли қобилиятларни ўз шахсида ғоят кўркам жам қилган бу икки тилли шоирга тан беради. Шундай замондош билан дўстлиги учун фахрланади.

Одатдагича самимий, жонли, илиқ суҳбат бошланиб кетди. Навоий кўпинча бу ерда тасаввуф фалсафасига доир масалалар устида сўзлашарди. Жомий бу фалсафани энг чуқур билувчилардангина эмас, балки ўз ҳаётини бу фалсафага мувофиқ курган йирик намояндалардан эди. Лекин шоирларнинг фалсафий суҳбатлари эртақдай жонли, рангдор оқарди.

Навоий тарихда машхур шайхларнинг ҳаётлари, фикрлари, маслаклари ва уларга доир афсоналар ҳақида асар ёзишни Жомийга таклиф этди. Жомий бундай орзу унинг дилига кўпдан буён жо бўлганини, Навоийнинг илҳоми ва ёрдами орқасида бир китоб вужудга келтириш мумкинлигини баён қилди. Навоий суюнди. Асар тугагач, форсийчадан, албатта, ўзбекчага таржима қилдиражагини сўзлади. Китоб ҳақида узоқ сўзлашдилар. Навоий даричанинг рўбарўсида, ховлида ўсган ёш, баланд чинорга қаради. Кеч бўлиб қолган. Кетмоққа ижозат тилади. Жомий тепасидаги токчага қўл узатиб, қалингина китобни олди. Унинг ичига кўйилган айрим, энсиз кесик қоғозлардан бирини чиқарди-да, кулимсираб, деди:

– Мир, сиз кўнгил дарёйингиздан бир дурри бебаҳо чиқарибсиз, халқ орасида бисёр шуҳратга сазовор бўлибди. Уни биз ҳам татаббу этдик ва бу услубда бир нима ёзмокқа ҳаракат қилдик. Кўринг, шояд мақбул бўлғай, – қоғозни Навоийга узатди.

Навоий кўзларини Жомийнинг чиройли ёзувлари устида югуртди. Бу — Навоийнинг «Очмағай эрдинг жамоли олам оро кошки» мисраси билан бошланган ғазалининг айни вазн,

кофия, радиф билан Жомий томонидан ёзилган форсий намунаси эди:

*Дийдаме дийдори он дилдори раъно кошки,
Дийда равшан кардаме аз хоки он по кошки.*

Навоий ғазални шавқ билан товуш чиқариб ўқиди. Чолнинг ўсиқ қошлари тагидан қараган, ҳар вақтдаги каби, сокин, ишончли, доно кўзларига тикилди.

— Бизнинг ғазалимиз эл орасида бир қадар шуҳрат тутгани ҳақида ривоятлар бор, — деди Навоий камтаринлик билан. — Сизнинг холис дурри гавҳардан чизилмиш бу бадангизнинг шуҳрати жаҳонни тутиши муҳаққакдир.

Жомийнинг кўзларида, соқолларида самимий, оқкўнгил табассум тошди.

— Бир нусха кўчириб олмоққа ижозат берурсиз. — Навоий кўзлари билан қалам, довод қидира бошлади.

— Заҳмат чекмангиз, — қўли билан енгил ишорат қилиб деди Жомий, — бу нусхани сиз учун махсус кўчириб қўйган эдим.

— У ҳолда тухфангизнинг қиймати биз учун беҳисоб ортди.

Навоий қоғозни авайлаб тахлади-да, киссасига солди ва хўшлашди. Жомий уни ташқи эшикка қадар кузатиб қўйди.

Хуфтондан кейин Бинафша боғнинг супасида Хиротнинг энг донгдор меъморлари, бинокорлари, сангтарошлари, наққошларидан иборат қирқ-эллик устод йиғилди. Буларнинг аксари махсус мактаб кўрмаган бўлсалар-да, асрларнинг тажрибасини мукамал ўзлаштирган, ижодчи фикрга эга ажойиб усталар эди. Шоир уларга Инжил ёқасида қурмоққа қарор қилган олий иморатлари тўғрисида сўзлади ва устодлар билан ярим кечага қадар кенгашди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

I

Мажидиддин ўзининг подшоҳдан тилаб олган еридаги янги боғчасида, илк гуҳари эндигина очилган, кўшкларининг нақшлари ҳали қурмаган, дарахтлари ёш,

лекин хаводор ерда зиёфат берарди. Ҳафталаб ичишга одатланган майхўр беклар ва мансабдорлар кўп ичиб, қизариб, лекин ҳушёр суҳбатлашар эдилар. Ёлғиз калтакесакдек рангсиз, қонсиз мавлоно Шаҳобиддиннинг кайфи жойида эди. У меҳмонларнинг қай бири билан ҳазил-мутойиба қилишни билмасдан, машҳур қизиқчи Абдувосенинг букун таклиф этилмаганидан шикоятланди. Мажидиддин парвоначи кўзларини айёрча қисди.

– Жаноб қози, букун биз Абдувосени қасддан даъват этмадик, андак музокараларимиз бор...

– Ўзингиз ҳам мутойиба, латифа устодларидансиз-ку, бошлайверинг, – деди Амир Мўғул.

– Йўқ, жаноблар, мен аркони давлат ва амирлар билан ҳазиллашмоқни илалъабод тарк этдим, – кўлини силкиб, деди Шаҳобиддин.

– Сабабини биламиз, – деди киноя билан кулиб Мажидиддин. – Алишер таъзирингизни берибди-да.

– Бу жиҳатдан биз беҳабармиз, не воқеа? – кулогини диққайтирди олифта кийинган, ёши улуғ бўлса-да, бачкана қилиқли мансабдор Хўжа Хатиб.

– Бир мажлисда Алишернинг менга қаратган мутойибасига шул онда жавоб берган эдим, бағоят хафа бўлибдилар, – қих-қих кулиб гапирди Шаҳобиддин.

– Менга дуч келган қулондай, бир ўқ билан ўмарибсизда шоирни! – керилиб деди овчи беклардан бири.

Мажидиддин «музокара»га йўл табиий равишда очилганига суюнди. Ҳамманинг диққатини жалб этмоққа тиришиб, фалокатдан хабар бераётган сингари, товушини пасайтириб, гапирди:

– Шукур қилинг, тақсир! Ҳозирги мавқеингизни, бу мажлисларни ўзингиз учун Оллоҳ таолонинг улуғ неъматини, деб билинг, жаноб қози! Алишернинг даст панжаси зарбини ҳали тотмабсиз. Биҳишт каби шаҳримиздан сизни ҳайдаб юборса, қўлингиздан не келур эди?

– Садағанг бўлай, мендан не гуноҳ содир бўлди? Оллоҳ таоло бундай қора кунни ҳеч бандасининг бошига солмасин!

– кўзларини катта очиб деди Шаҳобиддин.

Мажидиддин хахолаб, кафтларини бир-бирига урди.

– Хуросон шоирларининг саромади мавлоно Биноийнинг тақдири не бўлди? Юртдан ҳайдалмадими?

– Мавлоно Биноий саёҳат учун кетди, — деди бир чеккада шатранж ўйнаётганлардан бири.

– Бехуда гап! Сиз беҳабарсиз... — ўйинчига хўмрайди парвоначи.

– Мавлоно Биноий Алишернинг тарбияси соясида ном ва шуҳратга эришди. Бинобарин, ҳар ерда ўз устозини масҳаралашдан завқланди. Хиротдан жўнашда ҳам эшаги учун «тўқуми Алишер» деган бир балони ихтиро этиб, бутун Хиротга сурон солди. Мен Алишерга нима ёмонлик қилдим, хўш? Ёлғиз унинг она тилида шеър айтишини ёқтирмаймен, холос! — деди бўғилиб Шаҳобиддин.

– Мавлоно Биноийнинг ҳам ўзга айби йўқ, — гапга аралашди Хўжа Хатиб. — Биноийнинг эътиқодича, туркийда шеър сўйламок — беҳуда ҳаракат. Шунинг учун уларни мазах қилади.

Мавлоно Шаҳобиддин аччиғига чидолмагандек, пиёлани шошиб сипқорди, узун соқолини қўли билан артди.

– Балли, биз ҳам шу фикрни маъқуллаймиз, — кўкимтир саллалди бошини гурур билан чайқаб деди мавлоно Шаҳобиддин. — Фирдавсий, Низомий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий каби шеър самосининг офтоблари жаҳонни нурга тўлдирсалар, бизнинг туркигўйларнинг қора чироғи ўз кулбаларини ҳам ёритмоқдан ожиздир. Эронки, шеърнинг ва илмнинг хазинасидир, унинг лисонини Оллоҳ таоло илҳом чашмаси билан суғорибдир, бас, у лисонда ёзмоқ керак...

Донмий ичкилик ва қимор билан кечирилган тунларнинг ҳорғинлиги юзида очик кўринган Амир Мўғул маст, қийик кўзларини Шаҳобиддинга тикди ва қўлпни чўзиб, у билан гулдор пиёлаларни чўқиштирди.

– Фикрингиз тўғри, — деди у хансираб, — йўқ, мен бу масалага эътибор бермаймен. Майли, булбуллар қаторида турумтойлар ҳам сайрай берсинлар. Буларни ҳам тингловчилар, суювчилар бор.

– Эшитишимча, Навоий созининг овозаси бир ёқдан Қозонга, иккинчи ёқдан Хўтан ва Қошғаргача етибди, — қистириб қўйди беклардан бири.

Амир Мўғул сўзни кесган бекка ер остидан ёмон тикилиб, майни сувдай сипқорди-да, давом этди:

– Мени ташвишга солган бошқа бир жиҳат бор. Ҳамма бало шундаки, Хуросон давлатини Навоий ўз қўлига олди.

Жамики ишларга, жамики мансабларга ип солиб кўйди у. Ахир ота-боболари соҳибкирон Темурга ва унинг авлодларига қул янглиғ хизмат қилган баъзи бекларда букун ихтиёр қолмади. Маълумки, давлатнинг тираги беклардир. Улар ўз вазифаларида ҳамиша ҳур ва мустақил бўлганлар. Навоий давлатда қадим русум ва қоидаларни яқсон қилмоқда. Шаҳарларнинг, вилоятларнинг ҳокимлари ҳисоб-китобни қўлтиқлаб, бўзчининг моқисидай Хиротга қатнаб туришлари лозим эмиш. Халқ, адолат, қонун деган шиорлар пардаси остида Навоий, билмадим, яна нималар ўйлаб чиқарар экан!

Амир Мўғул кўпчиликка таъсир кўрсатди. Шатранж ўйновчилар ҳам ўйинни тезроқ тугатиш учун сабрсизланиб қолдилар. Мажидиддин парвоначи кўша-кўша қимматбаҳо узукли бармоқларини енгилгина қисирлатиб, устодона тур билан мажлисга қаради, ҳамманинг диққатини жалб этгач, қизишиб гапирди:

– Навоийнинг халқ ва адолат ҳақидаги мулоҳазалари ҳар бир тажрибакор, корсоз давлат арбоби учун қуруқ сафсатадан ўзга гап эмас. Халқ бир подадир. Подани йўлга солмоқ учун чўпонга ёлғизгина мустаҳкам гаврон керак. Навоий қош кўямен, деб кўз чиқармоқчи. Масалан, Навоий баъзи муҳтарам қозиларимизни, амалдорларимизни халққа жабр-ситам қилишда айблаган эдики, бутун мамлакатда халқ хушёрланиб қолди. Амалдорлар, ҳатто вилоят ҳокимлари устидан ҳар кун бениҳоят кўп шикоятлар ёғила бошлади. Бу сиёсат эмас, ҳамоқатдир. Не қилайликки, ҳоқонимизнинг муборак кўзларини бу ҳақиқатларга ҳануз очолмадик.

– Подшоҳимизга ачинамен, – деди бошини қайғули тебратиб Хўжа Хатиб. – Алишер Навоий эл ва улусга ўзини яхши кўрсатур, мамлакат унинг гуруҳи қўлида ўйинчоқ бўлур. Бир вақт бесабаб менинг бошимга тош ёғдирган жоҳил оломонни занжирбанд қилинмаса, у яна даҳшатли воқеаларни кўзгар. Навоийнинг адолат, қонун шиорининг орқаси – зулмат!

– Зулмат! Зулмат! – тупуригини сачратиб, ғазаб билан қичқирди мавлоно Шаҳобиддин. – Ҳақ сўзни дедингиз, жаноб Хатиб, далил ва исбот даркорми? Хотир шарифлари учун бир далил: камина ўз азиз умрининг гулини, фикрининг жавҳарини сарф этиб, бир асар вужудга келтирдимки, нафси-

ламрда бу каби китоб на араб, на форс ва на хинд лисонида мисоли йўқдир. Мен бу асарда Куръони карим оятларини ва сураларини бағоят осон топмоқ йўлларини кўрсатдимки, ҳар бир мусулмон учун беҳад фойдалидир. Бовужуд саъй-ғайратимга назар солмадилар. Мадрасаларнинг эшиклари камина учун ёпик. Навоий атрофида жам бўлган мадрасаларимизда дарс айтган мударрислар ҳам илмий ҳайъат, риёзиёт ва мантиқ каби динимизга раҳна солувчи, мусулмонларнинг пок эътиқодида шубҳа туғдирувчи илм аҳллари дидлар. Қани дину диёнат? Қани адолат?

— Бу гапларни эл орасида рўй-рост сўзламоқ керак, жаноб қози! — деди Мажидиддин.

Мажидиддин соқийга — жуда яхши кийинган, нозик, чиройли йигитчага — ишорат қилди. Гўзал қадаҳларда лоларанг шароб кетма-кет куйилди. Мастлик дилларнинг қулфини очди. Хазинадан туман-туман олтин-кумуш олувчи беклар, мансабдорлар бутун-бутун шаҳарларга, бутун-бутун вилоятларга эга бўлиш тўғрисидаги хаёлларини черта бошладилар.

Беклар баҳодирона тур билан еб-ичиб, кўнгил сирларини оча бошладилар. Ҳатто шоир-вазирга қулоқ солган шоир-подшоҳдан шикоятландилар. Бутун-бутун шаҳарларга, бутун-бутун вилоятларга эга бўлишни орзу қилган бу очкўзлар хазинадан олган туман-туман олтин-кумушни назар-писанд қилмас эдилар. Нима учун Муҳаммад Музаффар барлос подшоҳга шерик бўлади-ку, улар бу ҳуқуқдан қуруқ қолади! Нима, улар оз хизмат кўрсатдимиканлар?!

Мажидиддин Муҳаммад ҳамма айбни, ҳатто подшоҳнинг тадбирларидаги нуксонларни, хатоларни Навоийга ва унинг изидан борувчи амалдорларга юклаб турди.

Улфатчилик энг қизиган пайтда лапанглаб мағрур Тўғонбек кириб келди — эғнида заррин ёқали кўк шоҳи чакмон, бошида мўғулча қалпоқ, белида ранг-баранг тошлар қадалган сербар камар, қўлида кумуш бандли қамчи... У Хадичабегимдан туғилган ва подшоҳнинг севиқли ўғли Музаффар Мирзонинг — ҳали ёш шаҳзоданинг — хос йигитлари қаторига Мажидиддиннинг ёрдами билан кириб олишга муваффақ бўлган эди.

Маст беклар Тўғонбекнинг тақир сипкорилган қадаҳидан атайлаб бир қатра қолдиқ томдиришга тиришдилар. Қадим

одатларнинг хотираси учун унга тўққиз марта қадах тутишга жазм қилишди. Эски одатларнинг эзгулигига чуқур ишонган Тўғонбек эътироз қилмади. Ёлғиз кинояли илжайиш билан тўнг пўнғиллади: «Боболарнинг арвоҳини шу ангишвона билан юпантираманми?» Тўғонбекнинг ангишвона дегани катта қадах эди. Беклар, қадимнинг бўлимли йигити, деб унинг елкасини коқдилар. У учун каттарок хитойи бордоқ келтирилди. Хипча белли соқий қаторлаган кўзачалардан лим-лим қуя бошлади. Тўғонбек чўкка тушиб олди. У чанқовдан оғилни бузиб чиқиб, дуч келган арикни очкўзлик билан симирган буқачадай, катта ютумлар билан ичаверди. Ҳар гал бўшатганда, бордоқни тўнкаради, бир томчи силқимайди. Одамлар маст кўзларини сузиб, қизиқиб қарайдилар. Май бордоқнинг четидан тошиб тушмаса, қичкиришади: «Қуй, қуй! Жайхунни ҳам қуритади бу!» Тўғонбек тўққизинчи бордоқни сипқориб, тўнкарди. Даккам-дуккам кизғиш мўйлабини артиб, тишлари орасидан узоққа, гулзорга «чирт» этиб тупурди-да, бемалол чордана курди.

— Чингизхондек жаҳонгирларга саркардаликка лойиқ йигит-да! — Хўжа Хатиб Тўғонбекни кўрсатди.

Чоғир мажлиси яна кизиди. Мавлоно Шаҳобиддин учиб қолиб, ўликдай чўзилди. Тўғонбек бир қадар тилга кирди. Музаффар Мирзо бошлиқ юз йигит билан овга чиқиб, ўн кун яхши ов қилганлиги, ёш шаҳзода ўқ отишда анча малака орттирганлиги ва ҳоказолар тўғрисида гапирди. Овчилик ҳам қушлар ҳақида баъзи беклар билан тортишди. Ниҳоят, мажлиснинг ҳали-бери тугамаслигини сезиб, кўз қири билан Мажидиддинни имлади-да, меҳмонлардан узоқлашди.

Боғчада, ёш дарахтлар орасида жимгина ишлаб юрган кул — Нурбобога йўлиқди. У билан дастлаб, меҳрибон ўғил ота билан кўришган каби, самимий ҳол-аҳвол сўрашди. Аммо, бир зум ўтмасдан, майнинг таъсирида ортиқча гердайиб, шилқимлик билан ҳазил-ҳузулга ўтди. Чолнинг майин, кўркамак оқ соколларини тутамлади: «Бу нима? Бундан супурги ясаб, «Алишер супургиси» деб ном қўйсанг бўлмайдами?» Чолнинг буришган юзлари ғазабдан титради. Тўғонбек шовқин солди: «Ҳозир Ҳиротда кимки бир нарса ишласа, албатта, «Алишерий» деб номлайди, тушунасенми, қариб қуюлмаган калла!»

Нурбобо ундан ўзини базўр кутқарди. Қошларини жаҳл ва киноя билан чимирди-да ақлли чолларга хос ишонч билан деди: «Алишер Навойга қарши тилларингни мунча қайрай бердиларинг? У жаноб сенларнинг арпаларингни хом ўрди-ми?» Тўғонбек бир қўли билан чолнинг белини камраб олиб, кичкина болани кўтаргандек, енгил кўтарди: «Кучукбаччадай думалатиб, эзгилар эдим-ку, бироқ ана шу суиургингни ҳурмат қиламен!» — чолни секингина ерга қўйди. Нурбобонинг ранги ўчди, содда кўзларига қайғу тошди. У ўзининг суяк қўлларини Тўғонбекнинг елкасига қўйиб, дард билан ганирди:

– Бек йигит, бу қадар ошиб-тошмоқликнинг не фойдаси бор? Бу дунёнинг завқ-сафосига нодон одам берилади. Қаданинг остига қара, мингларча кўзлар термилади! Сен уларни кўрмайсен, аммо кўнгилнинг кўзи уларни жуда равшан кўради... Биламен, сенинг эс-ҳушинг мансабда, арғумоқда... Биз каби хокисор, ожиз ва нотавонларни кўз учига илмайсен. Бироқ, билиб қўйки, иккимиз бир жойга борамиз, насибамиз бир нарча совуқ тупроқ! Тирикмиз — фарқимиз бор, мен кул, сен улуғ пояли озод йигит. Аммо ер қўйнида иккимиз ён-ёнга ётурмиз. Эҳе, мен не-не подшоҳларни кўрмадим, Шоҳрух Мирзо, Абулқосим Бобир Мирзо, Абусаид Мирзо — ҳаммаси йўлга равона бўлди. Тез кунда мен ҳам борурмен. Шоҳнинг ҳам, кулнинг ҳам сўнгги йўли — бир!

Нурбобо аламдан, меҳнатдан қовжираган, бурушиқ юзида юмалаган кўз ёшларини эски чопоннинг этаги билан артиб, ўз ишига, ёш мевали оғочларнинг тагини чопишга киришди.

– Қария, — деди гердаийб Тўғонбек, — ўгитинг маъноли... Бироқ умр қисқа экан, яшаганингга яраша дунёнинг чангини чиқариб кет!

– Чангда ўзинг бўғилишинг ҳам мумкин! — қарамасдан, астагина деди чол.

Тўғонбек узокда, дарахтлар оралаб келаётган Мажидиддиннинг қорасини пайқаб, у томонга тез-тез одим отди.

– Хўш, яна не гаплар бор? — бир қўли билан олма оғочига суяниб, каловланиб сўради Мажидиддин.

– Хадичабегим бугун оқшом сиз билан сўзлашмоқ истайдилар, — шивирлади Тўғонбек.

Мажидиддиннинг кўзлари катта очилиб, хушёрланиб кетди.

– Ўзлари ша... ша... шахсан айтдиларми? — дудукланди у, — ҳам қаерда кўришамиз?

– Бош канизаклари айтди. Музаффар Мирзонинг янги саройида. — Мажидиддиннинг юзи кулгидан бемаъни ёйилиб кетди. Тўғонбек ер остидан собиқ хўжасига қаради:

– Маликамизга бизни ҳам таниттириб қўюрсиз...

– Сўзнинг равишига қараймиз, иним.

II

Хуфтондан кейин парвоначи шахзоданинг янги саройига келди. Бирон гумон қолдирмаслик учун, у қарши олган мулозимларга, шахзодаларни кўриб, ҳаққига дуо ўқимок ниятида келганини баён қилди. Мулозимлар қўллари билан узоққа ишорат этдилар. Мажидиддин узоқда кечанинг қора кўмирига ёнғин тушгандек, ҳавода юзларча машъалларнинг ловиллаганини кўрди: «О, шахзодам ажойиб ўйин билан машгул эканлар. Нақадар гўзал манзара!» — бошини оғир тебратиб, завқланганини билдирди парвоначи.

– Шахзода ҳар кун янги ўйин, янги томоша ихтиро қилдилар! — машъалларга тикилган ҳолда деди бир мулозим.

Мажидиддин сарой атрофида бир оз айланиб, бош канизак билан учрашишга муваффақ бўлди. Канизак бир неча дақиқадан сўнг қайтиб келиб, қоронғи, кимсасиз йўл билан олиб кетди. Мажидиддин ҳамма даричаларидан ёруғ тушган икки қаватли бинога келди. Зинадан иккинчи қаватга кўтарилди. Иккита қоп-қора чўри хотин ўтирган даҳлиздан ўтиб, жуда серҳашам, гўзал, кичикроқ бир хонага кирди. Тўрдаги очиқ дарича ёнида, қат-қат шоҳи кўрпачаларда, ёстиққа ёнбошлаган аёлга кўзи тушиши билан икки букилиб таъзим қилди. Кейин аёлдан рухсат олиб, яна таъзим билан қуйироқ тиз чўқди. Канизак шамдонлардаги шамларнинг учини тўғрилаб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Ҳадичабегимнинг безаклари, пардози парвоначининг кўзларини беихтиёр тортар эди. У ҳадиксираб, бошини қуйи солишга тиришди.

– Маҳди улё бегимнинг сиҳатлари яхши, муборак кўнгиллари шодми? — мурожаат этди Мажидиддин.

– Тангрига шукур, — узун бармоқлари билан чакка сочларини тузатиб, деди Хадичабегим. — Мен сизни бемаҳал овора қилдим.

– О, маҳди улёнинг ҳузурларига ҳамма оёқ билан келганда, бу қулингиз боши билан юриб келмоқни ўзи учун улуғ бахт ва шараф билур.

Хадичабегим юрт учун кайғурадиган бир малика эканини кўрсатишни севарди. Одати бўйича, мамлакат аҳволи ҳақида сўради. Мажидиддин адолатда ягона бўлган улуғ подшоҳнинг ва Хадичабегим каби оқила маликанинг даврида бутун мамлакатда фаровонлик ҳукмрон эканини тумтароқли сўзлар билан мақтаб кетди ва жойи келганда, бу йўлда ўзининг хизматларини ҳам усталик билан кистириб ўтди. Хадичабегим дам безаклари ва сочлари билан машғул бўлиб, дам даричадан қоронғи, сокин боғчага қараб, паришонлик билан тинглади.

– Сизга кўпроқ эътимод қилганим учун баъзи ишлар хусусида кенгашмоқ истаган эдим, — илтифот ва илиқлик билан деди Хадичабегим.

– Кўрсатган улуғ марҳаматингизга миннатдорчилик билдирмоқ учун бу қулингиз сўз топмоқдан ожиздир!

– Ўғлимиз Музаффар Мирзо ўсиб, тангрига шукурлар бўлсин, кундан-кун эс-ҳушини танимоқда, — ниманидир ўйлаб сукут қилди малика.

– О, Хуросон тожининг бебаҳо гавҳари ёш шаҳзодамизга тангри таоло Хизр умрини, Сулаймон тахтини берсин.

Хадичабегимнинг упа-элик билан товланган юзига бирдан табассум югурди.

– Маълумки, онанинг кўнглида ўз фарзандининг бахтидан ўзга ҳеч қандай қувонч ва роҳат бўлмас, — деди у сохта мулойимлик билан. — Тангри умр берса, Музаффар Мирзо тезда улғаяди. Унинг дилини баланд орзулар тўлдиради, қўшин суришга отланади. Шундай эмасми?

Хадичабегимнинг мақсади парвоначи учун энди жуда равшан бўлган эди. У кулиб, деди:

– Шоҳ боласига юрт ва сипоҳ, дарвеш боласига масжиду хонақоҳ керак!

– Сиздан яширғулик сиримиз йўқ, — деди малика бўялган ингичка қошларини ўйнатиб, — ўғлимнинг иқболи учун шу замондан бошлаб тўғри йўллар ҳозирламоқ даркор. Биламен,

хар қайси шахзоданинг ўз кўнглида орзу-армони бор. Эътиборли одамлардан мураббийлари бор. Бадиуззамон валиаҳд... Улуғ мирзо ҳазратларининг хотирлари бундай андишалардан узоқ: бас, ўғлим учун аёл бошимга ўзим қайғурмасам бўлмас экан... Фикрим равшан бўлгандир сизга? — макрли кўзларини тикди Хадичабегим.

— Офтобдай равшан... Сўзларингиз асли мантиқнинг дурдоналаридирки, маликамнинг нодир ақлу закоси ҳам баланд идрокига гувоҳдир.

— Хўш, нима фикр берурсиз?

— Бу қулингизнинг фикрими? — табассум қилди парвоначи, кейин донишмандона бир тур билан давом этди. — Аввало, шуни айтмоқлигим керакки, маҳд улё бегимнинг раъийларига батамом қўшилурмен. Музаффар Мирзонинг бахти учун ҳозирдан бошлаб тадбирлар кўрмок зарур. Нечунким, тақдирнинг буқаламунликлари бениҳоятдир! Аммо бу хусусда ошиқмок, ҳар кимга сир бермок — тангри кўрсатмасин — ёмон оқибатларга сабаб бўлур. Пинҳон ишламок, ҳар бир қадамни кенгаш билан қўймоқ лозим. Музаффар Мирзонинг теварагидаги бекларнинг, йигитларнинг шахзодага садоқатларидан заррача шубҳа қилинмасин. Тўғонбек каби ғоят иш кўрган, баҳодир йигитлари бор. Яна шундай пухта, чорасоз одамлардан бир нечасини шахзода ўз хизматларига олулар.

— Сиз ўзингиз ҳам шахзодага йўл-йўруқ кўрсатиб турсангиз...

Мажидиддин шундай таклифни кутиб турган эди. Қарсикки қўлдан чиқади. Ваъдага ваъда олмок керак.

— Подшоҳ ҳазратларига мен фақир қандай қул бўлсам, шахзодамга ҳам шу йўсинда қулмен, — деди парвоначи қўлини кўксига қўйиб. — Хоқонимиз назарларида шахзодамнинг эътиборларини ҳар важҳ билан илгари сурурмен. Аммо, ҳақиқатни айтганда, бу йўлда менинг ғайрат ва ҳаракатим давлатдаги вазиятимга, мансабим поясига боғлиқдир...

— Тўғри, айтурсиз, — жавоб берди маънодор илжайиб малика. — Бу жиҳатни ўйлармиз, бундан кейин содиқ одамлар орқали ҳар нав ишлар тўғрисида бир-биримизни огоҳлантириб турсак, яхши бўлар эди. Бошқа сўзим йўқ...

Мажидиддин қуллуқ қилди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Бинафшабоғнинг бир четида, калин дарахтларнинг қуюк, оромбахш кўлкасида Шайх Баҳлул бугунги овқат учун тайёргарлик кўриш билан машғул эди. У, ўз қармоғига берилган юмушчиларга ҳар хил ишлар буюрар, лекин ҳаракатларида эса қандайдир асабийлик, кўзларида қайғу кўланкаси сезилар эди. Нарирокда, ариқ бўйида шолча устида ўтирган Соҳиб Дорони ҳам кўрмагандек, юмушдан кейин сарв оғочига суялиб, хомуш қолди. Ортиқча хушчақчақликни ёқтирмаса ҳам, лекин ҳар вақт сокин ва ювош, кайфияти жойида бўлувчи бу қадрдон мулозимнинг букунги вазияти Соҳиб Дорони таажжублантирди.

– Бунда келинг, иним, бир нафас суханворлик қилайлик, – мурожаат этди Шайх Баҳлулга Соҳиб Доро.

Шайх Баҳлул истамагандай, ялқовланиб ўрнидан турди.

– Ҳолингизда тағайюр кўрамен, ўтиринг, – жой кўрсатди Соҳиб Доро ва давом этди. – Кўнглингизда не андух бўлса, баён этинг.

Шайх Баҳлул шолчанинг бир четига ўтирди-да, бирдан кулимсиради.

– Мавлоно, ишонинг, кўнглимда зарра қадар дард йўк, – деди Шайх Баҳлул, – гарчи бўлганда ҳам, айтмоқлик онкўрлик бўлур эди.

– Онкўрлик? – қизиқиб сўради Соҳиб Доро. – Мир ҳазратлари билан орангизда бирон сўз ўтган деб гумон қилурмен. Энди сўзламоққа мажбурсиз!

– Кароматингиз бағоят тўғри. Оқшом Мир девондан қайтдилар, – кулимсираб гапира бошлади Шайх Баҳлул, – хосхона ичига кирдилар. Бир дақиқадан сўнг мени чақирдилар. Мирнинг номларига келган бир даста мактуб, ариза ва талабномаларни йиғиштириб, хузурларига кирдим. Мир курси устига ишорат қилиб, дедиларки: «Олинг!» Мен, филҳақиқат, довираб қолдим, курси устида шам, довот-қалам ва бир коса сув турур эди. Қай бирини олай! Ноилож сўрадим: «Қайси нимарсани олмоққа буюрдилар?» Бовар қиласизми, Мир ҳазратлари ғазаб билан боқиб: «Баракалло фаҳмингизга! Шунча йил хизматимизда бўлсангиз ҳам, ҳануз тартибни билмайсиз. Сизга белгулидирки, шам сабоҳга қадар қошимда ёнғуси,

довот-қаламнинг зарурлигини изоҳлашга ҳожат йўқ. Демак, бу ерда қай нарса лузумсиз?» дедилар. Мен дарҳол сув тўла косани кўтариб ташқари чиқдим.

Соҳиб Доро тиззасини уриб, завқ билан қаҳ-қаҳлаб кулди.

— Кулги нима? Бу билан фақирнинг жароҳатига яна туз сепурсиз, — ранжиб деди Шайх Баҳлул.

— Астағфирулло! Хўб, зинҳор кулмаймен, яна нелар бўлди? — рўмолчаси билан кўзларини артиб, сўради Соҳиб Доро.

— Ҳаммадан фаже шулки, эрталаб Мир ўзлари узр тиладилар, мен хижолатдан бошимни кўтариб ололмадим. Баҳлул, бундан хотирингиз беҳуда ташвиш тортибдур, — деди Соҳиб Доро. — Мир билан унинг доно мулозими орасида бўлмиш бу воқеа энди бутун Ҳирот, балки Хуросонга тарқалур, ҳар ерда Мир Алишер номи ёд этилса, суҳандонлар ажойиб рангдор услуб билан бу нуқтани ҳам сўзлаб берурлар, мажлис аҳлининг кўнгиллари очилур. Даъвомнинг исботи учун сизга бир мисол келтирурмен: бир вақтлар Мир ҳазратлари Боғи Фигонда бир улуғ зиёфат берган эдилар. Пойтахтнинг бир кўп шуаро ва фузалоси, ақобирлари ҳозир эдилар. Анвои таомлар тортилди, дастурхон йиғиштирилиши билан Мир эшикка чиқиб, қайғадур ғойиб бўлдилар. Мажлис аҳли, суҳбатга Мирнинг вақтлари йўқ, шекилли, деган гумон билан ўринларидан туриб, тарқалиб кетишди. Шул аснода Мир келиб, мендан сўрадилар: «Меҳмонлар қаерда?» Мен изоҳ бердим. Мир ногаҳон ғазабланиб, мендан ранжидилар ва қошларини чимириб, дедилар: «Алишернинг уйи ошпазнинг дўконхонасимидирки, ҳарифлар келиб, ош еб, жўнай берурлар!» Бу нуқтани мен бир икки ёр-дўстга айтган эдим, бовар қилинг, барқ суръати билан Ҳиротнинг қулоғига етибди... Якуббекнинг ҳузуридан келганларнинг ахборотига кўра, бу воқеа у ерда ҳам тиллардан тилларга кўчиб, мажлисларда сўйланармиш ва бисёр-бисёр хурсандчиликларга сабаб бўлурмиш.

— Сўзларингиз ҳақиқат, — деди Шайх Баҳлул. — Шоир ҳақидаги ҳар бир маълумот юртда завқ билан тингланур, лекин... бефаҳм бўлиб ёдланурмен.

— Йўқ, хато қилурсиз, — эътироз этди Соҳиб Доро, — бу воқеани: «Менинг ақл ва фаросатда ягона мулозими бор

экан», деб бошлагайлар ҳар ерда; зероки, халқ Мирга ҳар вақт улуг нодир нимарсаларни раво кўради.

– Алалхусус, эл-улус, — овозини пасайтириб, махфий сўзлагандай, деди Шайх Баҳлул, — ўзгалар орасида шундай зотлар борки, улар шоирдан нуқсон ахтарадилар. Андак нарса сезсалар, фалакнинг тўққизинчи табақасига кўтаришдан лаззатланурлар. Аммо улус бошқа...

– Улус Навоийда ўзининг ягона умидини кўради, — қайд этди Соҳиб Доро.

– Балли, махдум, — давом этди сўзида Шайх Баҳлул, — хабарингиз бўлмай, бултур Мирнинг тишлари оғриб, ёғлиқ боғлаган эдилар. Оз фурсатда бутун Ҳирот аёллари жағлари орқали шоҳи парча ўраб, «Ёғлиқи Алишерий» ном қўйдилар. Шоирнинг тиш оғриғи — аёллар учун ҳусн воситасига айланди!

– Бас, Мирдан нечун ранжидингиз? — табассум қилиб сўради Соҳиб Доро.

– Йўк, мен ўз-ўзимга ранжидим, — юмшалиб, уялгандай ерга қараб гапирди Шайх Баҳлул. — Мир Алишерни айблашга ҳеч йўл билан ҳаққимиз йўқдир. Зеро, ул жанобнинг бошларида туман-туман ишлар борки, тоққа ортилса, тоғ ҳам бардош беролмас эди. Бу шароитда ул жанобнинг кўзлари баъзан ғазаб билан учқунланса, баъзан муомалалари дағалланса, бу асло ажабланурлик ҳол эмас. Бу жиҳатларни камина фаҳмлайди, албатта.

– Махдум, буни аввалдан фаҳхламоқ керак эди. Сиз қошқовоғингизни гўдакона осилтирдингиз, — пичинг билан деди Соҳиб Доро.

– Инсон кўнгли ҳар нав заифликлардан холи эмас эмиш.

Шайх Баҳлул боғ ичидан чиқиб келаётган боғбон билан муомала қилмоқ учун кетди. Соҳиб Доро шолчада ёнбошлади. Ёнгинасидан шарқираб оқиб, гулзорлар бўйлаб, узоқда ҳавонинг илиқ олтинида нафис уйқуга толган сарвзорлар қўйнида кумуш уқа каби товланиб-товланиб ғойиб бўлган сувга телмурди. Севиб ўқийдиган ғазаллар ёдига беихтиёр қуйилиб келди.

*Номаси қўйнимда, баским, изтироб айлар кўнгул,
Ўпкали чиқмоққа гўёким шитоб айлар кўнгул.*

Учинчи мисранинг илк сўзларини бошлар экан, ногаҳон орқага қайрилишга мажбур бўлди: «Ассалому алайкум!» — қўл ковуштирган, бегона, содда бир йигитга кўзларини маънодор қисиб, бир зум тикилди-да, сўнг оёқларини йиғди.

— Не хизмат?

Йигит алланечук қизариб, ерга қаради, сўнг бирдан дадилланиб гапирди:

— Тақсир, мени бу даргоҳга мавлоно Султонмурод юбордилар, у кишини танисангиз керак.

— О, ул жанобни танурмиз, — тасдиқлади Соҳиб Доро. — Не мақсад билан? Менгами ёки Мир ҳазратларингами?

Йигит ички бир қаршилик билан курашгандай, пешонасини қашиб, жавоб берди:

— Шул даргоҳда бирон юмуш топиб берулар, деб юборган эдилар. Навоий ҳазратларига арз қилсак, шояд...

— Ҳожати йўқ, мақсадни англадик, — йигитнинг сўзини кесди Соҳиб Доро. — Бир дақиқа сабр этинг.

Йигит ариқ бўйига чўққайиб, улкан боғнинг жонли ла-тофатидан кўзларини узгуси келмагандай, тикилиб қолди. Соҳиб Доро соқолини қашиб, эринчаклик билан ўрнидан турди. Олманинг шохига илиб қўйган чакмонини шошмасдан кийди, оппоқ катта салласини диққат билан бошига ўраб, йигитга деди:

— Юринг, биз икковлон Инжил ёқасини сайр этиб келайлик. У ерларда бўлганмисиз?

— Таърифини эшитдик-ку, аммо кўрганимиз йўқ.

— Ҳиротки бир оламдир, анинг ичида Навоий янги бир олам барпо қилмоқдалар... Ҳа, кечиргайсиз, отингиз нима? Султонмуроднинг яқинларидан бўлурсиз?..

— Отим Арслонкул. Жаноби мударрис билан танишлигимиз бор...

Инжил бўйига етгач, умумий иншоот сурони ва оломон орасида Арслонкул анқайиб, ўз ҳамроҳини кўздан кочирди, бир қанча вақт у ёқ-бу ёққа термулиб, сўнг катта ишнинг қизгин тўлқинига беихтиёр берилиб, юра кетди. Дарё бўйлаб катта масофада иш гирдоби қайнар эди. Бир неча юз одам терлаган, пишган, хансираган ҳолда муттасил ҳаракатда: юк ташиган араваларнинг гумбураши, туяларнинг аллақандай кайсарлик ва зарда билан бақариши, оғиркарвон филларнинг

хайбатли лапанглаши, ишбошиларнинг кескин кичкиришлари Арслонқулни анча эсанкиратди. У сангтарошларнинг олдида, сеҳрлангандек, беихтиёр тўхтади. Бу ерда усталар мурабба 1 ва мустатил 2 шаклда ҳам турх катталиқда бўлган тошлар устида ҳайратбахш бир кунт ва диққат билан куймаланмакда эдилар. Баъзилар муккайиб, тошларнинг ғадирбудир бетини ойнадай силлиқлаб ярқиратиш билан машғул. Бир гуруҳ усталар силлиқланган, қиррали палахса мрамрларга ажойиб, живир-живир гуллар ясамоқдалар. Усталарнинг асбоблари остида мрамр бетиде аста-аста очилган ўйма гулларнинг жонлилиги Арслонқулни танг қолдирди: «Оламда заргарликдек хуноб иш бўлмас, дердим, буларники яна сермашаққат экан-ку!» деб ўйлар эди йигит.

Аллақайдан филларда катта тошлар ташилиб туради, филбонларнинг ҳайқириғи остида азамат йигитлар юкни тушириб, бурунлари ерга теккундай, букчайиб ташийдилар. Бир томонда оғоч усталари қизғин ишда: пойтеша, болта, арраларнинг садолари ажойиб бир оҳанг билан ҳавода янграйди.

Арслонқул чумолидай тўхтовсиз ўрмалаган одамлар орасида, ҳар томонга аланглаб, ҳар қадамда ҳунар ва санъатнинг мўъжизаларига йўлиқароқ, тентиб кетди-да, солинаётган мадрасанинг пештоқи қаршисида Соҳиб Дорони заррин ёқа тўн кийган, ёшгина олифта йигит билан қизғин суҳбат қилаётганини кўриб, улардан нарироқда тўхтади. Мадрасанинг қудратли, юксак пештоқи устида ишлаётган саллали, қалпоқли усталарнинг дорбоздай чаққонлигига ҳайрон бўлиб тикилди. Уларнинг ичида оппоқ соқолли, букчайган чоллар ҳам бор эди. Бироқ бу чоллар ҳам ҳавозалар устида, кучли, қадами тетик ёшлар сингари, қалтис ҳаракатларни бепарво бажарар эдилар. Кўркам дарвозанинг ёнлари сатҳига, кўча ёқнинг азамат деворларига юзларча наққошлар ёпишиб ишлашади. Куёшда нақшларнинг ранго-ранг олови кўзларни қамаштирарли ёнади, порлайди. Арслонқул бу чуввос ичида тасодифан йўлиқиб қолган Соҳиб Дорони яна йўқотиб қўймаслик учун унинг яқинига бориб турди. Бироқ Соҳиб Доро олифта йигит билан шундай берилиб баҳслашар эдики, Арслонқулни сезмади. Арслонқул уларнинг гапига бир лаҳза кулоқ солиб, кинояли табассум билан юзини терс ўгирди:

«Яна ғазал! Яна муаммо. Ах, Ҳирот, Ҳирот! Қаён боқсанг, шоирни кўрасан. Ҳар ерда — мачитда, мадрасада, бозорда, ошпазхонада — ғазалхонлик ва ғазал жанжали! Шубҳа йўқки, буларнинг иккови ҳам шоир!» — ўйлади ичида Арслонқул.

Ниҳоят, олифта шоир баҳсга тоб бермагандек, Соҳиб Доро билан совуққина хайрлашган ҳамон, Арслонқул бир йўталиб, Соҳиб Доро қаршисига ўтди.

– Тақсир, мен сиздан адашиб, хийла қидирдим, — деди қўл қовуштириб.

– Э, иним, бу ерларда адашмасдан илож йўқ, — деди кулиб Соҳиб Доро. — Қани, мундароқ юринг.

Арслонқул Соҳиб Доро орқасидан юриб, якка дарахт остида ўткир кўзлари билан бир гуруҳ ишчиларнинг ҳар бир ҳаракатини зимдан қамраб турган ўрта ёшли, яғринли бир кишининг олдига келди.

– Саркор, бу инимни сизга топширамен, — Арслонқулни кўрсатиб, деди Соҳиб Доро, — ишлатурсиз ва эл қатори ҳақ тўларсиз.

Саркор атрофга аланглаган кўзларини бир нафастига йигитга қадади.

– Ўмровли йигит кўринасен, аммо дангасалик қилсанг, елкангни қашиб қўямен, у замон ҳолингга вой.

– Қашитмасмиз, оға, — жиддий деди Арслонқул.

– Хўб, белни маҳкам боғла, ишга туш, — саркор юқориға — фишт ташувчилар томонига қўл учи билан ишорат қилди.

Арслонқул бир уюм фиштни орқалаб, унчалик эгилмай, ётиқ хавозада илдам ва шахдам қадам босиб, юқорилар экан, пастдан бир-икки киши бақирди:

– Хай, бўз бола, зўри беҳуда миён мешиканад, аста-аста юр!

Арслонқул саркорнинг ўқрайган кўзидан кўрққан каби, пастдагиларнинг маъқул кенгашини назар-писанд қилмасдан, гарчи юқорилашган сари кўпроқ эгилишга мажбур бўлса ҳам, яна физиллаб кетаверди. Фиштни пештоқда ағдариб, қуш боқиши билан пастга ва атрофга қаради. Қуёш нурларида чўмилган Ҳирот боғларининг зангори уфқларда сингиб йўқолган яшил тўлқинлари йигит кўнглининг дард чигилларини ечгандай, бир дамда у руҳий енгиллик сезди. Унинг очик, қудратли кўкраги бу ерда, баландликда шамолнинг

ёқимли силаши билан қабаргаидай бўлди. Чиқаётганлар билан қуйи тушувчилар орасида ҳеч кимга халақит бермасдан чаққонлик билан пастга югурди яна.

Пешиндан кейин ҳамма иншоотларда иш тўхтади. Одамлар терларини артиб, жомакорларини қоқиб, Инжил бўйлаб, ҳар ер-ҳар ерда катта давра кура бошлашди. Арслонқул Инжилнинг ним лойқа сувларида бет-қўлини ювиб, ўз тўдасига келди, дарахтлар остига солинган бўйрада чордана курди. Чарчаган одамлар аста елпиниб, ўзбекча, форсча, Арслонқул тушунмайдиган яна баъзи тил ва шеваларда аста-секин гаплашар, қирқ-эллик қадам нарида, атрофида одамлар уймалашган, буғлари ҳавога бурқиган катта қозон томонга қараб-қараб қўяр эдилар.

Ковоғи очилмаган саркор даврага бир кўз югуртириб, ошпазга: «Бошланг», деб қичкирди. Дастурхончи чол, киши бошига дастлаб биттадан юмшоқ седанали нон улашди. Кейин гулдор сопол товоқларда мастава тортилди.

Арслонқул, ўз одатича, овқатни деярли ҳаммадан олдин еб битирди-да, ҳамкорлари билан ҳали нон-қатиқ бўлмагани учун, уларни кутмасдан ўрнидан турди.

Ҳамма иншоотларда шовқин-сурон тинди. Ёлғиз шўх болаларгина дам олаётган туялар, филлар атрофида гивирлаб, ҳайвонларга тегажаклик қиладилар. Унда-бунда чет кишилар биноларни томоша қилиб тентирайдилар.

Арслонқул ҳали ишлаган жойига келди. У ёқ-бу ёқни айланиб, ҳавоза бўйича юқори чиққанини ўзи ҳам сезмай қолди. Шундай азамат гумбазни, болалар хоммапиш ясаётгандай, бош қотирмасдан, тараддудланмасдан, ҳай-хуй билан, ишонч билан барпо қилаётган усталарнинг маҳоратига таажжубланди. Сўнг гумбаз атрофига ўрнатилган ҳавоза ёғочига суялиб, узоқларга кўз тикди. Эски мадрасалар, шамдай адил юксалган миноралар, шахзодаларнинг нақшлари ранг-баранг олов билан ёнган гўзал кўшклари, азамат қўрғонларнинг кунгуралари, яшилликлар орасида, диққат билан қараган сари бирин-сирин гавдаланади. Буларнинг кўпларини Арслонқул яқиндан кўрган бўлса ҳам, лекин орадаги масофа уларга аллақандай илиқ ҳусн бағишлаб, яна кўпроқ жוליби диққат қилган эди. Арслонқулнинг кўзларига, ногаҳон, узоқда, сарв ёғочлари билан банд катта соҳа очилди: «Ҳа, бу Боғи Жаҳон

оро эмасми? Нак ўзи... Ана, хиёбонлар», деди ўз-ўзига Арслонкул. Бошини ёғочга тираб, ўзини йўқотган кишидай, узоқ тикилди: «Ким билади, Дилдорим балки шунда яшар. У ҳозир ясаниб-тусаниб, паридай шу хиёбон салқинида кезиб юрар. Подшоҳнинг гарчи юзинчи хотини бўлсаям мени ба-тамом унутиб юборгандир, балки!» Йигитнинг кўкрагини қайғу тўлқини қоплади. У чуқур хўрсинди. Кейин, ўз-ўзини овутомқчи бўлгандай, бирдан куйлади:

*Кўзинг қароси бало,
Нетай, мен унга шайдо!
Арз ҳолимни еткур,
Чамандан эсган сабо!*

*Бориб айтинг, тўрғайлар,
Бу ғариб кимни пойлар?
Мендек куйганчи Мажнун
Шунча йил, шунча ойлар?!*

*Чертма, жўрам, торимни,
Элга ёйма зоримни,
Тушда ҳам кўролмаймаман
Хиротдаги ёримни!*

Арслонкул қалпоғини кўлига олиб, «Кўй-е!..» деб, бирон ишдан умидни кесганлар сингари, кўлини силкиди-да, икки-уч қадам кўйиб, алланечук хижолат билан бирдан тўхтади; қаршисида бир гуруҳ киши унга тикилиб турар эди. Буларнинг ичида бояги усталардан бошқа яна икки-уч нотаниш шахс бор эди. Бу нотанишлардан бири — яхши кийинган, улуғвор, ҳамманинг диққатини ўзига тортган одам — ингичка табассум билан деди:

– Нега кўшиқни бас қилдинг, яхши йигит? Биз яна тингламоқчи эдик. Сўзимиз ҳақиқатми? — усталарга қаради у.

Кўлида катта қоғозга солинган бино тарҳини ушлаб турган қари уста боши билан тасдиқлаб, салмоқлаб сўзлади:

– Балли, дард билан сўйладинг кўшиқни, иним.

– Албатта, биз кўшиқдаги самимий дарднинг чўғи билан завқиб бўлдик. Зотан, кўшиқнинг асли жони кўнгилинг дардидадир, — деди яна халиги одам.

Арслонкул, бундай муомаладан сўнг ўзини тутиб олди-да, кўлини ковуштириб сўзлади:

– Тақсир, камина қулингиз хофиз эмас. Мени уялтирманглар, анчайин, ўзимизча гингиллаб қўямиз баъзида...

– Йўқ, кўшиқни бахузур айтиб ишлайвер, токи ҳамма бахраманд бўлсин, — деди ҳалиги киши.

Арслонкул фишт, тош ташиб чиқаётганларга кўзи тушиб, иш бошланганидан огоҳланди. «Кечиргайсизлар!» деб пастга югурди. Юқорига фишт кўтариб чиққанда, Арслонкул кучли таажжубда қолди: ҳалиги одам қимматбаҳо тўннинг этакларини белига кистириб, енг учларини шимарган ҳолда астойдил ишламоқда — усталарга фишт, ганч узатмоқда эди. Йигит кўз учини қисиб унга тикилди-да, елкасини қисди: «Қатта амалдорларга ўхшайди-ку, аммо феъли бошқача экан. Қани, шу ишлашда бирпас тоб берармикан!»

Арслонкул ҳар гал унга зимдан бир қараб қўяр эди. Аммо унинг ишида сушлашиш эмас, аксинча, терлаган юзида борган сари ишга муҳаббат, қизиқиш сезди. Ниҳоят, Арслонкул чидамади-да, ўзи билан ёнма-ён тушиб борувчи биттасини туртди ва кўли билан юқорига ишорат қилди.

– Ул жаноб ким бўлади? Жуда берилиб ишляпти-да. Ё бизга ўхшаш сарқордан кўрқадими? Хо-хо-хо.

– Вой, гумроҳ, танимайсанми ҳали! — деб қадамини секинлатди у.

– Йўқ, ким?

– Навоий ҳазратлари-ю! Кўпинча келиб, шундай ғайрат билан ишлайдилар.

Арслонкул чўчиб тўхтади: «Навоий!» деди у ўз-ўзига ва орқага қайрилиб, аллақандай тошқин меҳр билан кўзларини юқорига қадади...

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

I

Девоннинг қаторасига солинган зийнатли хоналарининг бири ёнида қурама халқдан анчагина тўпланган эди. Катта, текис, чорбурчак саҳни чол қоровул кунт билан, чанг кўтармасдан сунурадди. Унинг соқоли таралиб

текисланган, лекин ранги кундузнинг машаққатларини хаёл билан бепарво кечириш учун ҳар куни эрталаб «чизе» тарёк истеъмол қилиб, устидан кўпроқ ширинлик егувчи чолларнинг ранги каби, сарғиш, қонсиз эди. У супургининг дастасига суялиб, одамларга ер остидан кўз ташлади. Қандайдир бир танишини кўриб, яқин келди. У таажжубланиб, деди:

– Ҳа, бизнинг даргоҳга бош сукубсан, тинчликми? — сўради чол.

– Дардсиз, галвасиз одам бу ерда нима қилади? Мирга икки оғиз арзи ҳол қилғали келдим.

– Ҳай, ишинг ўнгидан келсин! — Чол бирин-сирин янгидан келаётганларни кўздан кечириб, деди:

– Тавба, Алишер жаноблари бир ҳафтадан буён Чилдухтаронда эдилар, у ерда янги работ бино қилмоқдалар. Ҳиротга букун тунда қайтдилар. Хўш, халойиқни ким огоҳлантирди?

– Эҳтимол, ўзлари тушимизда башорат бергандирлар, — кулиб деди бир дехқон.

– Ажаб эмас... Чунки Навоийнинг дили билан халқнинг дили ҳамиша пайванддир, — деди ишонч билан кўм-кўк қўлли бўёқчи.

Шу вақтда кимдир, бурунаки отгандек, қайта-қайта апшурди.

– Ҳаққаст рост! — бўёқчига қаради чол қоровул ва жиддий деди: — Бу замонда Навоий жанобларидек пок одам ҳаргиз топилмас, — у ишига киришди.

Одамлар ўзаро шивирлашиб, Навоийнинг ишлари, ҳаёти, сифатлари ҳақида сўзлашаркан, амирларга хос жуббавий тиллодўзини кийган шоир ҳовлида пайдо бўлди. Ҳамма қўл қовуштириб таъзим қилди. Навоий халқнинг саломига жавоб қайтариб, тезгина юриб, катта хонага кирди. Одамлар эшик олдини ўраб, киссаларидан, саллалари орасидан қоғозларини қидира бошладилар. Ёндош хоналарнинг биридан ёш, мағрур котиб чиқди-да «Сабр! Сабр!» деди халққа қараб, кейин Навоий кирган хонага қараб юрди.

– Бу кун халқ жуда кўп, — деди ёш котиб салом бергандан кейин, — барчасини қабул қила билурмусиз?

– Англамадим, не демак истайсиз?

– Агар вақтлари мусоида қилмаса, бир қисм халойиққа бошқа кун келмоқни таклиф этсам, деган фикр хотиримга келди.

– Баракалло ғайратингизга! – истехзо билан хитоб қилди Навоий. – Бизда шундай одатни бирон вақт кўрганмидингиз? Ёш котиб кўзларини ерга қадади, бир нафасда ҳам оқарди, ҳам қизарди.

– Сиз ҳали ёш йигитсиз, – деди Навоий энди мулоим, лекин жиддий, – мансаб поясида балки юқорилашурсиз. Шу сўз хотирингизга нақшланиб қолсинки, элга бу йўсинда муомала ва хизмат қилмоқ оқилларнинг иши эмас.

Котиб бошини базўр кўтарди. Узр тилаб, чиқмоқчи бўлди. Навоий уни тўхтатди. Ёрдамчилари етиб келгунча, бу ерда ўтириб, унга қарашмоғини сўради. Котиб бир оз тетикланди. Қуйида, ёзув ашёлари турган пастгина курси олдида тиз чўкди.

Дастлаб жулдур кийимли, кир қалпоғини кўзига қадар туширган, ўрта яшар дала кишиси қўл қовуштириб кирди-да, саловот босиб, довдираб қолди.

– Ўтиринг, муддаонгизни сўйланг, – деди Навоий хушмуомалалик билан.

Дехқон эшик олдида чўққайди, қалпоғини сал кўтарди.

– Бошимга бир фалокат тушиб, Исфизордан келдим... – деди-да, бирдан сўради: – Ҳаммасини айтайми, узун гап?

– Сўйланг, – кулиб жавоб берди Навоий.

– Бисотимда биргина отим бўларди. Ёмон эмас, коримизга яраб турарди. Бир кун, не бўлди-ю, кишлоғимизга бир отлиқ сипоҳи кириб келди. Орқасида хушсурат бир бола... Мен отимни суғориб, ювиб турган эдим. Қаршимда тўхтади. «Отингни эгарлаб бер, манов инимни миндириб олайин, тез орада Ҳиротдан қайтамен, шунда ташлаб кетамен», деди. Мен ялиндим: «Бек йигит, айни иш чоғи, иложи йўқ. Бошқалардан сўраб кўринг, топилмаса, шундай кетаверинг, бу арғумоғингиз билан Дарёйи Шўргача етасиз». «Йўқ, – деди. – Овда юриб, отим кўп уринди. Барча Ҳирот мени танийди. Қозизодаларданмен», – деди. Ҳукуматга от-улов бермоқ эскидан бир таомил. Отни эгарлаб, жилловини унга тутқиздим... хуллас, икки ойдан буён у қозизода қурғурдан дом-дарак йўқ. Ўн кун бурун эшакка миниб, Ҳиротга келдим. Кирмаган кўчам, сўрамаган одамим қолмади. Топиш қайда! Бу етмагандай, яна бир фалокат оёғимдан чалди: уч кун бурун эшагимни ўғирлатиб қўйдим. Маҳкамаларга кирсам, арзимни тингламадилар. Сизга сиғиниб келдим, таксир.

Дехқон оғир хўрсинди. Навоий аста тебранди.

– Биродар, сизга бир бало йўлиқибди, майли, ким бўлмасин, қозизодами, сипоҳими — у бир офат... Бу янглиф овчилар кўп, уларнинг ўзлари овчининг итига арзимайдилар. Исмини билмайсизми?

– Айтди, Тожиддин...

Навоий котибга қараб, Қиличбекни чақиришни буюрди. Кейин кулиб, дехқонга мурожаат этди:

– Отингиз топилур. Чин исмини яширган бўлса, қиёфатини айтурсиз. Аммо эшакни октармоқдан фойда чикмаса керак. Қайси шўразорда, қайси оғилда! Фақат эшакни йўқотганингизни бизга исбот қила оласизми?

– О, наҳотки бу қулингиз ёлғон сўзласа! Карвонсаройда юз киши десангиз ҳам гувоҳликка ўтур.

– У ҳолда эшакнинг баҳосини биз тўлаймиз, — деди Навоий. — Лекин бундан кейин эҳтиёт бўлмоқ керак. Элнинг бир сўзи бор: ўзингга эҳтиёт бўл, кўшнингни ўғри тутма!

Дехқон, Навоийнинг сўзларини ақлга сиғдирмагандай, довдираб қолди.

– Қандай гап? Ким тўлайди? Сиз? Йўқ, жабрини ўзим кўтарай, — қўлини кўксига қўйди у.

Баланд бўйли, кенг яғринли, қирғий бурун йигит — Қиличбек кирди. Навоий бир неча сўзда дехқоннинг муддаосини тушунтирди. Кейин буйруқ йўсинда деди: «Бу дардқашни қониқтирмагунча, ҳаргиз ором олма, жаҳаннам остида бўлса ҳам, у золимни топ ва жазосини бер!»

Қиличбек дехқонни юпантирди:

– У одам бизга отнинг кашқасидай маълум. Юринг биз билан.

Навоий уларни тўхтатди. Эшакнинг баҳосини сўради. Кейин ўзининг хусусий мулозимларига учрашиб, дехқонга пул олиб беришни Қиличбекка юклади. Дехқон шодлик ва ҳаяжон билан тўла, қуллуқ қила-қила чикди.

Аксари дехқон, косиб-ҳунармандлардан иборат бўлган халқ бирин-кетин кираверди. Ҳар кимнинг ўз хурди-ҳолига яраша бир дарди, яраси, машаққати, талаби, даъвоси бор. Навоий ҳар қайсисининг сўзларига бардош билан қулоқ солди. Аризаларини котибга ўқитиб, диққат билан тинглади. Унинг

ўткир фикри чигалларни осон ҳал қилар, чин даъво билан туҳматни, ҳақиқат билан ёлғонни тез айирав эди.

Пешиндан сўнг халқ сийракланди. Навоий бир неча мулозимларни тўплаб, турли ёзув-чизув ишлари билан шуғуллантирди. Амаллари кичик бўлган бу мулозимлар Навоий хузурида тўла қунт билан жиддий ишласалар ҳам, ўзларини сарбаст тутардилар. Донгдор вазир ва шоир иш орасида ҳатто улар билан ҳазилкашлик қилишдан-да тортинмас эди.

Иш охирида шошиб-пишиб мавлоно Алишоҳ кирди. У Ҳиротда энг олдинги чолғучилардан эди.

– Марҳамат килинг, ишларингиз не ҳолда? – дўстона илтифот билан қаршилади Навоий.

– Сояйи давлатингизда кайфимиз чоғ, ишларимиз яхши... – деди мавлоно Алишоҳ. – Фақирнинг кўнглида бир илтимоси борки, хотирларига малол келмаса, айтмоққа ижозат берсалар...

– Айтаверинг, созингиз тинглаган каби, қулоқларимиз сизда, – деди Навоий.

– Жанобларининг илтифотларидан умидимиз шулки, вақф мутасаддиларига буюрсалар, токи улар менга олти ойлик маошимни бирдан бергайлар. – Навоий бир вақтлар у билан илк дафъа учрашганда, унинг мусиқийдаги истеъдодини кадрлаб, унга ўз вақфларидан маош тайинлаган эди.

– Не сабабдан? – сўради кизиқиб Навоий.

– Вақф мулозимларига ҳар ой мурожаат этиб, уларнинг бошларини котирмасам...

Навоий ерга каради, сукут қилди. Сабоғич қаламни китирлатиб, хат ёзаётган мулозимлар бошларини секин кўтариб, дам шоирга, дам мусиқийчига боқардилар. Бирдан Навоийнинг юзига маънодор, кинояли табассум ёйилди.

– Махдум, умримиздан олти кун қолдими, қолмадими – бизга маълум эмас, – деди у нохушлик билан. – Сиз нима сабабдан бундай амонат ҳаётга бу қадар эътиمود қилиб, келгуси олти ойнинг маошини бирдан талаб қиласиз?

– Сиз фармон беринг, мен пулларни олай, – аввалгидай дадил гапирди мавлоно Алишоҳ. – Агар мен ўлиб қолсам, у пулларни кафанимга ва кўммак учун бошқа керакли нарсаларга сарф қилурлар.

– Ўлиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало, деган сиз экансиз-да! — деди Навоий жиддий ва нохуш.

Мулозимлар кулгидан ўзларини тўхтата олмадилар. Муסיқийчи кизариб-бўзариб ерга қаради-да, сўнг ўзи ҳам кулиб юборди.

Навоий ўрnidан турди, мавлоно Алишоҳнинг елкасига қўлини қўйди. Мулойимлик билан деди: «Не қилайликки, сизда катта истеъдод бор. Биз уни ҳурмат қилурмиз. Талабингизни қабул этдик». Муסיқийчи ташаккур этди. Навоий вақф бошлиқларига бир парча қоғоз ёзиб берди.

Шоир уйга қайтмоқ учун ташқарига чиқаркан, Муҳаммад Саид Паҳлавон билан қаршилашди.

– Не мақсад билан? — сўради кўришаркан, Навоий.

– Боғи Сафидда шуаро мажлиси бор. Ҳамманинг кўзи йўлингизда. Ўзга андишалари бўлмаса, бир кириб ўтсалар, умумни қувонтирурлар.

– Модомики, сиз келибсиз, эътирозга ўрин қолмайдир.

Шоир билан Паҳлавонни эшикда навкарлар отга миндирдилар. Ҳар вақтдаги каби турли оломоннинг шовқин-сурони билан қайнаган Чорсудан ва Ҳиротнинг катта бозорларидан бўлган Бозори мулкдан ўтиб, гишт билан тўшалган катта йўл бўйлаб бир чақирим қадар йўл босгач, баланд деворлари орқали Боғи Сафиднинг қалин дарахтзорлари кўринди.

Навоийни мавлоно Ҳофиз Ёрий, Шайхим Суҳайлий, Хилолий, Осифий бошлиқ бир гуруҳ шоирлар эшикда кутиб олдилар. Учлари бир-бирларига чалкашиб кетган азамат дарахтларнинг яшил деворлари бўйлаб бораркан, ҳар ерда гуруҳ-гуруҳ шоирлар дуч келиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Ўнлаб янги ғазаллар, қитъалар эшитди. Катта супрага ўтирган ҳамон асарлар ўқиб беришни шоирлардин илтимос қилди.

Бу ерда, қалин дарахтларнинг кўлапкасида, супаларда юздан ортиқ шоир тўпланган эди. Ораларида мавлоно Гадоий каби ғоят кекса, серсавлат чоллар, ҳали соқол-мийиқлари сабз урмаган ўспиринлар ҳам бор. Шоирлар орасида катта мансабдорлар бўлганидек, таҳсил кўраётган фақир талабалар ҳам бирон касб-ҳунар билан — мисгарлик, жомадўзлик, киссадўзлик, кулоллик ёки мавлоно Тоҳирий сингари кавшдўзлик билан машғул бўлувчилар ҳам анчагина. Бу ерда катта истеъдоди, илми, шухрати даражасида камтар, олижа-

ноб шоирлар бўлганидек, Фирдавсий, Низомийларни назар-
нисанд қилмайдиган ифрот мактанчоқлар ҳам бор. Бу ерда
мавлоно Симий сингари бир кунда минг байт айтиб, уни чи-
ройли кўчирадиган ажойиб эпчил ва тез тўқувчи шоирлар
бор; бу ерда ҳаддан ташқари мутолаа орқасида ақли айни-
ганлар бўлганидек, бениҳоят ичкилик юзидан барбод бўлиб,
мавлоно Муҳаммад каби бош яланг, оёқ яланг тентировчилар
ҳам бор.

Аксари шундай йиғилишларда қасидачилар, ғазалчилар,
муаммо устодлари ўз асарларини ёки ўзгаларнинг янги асар-
ларини ўқишар, баҳслашар эдилар. Баъзи бахтиёр шоирлар
бениҳоят мадҳ-санога сазовор бўлар, баъзилар ер қаърига ки-
рар эди. Бу ерда дўстлар бир-бирларини мактаркан, хаёллар
муболағанинг қанотларида учади. Душманлар бир-бирларини
ҳажв қилганда, сўзнинг заҳарини аямайдилар. Бу ерда шоир-
лар бир-бирларига ғазаллар, ҳатто бутун-бутун девонлар ҳада
қилишади. Яхши бир ғазал ва моҳирлик билан ишланган бир
муаммо ёки янги бир ранг ва жилва билан безанган бир байт
қўлдин-қўлга ўтади, ёд олинади, кўчирилиб, саллаларнинг
учига кистирилади.

Асарларининг Навоийга мақбул бўлишига ишонган шо-
ирлар дадиллик билан, ҳатто очик ғурур билан арузнинг
муסיкийсини жаранглатиб ўқир эдилар. Аксар ғазаллар, сох-
та безаклар каби, ташқи порлоқлик билан кўзни оларди.

Шунча шоирлардан наҳотки биронтасининг созида она
тили янграмаса! Аксарият шоирларнинг шеър ипига дур ва
гавҳар деб терганлари Навоий учун мунчоқдай қийматсиз,
илон пўстидай совуқ ялтироқли кўринар эди: «Бизнинг ис-
теъдодли мирзоларимиз энг ўнғай йўлни танлаганлар. Озги-
на машаққат чексалар эди ўз тилларида қанча соф, асл сўз
гавҳарларини топган бўлур эдилар», ўйлади ичида Навоий.

Навоийнинг фикрини билиш учун баъзи шоирлар ғазал-
ларини, шогирд ўз устодига биринчи қалам машқини тақдим
этган каби, камтарона узатдилар. Навоий фикрларини
кўзларига тўплаган каби, диққат билан ўқиб чикди. Унинг
учун шеърда ҳаммадан аввал хос ва чуқур маъно, хос хаёл,
хос ранг асосий мезонлардан эди. Лекин ҳозир ўқиган ва эшит-
ган шеърларида энг оз кўринган нарса ҳам шулар эди. У бир
ғазалда қофия хатосига ишорат этди. Бунга шоирлар сўзсиз

қўшилдилар. Бошқа бир ғазалда ўхшатишнинг ғайритабиий-лигини кўрсатди. Бироқ бу танқид бошқаларга унчалик ҳақли кўринмади. Хатто баъзилар бу ўхшатишни фавқулодда рангли ва зийнатли тондилар. Навоий ола чалноқ офтобдан нарироқ сурилди, қўли билан елпиниб, кулимсиради-да, қалам ва сиёҳдон беришларини илтимос қилди. Шоирлар чуқур марок билан Навоийга қараб, сукут этдилар. Диққат қилган киши баъзи бир гердайган шоирларнинг юзида киноянинг жуда ингичка изларини сеза олар эди. Навоий сабоғич қаламни бир марга сиёҳга ботириб, қоғоз устида бир лаҳза юргизди-да, ғазални шоирга узатди. Шоир олдин ичида ўқиди, кейин ялт этиб, атрофдагиларга қаради-да, баланд овоз билан ўқиди. Қоғозни чўзилган қўлларнинг бирига тутқизиб, ҳаяжон билан Навоийга мурожаат қилди:

– Камина шундай ўйлайдики, менинг ташбиҳимда бир куртак бор экан. Сиз жанобнинг нафасингиз, баҳор шабадасидай, ундан бир ғунча очтирди ҳам унинг гул косасини ранг ва нур билан тўлдирди...

Қоғоз қўлдан-қўлга ўтди. Қани ким эътироз қила олади! Супанинг нариги бурчида ўтирган бир кекса шоир қоғозни кўзларига яқин тутиб, ёнидаги ўспирин шоирга берди ва бошини унга мойил қилиб пичирлади:

– Алишер Навоий сеҳрли қалами билан бир туртиб, кавакдан жонли кўз ясайди!

– Кўплар чақин тошдан учкун чиқаролмаганда, бу туркийгўй яхдан аланга ҳосил қилади, — жавоб берди ўспирин назокат билан.

Ногоҳ дарахтлар орасида, — май билан кайфи чоғ бир тўда шўх улфатлар ўтирган жойдан — мусикий садолари оқди. Най, чанг, уднинг сеҳрли оҳангига ҳофизлар мавлоно Лутфийнинг ғазали билан жўр бўларкан, Навоий бошини қуйи солди, кўзлари завқдан аста юмилди, мавлоно Лутфий қандай гўзал! Ғазалдан саҳройи тилнинг содда латофати, куюқ, тоза ранглари, сийқаланмаган маънолари юракка чўғдай ёпиша қолади!

Мусикийнинг сўнг мавжлари куюқ яшиллик кўйнида секингина титраб, тина бошларкан, Навоий бошини кўтарди. Бошқа жойда, ўзи танҳо бўлса эди: «Муғанний, кел, черт, туркона соз!» деб қичқирди балки.

Бошқа супада бир тўда шоирлар давра қуриб, мавлоно Хусравийнинг газалларини тинглар эдилар. Навоий келиб, одамлар орқасидан тинглай бошлади. Мавлоно Хусравийнинг кўзлари заиф эди. У кўхтадаги қоғозга қарамасдан, ёддан ўқимокда эди. Ҳазал ҳам шаклан, ҳам мазмунан эски андозаларнинг намунаси. Кўзи занф шоир бошқа маснавийни бошлади. Илк мисра «гузор» деган сўз билан битди. Иккинчи мисрага ўтганда, Навоий юзаки шеърнинг услуб ва маъноси-га кириб, кофияни — «хазор»ни айтиб қўйди, «рой» сўзига «куной»ни кофия келтирди. Қизиқиб ўқиётган мавлоно Хусравий найқамади. Одамлар пик-пик қулиб, Навоийга карашди. Навоий табассум билан «жим!» дегандек лабини қисди. «Сипоҳи буд»га «бамоҳий буд»ни, «саф баста»га «тараф баста»ни, «ҳар саф»га «бар каф»ни кофия қилди. Ниҳоят, мавлоно Хусравий бирдан ўқишдан тўхтади. Қисик кўзларини хайрат билан атрофга югуртди: «Ким бу?» деди у асабийланиб. Шоирлар қулиб: «Бу одамни танурмусиз, кўрганмусиз?» деб сўрашди.

— Хайр, танаймаймен, — деди аланглаб мавлоно Хусравий, — аммо фақирнинг хотиридадирки, бир вақт мен Пул Палонда ғазал ўқиганимда ҳам шул киши айни йўсинда ҳамма кофияларни олдиндан айтиб берган эди!

Шоирлар бирдан қаттиқ қулиб юборишди. Навоий ҳам узоқ қулиб. Сўнгра мавлоно Хусравийнинг ёнига ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашди. Ҳазилдан ҳар иккиси хурсанд бўлишган эди. Мавлоно Хусравий ўз маснавийсини ўқиб битирди-да, Навоийнинг фикрини сўради. Навоий унинг баъзи мисраларини мақтаб, шоирнинг кўнглини кўтаришга тиришди.

Бу ерда хали шеър оламига танилмаган бир неча ўспирин шоирлар ўзларини таништирдилар. Навоий даставвал уларнинг маълумотлари билан қизиксинди. Муסיқийдан беҳабар бўлганлари учун баъзиларига тил тегизди. Таҳсил кўраётган фақир шоирлар билан хусусий равишда, айри-айри сўзлашиб, уларга моддий ёрдам беришни ваъда қилди. Навоий шоирлар билан хайрлашиб, Паҳлавон Муҳаммад Саид билан бирга ташқарига юрди. Орқадан тўрт нафар толиби илм шоирга етишиб, ҳар қайсилари айри-айри, ариза йўсинлик қоғоз тақдим этдилар. Кўзларининг ифодасидан, кийим-бошларидан хатнинг мазмунини билиб олди ва қоғозларни кассага со-

либ, деди: «Эрта ё бириси кун бизнинг қошимизга марҳамат қилинганлар!»

Кечга яқин саройдан киши келиб, подшоҳ йўқлаганини билдирди.

Учлари гуруб алангаси билан олтинланган сарвзорлар орасида шоир ва Паҳлавон, боғнинг кечки латофатини томоша қилиб, аста, жим боришар эди. Чиройли қафасларда кумрилар мунгли-мунгли хуҳулар, эркин қушлар дарахтларнинг куюқ яшили ичидан жонли найларни тинликка қуярди. Катта ҳовузлардаги сувларда қўланкалар ва шуълалар жим-жим ўйнашади, гоҳ қўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуълаларни қўланкалар ютади. Қирғоқдаги бахмал гуллар, ўз ҳуснларини яхши томоша қилмоқчидай, кўркам, сергул новдаларини ҳовуз ойнасига эгганлар. Боғи Жаҳон оро — шоирлар шеърларда тараннум этган гўзал боғ!

Улар бош қасрнинг олдидаги катта гулзорга етган вақтда узоқдан, боғнинг нариги бурчидан бир гала кабутарлар ҳавога кўтарилди. Навоий тўхтаб, Паҳлавонга табассум қилди: Ажаб машғулот: Муҳаммад Саид қудратли қўлларини белига қўйиб, бақувват калласини орқага бир оз ташлаб, кўкка қаради-да, кулди: «Тарки одат — амри маҳол, дейдилар-ку». Бир нафасда бирин-кетин яна тўрт гала ҳавога парвоз қилди. Ҳар галада юзларча кабутар... Кун бўйи қамоқда ётиб, дилгир бўлган ўйинчи қушлар самонинг бепоён саҳнида шўх-шўх рақс эта бошладилар.

Подшоҳ ҳозир кабутарбозлик билан машғул бўлгани учун улар катта хиёбон ичига кириб, аста кезишаркан, қарши ёқдан Бадиуззамон тўрт-беш яшар ўғли Мўмин Мирзони етаклаб чиқиб келди. Ҳар вақтдаги каби нозик кийинган, чиройли, хушмуомала Бадиуззамон ўғлининг қўлини қўйиб юбориб, Навоийга таъзим қилди. Паҳлавонга ҳам илтифот кўрсатди. Навоий, ёш, отасидек яхши кийинган, чиройли, туйғун кўзли Мўмин Мирзонинг бошини силади ва гўдакларга ёқадиган оҳангда у билан у-бу тўғрисида сўзламоққа киришди. Кейин Бадиуззамоннинг кайфи, машғулоти ҳақида сўради. Хиёбонда аста юришди. Мўмин Мирзо гулдор этиги билан олдинда пилдираб чопарди. Мана, у кўк шоҳи тўни устидан елкасига осилган ўйинчоқ кумуш ёйни осонгина чиқарди. Бобосининг дам пастланиб, дам баландланиб, юксак дарахтларнинг уч-

ларига бир зум қўниб, яна самога кескин канот қоққан кабутарларига ёйни мерганларча тортиб ўқталди. Катталар кўз учлари билан бир-бирларига бир лаҳза бокиб, маънодор илжайишди.

– Бизга юборган китобларингизни олдик, – деди Навоийга Бадиуззамон. – Илтифотингиз учун ташаккур. Сизнинг ашъорингиз ва Жомий ҳазратларининг асарлари мутолаасидан кўнглимиз сафога тўлди.

– Инсон руҳи учун ҳақиқий завқ мутолаадир, – деди Навоий қизиқиб. – Аммо ёлғиз ашъор ўқимок кифоя қилмас. Тарих! Тарихларни кўздан кечирмадингизми?

– Кўнгили ашъорга кўпроқ мойил бўлди. Фурсат бўлса, тарихни ҳам бошлағумдир, – жавоб берди Бадиуззамон.

– Мен сизга тарихга оид китобларни қасддан кўп юборган эдим. Балки хабарингиз бордир, отангиз подшоҳ ҳазратларига ҳам ҳамма вақт тарих ўқимоқни тавсия қиламен. Давлатнинг бутун масъулияти сизларнинг зиммангиздадир. Ободонлик ёки инкироз сизларнинг тадбир ва ҳаракатингизга боғлиқдир. Шунинг учун сиз тарих ойнасига қараб турмоғингиз керак. Қайси даврларда қайси сабаблар билан юртлар обод бўлган, эллар шод-хуррамлик кўрган ҳам қайси замонларда ва не сабаблардан мамлакатлар ҳалок бўлган – буларни ўрганмоқ даркор. Ақл ва адолатнинг ёруғ кундузини, зулм ва жаҳолатнинг қора туини ҳеч бир илм тарих каби равшан кўрсата олмаган. Улуғ бобонгиз Темурхон тарихни шундай яхши билур эканларки, у замоннинг ибн Холдун каби энг пешқадам муаррихларини ҳайратда қолдирганлари тўғрисида маълумотлар бор.

Умуман, илмларнинг, хусусан тарихнинг фойдаси ҳақида ёшлиқдан бошлаб Навоийнинг насихатларини кўп марта эшитган Бадиуззамон диққат билан тинглади, тарихга қизиқишини назокат билан сўзлади. Паҳлавон Муҳаммад Саид Темурнинг олимлар билан баъзи масалаларда тортишганлиги тўғрисида латифа йўсинли бир-икки қизиқ воқеани айтди.

Ҳавода сўнг шуълалар сўнар, кўлкалар қуюқлашаркан, улар қасрга киришди. Катта залда беклар, вазирлар ҳам ўзга улуғ мансабдорлардан иборат қалин гуруҳ ўтирар эди. Бадиуззамон ўғли билан юқорига ўтиб, подшоҳга хос ўриннинг ўнг ёғида ўтирди. Навоий қуйироққа, Муҳаммад Саид билан ён-ёнга тиз чўкди. Бу ерда, афтидан, ҳаммани ўз оғзига қаратган

парвоначи Мажидиддин энди бирдан сукут этмоққа мажбур бўлдики, бу ҳол унинг юзида асабий бир нотинчлик уйғотган эди. Вазирона улугвор, серсавлат, серҳашам ва айёр Низомулмулк буни пайқади. Бўялгандай қора, кўркам соқолига табассум югурди. У беклар ўртасида ва умуман сарой доирасида рўй берадиган фитналарни миридан-сиригача билиб борар, ҳозирча ҳар йўл билан ўзини подшоҳга яхши кўрсатишга ва курашувчи гуруҳлардан энг кучлисига таянишга тиришар эди.

– Жаноблари фойдали сўз бошлаган эдилар, — деди у Мажидиддинга, ўзини ғафлатга солиб, — давом эттирсалар, яхши бўларди. Чунки Алишер Навоий ҳазратларига ҳам алоқадор сўз эди.

Баъзи мансабдорлар, ҳожати йўқ, дегандай парвоначига имо қилишди. Амир Мўғулнинг қош-қовоғи солинди, Низомулмулкка ер остидан ўқрайди. Парвоначи эса Бадиуззамон хузурда баҳс очишни истамас эди. Бирок, Низомулмулкни ўзининг ашаддий душманларидан, деб билганидан, унинг сўзи жиззаки парвоначининг китиқ пастига ўткир ништардек тегди. Титроғини яширолмасдан, Низомулмулкка мурожаат этди:

– Музокарага ўрин борми? Масала ҳар бир ақли салим соҳибига ғоят равшандир.

– Каминага алоқадор сўз бўлса, эшитмоқни орзу қилар эдим, — деди Навоий сокин ва жиддий ҳам сўзлашга кистагандай парвоначига тикилди.

Мажидиддин ўнғайсизланди. Кўзлари тараддуд билан жовдиради. Димикқандай елпиниб, даричага мойил бўлди. Кейин ранги ўчиб, титраб гапирди.

– Подшоҳ аъзам ҳазратларининг давлатлари ва адолатлари соясида навкарларининг маошлари ҳеч бир даврда миш кўринмаган даражада юқори бўлиши лозим эди.

Афсуски, уларнинг шикоят садолари, кундан-кун авжга минмоқдадир. Албатта, бу хусусни сизнинг доно кўзларингиз биздан кўра минг қатла яхшироқ кўра олур. Лекин адолат тўғрисида гап кўпайган бир замонда бечора навкарлар жабр кўрмасинлар, деймиз.

Навоийнинг кўзлари кинояли маъно билан қисилди. Текис соқол ва мийиқлари ҳам аллақандай истехзоли табассум билан қимирлаб кетди.

– Давлат учун кўшиннинг не даражада керакли эканини биз ҳам билурмиз, – мажлисга қараб гапирди Навоий. – Ўз кўшинига ота сингари ғамхўрлик қилмаган ҳар бир подшоҳ, гарчи у қаҳрамонлик майдонида Рустам бўлсин, охирида пуншаймон бўлур. Шунинг учун кўшин аҳволдан даставвал ўз бошлиқлари ҳамиша огоҳ бўлиб, уларни керакли анжом билан таъмин қилмоқлари зарурдир. Аммо, навкарлар ҳам бу илтифотга ярашгудай, давлатга садоқатли бўлишлари шарт. Афсус, минг афсуски, навкарларнинг аксари яшнаган экинзорларни қуритувчи чигирткага айланганларки, бу қабих ҳаракатларга адолатли давлатда асло йўл кўйилмас.

– Хазинадан етарлик олтин, кумуш олмагандан кейин уларнинг қўллари ноилож эл молига узатилур! – ясама кучончаклик билан деди Мажидиддин.

– Эл молига узатилган қўлларни кесмоқ керак, – қатъий ва кескин сўзлади Навоий. – Агар навкарлар, амалдорлар чигирткага айлансалар, тез кунда эл гадой тўрбасини бўйнига осур, бир мисқол кумушсиз хазинада сичқонлар базм қурур.

– Шикоятларга бир нав жавоб бермоқ керакми, йўқми? – пунғиллади Амир Мўғул.

– «Тўқлик – шўхлик», дегани бир гап бор, – деди Навоий ўз ҳақиқатига ишонган товуш билан. – Баъзан ортиқча тўқлик ва бекорчилик янги орзулар, ҳаваслар туғдирур. Сиз йигитларингизга кенгаш берингки, улар ифрот май ичмасинлар, айш-ишратга ифрот шўнғимасинлар. Хитойи шоҳидан тўн киймаса, кўнгли ранжийдиган навкарлардан давлат не хизматни умид қила олур? Йигитларнинг вазифаси жанг ишида маҳорат касб этмоқ, ҳалол ва мардона яшамоқдирки, буни хануз кўрмадик.

Амир Мўғул қизариб, ерга қаради. Унинг лаб-лунжи жуда бемаъни осилган эди. Мажидиддин оқариб кетди, унинг ўсик қошлари асабий чимирилди. Навоий гапирганда, у Бадиуззамонга зимдан кўз югуртириб, шахзоданинг юзида шоирнинг фикрини маъқуллаган бир маъно сезган эди, бу нарса унинг тилини кесди. Орадаги оғир жимликни Валибек бузди. У барча беклар ва аскар бошлиқлари ичида вазифасига садоқатли, содда кўнгиллиги билан айрилиб турарди. У ўз йигитларига яхши қарар, ҳамиша улар билан бирга яшар, бир қозондан овқатланар эди. Баджаҳл, тўғрисиўз Валибек, одати бўйича, кескин ва кучаниб гапирди:

– Оталаримиз тўғри сўзга жонларини бағишлар эканлар. Не сабабдандир, замонамизда қадимнинг бу ҳўб одатига оз риюя қилурлар. Шунинг сингари, йигитларимиз ҳам қадимнинг шонли баҳодирларидан намуна олмоққа интилмайдилар. Менинг назаримда, Алишер жаноблари гарчи арбоби жангдан бўлмасалар ҳам, бу томонни яхши мулоҳаза қилурлар – йигитлардан йигитлик талаб этурлар. Алишер жанобларининг тадбирлари орқасида йигитлар ҳеч нимадан мухтожлик сезмайдилар. Шунинг учун бу тўғрида бўлган мубоҳасаларнинг асли сабабига, тўғриси, фаҳмим етмай қолди.

Валибекдан кейин вазир Хўжа Афзал сўзлаб, Мажидиддинни узиб-узиб олди. Парвоначи энди тилёғламаликка кўчди. У кўлини кўксига кўйиб, Алишер Навоийнинг бу соҳадаги ғайрат ва ҳиммати яна ҳам самаралироқ бўлмоғини орзу қилганлиги ҳақида гапирди.

Янги таъинланган эшик оғаси Бобоали подшоҳнинг келаётганини ишорат этгач, ҳамма ўрнидан турди. Хусайн Бойқаро дадил ва мағрур юриб кириб, тўрдаги қалин зарбоф тўшакларга ўтирди. Унинг орқасидан бир неча беклари ва хос йигитлари билан ўн икки яшар шахзода – суюкли ўғил Музаффар Мирзо лалайибгина кирди-да, отасининг сўл ёғида ўтирди. Шу аснода диққат билан қараган киши Бадиуззамоннинг юзида аллақандай ҳиснинг кўлкаси бир зумгина жил-валанганини сеза олар эди. Хусайн Бойқаро – ширакайф. Бекларга одатдагича илтифот этди. Аммо Алишер Навоий билан муомаласи илиқ, самимий бўлди. Шоирнинг расмий вазифалари ҳақидагина эмас, хусусий ишлари тўғрисида ҳам сўзлашди. Мажидиддин билан Амир Мўғулнинг кўзлари маънодор учрашишди. Низомулмулк донишмандларча бир тур ва савлат билан йўталиб кўйди. Навоийга кўрсатилган илтифот баъзи бекларга ҳам подшоҳнинг бир кўп муқаррибларига да ёкинқирамаган эди. Сарой аҳлининг, мансабдорларнинг руҳини чуқур синаган Навоий анча сиқилди.

Хусайн Бойқаро набираси Мўмин Мирзони тиззасига олди. Пешонасидан енгилгина ўпди. Боланинг мўъжаз кумуш ёйини, белида камарга тақилган ўйинчоқ ханжарчасини томоша қилди, уни сўзга солишга тиришди. Бола яна отаси Бадиуззамон олдига келиб, ақлли кўзларини мажлисга жавдиратиб, жим ўтирди.

Хусайн Бойқаро Муҳаммад Саид Паҳлавондан келажакдаги катта қурашларга тайёрлик тўғрисида сўради. Чет ўлкалардан келувчи паҳлавонлар олдида юзи шувут бўлмаслик учун Ҳирот зўрларини ҳозирдан бошлаб машқ қилдириш кераклигини таъкидлади. Маст қилинган фил билан курашган Молон паҳлавоннинг ажойиб қувватини мажлисдагиларга шавқ билан таърифлаб берди. Кейин Ҳиротга келаятган мисрлик машҳур кимёгарни қандай кутиб олиш кераклиги ҳақида баъзи кишиларга кенгаш берди, мисдан олтин ясамоқ мумкинлигига ишонганини, кимёгар олимнинг сирли тажрибаларини ўзи мушоҳада қилаёганини сўзлади. Бу мавзу устидда одамлар бир-бирлари билан қизиқиб музокара қилдилар. Ниҳоят, Хусайн Бойқаро ўз кутубхонасининг бошлиғини — доруғаи кутубхонаи ҳумоюнни талаб қилиб, янги китобларни келтиришни буюрди. Кутубхона бошлиғи Дарвешали даста-даста китобларни қўлтиқлаб келтириб, унинг ёнига тахлади. Хусайн Бойқаро кундузи бир марта кўздан кечирган китобларни бир-бир олиб, мажлисдагиларга узатди. Турли қалинликда, бир-биридан гўзал, нафис китобларда машҳаддан келган машҳур хаттот Султонали, рассом Бехзод, мукова устаси — мавлоно Шералининг мўъжизали санъати ажойиб, порлоқ, жуда нодир равишда тажассумланган эди. Олтин ва кумуш мўл ишлатилган бу китобларнинг ҳар бир саҳифаси ҳар қанча олтинга арзир эди. Булар уч мўъжиза — муковачи, рассом ва хаттот санъатининг мўъжизаларидан бириккан ажойиб, нодир ижод асарлари эди. Гўзал китобларни кўп кўрган ва ўзи ҳам қимматбаҳо асарлар хазинасига эга бўлган Навоий бу мукамал санъат қаршисида ҳайратда қолди. Ўзи тарбия қилган санъаткорларнинг бу даража маҳорат касб этганига йиғлагундай ичдан суюнди. Ҳатто ингичка санъатларга қизиқсинмаган, уларга чиройли, лекин кераксиз безак, деб қараган баъзи жанг арбоблари ҳам чуқур қизиқсиниш билан томоша қилдилар. Майин саҳифаларни дағал бармоқлари билан жуда авайлаб варақладилар. Ҳамма Бехзод ва Султоналининг ҳаёти ва шахсиятлари билан қизиқа бошлади. Музаффар Мирзонинг беклари ва ўқтам йиғитлари билан бирга келиб, ҳали кабуатархона олдида подшоҳга илк марта кўриниш берган Тўғонбек ҳозир улуғлар қаторида мажлисда чордана

қурган эди. У ҳам бир китобга узоқдан кўз ташлаб, гапириб кўйди: «Қўлинг дард кўрмагур, обдон ғалати иш ясабди!»

Китоблар кўриқдан ўтгач, Ҳусайн Бойқаро аҳли мажлисни зиёфатга таклиф этди.

Боғ ўртасида, ёзлик ўлтиришлар учун хос бўлган, атрофи очик кўшқда катта зиёфат бошланди. Таомлари, шароблари, чолғучилари, ҳофизлари, раққослари ва сурон-хангомалари билан бу базм одатдагидан кўп фарқ қилар эди. Мана, шеър айтув бошланди. Шонр қўлга қадаҳни олиб, мажлис ўртасида шу онда янги нарса тўқиши керак. Илҳомининг кучига яраша тақдирланади. Ё даҳшатли сукутдан ўтира қолади ёки олқишларга сазовор бўлиб, кўкси қабаради. Мана, кутмаган вақтда, Муҳаммад Саид ўрнидан туришга мажбур. У хийла маст. Унинг гавдаси олдида ҳар қандай довийгит, азамат эман оғочининг ёнида ўсган кичкина дарахтдай, кўримсиз бўлиб қоларди. Ҳовзи Моҳиённинг катта майдонида етти иқлимнинг паҳлавонлари билан кураш тушиб, орқаси ерга тегмаган ва ажойиб истеъдодли бу одам бир он қизариб, тараддудландида, аланга билан тўлгандек ёнган қадаҳни кудратли қўлида баланд кўтариб, подшоҳ томонга қаради ва жимликда овози кучли гуруллади:

*Гуфтамаш дар олами ишқи ту кори ман ғам аст,
Гуфт: хандон зери лаб ғам нест — кори олам аст!*

Паҳлавон қадаҳни сипқораркан, мажлис аҳли сурон билан уни табриклади. Бирдан сурон тинди. Ҳусайн Бойқаро ганирди:

– Паҳлавони оламга минг олтин инъом қилдик. Буюринг, кўлимиз сизга интизор!

Муҳаммад Саид подшоҳнинг қўлидан қадаҳни олиб, унинг соғлиғига ичди. Ўлтириш яна хушчақчақ давом этди. Навоий ўз дўсти Муҳаммад Саидга ёнидан жой бериб, унинг ғалаба-сини қизғин табриклади.

Базм авжига миниб, маст қийқириқлар кучайганда, Навоий чарчаганликни баҳона қилиб, мажлисни тарк этди. Эшикда кутган икки навқари билан уйга жўнади.

¹ *Таржимаси:* «Мен унга сенинг ишқинг оламида менинг ишим ғамдан иборатдир, дедим. У эса мийиғида кулиб, ҳам эмас, олам ишидир, деди».

Ёруғ ойдин, шамолсиз илиқ кеча. Ҳирот ухлайди. Унда-мунда маст қийқириқлар ва посбонларнинг яримта-юримта овозлари эшитилиб қолади, унда-мунда ховлилардан жафокаш аёлларнинг чигириқ ва чархларининг якнасақ садолари тунги жимжитликда мунг билан учади. Томлари, деворлари хароб, қинғир, ўнқир-чўнқир кўчага — ҳунармандлар маҳалласига қайрилиш билан олдинроқда кетаётган Навоийнинг оти кулоқларини чимириб, четланиб тисланди, ўн қадамча нарида узала тушиб, одам гавдаси тупроққа қоришиб ётар эди. Навкарлардан бири чаққонлик билан отдан ерга тушди, жиловни шеригига тутқизди-да, гавда устига эгилиб қаради.

— Пичокланибди. Вой-бўй, ҳамма ёғи қон, — деди навкар.

Навоий отдан тушмакка ҳаракат қиларкан, навкар уни тўхтатди:

— Бехуда овора бўлмагиз, тақсир. Жон асари йўқ, — гавдани авайлаб четга суриб, давом этди сўзида навкар. — Таннийман бу бечорани...

— Ким? — сўради Навоий ҳаяжонланиб.

— Мир Ҳалим бўзчининг қизи. Ажаб хушрўй эди, — жавоб берди ачиниб навкар.

— Булбулдай овози бор эди, чолғуда ҳам моҳир, — бошини тебратиб деди иккинчи навкар.

Навоий девор остида тупроққа чўзилган жасаддан кўзларини узмай, хўрсиниб сўради:

— Бу фожиа кимдан рўй беришини эҳтимол қилурсиз?

Навкар бармоқларига теккан қонни ойдинда хира йилтираган деворга суртди-да, хўрсиниб жавоб берди:

— Ҳиротнинг бир неча бекзодалари ҳам баъзи амалдорлар бу кизга гўё ошиқ эдилар, талашар эдилар. Аммо, билишимча, қиз покиза эди. Ўйлайманки, бирига кўнгли бўлса, бошқалари гина сақлаган. Охирда, мана, ракиблар қўлида қурбон бўлган.

— Ҳиротда ёмонлар кўп, тақсир, — жасаддан кўзини узмай гапирди отдаги навкар, — ҳусндор қизларга тинчлик бермайдилар.

— Не учун бу тўғрида ҳеч нима айтмадинглар? — деди Навоий ўқрайиб.

Шоирнинг товуши шундай қахрли эдики, навкарлар кўрққанларидан дудуқланиб қолдилар. Навоий уларнинг пойма-пой жавобининг охирини кутмай, қатъий буюрди:

– Сизлар бу ерда колинглар. Бирингиз бу шўрликнинг ота-онасига ётиғи билан хабар қилинглар, дурусти? Дардли товуш билан, лекин қатъий буюрди Навоий. – Кейин юзбошига айтиб, жинояткорларни топинглар ва тўғри зиндонга ташланглар. Эрта билан сиздан батафсил сўраймен...

Навоий отни секин ҳайдаб кетди.

Хўжасини кутиб ўтирган содиқ мулозим Шайх Баҳлул от дукурини эшитиши билан шам ёкди. Кўшқда, пастак хонтахта олдида жой ҳозирлади. Навоий жуда ғамгин, эзилган кўринарди. Шайх Баҳлул бир оғиз сўз айтишга ботинмай, жимгина чикиб кетди.

Навоий устки тўнни ечди, саллани қозикка илиб, енгил тақя кийди-да, очиқ даричага яқин, шам олдида ўтирди. Даричадан боғчага қаради. Ойнинг катта олтин гардиши дарахтлар орасидан унга томон юмалангандай... Адил сарвларнинг нозанин қоматларидан нур мавжланиб оқарди. Гулларнинг кўркам тожлари шундай яшнаган эдики, ҳатто уларнинг ерга тушган соялари ҳам жонлидай сеҳрли, гўзал туюларди. Бу танҳо гўзал кеча, ҳалиги қонли рўё шоирнинг фикрида узоқ, эски бир хотирани жонлантирди. Юрагининг то қаърида бир ҳасрат оловланиб, бутун фикрини, бутун борлигини куйдириб қовжиратгандай бўлди. Шундай латиф бир кечада, кичкина, лекин парилар масканидай хаёлий гўзаллик, тинлик билан тўла бир боғчада ҳусннинг, одоб ва ақлнинг, нознинг, энг шоирона ҳисларнинг мукаммал тажассуми, тимсоли бўлган бир қиз билан бирга кечирилган, фақат яшин каби ёниб, абадиятнинг қўйнига синган дақиқалар... У қизнинг найдай майин овози, лабларнинг қизил, тоза ғунчаси бағишлаган бўсалар... Қани у дилбар? Қани у, шеърнинг, илҳомнинг туганмас нур-чашмаси? Ҳайҳот, уни қайдан топсин! Куюндек саҳроларда югурсин, сарв ойининг булутларидек ўкириб, кўз ёшларидан селлар оқизсин — унинг изига етишмас. Унинг изларига шоир яна бир қатла кўзларини сурса эди, кўзларида бутун умр нашъа ёнарди. Йўқ, у гулни раҳмсиз қўллар узган. Кошки шоирнинг ҳаёти узилса эди! Унинг излари бу дунёдан ўчган. Абадиян алвидо, севги! Буюк сирга, афсонага айланган муҳаббат, алвидо!

Булбул янгради. У, гўё бир шохини дарича тепасидан ётиқ чўзиб, барглари, новдалари билан даричага табиий безак

бўлиб тушган бир дарахтда сайрагандек туюлди. Навоий ўзини йўқотган каби, узоқ вақт дард билан жим, сокин ўтирди. Сўнг оғир сўлиш олди. Бир томонга қийшайган шамни тўғрилади. Хонтахта устидаги қоғозларни хомуш варақлади. Сўнги саҳифага кўз ташлади: Фарҳод тоғ қазишда!

Олтин довот ичидан қаламни олди. Сиёҳга озгина сув томизди. Қалам эркин ва дадил юрди. Фарҳоднинг қояларни ўпирган афсонавий тешаси каби, фикр тошларини яхлит кесиб, мисраларга жойлаб-қалаб кетди. Хаёл шоирни ўз қанотларида эртақлар оламига учирди. Ўзини унутиб ёзди, дардга тўлиб-тошиб ёзди. Мана, Фарҳоднинг «Наҳр ул-хаёт»и битди. Эртага Фарҳод сув қуяди. Гўзал ўртоқлари билан Ширин томошага келади. Мингларча халқ карнай-сурнай янгради, тантана ва сурон билан гувиллаб оққан сув бўйлаб ажойиб байрам ясайди. Бу манзара — хаёт ғалабаси шоирни енгиллатди. Унинг юзида, соқолларида доно табассум югурди. Шамни ўчирганда, атроф оқариб, ҳавода тонг шабадаси ғириллар эди.

II

Базмчилар май ва рақс гирдобига расо шўнғиган пайтда Мажидиддин Амир Мўғулни, Тўғонбекни, Хўжа Абдулло Хатиб, мавлоно Шаҳобиддин ва бошқа ҳамфикрларини имлаб, Боғи Жаҳон ородаги бўш хоналардан бирига олиб келди. Ҳамманинг кайфи тарақ бўлса ҳам, Мажидиддин хушёр эди. У сирли товуш билан гапириб, ҳаммани гиламга ўтказди, эшикларни беркитди. Бу ерга қандай мақсад билан йиғилганликларини пайқагач, одамлар эс-хушларини йиғишга тиришдилар.

— Алишерга подшоҳ ҳазратлари не йўсинда муомала қилдилар! Юрагим қинидан чиқаёзди, — гўлдиради Амир Мўғул мастларча чайқалиб.

— Энди билдимки, подшоҳга сўз уқтириш имконсиз экан. Шунча шикоятларимиз елга учди... — деди норози бир барлос беги, қўли билан пешонасини сиқиб тебраниб.

— Модомики, биз улуғ вазифани ўз олдимизга қўйибмиз, уни ижро қилмоқ хусусида орамизда аҳду паймон бор, ишни охирига етказмоқлигимиз шарт, — деди Мажидиддин ва иро-

дасига қарши овозини баландлатиб, давом этди. — Подшоҳга садоқатимиз барча оламга аён. Бинобарин, ҳеч қандай тараддудга ўрин қолмайди. Биз шу замонгача подшоҳнинг қулоғига жузъий шикоятларни етказдик. Лекин эътибор қилмадилар. Ҳар ҳолда, бизнинг сўзларимизни унутмаган бўлсалар керак, деб ўйлаймиз. Чунки хоқонимиз аксар ишларда узок мулоҳазаларга бориб, ғоят пинҳон тадбирлар кўрадилар. Энди асло ноумид бўлмай, яна жасурлик билан тадбирлар кўрмоқ керак.

— Тўғри, — даккам-дуккам мўйлабини бураб деди Тўғонбек, — душманнинг кўргони жуда метин экан. Уни ўпирадиган чоралар кўрилиши керак.

Мавлоно Шаҳобиддин «Балли!» деб унинг елкасини силаб қўйди. Амир Мўғул қўллари билан ҳаммага ишорат қилди. Қалин лабларини осилтириб, бир нафас жим қолди, кейин таклифини унутган каби, сўз тополмасдан қийналди-да, дудукланиб, Мажидиддинга мурожаат этди:

— Сўзланг, не... не...

— Аҳдимиз ипини қилич ҳам кесолмайди. Давлатнинг равнақи бизнинг қиличимизга боғлиқ, — ўзича валдиради бир бек.

— Сизлар замоннинг Субутой баҳодирларисиз. Давлат сизларнинг қўлингизда бўлиши керак, — қутуртирди Хўжа Абдулло Ҳатиб.

Мажидиддин сўзни қисқа қилишга уринди.

— Модомики, яқдил бўлмоққа ҳаммаларингиз розидирсиз, менинг бу мулоҳазамга қандай раъйи билдиурсизлар?

— Айтингиз, — деди саройнинг ички мансабдорларидан фитначи бир чол.

— Хоқонимизга имзосиз бир мактуб ёзсак... Алишер ва унинг одамлари ҳақида жамики мулоҳазаларимизни баён қилсак...

— Асло эътироз қилмасмиз, хўб фикр бу, — бирдан кичқириб юборди Амир Мўғул.

Баъзилар мактубни подшоҳга топширмак қийин бўлади, деб иккиланишган эди Мажидиддин қатъий ишонтириб, деди:

— Саройда бизнинг шундай қўлларимиз мавжудки, улар мактубни подшоҳнинг муборак кўзларига элтиб турурлар, аммо ўзлари пинҳон қолурлар. Бу ғоят осон. Биродарла-

рим, бу вазифани каминага топширсангизлар, иншоолло, адо килурмен.

Ҳеч ким эътироз қилмади. Мактубнинг айрим нуқталари ҳақида баъзилар ўз фикрларини билдирдилар, кейин ташқари чиқиб, боғнинг турли ёқларидан юриб бирин-сирин базмга кетдилар. Мажидиддин ёлғиз қолди, эшикларни беркитди, шам олдида терлаб-нишиб мактуб ёзмоққа бошлади.

III

Ярим кечада Ҳусайн Бойқаро ҳарамга кирди... Ҳиротнинг етукли оилаларидан бўлиб, султонга тақдим этилган гўзал қиз билан бирга кечани ўтказди. Қиём паллада боши шишиб, ўрнидан турди. Унинг ёлғиз ўзига хос ҳаммомчада эпчил ходим уни ювинтирди, ходимлик ҳунарининг бутун қоидаларига мувофиқ, баданини обдон укалаб, кейин қунт билан кийинтирди. Ҳусайн Бойқаро енгилланиб, қошонага кирди. Махсус сатанглар ювинтириб, тарантириб, шўх хитойи шоҳиларга чулғаган узун бўйли, хипча белли, ингичка, қайрилма қошларини куйдирилган бодом билан ўхшатиб безаган, қирғиз ковоқ, гўзал хоним билан нонушта қилди. Янги муҳитда, бегона одамлар орасида, номаълум тақдирнинг шарпасидан ички бир кўрқув, ваҳм, кўнгил ғашлиги сезиб, кечани эссиз-хушсиз ўтказган ёш аёл, сарой хонимларининг кутуви, ташвиқи билан энди унга, сохта бўлса-да, ноз-ишва, назокат билан муомала этишга тиришарди. Ҳусайн Бойқарога унинг сузик кўзлари, қирра, адил, хушбичим бурни, ҳаракатларидаги табиий нафислик ёққан эди. Оқшом яна у билан бирга бўлиш тўғрисида бир қанча ширин сўз айтиб, ташқари чиқаркан, даҳлизда уни Гулчеҳрабиби икки букилиб, қарши олди. Тиши тушган, сочи оқарган бўлса-да, кўксига бир шода маржон осган бу эски сатанг кампир тунда подшоҳ ёш гўзалнинг қўйнига киргунча, ҳар нав тайёрликлар кўриб, сўнг мижжа қоқмай, ҳукмдорнинг эҳтимол тutilган амрига ҳозир-нозир бўлиб, эгасини қўриқлаган ақлли ит каби, эшикдан силжимаган эди. Ҳусайн Бойқаро тўхтади, кампирга илжайиб, киссасига қўл тикди. Бир сиқим олтин танга оларкан, бир қоғоз ҳам илашиб чикди. Пулни кампирнинг очкўз кафтига тўқди.

– Хизматинг мақтовга лойиқ, эна.

– Бу хокисор чўрингизнинг ягона орзуси, — деди камшир пулни енг ичига жаранглатиб тўкиб, — ўз подшоҳининг кўнглини очувчи тоза гуллар изламоқдир.

Хусайн Бойқаро Боғи Жаҳон оронинг салқин йўлларида кета туриб, ипакдай майин, юпка қоғозни ёйди. Бошланғич беш-ўн сатрига кўз югуртиб, бирдан тўхтади. Қовоғни солиб, атрофга назар ташлади. Йигирма қадам нарида дарахтлар орасида ўзининг доимий кўриқчилари Бўдана билан Дўлананинг баҳайбат гавдаларини кўрди. Яна бир неча сатр ўкиб, ранги оқарди; қоғозни қайтадан буклаб, илдам юриб кетди. Ўзининг тахти турган тиллакори хонага эмас, унга ёпишган, деворлари чинни, кичик хонага кирди. Қалин тўшак устида номани охиригача ўкиди: титрак қўллари билан қоғозниғижимлаб, киссасига солди: «Менинг ҳақимда Алишердек одам шундай бадният ва бадхоҳиш бўлсин! — ўйлади лабини тишлаб у. — Бу қадар ношиносликқа одамзод чидагайми? Мен золим, мен бир гуруҳ телба мастлар орасида гумроҳ тождор, эл-улусни таловчи бадкирдор эмишмен... Яхши гап! Менинг ўрнимга Бадиуззамонни тахтга ўтқизар эмиш, кўраимиз! Мен ҳали ўз тож-давлатимни ҳеч бир ўғлимга бермоқ истамаймен. Наҳотки, буни Алишер англамасин? Мен шу вақтгача кўп яқинларимдан Алишер хусусида шикоятлар эшитган эдимки, улар бунинг олдида дарёдан томчи экан; бироқ бу хатни унинг душманлари ёзган, албатта; бинобарин, муболағадан асло холи эмас. Лекин қайси йўл билан бу имзосиз нома менинг киссамга тушди?

— Ажаб! — ҳайрат билан бошини тебратди подшоҳ. — Буни улуғлар қаламга олган ва кичиклар Камак Кайёний маҳорати билан ичимга кирганлар... Бу ёмон эмас, албатта: бу ҳаракатда улуғларнинг ҳам, кичикларнинг ҳам менга садоқатларидан нишона бор...» Хусайн Бойқаро катта, юмшоқ ёстиққа ёнбошлаб, тинкаси қуригандай, анча вақтгача асабийланиб ўйлади. Кейин мудраб кетди. Номадаги айрим жумлалар бошини пармалади. Бирдан кўзларини очиб, гулдор даричани тикирлатди. Бир зумда эшик оғаси Бобоали ҳозир бўлиб, подшоҳга таъзим қилди.

– Мирқобил отликни танурмусиз?

– Албатта, танурмен... — жавоб берди Бобоали.

- Букун кўринмадими?
- Сабоҳ дарвоза ёнида кўрган эдим.
- Уни нлдам топиб, бизга юборинг.
- Бошим билан.

Кўп ўтмасдан, эшикни аста итариб, оёқ учида Мирқобил кирди. У узун, орик, ўйноқи кўзли, кўринишида ўз сояси-дан ҳуркадигандек йигит эди. У ергача эгилиб, қўли кўксида, тикка котди. Хусайн Бойқаро унга қарамасдан, деди:

- Сен шу дамгача кимнинг сояси бўлсанг, ундан кечурсен.
- Кечурмен, — таъзим қилди Мирқобил.

– Шу дакиқадан эътиборан сен Алишер Навоийга ҳамқадам бўлурсен! — давом этди Хусайн Бойқаро ўшшайиб. — Алишернинг уйда ҳеч бир мажлис, ҳеч бир зиёфат сенсиз ўтмасин. Алишер ўз дўстлари, меҳмонлари, яқинлари орасида не сўзласа, фикрингга жо қилурсен ва барчасини менга еткузиб турурсен. Билки, жонинг менинг қўлимдадир!

– Бу фақир кулбаччангиз фармонингизни сидқидил билан ижро қилур ва бир оғиз сўзни фаромуш қилмасдан, сизнинг муборак хотирингизга етказур, — деди Мирқобил титрак товуш билан.

- Хўп, жўна энди! — қўлини силкиди подшоҳ.

IV

Навоий эрта билаи озгина қаймоқ еб, одатдагича, Бинафшабоғга чикди-да, баҳаво супада ўтирди. Қадрдон мулозимларидан Соҳиб Доро даста-даста мактубларни олиб келди. Шоир қоғозларни бирин-кетин очиб, диққат билан ўқишга бошлади. Хатларнинг кўпи узоқ шаҳарлардан, мамлакатлардан тоғу чўллар, дарёлар ошиб келган эди. Таниш ва нотаниш олимлар, шоирлар ва шеър ҳаваскорлари унга ўз ҳурмат, муҳаббатларини ғойибона изҳор этиб, унинг янги асарларига муштоқ эканликларини билдирар эдилар. Навоий энг яхши котибларга буюриб, ғазаллардан мумкин қадар кўпроқ китоблар тузишни Соҳиб Дородан ўтинди. Кейин шоир қаламни қўлга олиб, «Фарҳод ва Ширин»га берилди. Лекин энди бир бетгина ёзганда, бинокорлар, наққошлар ва сангтарошлар келиб, атрофини қуршаб олишди. Улар мадраса, хонақоҳ, хаммом ва бошқа иншоотлар тўғрисида шоир

билан кенгашмоққа ошиқардилар. Навоий бинолар учун лозим бўлган мрамор ва рангларнинг миқдори ва сифати, эшикларнинг шакли, нештоқларга ёзилгуси битиклар ҳақида қунт билан узоқ суҳбатлашди. Усталар, санъаткорлар йўл-йўрик олиб, мамнун ҳолда жўнагач, бетини чанг босган, кўзлари қовжирок хорғин навкар келди.

— Хўш, тунги воқеани таҳқиқ қилдингизми? Нега бу қадар кечикдингиз? — сўради Навоий навкарни ёнига ўтқазиб.

— Таксир, бир нафас ором олмадик. Елдик, югурдик. — Қуриган лабларини ялаб, офтобда куйиб қорайган жиддий юзидан терларини артиб гапирди навкар. — Ниҳоят, ишнинг тубини аниқладик. Лекин кучимиз шунга етди, холос.

— Хўш, қотиллар ким экан? Қизни не сабабдан ўлдирибдилар?

Тунда жанобларига айтган тахминим тўғри чиқди, — жавоб берди навкар. — Бечора бўзчининг қизиди заррача гуноҳ йўқ. У бир чиройли, ёш найчи йигитни суяр экан. Кеча бир ўртоғининг тўйидан келаётганда, уни қўпдан буён йўлдан оздирмоқ ниятида юрган икки йигит йўлиқади. Қизнинг йўлини тўсиб, зўр билан мажлисга олиб кетмоқчи бўладилар. Қиз унамайди. Шу вақтда маст йигит аччиғланиб, ханжар уради. Афтидан, бу йигитлар билан найчи ўртасида бир хусумат ҳам бўлса керак.

— Қотиллар кимлар экан? — қовоғини солиб, сабрсизлик билан сўради Навоий.

— Улуғ зотлардан экан, — деди навкар бошини оғир тебратиб. — Бири-парвоначи Маждиддин жанобларининг яқин ақрабодаридан, яна бири — шаҳзодамиз Музаффар Мирзо ҳазратларининг хос йигити Муҳаммад Али Тархоннинг кичик ўғли экан. Уларни қаматмоқ учун биз то шаҳар доруғасига қадар бордик. Доруға бизни зиндонга ташламоқчи бўлди. Ҳозир қотиллар Пулимолонда Амир Шужонддин барлоснинг боғида шароб ичиб, айш-ишрат қилиб ўтиришибди, таксир.

Навоий навкарга ором олиш учун рухсат этди-да, тезда кийиниб, пиёда девонга — бош маҳкамага жўнади. Ҳаво дим, бўғиқ эди, ер ўтга тушган темирдай қизғин эди. Одамлар чангли кўчаларда, иссиқдан ҳарсиллаб, ўзларини айронга урар эдилар. «Тиқ» этган шамол йўқ. Барглари шалпайган, тўзон босган дарахтлар жимгина мудрайди.

Навоий терлаб-пишиб, йўлакай доруға маҳкамасига кирди. Оддий майда маъмурлар елпиниб, ҳомуза тортиб, ўзаро гап сотишарди. Навоий кириши билан бирдан ўринларидан туриб, гўё унинг буйруқларини кутгандай, қўл қовуштирдилар. Шоир доруғани кўрмоқ истагини билдирди. Унинг ҳозиргина бир ёққа чиқиб кетганини билгач, тунги фожиани таҳқиқлаш учун мулозимлар билан суҳбат курди. Улар берган барча маълумот навкарнинг сўзларига асосан мувофиқ тушди. Маҳкамадан Навоий тўғри бош девонга кетди. Девоннинг катта ва салқин бир хонасида ипак гиламлар устида Мажидиддин парвоначи, Низомулмулк, Амир Мўғул, Тўғонбек, яна бир қанча улуғ мансабдорлар вазифаларини битириб, секин ва улуғворона суҳбатлашмоқда эдилар. Навоий, ҳамма вақткидай, тавозе ва назокат билан саломлашаркан, унинг ҳаяжонли, тер қуйган юзини кўриб, ҳамма аллақандай ўнғайсизлик сезди.

— Марҳамат, амир жаноблари, — сохта тавозе ва камтарлик билан мурожаат этди Мажидиддин. — Кун шундай ёниб турган паллада келибдилар...

— Ҳечқиси йўқ, — сокинлик билан деди Навоий. — Бир муҳим ишни бажармоқ ниятида келдим.

— Яъни? Бпзни ҳам огоҳ қилгайлар шояд, — зўраки табасум билан деди Мажидиддин.

— Камина ўйлайменки, бунда ҳозир бўлмиш зотлар бу ишдан хабардор бўлмоқлари лозим. Менда мавжуд баъзи маълумотларга мувофиқ, бўзчининг қизини ўлдирувчиларни қаммоқ хусусида бу ерда баъзи мулоҳазалар ва мушкулотлар бор эмиш. Мен бу ҳодисанинг сабабларини билмоқни истар эдим.

— Филҳақиқат, бу ғоят нозик бир масаладир, — ўз сўзига бошқаларнинг ҳам қўшилишини истагандек, ҳамманинг кўзига бир-бир тикилиб, деди Мажидиддин. — Асли мушкулот шундаки, бу масалада шаҳзода Музаффар Мирзонинг раъйи ва орзуларига қарши бир нима қилмоқ имконсиздир.

— Шаҳзодадан ўзга яна кимнинг юз хотирини андиша қилинмоқчи? — сўради Навоий.

Мажидиддин бирдан қизариб-бўзариб, кўзларини яшириш учун бошини қуйи солди.

— Ўзга мулоҳазаларнинг аҳамияти йўқдир, — саросималаниб, жавоб берди Мажидиддин.

— Алҳамдулилло, бизнинг мамлакатда ҳукумат мавжуд, — деди Навоий, ҳаммага назар ташлаб. — Ҳукмдор мавжуд, қонун ва ҳуқуқ мавжуд. Ҳар кимки бир жиноят қилибди, таҳқиқлангандан кейин ўз қилмишига яраша жазога тортилмоғи керак. Акс ҳолда, мамлакатни идора этмоқ асло мумкин бўлмас. Бу қабиҳ ишларга ҳеч ким учун алоҳида ҳуқуқ ва қонун бўлмоғи мумкин эмас.

— Ҳар ҳолда, Музаффар Мирзо ҳазратларининг раъйлари-ни билмоқ, рухсат олмоқ зарур, — деди дабдабадор оҳангда Низомулмулк.

— Шаҳзодамиз ғоят хафа бўлурлар. Мен уларнинг фикри-ни билурмен, — деди Тўғонбек юзини терс ўгириб.

Навоий унга жирканиб қараб қўйди-да, Низомулмулкка деди:

— Гуноҳсиз одамларнинг қонини тўқувчи жинояткорлар-ни ўз қўллари билан бўғмоқ шаҳзоданинг вазифасидир. Агар Музаффар Мирзо ёш бўлганидан бу жиҳатни англай олмаса, унга ўргатмоқ лозим. Жинояткорларни ҳимоя қилмоқдан улуғроқ жиноят йўқдир!

Ҳозир бўлганларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. Шоирнинг душманлари унинг қаҳрли кўзларига, ғазабдан титраган юзига боқишга ботинолмадилар. Улуғ мансабдорлардан баъзилар Навоийнинг фикрига қўшилгандек бўлдилар. Мажидиддин титраб-қақшаб яна гапга аралашди, баланд овоз билан деди:

— Агар бу воқеани яхшилаб текширилса, ёлғиз мастлик натижасида рўй берганлиги аён бўлур. Мана шундай тасодифий бир иш учун мамлакатнинг эътиборли йигитларини зиндонга ташламоқда маъно борми?

— Эътиборли йигитлар! — заҳарханда билан хитоб этди Навоий. — Қўллари қонга ботирган йиртқичларга қандай ҳурмат бўлмоғи мумкин?! Дўстим, — мурожаат этди Навоий котиблардан бирига, — жинояткорларни шу соатда қамамоқ тўғрисида шаҳар доруғасига бир фармон ёзингиз!

Ёш котиб астойдил куллуқ килди-да, дарҳол фармон ёзиб, ичида диққат билан ўқиб чиқди ва шоирга тақдим этди. Навоийдан ташқари, Низомулмулк, яна икки бек имзо чекиб, муҳрларини босдилар.

Шоир фармонни кассага солиб, эшик томон дадил юрди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

I

Жечки куз фасли Хиротнинг эринчак киши хали ўзини сездирган эмас. Ўқтин-ўқтин ёмғир қуйиб, шариллаган сувлар тарновларни қўпориб туширади. Рубъи маскунда ягона бўлган пойтахт кўчаларида пиёдалар учун юриш балчиқда анча қийинлашади. Бироқ осмон яна тезда ферузalaniб, қуёш ҳатто баҳоргидай киздира бошлайди. Боғчада дарахтлар олтинранг билан товланар эди, барглар бирин-сирин жимгина, ялқовгина тўкилар, нам ерни ўпар эди.

Навоий кузнинг сўлгин нафосати билан нафас олган хиё-бонларни оралаб, табиат ва ҳаётдаги ўзгаришлар устида фикр қилиб, кечинмалар, ҳисларга тўлиб юраркан, навкар келиб, сафар учун отни тайёрлаб қўйганини билдирди. Шоир гўё Марвга — подшоҳ қошига жўнаш кераклигини энди эшитгандай иккиланиб: «Ҳозир борурмен», деди-да, яна аввалгича секин кетди. Боғбонлар ва бошқа хизматчилар билан сўзлашди, уларнинг умалоқ-думалоқ болаларининг бошларини силади, кейин киссасидан олтин ва кумуш чиқариб, ҳаммага йўлоёқ улашди. Болаларнинг шодлиги, айниқса, бениҳоят бўлди. Улар сакрашиб, чувиллашиб, тангаларни дам кафтларига маҳкам қисиб, дам бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Катталар ўз хўжаларига «оқ йўл» тилаб, кўзларида ёнган самимий чуқур меҳр билан видолашдилар.

Навоий уйга қайтиб, қалин чакмон ва бўрк кийди. Соҳиб Доро ва Шайх Баҳлулни чақариб, қилинажак юмушларни тайинлади, ўзи орқасидан йўлга чиқиб, унга ҳамроҳлик қилувчиларнинг юки ва ҳоказо ҳақида суриштирди. Ҳовлига чиқиши билан уни кузатишга келаётган бир гуруҳ дўстлари, яқинларини кўрди. Буларнинг ичида Осифий, Шайхим Суҳайлий, Мир Миртоз, Атоулло, мавлоно Замоний, мавлоно Хўжа Фасиҳиддин, Султонмурод, Паҳлавон Муҳаммад Саид ва ҳоказолар бор эди. Дўстлар унинг атрофини куршаркан, жонга яқин бу одамлардан ажралаётганига ичида ачинди. Бир неча дақиқа оёққа туриб сўзлашди. Сўзи, ҳаракати, ғамхўрлиги билан ҳар бирининг кўнглини олишга тиришди. Ёзаётган илмий асарлари тез орада тугаса, бир

нусхадан Марвга бериб юборишларини Мир Миртоз ва Султонмуроддан ўтинди. Дўстларнинг илтифоти, севгиси унинг ҳам руҳини енгиллатди. Кейин отга чаққонлик билан миниб, кузатувчиларнинг қораси ўчгунча орқага бир неча бор қаради. Аммо шаҳардан чиқиш билан тўппа-тўғри Марв йўлига эмас, Саъдиддин Кошғарийнинг марқади томон отни бурди.

Жомий уни, ҳар вақтдаги сингари, шавқ билан қаршилади. Навоий ўтирган ҳамон улуғ чол мулоийм табассум қилиб, ўзига хос майинлик билан деди:

– Энди кўзларимизни Марв йўлига интизор қилармусиз?

– Не қилайлик, кетмоқдан ўзга чорамиз йўқ. Жаноб олийлари бу ишдан хабардор эдиларми?

– Кеча бир неча шахзода ва бекзодалар қошимизда эдилар, улардан эшитдим, – жавоб берди Жомий, кейин қатъий равишда деди: – Амри подшоҳ, итоат этмоқ бир вазифадир!

– Кўнгилинг, ақлнинг сарбастлиги, уларнинг вазифаларига итоат яна ҳам муқаддасроқдир.

Подшоҳнинг заифликларидан, Мажидиддин ва бекларнинг, сарой доираларининг Навоийга қарши тухмат ва иғволаридан яхши хабардор бўлган Жомий, бу аҳволдан чуқур мутаассир бўлар, улуғ шоир ва нодир инсоннинг пок виждонига тош отган жирканч қўллардан нафратланар эди. Бироқ, халқ ва давлат манфаатлари учун, кўпол кучларни, зулм ва жабрни тизгинлаш учун Навоийнинг иқтидорига, ёрқин закосига, у бошлаган ишнинг чуқур маъносига ишонар, шунинг учун давлат ишларидан Навоийнинг бутунлай этак силкиш орзусини мақбул кўрмас эди.

– Раъиятнинг бахт ва саодатига хизмат қилмоқ – худо йўлига хизмат билан баробардир, – деди Жомий яна ҳар вақтдаги ишонч билан.

– Фақир ҳам шу фикрнинг телба бандасидир, – деди чолга Навоий, қўлини кўксига қўйиб. – Шу нарса муҳаққаққи, подшоҳ хизматидаги инсон гунг ва шол бўлиши керак экан. Қабоҳатларга кўз юммоқ талаб қилинар экан. Сирни фош этмоқчи бўлган тил кесиларки, бу ҳол ҳаммадан мушкулдир. Мен бундан мушкулроқ бир нимани тасаввур қила олмағумдир.

Жомий бир қанча вақт сукут қилди. Саройдаги фискал-фужурни ва подшоҳнинг маънан пасая борганини кўз ол-

дига келтирди. Шу муҳитда Навоийнинг бўғилиши, виждон азобидан қоврилиши ғоят табиий эканини яна чуқурроқ ҳис этди. Лекин у сўфиёна табиатининг бутун эътиқоди билан ҳақиқатнинг устун чиқишига ишонар эди.

– Иниоолло, ҳақиқат душманларини, зулмкорларни мағлуб қилурсиз. Биз ҳам бу йўлнинг мудофаасига хашиша таяёр туруرمىз.

Айниқса, кейинги жумлани Жомий зўр имон билан таъкидлаб айтди. Навоий бутун қиш Марвда қолиш эҳтимолини, хусусан, кейинги вақтларда кўнгилнинг сукут ва хилватга бўлган иштиёқини, сарой одамлари билан муомаладан чарчаганлигини сўзлади. Овозаси оламни тутган бу улуғ одамнинг бу фақирона, сокин ҳаёти, юксак маънавий ранг ва зиё билан тўла муҳити Навоийни қалбдан асир қилар, дунёнинг қайдиқуйдидан озод, маънавий завқларга кўнгли талпинар эди; у табиатан дарвешсифат эди. Бу хислат унинг кўнглида баъзан кучли чайқалишлар ясар, лекин бу уни дарвеш кулбасига судрамас эди, халқ ва жамиятга нисбатан ўзининг инсоний бурчига, одамларнинг бахтига, адолат, инсонлик нури билан суғорилган гўзалликка ундар эди. Унинг қалбида ҳаёт гули ўзининг бутун тоза ранги, зиёси ва бутун жонли, тўлақонли нашъаси билан кўркам очилиб кетар эди. Жомий ўз дўстидаги бу фазилатни чуқур англаар ва бу ҳурмат ва севгига сазовор, деб билар эди.

Алишер Навоий йўлга рухсат сўраркан, чол «андак таваққуф», деган ишорат қилди-да, теварагида қалашиб ётган китоблар орасини тимирскилаб, муковасиз, лекин китоб шаклида тикилган бир даста қоғозни узатди. Навоий шу ерда варақлади: «Баҳрул аброр!» Айрим жойларига кўз югуртириб, билдики, бу – Хусрав Ҳиндийнинг «Дарёи аброр»ига жавобан қаламга олинган... Дарров чол шоирга ялт этиб қаради. Унинг юзида гурурли, лекин кишига қаттиқ тегмайдиган, илиқ бир табассум кўрди. Навоий бундан аввалги бир суҳбатни бирдан хотирлаб, яна кўзларини китобчага яширди: у гўё уялгандек бўлди. Бир-икки ҳафта илгари шу хонада, Жомий билан суҳбат асносида, Хусрав Ҳиндийнинг ижоди устида сўз борган эди. Навоий Хусравнинг соҳир қаламини ғоят самимий ва қизғин мақтади. Айниқса унинг «Дарёи аброр»ини юқори қўйди. Далил учун шоирнинг бу

асар хақидаги ўз сўзларини келтирди. Хусрав шундай дер экан: «Агарда, қачон бўлмасин, замонлар ўзгариб, менинг барча назмим дунёда изсиз йўқолиб кетсаю, ёлғизгина бир қасидам — «Дарёйи аброр» қола билса, шунинг ўзи кифоя: буни ўқиган одам менинг шеърдаги қудрат ва иқтидоримни билиб олади!» Жомий Навоийнинг бу ҳақдаги фикрини тинглаб, сукут қилган эди. Бу асарни юзага келтирган у сукутнинг маъносини Навоий энди англади: «Жомий хузурида Хусравни бу даража ифрот мақтамоқ хато экан!» деб ўйлади ичида. Аммо Навоийнинг юзига бирдан табассум югурди: хатоси янги, истанилган бир асарнинг яратилишига пича хизмат қилибди-ку! Бу асар билан чолни табриклаб, бениҳоят хурсанд бўлганини арз қилди.

— Фурсатингиз бўлса, ўқирсиз ва фикрларингизни биз фақирга ёзарсиз. Биз учун сиз жанобнинг завқингиз хукми олий ва мукофотдир, — деди Жомий.

Навоий китобни авайлаб, қўлтиғига тикди. Жомий уни эшикка қадар кузатиб, дўстона хайрлашиб қолди.

Дала йўлининг икки томонида чексиз боғчалар, бўстонликлар чўзилган. Йўл устига энкайган дарахт шохлари баъзан шоирнинг бўркини юмдалайди. Барглarning олтин гиламларида қўйлар, эчкилар галалашиб юради. Ҳосили йиғиб-териб олинган бўстонликларда унда-бунда қоратки — қўриқчилар қаққаяди. Гала-гала қушлар кезади. Қишлоқлар, одамлар сийраклаша боради. Йўл поёнсиз чўлга юз уради. Узокда тоғларга тушган янги қор чакнайди. Уфқларда хираланиб сўнган чўлнинг мавжли қатламларини қуёш нури чайқалтиради. Унда-бунда булутларнинг яхлит кўлкалари ўрмалайди. Совуқ шамол димоққа чўлнинг юпун-чириётган ўсимликларининг хидини уради. Қалхат лапанглаб, ҳавода қатта доиралар чизиб, бутун ҳафсала билан кичик қушчани таъқиб этади.

Шоир қўйнидан китобчани олди. Кўзлар ялтироқ қоғозга, мисраларнинг қуёш нури билан жилваланган қора сафларига қадалди. Шамол варақларга кескин урилиб, шалдиратиб, ўқишга халакит беришига қарамасдан, Навоий китобчадан кўз узмади. Бу мутолаа унга жуда завқли туюлди. Отнинг чангсиз, юмшоқ йўлда текис йўрғаси муаззам табиатнинг, шеърнинг мусиқийси билан ҳамоҳанг бўлгандек... Айрим гўзал

байтларни қайталаб ўқиди. Тугатаркан, китобни яна қўйнига солди, лекин у деярли ёд бўлиб қолган эди. «Яхши асар. «Дарёйн аброр» каби рангин, хўб асар! Хусравга жавобан ёзилмиш бу асарга мен ҳам жавоб бермоғим керак!» — ўйлади ичида. Чўлнинг азамат сукунатида бокира манзараларнинг ҳуснига берилиб бораркан, хаёли янги асарнинг тўқилмаси билан овора эди.

Шоир ногоҳ пичирлади:

*Оташин лаълеки тожи хусравонро зевар аст,
Аҳкаре баҳри хаёли хом пухтан бар сар аст!*

Бу — «Тухфат ул-афкор»нинг матлаи — илк байти эди. Бу — шоирнинг кайфиятига, руҳининг моҳиятига, имонига энг мос тушган байт — уни қувонтирди. От бошини силкиб, ўқтин-ўқтин пишқириб, адирлардан, доvonлардан ошаркан, шоирнинг хаёли ҳам асарнинг айрим чўкқиларини эгаллаб учарди.

Ўрганган от чўлда работнинг қалин, баланд деворлари олдида аста тўхтади. Шоир ерга тушди. Қарши олган саройбонга отни тутқизди-да, қаддини ростлади. Этакларини қоқди. Работ ичида қўнган йўлчилар — карвон аҳли, отлар ва тевалар анчагина эди. Шоирни таниганлар дарров келиб, таъзим, ҳурмат билан ҳол сўрашди. Овқат тайёрлашга уриндилар. Навоий бўш хоналардан бирига кирди, увушган оёқларини узатиб, бир оз ҳордиқ чиқариб ётди. Кейин қалам-довот талаб қилиб, Жомийга хат ёзди. Унинг янги асарини юқори тақдирлади, яна унинг улуғ қалбидан янги-янги шеър гавҳарлари кутишини арз қилди. Ниҳоят, мактуб охирида, Марвга етгунча йўлакай ўзи ҳам бир асар ёзишга қарор қилганини ва бунинг илк байтини қайд этди. Бу хусусда ўз фикрини билдиришни Жомийдан ўтинди, кейин қоғозни яхшилаб буклади, уни Хиротга кетувчилардан бериб юбормоқ учун работнинг шовшувли қўрасига чикди...

¹ Таржимаси: «Подшоҳларнинг тожига зийнат учун тақиладиган порлок ёниб турадиган лаъл, ҳақиқатда эма подшоҳ бошидаги хом фикрларни, хаёлларни пиширувчи чўғдир».

II

Дўстлар Навоийни кузатиб, унинг олтин барглар билан қопланган боғида, худди ўз ерларида сайр этгандек, анча вақт кезишди, турли мавзуларда, талашув-тортишувсиз, жонли, дилкаш суҳбат қилишди. Фақат Мир Миртоз бошлиқ бир неча ашаддий шатранжчилар ёқимли офтобга гилам ёздириб, ўйин бошлар эканлар, Султонмурод ўйинга қизиқиб, талабаларини куттириб қолдиришдан қўрқди-да, ҳеч кимга сездирмасдан, боғни тарк этиб, Шохрух мадрасасига илдам жўнади. Ёшлари ўн олти билан ўттиз орасида бўлган ўн тўртта доимий шогирдларни, илмдаги даражаларига мувофиқ, кичик гуруҳларга бўлиб, пешинга қадар диний ва дунёвий илмлардан дарс берди. Кейин хужрасига кириб, китоблар орасида юмшоқ пўстакка ўтириб, инсондаги билимларнинг моҳияти ва уларнинг манбаи ҳақида ўйлаб кетди. Тунов кун Навоий билан бўлган қизғин суҳбатда шоирнинг бу ҳақда ўртага отган мулоҳазаларини чуқур таҳлил қилди; эски файласуфларнинг назариялари билан солиштирди. Ёзмоқчи бўлган китобида бу масалаларни мумкин қадар кенг ойдинлатишга қарор берди.

Кунжут сепилган нон билан сариғ мағизни чайнаб, фикрларига берилиб, ўзича кимлар биландир хаёлан баҳслашаркан, Зайниддин кириб келди. Дўстини кейинги вақтларда сийрак кўрадиган бўлгани учун жуда соғинган Султонмурод чексиз қувонч билан кучоқлаб, ўз ёнига ўтқазди. Султонмурод Шохрух мадрасасига мударрис тайин этилган вақтда Зайниддин ўзини хаттотлик, мусиқий ва шатранжга бутунлай бағишлаган эди. Ҳақиқатан, бу уч соҳада у замоннинг олдинги кишилари қаторига ўта бошлаганди. Бундан ташқари, у тошларга ўйма нақшлар солиш, битиклар ёзиш санъатида ҳам маҳорат касб этганди. Шунча машғулотга қарамай, Зайниддин шўх, енгил ҳаёт ва ажойиб можаролар учун вақт топар, кўринишда гўё бекорчидек яшар эди.

Дўстона ҳазил ва гинахонликдан сўнг улар бирпасда таллай воқеалар тўғрисида сўзлашиб олишди, Ниҳоят, Зайниддин ташқи кўринишда тамом бепарво олимнинг соқол босган юзига тикилди-да, бошини чайқади.

– Сени ишқ офати ич-ичингдан ёндирмоқда... Ишқ дарди эскиган сари ўткирлашади.

– Янглишасен, мен ишқ дардини енгмоққа кодирмен, — ғамгин сўзлади Султонмурод.

– Яшириш мумкин эмас! Навоий жаноблари ёзда «Фарҳод ва Ширин»дан бир бобни ўқиб берганларида сен бор эдинг, шекилли. Мана бу мисраларни хотирла:

*Ёнар фонус бирла шуъласин шаъм,
Кўрарлар пардадин ул шуълани жаъм,
Кўз ичра махфий ўлмас ишқ қони,
Бўлурми шиша май ичра ниҳони?*

– Ох, ўзбек шеърининг сўлмас гуллари! — хўрсинди Султонмурод.

– Энди ғам ема, дўстим, бахтингинг калидини топдим, — деди кулиб Зайниддин. — Хоҳласанг, тез кунда сени ишқ чаманзорига олиб кираман.

– Ҳар ишга кодирсен, дўстим! — киноя билан кулиб қошларини чимирди Султонмурод.

– Кулоқ сол! — аччиқланди Зайниддин. — Дилдор Хадичабегимнинг оддий канизакларидан бири экан! Умуман, сарой қизлари билан алоқа боғламоқ мушкул эмасмиш!

– Нималар дейсен? — ранги бўз оқариб, титрак товуш билан кичқирди Султонмурод.

– Менинг бир шўх ўртоғим бор. Нечундир сарой қизлари билан танишмоқни орзу қилган у. Ҳиротда бир аъжуба кампир фолбин бор. Унга Хадичабегимнинг ихлоси беҳад экан. Яна бу кампирнинг фолбинлиқдан ўзга найранглари кўп. Масалан, буршининг икки катагидан, ҳатто икки қулоғидан икки хил овоз чиқарармиш! Хўп, мана бу кампир ёрдами билан у бир қизга боғланади. Илгари хат билан сўзлашсалар, ҳозир гоҳо-гоҳо бир неча дақиқа бир-бировларининг елкаларига қўлларини ташлайдилар. Мен кеча булар орқали Дилдорнинг тақдирини яхши билиб олдим. Нима дейсан? Хоҳласанг, фолбинни қўлга оламиз: гап-сўз улғаймайди... Хат ёзиб, ишқингни Дилдорга очасен, кўришмоқ мумкин бўлур. Кейин бошқа тадбирлар кўрурмиз.

Султонмурод титрак қўлларини чаккасига тираб, хушсиз каби тинглади. Унинг юзини изтироб мавжи қоплаган эди. Олим кескин равишда бирдан бошини чайқади.

– Арслонкул! Мен у бечора ошиқ йигитнинг бахтини қай виждон билан поймол қиламен? Унинг юраги ёлғиз Дилдор ёди билан тепади. Мен қандай қилиб унинг ярасига, ёлғиз ишқ дарди билан тирик кўнгилнинг ярасига ханжар урамен?

– Арслонкул ҳали ҳам шундами? – бўшашиб сўради Зайниддин.

Султонмурод кўзларидан қуйилиб келган қайноқ ёшларни артиб, нафасини бўғган йиғи билан деди:

– Шу ерда бечора ошиқ...

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Унжил бўйида аввалги сурон, қайноқ ҳаракат тинган. Мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари билан самога тиккайган. Энди юзларча наққошлар, сангтарошлар, дурадгорлар ва бошқа санъат, ҳунар устодлари биноларнинг ташқи, ички безаклари устида диққат ва ҳафсала билан ишлаб, ўз ижодларининг ҳали дунёга билинмаган сирларини очмоқда эдилар. Юзларча гулчилик мутахассислари, донгдор боғбонлар ҳар бир бинонинг атрофини табиатнинг нафис санъати – гўзал боғчалар, хиёбонлар, гулзорлар билан қуршамоқ учун, шоирнинг нозик завқи ва бой хаёли чизиб берган режаларни мукамал бажариш ниятида, шошмасдан жой ҳозирламоқдалар.

Арслонкул энди ҳамма биноларни, ўзининг беш бармоғидай яхши билар, ҳар бирининг маъно ва аҳамиятини, худди умумий режани Навоий билан бирга тузиб чиққандай, тушунар эди. Одамлар ундан: «Нима иш билан машғулсиз?» деб сўрасалар, аксар вақт: «Гуноҳга ботган Ҳиротда бир учмоҳ қуряпмиз!» деган жавобни қайтаришни севар эди. У бир ойдан буён хонақоҳнинг ички хоналарини безаётган наққошлар билан ишлар эди — усталарга мустаҳкам ҳавозалар қуриб берар, керакли буюмларни тайёрлаб бериб турарди. Мусофирларнинг қўниши, олимлар ва шоирларнинг тинч яшаб ишлаши учун мўлжалланган бу бинога Арслонкул кўпроқ меҳр қўйган. Битган уйларни ҳар вақт узоқ томоша қилар, завқланар, деворларда рангин гуллар орасига бениҳоят усталик билан ёзилган битикларни ўқиттириб, маъносига етиш-

га ва ёдлаб олишга тиришар эди. Бу ердаги наққошларнинг тепасида машҳур Мирак Наққош турарди. Деворларда бўёқлардан ажойиб, сеҳрли манзаралар яратувчи бу устоди Арслонкул ҳаммадан ортиқ севар, ҳурмат қилар эди. Аммо Мирак Наққошнинг табиати ғалати. Баъзан ишга бутунлай келмас, баъзан иш энг қизиган пайтда бир зумда кўздай ғойиб бўлар, қаёқларгадир тентираб кетар, шундай вақтларда Арслонкул роса хуноб бўлиб, қудратли қўлларини пахса қилиб сўзларди: «Мана бу даст панжада Миракнинг хунари бўлса эди, бу ерларга унинг қадамини бостирмас эдим!»

Панжшанба куни ҳамма наққошлар ишни барвақт йиғиштирдилар. Бир уйнинг безакларини чала қолдирганлари учун Арслонкул ичидан норози бўлди. Лаб-лунжини осилтириб, жомакорини аста қоқди, тозалади-да, уйга жўнади.

Содда йигит бир вақтлар ўз севгилисини қидириб Ҳиротга келгач, бегона муҳитда бир йил қадар нафаси ичида, саргардон кезган, сўнг ноумид бўлиб қишлоққа қайтган эди. Аммо ўзи туғилиб ўсган, ҳар бурчаги бир чоғлар унга ширин туюлган қишлоқ энди зиндондан оғир, бўғувчи кўринди. Эски хўжаси қўлида бир йил қадар ишлагач, ишқ уни яна шаҳарга судради. Шаҳарда бефарзанд кампир холаси ва кекса поччасидан меҳрибончилик кўрди. Бир замонлар кулолчиликда хунари билан от чиқарган етмиш яшар поччаси кўпдан иш кучини йиғиштирган. Ундан ўн ёш кичик бўлган холаси чевар – жомадўз эди.

Арслонкул мустаҳкам бир чорхари уй ва унинг қаторида бир айвонли текис, тоза ҳовлига кирди. Чол айвоннинг бурчагида, чуқур сукутда, бошини икки ориқ елкаси ичига олиб, тасбеҳ ўғирар, кампир енгини шимариб, кечки овқат учун ҳамирдан зувала кесиш билан банд эди. Йигит айвон четига ўтирди. Бу ҳовлига ёпишган қўшниникидан анча чархларнинг кулоқни йиртадиган «ғув-ғув»и – ёқимсиз товуш эшитиларди. Арслонкул жеркиниб деди:

– Бу бўзчивачалардан қаёққа қочиб қутуламиз?

– Чироғим, тирикчилик қилмасинларми? Нима, энди эшитдингми? – оқ сочлари силлиқ таралган, ёшига қараганда, хали юзи тоза бўлган кампир гапириб қўйди.

– Ҳар бири ўз кулбасида йигирсин!

– Йиғилиб йигирганда зерикишмайди. Бир-бирига кизиқиб девдек ишлашади, — кампир Арслонкулни ўқлоғининг учи билан туртиб, деди. — Манга қара, шумтака!

Йигит қайрилиб, унинг кичкина, сийрак, серташвиш кўзларига тикилди.

– Сен бир баҳона билан уларнинг ёнига чиқ ё девордан қара, — чакқон кўллари билан хамирни узиб, лабидаги табассум билан давом этди кампир: — Букун иккита янги қиз бор — ой узилиб ерга тушган, ана қошу ана кўз! Ҳар қандай беззодага арзийдиган қизлар.

– Бу таърифнинг менга ҳожати йўқ! — тескари бурилди йигит.

– Сен танласанг, бас, эртагаёқ совчиликка бораман.

– Минг марта дедим-ку, тоқ ўтамен, деб...

– Беҳуда хаёл билан ўзингни алдама. Ўша биёбон қизига мунча кўнгил қўйган экансен! Тур ўрнингдан! — қатъий буюрди кампир.

Арслонкул оғир чўкиб, жим ўтира берди. Кампир қистайвергач, ғамгин деди:

– Киши бир марта севади...

– Лоақал кўз учи билан бир қара. Агар йигит бўлсанг, юрагингда гарддай чўғ бўлса, у вақт оёғимга йиқиларсен, унаштир, деб ялнарсен...

Арслонкул жаҳл билан ўрнидан турди. Азамат гавдасини эгиб, ғамгин юриб борди, икки фақир ҳовлини айирган, тепаси нураган паст деворга суялди. Қўшниинг қаршидаги катта, эски айвонида бу хонадоннинг бижилдоқ бекаси ва унинг иккита дўндикқина кизи, яна шу атрофдаги кўни-қўшнилари тўртта-бешта попукдай қизлари орасида Арслонкул холаси таърифлаган гўзалларни қидирди. Бўз кўйлакли, олача нимчали қизлар катта айвонни тўлдириб, тинимсиз чарх йигиришар, кўлни ишдан олмасдан чағир-чуғур сўзлашар, кулишар эди. Ҳар қизнинг олдида сават-сават пахта, иш ўралган семиз дуглар қалашиб ётади. Бегона гўзаллардан бири яққол кўриди. Унинг оппоқ тўлагина юзи, кулиб турган ақиқ лаблари, чаккаларига жингалакланиб тушган тим қора сочлари, ип йигирган сари майин мавжланган тўлғун кўкраги чиндан жозибадор эди. Устун орқасида ўтирган иккинчи гўзални Арслонкул кўролмади.

Чол ҳовлига тушиб, таҳорат қилди. Намоздигар учун кўчага чиқа туриб, Арслонқулга қуюқ қошлари орасидан қаради, кўркам оқ соқолини силкитиб, бошини тебратди; юзидаги жиддий, чуқур бурушиқларни табассум тўлдирди. Буни пайқаган Арслонқул кўзларини айёрча қисиб, имлаб кичқирди:

– Почча, қани, гулзорга марҳамат қилинг!

Чол ҳассасини дўқиллатиб Арслонқулнинг ёнига келди.

– Умрнинг кузидамиз, чироқ! Қалай, ўзинг гуллардан бирини танладингми? — даккам-дуккам тишларини очиб, кулиб сўради чол.

Арслонқул бирдан ичидан хўрсинди, қўлларини умидсиз силкиди.

– Холанг шўрликни ранжитасен. У боякиш умрида бир марта тўй-томоша кўрмоқчи-да...

– Юрагимда мотам бор, қария.

– Чакки қиласен, бефойда, — овозини насайтириб, давом этди чол. — Мен ёшлик чоғимда бундай ишларда бамисоли лочин эдим, чироқ. Бошқалар гул тепасида булбул бўлиб хониш қилсалар, мен узардим, кочардим... Яна қандай замон, дегил! Тахтда Шохрух Мирзо ўтирар эди — ғоят шарият-парвар, ғоят тақводор подшоҳ эди. Ҳозирчи Хусайн Бойқаро дарвозани катта очиб қўйибди-ку.

Арслонқул индамади. Чол: «Йигит кўнгли — подшоҳ. Зўрламайман, бўтам!» деди-да, узоқлашди.

Бирин-сирин чархларнинг овози ўчди. Қизлар, мактабдан озод бўлиб, кўчага отилган болалардек, чуввос билан ўринларидан турдилар; ипларини, дугларини халтачаларга шошапиша жойлаб, ҳовлига тушдилар. Бир гала шўх, шод, етилган қизлар, қайсилари сақич чайнайди, қайси бирлари чанг чалади. Арслонқул уларни қисилтирмаслик учун орқага чекилди. Шу топда қизларнинг гуриллаган ашуласи ҳавони янгратиб, шодлантириб юборди:

*Оҳким, воламен ул сарви хиромондин жудо,
Кўзларим гирёндур ул гулбарга хандондин жудо,
Бенаводур жон дағи ул ҳури ризвондин жудо,
Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаққаристондин жудо...*

*Ваҳки, бағрим тўкти кўзлар йўлидан паргола кўп,
Кўз ҳам ул гул ҳажридин ёғдурди гулгун жола кўп,
Зағф этибмен қонлиғ ашким, баски, тўкти лола кўп,
Дема ҳижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон, бўлгон нафас жондин жудо?*

*Қилгали маҳрум жоми васлидин жонон мени,
Талхи ком этмиш тириклик бодасидин жон мени,
Ҳар замоне ўлтирур ғам захридин ҳижрон мени,
Ҳажр ўлудин талх эмиш, мундин сўнг, эй даврон, мени,
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.*

*Бағрима, эй хори ҳижрон, ҳар замон сончилмавил,
Эй кўнгул, юз жавр этса, кўзга ғайрин илмавил,
Минг бало юзланса, эй жон, ёрдин айрилмавил,
Бўлса юз минг жоним ол, эй ҳажр, лекин қилмавил,
Ёрни мендин жудо ёхуд мени ондин жудо.*

Кампир дастурхон ёзди. Гулдор сопол товоқларда умоч келтирди ҳам ўтирмасданоқ сўради:

– Қалай, деганим тўғри эканми? Оймома — ой кулча қизлар-а?

– Паризод десангиз ҳам ишонамен, — хомуш жавоб берди йигит.

– Тилингдан айланай, бу қизларни кўлдан чиқариш бошга кўнган бахт қушини учуриш билан баробар. Бу — нонкўрлик бўлади. Қай бирига кўнглинг кўпроқ мойил бўлди? Тухумдай оппоққина, силлиққинасигами ёки буғдой ранг, нозик ниҳолигами? Тўғриси айтсам, ўзим ҳам иккиланиб қолдим. Кўнглим дам унга, дам бунга оғади... Ўзинг танла!

Арслонқул қошиқни қўйиб, холанинг оғзига хомуш тикилиб қолди.

– Ҳа, нега бўзраяпсан? Гапир, кўнглим тинчисин, — сўзлашга ундади кампир.

– Холажон, ҳар бир ишда сабр-бардош керак, — хафа қилмаслик учун юмшоқ жавоб берди Арслонқул. — Ўйлашайлик, эрта-индин уларни биров илиб қочмас...

– Ах, ўғлоним оламнинг сабр-бардошини сенга йиғиб берган экан! — ўпкалаган кампир бундан сўнг «чурқ» этиб оғиз очмади.

Эрталаб Арслонкул янги этигини, бундан икки ой бурун Навоний бинокор усталарни, мардикорларни чорлаб зиёфат қилганида, бошқа бир кўп кишилар қаторида кийдирган йўл-йўл шоҳи тўнини биринчи марта кийди-да, кўчага чикди. Баъзи оғайниларини қидирмоқчи бўлди, лекин яна айнади: улар, албатта, шаробхонага судрайдилар!

Лимуи мавзеидан бошланган узун, катта, сафобахш Ҳнрот хиёбони бўйлаб қурилган — битган, чала кўшклар, икки қабатли, лекин енгил, кичик иморатлар, мева боғчаларини томоша қилиб, йўлларда учишган олтин барг гиламлари устида аста кезди. Кейин Шоҳрух мадрасасига жўнади — Султонмуродни икки ҳафтадан буён кўрмаган эди.

Ҳар вақтдаги ним қоронғилиги булутли кунда яна қуюқлашган хужрада, китоблар орасида Султонмуродни бемордек чўзилиб ётган ҳолда кўрди.

— Бахайр, не бўлди, тақсир? — тиз чўкиб, ҳаяжон билан сўради Арслонкул.

Султонмуроднинг кўзлари ич-ичига ботган, ранги дардли, оқарган эди. У бошини кўтариб, тирсагини ёстиққа тираб ўтирди. Икки-уч кундан буён хаста эканини, букун ҳарорати пасайиб, руҳи енгиллашганини сўзлади.

— Табиб келтирайми? — самимий ачиниб сўради Арслонкул.

— Йўқ, қаратдим, дурустмен. Сизга жуда интизор эдим, — деб жавоб берди Султонмурод. — Кеча, оқшомга яқин, бир боладан йўқлатдим, бордимми?

— Йўқ, тақсир. Кеча, аксига, уйга барвақт жўнаган эдим, — деб жавоб берди Арслонкул. — Не юмушингиз бўлса, айтинг, бажарурмен, — ўзини айбдор сезган кишининг товуши ва вазияти билан деди у.

Султонмуроднинг ўчук юзига дардли табассум югурди.

— Сизнинг ёрингиз тўғрисида ғоят тўғри маълумот олдим, — бошини рост кўтариб гапирди Султонмурод. — У Хадичабегимнинг хос канизакларидан экан. Подшоҳга рўбарў келмаган эмиш.

Арслонкулнинг кўзларида дард алангаланиб кетди.

— Тақсирим, қайси муборак оғиздан бу сўзларни эшитдингиз! — титрак лаблар билан сўради Арслонкул. — Икки дунёда қулингиз бўлай, тақсирим, айтинг, тўғрими? Қандай қилиб? Жаҳонни кўзларимга шу зумда ёруғладингиз, тақсир, бу қандай гап?

Султонмурод, табиий, ўз севгисини усталлик билан яширди. Бир вақт унинг можаросини, бир эртақ сингари Зайниддинга айтиб бергач, дўсти қизикиб, суриштириб, шундай хабар келтирганини баёи қилди.

– Дўстингиз саройда хизмат қилурми? – сўради Арслонкул.

– Йўқ, – жавоб берди Султонмурод, – лекин истаса, ҳар қандай сирни ковлаб топадиган одам... Ишонаверинг.

– Хўб, сарой, ҳарам, биз бечоралар учун Кўҳи Қофдек йироқ-ку! Нима қилиш керак? – иложсизлик дарди билан бўшашиб деди Арслонкул.

– Тўғри, йўлингизда Садди Искандар бор, – боши билан тасдиқлади Султонмурод. – Лекин шу вақтгача йўлингиз сим-сиёҳ тун эди. Энди узоқда умид шами ёнди... Иншоолло, гайратингиз самарасиз қолмас. Ишни даставвал нимадан бошлашни ўйладим: сиз дилнавоз ёрингиз билан муносабат боғлаб, унга ўз дардларингизнинг, соғинчингизнинг кучини билдиришингиз ҳам қизнинг юрак орзуларини билишингиз керак. Қарши эмасмисиз?

– Айни ҳақиқат. Дилдор кўнглининг тозалиги, асиллиги хусусида зарра гумоним йўқ. Аммо, орада кўп йиллар ўтди. Яна ким билади, қандай хаёллари бор? – деди-да, ерга қаради Арслонкул.

Дўстим билан кенгашдим. Қандай йўл билан муносабат боғламоққа ҳам бир чора топдик.

Арслонкул сергакланиб, кўзларини олимга тикди. Султонмурод фолчи кампир ҳақида гапирди, уни қандай қилиб қўлга олиш тўғрисида уқтирди-да, ниҳоят, деди:

– У маккора кампир, табиий, инсонликдан маҳрум, очқўз бир махлуқдир. Ишонаменки, анча динор талаб қилур. Агар тангангиз бўлмаса, тортинмасдан айтаверинг, бир илож қилиб топуرمىз.

– Иш оқчага боғлиқ бўлса, ўзимни гаров қўйсам ҳам тоиурмен. Бу тўғрида ҳеч ташвишланманг!

Арслонкул ҳозирдан бошлаб фолчи кампирнинг изига тушмоққа шошиб кўзгаларкан, Султонмурод жуда эҳтиёт билан иш кўришни таъкидлади. Қия очиқ даричада Арслонкулнинг мадраса саҳнида учиб кетаётган азамат гавдасини кўрди-да, бирдан чуқур «ух» тортди. Шу содда йи-

гитнинг юрагини захарлаган қаҳрли, мудҳиш ҳаётни қарғади. Кўксида ишқнинг муқаддас, тоза алангасини йиллардан буён сақлаб келган бу олижаноб, фақир йигитга бахт тилади. Лекин шу онда у ўз кўксида эски дарднинг кучли чайқалганини сезди. Бироқ бу ҳасад эмасди. Бу чин, самимий ишқ оғриғи эди. Дилдорнинг нафис хусни, худди кечагина кўргандек, олимнинг кўз олдида гавдаланди. Олим ўзини овутиш учун тоқчага қўл узатиб, калин бир китобни олиб, паришон, дардчил варақлади.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Дилдор чўчиб уйғонганда, даричаларнинг тирқишидан тонг ёруғлиги сизғир эди. Тўшакларда қатор ётган шериклари — канизақлар бир-бириларига суқилишиб, жимгина ухлашарди.

— Туринглар, ҳай етим кўзилар. Талтайманглар — сўкишга-қарғишга ботасенлар! — ёстикдан бошини кўтариб кичқирди Дилдор.

Иккита қиз кўзларини аранг очиб, яна ғингшиниб юмишди. Дилдор ҳомуза тортиб, керишиб ўрнидан турди. Одатича, тез ва енгил кийиниб, эшикни очди. Нам ва совуқ шамол мавжи уни бирдан қучиб, сескантирди.

Элакда эланган ун каби, майда қор сийпалаб ёғарди. Боғчалар, чаманзорлар оқарган, сарвларнинг нозик қоматлари кумуш парланган. Тансиқ қор! Яна қиш. Қанча марта бу ерда илк қорни қаршиларди! — Дилдорнинг эсида ҳам йўқ. У, ҳар вақтдаги каби, дардли хаёлларга берилиб, унда-бунда из тушган қорда юриб кетди. Кафш ичини тўлдирган қорни ҳам сезмагандек бўлди. Қарғалар, қузғунлар шахдам товуш билан қағиллашиб учишар, узоқда назоратчи қулларнинг кўланкалари изғир эди. Мадорини қиш узгандай сузилиб оқаётган ариқ бўйида Дилдор чўкқайиб, анир-шапир ювинди. Хўл бармоқлари билан сочларини тараб-текнслаб, хонага қайтаркан, узоқдан Давлатбахтнинг аллақандай хаяжонли товушини эшитди:

— Дилдор, югур, бу томон югур.

— Ҳа, нима гап? Яна каламуш тутдингизми?

– Шўримиз куриди, югур, – бўғилиб кичқирди Давлатбахт.

Дилдор қорга тўлган кафшини тушириб, кийиб, Давлатбахт яшайдиган хонага югурди. Эшикда Давлатбахт шақ-шақ титрар, тусида тус қолмаган эди.

– Нимадан кўркдингиз, эгачижон? — Давлатбахтга ёпишди ховликиб Дилдор.

– Гулсанамга бир кара, — ерга тўшалган ёлғиз тўшакни кўрсатди у.

Дилдор уйнинг тўрига ўтиб, тўшакка энгашиди — кўзлари даҳшатли олайиб: «Вой!» деб қичқирди.

Давлатбахт даричани очди. Қиш тонгининг совуқ сўник нури туркман қизи Гулсанамнинг ўлик юзида акс этди.

– Ўртоқжоним, гулим, нима қилдинг? Нега бизни ташлаб кетдинг?

Дилдор суюкли ўртоғини, сирдошини, дарддошини кучоқлаб, хўнг-хўнг йиғлади. Давлатбахт ҳам ўлик қизнинг бошига чўкқайиб, титраб, йиғи аралаш сўзлади: «Бугун мен бу уйда тунамаган эдим. Ҳозир кириб «тур», деб қичкирамен, қичкирамен, «ғиқ» етмайди. Яқин келиб қарадим, туртдим, қотиб ётибди! Заҳар ичган, заҳар... Кўрмайсенми, кўкариб кетибди! Мен ўлай, нега сени ёлғиз қолдирдим, нега сиригдан хабарсиз қолдим!»

– Оҳ, Давлатбахт, гўё кўнгилларимиздаги дарддан, ярдан беҳабардек сўзлайсиз, — кўз ёшларини юм-юм қуйиб гапирди Дилдор. — Ота-онадан, ўз юртидан жудо бўлишлик, тутқунлик, кўксингдаги муҳаббатни, орзуларини кўмиб, қари қиз бўлиб, сўлиб сарғайиш осонми? Оҳ, Гулсанамим, ўртоқжоним, меҳрибонгинам! Биламен, ўзингга ҳамиша ўлим кутардинг, лекин бизларни ташлаб кетганинг ёмон бўлди. — Дилдор юзини дўстининг совуқ, кўкарган юзига суриб йиғлади.

Бирпасда уй ичи канизаклар билан тўлди. Ҳамманинг кўзида ёш қайнайди, ҳамма титрайди. Чунки, бу ўлим бечора асираларнинг сийналарида чўкиб ётган қайғуларни бирдан ва беҳад кучли тўлқинлатиб юборган эди.

Гулчеҳрабиби ҳам етиб келиб қолди. У энди ҳийла мункиллаб қолган. Кампир даҳшатли бир совуққонлик билан

мурдага каради. Лабини буриб, хўмрайиб, тескари ўгирилди. Қизлар, гарчи товушсиз йиғласалар-да, у бобиллаб берди:

– Бас, товушларинг ўчсин... Хадичабегим нотинч бўлмасинлар. Чикларинг, юмушларингни қилларинг! Биз ўзимиз саранжомлаб, тангри буюрган жойга элтиб қўёرمىз.

Канизаклар кампирдан қайта-қайта қарғиш эшитгандан сўнг, бўйинларидан биров судраб тортгандек, ноилож ташқари чиқишди.

Пешин вақтида Гулсанамнинг тобутини олиб жўнадилар. Мархуманинг ҳамма ўртоқлари уч кун қора рўмол ўраб, мо-там тутишди.

Дилдор ўртоғининг ўлимига ҳаммадан чуқурроқ қайғурди. Ҳар кун оқшом шам ёқиб, Қуръондан ўзи билган биттагина сурани ўқир, мархуманинг арвоҳига бағишлар эди. Бир қанча кун кўзидан уйқу қочди, фикри, хаёли дўстининг қисматида эди. Кўпинча ваҳм, қоронғи ўйлар унинг борлигини қоплай бошлади. Баъзан бу ўйларнинг даҳшатидан чўчиб, юраги гўё қотиб қоларди. Секин-секин даҳшатли хаёлларга кўника бошлади. Ўлим билан ҳаёт орасидаги қора ўпқон оддий ва яқин нарса каби сезила борди. Лекин бу воқеадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, Дилдорнинг юрагида тўсатдан, ҳеч кутмаган дамда, ҳаёт орзуси, умиди кўзгалди...

Бир кун Хадичабегимнинг катта зиёфатида югура-югура хориган Дилдор ўз хонасида ёлғиз дам олиб ўтирар экан, даричадан фолбин кампирнинг юзи, ваҳимали тушдаги чиркин башаралар каби, кўриниб қолди.

– Дилдор деган сенми? — энкайиб, шилпиқ кўзларини тикиб сўради кампир.

– Ҳа, мен. Энди кўрдингизми мени? — бепарво жавоб берди Дилдор.

Бир зумдан сўнг фолбин эшикдан кирди-да, Дилдорнинг ёнига чўққайди:

– Қўл учингни бер, мен ром очамен.

Дилдор бу қув кампирнинг марҳаматига ҳайрон қолди. Чунки ҳар фоли учун Хадичабегимдан бўғча-бўғча саруполар олган бу маккора чўриларнинг жон-дил билан ялинишларига қарамай, уларга фол кўрмасди: «Ҳар сўзимнинг баҳоси — бир дино!» деб ҳамманинг тилини кесарди. Дилдор сарой-

нинг баланд мавқели хонимларининг битгаси совға йўсинда берган бир кўйлак бадалига бундан икки-уч йил бурун бир марта фол очтирган эди.

У кўзларини жавдиратиб, беихтиёр кўлини узатди.

Кампир ҳар вақт фол очганда, хурпайиб, ёлғиз шилпик кўзлари билан кишига қаттиқ тикилиб, валдирар эди. Ҳозир эса қизнинг кўлини ушларкан, кулгидан лаблари бир зум ёйилиб кетди.

Шу қизимнинг худо берган бир суйгани бор экан, — атрофга аланглаб, жуда секин гапирди кампир, — куч-қувватда Рустамдай экан. Аммо Мажнун сингари, ўз Лайлосини ахтариб, бу шахри азимда саргардон экан.

– Нималар деяпсиз, буви? — ранги ўчиб сўради Дилдор.

– Шошма, сен Арслонқул деганни танийсанми?

Дилдор энтикиб, кўлини тортиб олди, туси ўчиб, қалтираб кетди.

– Эсингни йиғ, нима бўлди? — хириллаб шивирлади кампир.

– Сўзларингиз ҳаммаси рост-ку! — ҳовлиқиб деди Дилдор.

– Ҳа, мен ҳамиша тўғри топурмен. Муаккилларим ҳамма сирлардан хабар беришади! — ишонч билан деди кампир.

– Йўқ, буви, сиз Арслонқулни танийсиз. Бу фол эмас!

– Ҳай, секин гапир! — кўз олайтирди кампир.

– Айтинг, бувижон, қачон кўрдингиз Арслонқулни? Қаерда, нима деди? Соғми? Оҳ, шўрлик йигит! — Дилдор ҳаяжондан ҳамма нарсани унутиб, кампирни қучоқламоқчи бўлди.

– Жинни бўлдингми? Қаердасен?

Кампир аччиқ билан силтаб ташлади қизни, кейин даричани қия ёпди-да, Арслонқул унинг уйига қидириб келганлиги, Дилдорга арз-ҳолини етказишини ўтиниб йиғлаганлиги, Қудукбоши деган маҳаллада, холасиникида Дилдордан айрилгандан бери яшаб турганлиги ва ҳоказо ҳақида шивирлади.

– Бувижон, агар менда дунёнинг хазинаси бўлса эди, сиздан аямас эдим, — йиғлаб деди Дилдор. — Яна нималар деди? Сиҳат қандай? Ачам балки ўлгандир? Отам тўғрисида ҳеч нима демадими? Хат бермадими сизга?

– Хат? Тил зиндонга судрайди, хат дорга элтади! Унақа нарсаларни ушлашдан ҳазар қиламен. Йиғлама, азалнинг калами сенларнинг севгиларингни айрим дафтарларга битган экан. Ҳаммаси Оллоҳнинг иши! Мен ҳам дунёдан тоқ ўтдим! Хайр, бўтам.

Кампир ўрнидан турди.

– Шошманг, бувижон, – Дилдор унинг косов қўлини ушлаб олди. – Ичимда дардим беҳад кўп, бир учини сизга очай, Арслонкулга еткизинг, – ялинди қиз.

Ваҳимага тушган кампир кўзларини атрофга ўйнатиб, жаҳл билан шивирлади:

– Бас, бас, ҳамма дардинг менга равшан, умримда бир савоб иш қилайин, деб бу жафони бўйнимга олдим. Зинҳор бировга оғиз очма! – дарров эшикдан чиқди у.

Ўз ёрининг ўлик-тиригидан хабарсиз бўлган ва ундан мангу айрилганига ишониб, энди ҳаёт билан видолашувга жазм эта бошлаган Дилдорнинг ўй ва хаёллари ост-уст бўлиб кетди. Шу тобда у гўё қайта дунёга кўз очди. Кампирнинг келтирган хабари, худди нариги дунёдан келган каби сирли кўринди. Очкўз, ялмоғиздай хунук, чиркин фолчи энди, унинг назарида, пайғамбарнинг қизи ва қиёматда аёлларни жаннатга бошлаб кирувчи Биби Фотимадек улугсифат, меҳрибон бўлиб туюлди. Дилдор юрак уришини, ҳаяжонини босолмасдан, бошини ёстикқа қўйиб, ўйлади: «Унутмабди кадрдоним, у билан яшаш, бирга жафо чекиш қадар зўр бахт борми? Шунча йиллардан бери шу шаҳарда, ён бағримда яшар экан, ох, золим фалак, нега биз шунча узоқмиз? Қандай қилиб кампирга йўлиққан экан? Энди нима қилади? Мени кутқариш учун астойдил ҳаракат қилади, албатта. Лекин яна соддалик билан, аламига, дардига чидаёлмасдан, қалтис ҳаракат қилиб, ўз жонини таҳликага солмаса эди!» Бу фикр унинг бутун борлигини, даҳшатли оғриқ каби, қоплаб олди. Бирдан ҳовликиб, ўрнидан сакради.

Қиз ҳар кун кампирнинг қадамига интизор бўлди. Ўз йигитидан ҳар он сабрсизлик билан янги хабарлар кутди. Лекин кампирдан дарак йўқ. Кунлар йилдан узоқ туюлади. Қанот боғласа-да, ўз ёрига учиб бора қолса! Дам шодликдан болаларча қувонади, дам кўркинч ўйларга ботиб, юраги ўйнаб кетади... Ўнинчи кун ҳарамда кампир пайдо бўлди. Дилдор

кувонч билан уни ҳовлида қарши олди. Атрофда одамлар кўп бўлганидан, кўз учи билан фолчини дарахтзорга имлади. Бироқ, фолчи киноя билан лабини буриб, тўппа-тўғри Хадичабегимнинг кўшки томон йўрғалади. Дилдор маъюсланса ҳам, фақат умидсизланмади: «Кампирнинг шундай қилиқлари кўп бўлади. Балки, хадиксирар» — ўйлади ичида. Пана жойда учратиб, сўзлашмоқ мақсадида унинг йўлини пойлади. Бирон соатдан кейин узоқда кампирнинг қорасини кўриб, тез-тез юриб борди. Бирон жойга таклиф этмоққа ботинмай, секингина сўради:

– Бувижон, уни кўрдингизми? Нима деди?

– Кўрдим, нияти ёмон экан... Ораларингда гап ташиб балога қолиш учун эсимни еганим йўқ, — тикандай ботадиган бир товуш билан жавоб берди кампир кета туриб.

– Бувижон, ёмон нияти нима экан? Тангри ярлақасин, айтинг! — яна бутун самимияти билан ялинди қиз.

– Сўрама! Тошдан садо чиқар, мендан чиқмас! — қиёбоқмай, кетди-қолди фолчи.

Дилдорнинг ҳуши учиб, турган ерида қотди. Орқадан келаётган бир тўда чўриларнинг товушидан эсини йиғиб олди ва ўйлади: «Нияти ёмон... Нима демоқчи кампир? Арслонкул ё мен билан кўришмакни сўрагандир, ё бу ердан мени олиб қочиш тўғрисида гапиргандир... Бу нарса кампирнинг ўтакасини ёрган. Ахир, «хат» деган сўзни эшитиб, тунов кун жони чиқиб кетганди-ку». Дилдор Арслонкул тўғрисида ташвиш тортди. «Менга етишамен, деб зиндонда чиримасин яна!» — у узоқлашган фолчининг орқасидан югурди.

– Бувижон, — шивирлади у, — уни кўрсангиз, айтинг, ҳеч қандай ёмон ниятда бўлмасин, тинч юрсин.

Фолчи тиржайди, «хўп» дегандай бошини сал қимирлатди.

Шу кундан бошлаб Дилдор «ёмон ният»ни ўзи амалга оширмакка уринди: «Ё ўлим ёки ёрга қовушмоқ!» — бу фикр унга ҳоким бўлди. Тунлари мижжа қоқмай, турли режа ва йўллар ахтарди. Ўйлай-ўйлай, ўзича энг қулай чора топади. Бироқ бир зумдан кейин яна бундан воз кечади. Чунки қулай деб билган бу режада қўрқинчли мушкулот пайдо бўлади. Ниҳоят, ўйлашдан хуноб бўлиб, бир қарорни маҳкам ушлади.

Бешинчи кун коқ ярим кечада, бурканиб, ўзини уйкуга солиб ётган Дилдор кўрпадан бошини чиқарди. Ўн икки қизнинг барчаси донг қотиб ухлаб ётарди. Хурракдан бошқа, на уришиш, на хўрсиниш сизди. Қоронғида жимгина кийимларини кийди. Оқшом ўрин солганда, ёстикнинг тагига суқиб қўйган ханжарни олди. Буни у бир вақтлар эркакларга берилган бир зиёфатдан кейин хонани йиғиштираётган вақтда топиб олиб, вазирзодалар, бекзодалардан бири тушириб қолдиргандир, деб қандайдир бир ният билан ҳеч кимга кўрсатмай, яширин сақлаган эди.

Туртиниб эшикка бораркан, юраги узилгандай, бирдан тўхтади, деворга суялди. У кўп йиллар бирга яшаган, бирга йиғлаган жонажон ўртоқларидан айрилади! Улар билан бирга кечган ҳаётнинг бутун саҳифалари унинг кўз олдидан бир-бир ўтаверди. Бу саҳифалар юрак қони билан ёзилгандек, яқин эди. Дилдор ўз сиридан деярли ҳамма ўртоқларини воқиф қилиши мумкин эди. Уларга ишонарди. Фақат ўртоқлари уни хатарли йўлдан қайтаришлари ҳам аниқ эди. Лекин шу вақтда: «Нега, ҳеч бўлмаса, бироғтасини, озгина бўлсин, огоҳлантирмадим?» — афсусланди Дилдор. — Кошки ҳозир шам ёқиб, хаммасининг юзидан бир-бир ўпиб чиқса! Томоғини бўлган бир дард билан пичирлади: «Хайр, дарддошларим, ўртоқларим! Агар ўлсам, гоҳ-гоҳ мени ёдланглар! Тирик бўлсам, мен сизларни ҳеч вақт унутмаймен. Танграм сизларга узун умр берсин, ёруғ кунларни насиб этсин!» Дилдор қайнаб тошган кўз ёшларини енг учи билан артиб, ташқари чиқди. Кеча тим қоронғи ва изғиринли эди. Усти қотган лой йўлларда илдам юриб, дарахтзорлар, хиёбонлар оралаб кетди. Қоронғилик ичидан даҳшатли қўллар унга ёпишаётгандай туюлиб, кўзлари сергак жавдирар, юрак кучли урар, оёқлари, қўллари титрар эди.

Кичик дарвозага яқинлашганда, чийиллаган товуш эшитди: «Кимсан?» Бу энг золим, итфеъл кул эди. Шунинг учун канизаклар уни ўзаро «Қолоғон» деб номлар эдилар. Дилдор чўчиб, орқага тисланди. Кейин ўзини тутиб олди, ханжарни енг ичига яшириб, далил гапирди:

— Мен, мен, Оллоёр! — югуриб, кулнинг пинжигга тикилди.

— Тун ўртасида? Бу ёққа қара! — Оллоёр хира фонусга қизнинг юзига тутди.

Дилдор жўртгага ҳаяжонини кучайтириб, зўраки ҳанси-
раб гапирди:

– Оч эшикни, табиб мавлоно Абдулхайга киши юбор!

– А! Не дейди ўзи? Тушунтир.

– Хадичабегим бирдан хаста бўлиб қолдилар. Вой, ўлай аҳволлари жуда оғир. Тиллари сўзлашдан қолди.

– Давлатбахт қани? Нега у келмади? – копиб гапирди Оллоёр.

– Аҳ, нега аҳволни тушунмайсен! Шўрлик Давлатбахт бемор билан овора. Эшик орқасида посбон борми? Буюр унга!

Оллоёр нимадир пўнғиллаб, дарвоза томон юрди. Белидан калидни олиб, катта чўнг қулфга солди. Дарвозанинг бир қанотини қия очиб, асабий қичқирди:

– Мизроб, хай Мизроб!

Қул остонадан ташқарига бир қадам қўйди. Яна Мизробни чақирди. Дилдор остонага чиқиб, қўлини орқасига олиб, дарвозага суялди.

– Посбон бўлмаи ўлиб кет, ҳар кеча маст... – вайсади Оллоёр.

Дилдорнинг кутгани бу эди.

– Тезроқ уни топиб жўнат! Бунча беғамсен, – жўртгага кистади Дилдор.

– Кир, қорангни ўчир!

Оллоёр қизни ичкари итариб, дарвозани ёпмоқчи бўлди.

Дилдор фурсатни қўлдан қочирмасликка тиришди – Оллоёрнинг устига бирдан отилди-да, ханжар урди. Унинг кўкрагини мўлжаллаган бўлса ҳам, лекин ҳаяжондан, тажрибасизликдан, ханжар қулнинг елкасига тегди. Оллоёр фонусни улоқтириб, бақирди. Дилдор бутун кучи билан қочди. Орқадан бакириб-чакириб Оллоёр қувди. Эллик кадамча нарида Оллоёр Дилдорнинг сочидан ушлаб қолди. Қиз орқага қайрилиб, унинг дуч келган аъзосига шошиб-пишиб, лекин ғазаб билан уч-тўрт марта тиг урди. Оллоёр даҳшатли чинқириш билан ерга юмалади. Дилдор ханжарни қўлда маҳкам сиқиб, ўқдай учди. Атрофдан «ҳой, тут!» каби қисқа, кесик садолар эшитила бошлади. Томоғи қақраган, ғазабли, эссиз-хушсиз Дилдор бор кучи билан югурди. Анча масофа босгандан сўнг қоронғида пастгина деворга бирдан урилди. Девордан чаккон сакради. Куюқ дарахтзор орасига кираркан,

орқада ҳаисираган, пишқирган кимдир девордан юмалади ва қувди. Дилдор кутулишга илож йўқлигини сезди. Ғазаби тошди. Ханжарни кўтариб, қувловчига ҳамла қилди. Лекин, гурзидай муштнинг зарбаси билан шу онда ерга мукка йиқилди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Боғи Зоғоннинг зарҳал хоналаридан бирида Тўғонбек сувсар пўстинга ўралиб, ёш шаҳзодаси Музаффар Мирзо билан нонушта қилиб ўтирарди. Шаҳзодага яқинлиги орқасида унинг обрўси кун сайин ошарди. Ҳусайн Бойқаро унга бекларидек илтифот кўрсатарди. Энди давлатда энг катта мансабдорлар у билан ҳисоблашмоққа мажбурлар. Тўғонбек шаҳзодадан суюрғол тариқида катта ерлар олган. Ҳиротнинг донгдор давлатманд оилаларидан Абулзиёнинг гўзал қизига уйланган. Унинг эшигида кўша-кўша навкарлар, уй ичида ўнлаб чўрилар хизмат қилади. У Музаффар Мирзо исмидан ҳар хиёнатга бош уриб, ҳар жиноятни оқлайди. Тўғонбек шаҳзода хизматида бўлган наслдор, обрўли бекларни, мулозимларни четлатиб, туну кун шаҳзодага чегарасиз ҳокимиятга интилган қув, муғомбир руҳининг эҳтиросларини талқин этади. Фикрларини, режаларини содда сўзлар, содда, ёркин мисоллар билан, бола англайдиган равишда, яққол кўрсата билганидан Музаффар Мирзо уни қизиқиб тингларди. Ҳар ишда макр ва фирибгарликнинг кучига ишонган Хадичабегим Тўғонбек билан биринчи учрашишдаёқ ўз ўғлининг келажаги учун унинг катта фойда етказишини умид қилган эди.

Анвойи ҳалволар, қуритилган мевалар, тустовук, каклик қабоблари, қаймоқлар тўла дастурхон устида Тўғонбек ақл ўргатишни давом эттирди. У Бадидуззамон, Фаридун Ҳусайн, Абдулмуҳсин Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо, Абу Маъсум Мирзо ва ҳоказо шаҳзодаларининг — Музаффарнинг ўғай ака-укаларининг яширин ниятлари, орттираётган хусусий хазиналари тўғрисида сўзлади. Подшоҳнинг суюкли ўғли бўлганидан, Музаффар Мирзо ҳар жиҳатдан улардан устунликка тиришмоғи кераклигини уқтирди. Ниҳоят, ака-укала-

рининг ҳар бир сиридан огоҳланиб туриши учун улар ичига жосуслар тайинлашни таклиф этди. Бу фикр Музаффар Мирзога мойдек ёқиб тушди.

Бола сирли ишларни севарди. Қўлидаги чиройли мўъжаз олтин қадахни катталардек ғурур ва завқ билан сипқориб, мастликдан сузук кўзларини Тўғонбекка тикди-да, бачкана керилиш билан деди: «Мен сиз билан бирга шундай ишларни орзу қиламенки, Тўғонбек жаноблари, у ишлар дунёда ҳеч бир тождорга муяссар бўлмагандир...»

— Балли, шаҳзодам, — деди Тўғонбек муғомбирларча илжайиб, — улуғ ниятлар сари ғайрат камарини маҳкамрок боғланг.

Улар жосус тайинлаш масаласига яна қайтишди. Бу «нозик иш»ни ташкил этмоқни Тўғонбек ўз зиммасига олди.

Хизматчи дастурхонни йиғиштиргандан сўнг шаҳзоданинг йигитларидан бири кирди. Бу қўшиқчи, ўйинчи, аскиячи, ярим шоир, ярим жангчи эди. Зиёфат ва базмларга доир юмушларни аксар вақт у бажарарди. Йигит бу кунги умумий зиёфат учун кимлар чақирилиши ва нималар ҳозирланиши тўғрисида сўради. Тўғонбек меҳмонларни, чолғучи ва ўйинчиларни, овқат ва ичкиликларни бирпасда санаб берди. Йигит кўзгала туриб, яна ўтирди, олифта мўйлабини силаб, кулимсираб, деди:

— Бу кеча Хадичабегимнинг саройларида ажаб воқеа рўй берибди, эшитдиларми?

— Қандай? — Тўғонбек билан шаҳзода айна вақтда сўрашди.

— Бир канизак, — давом этди сўзида йигит, — тун ярмида қочибди, бир қулни ханжар билан ғоят қаттиқ яралабди.

— Забардаст экан-да! Хўш, тутибдиларми? — сўради Музаффар Мирзо.

— Тутибдилар.

— Ҳозир қаерда?

— Ола қўрғонда¹ — жавоб берди йигит.

— Исмини билдингизми? — сўради пешонасини қашиб Тўғонбек.

— Фолибо, Дилдор, дедилар...

¹ Ихтиёридин қалъасини «Ола қўрғон», деб ҳам юритганлар.

Музаффар Мирзо кўлини силтаб, воқеага аҳамият бермаганини билдирди-да, муаллимдан имло-иншо дарси олмоқ учун кўшни хоналардан бирига чиқиб кетди. Тўғонбек йигитни юмушга жўнатиб, танҳо ўйлади. Сўроқда бир чоғлар. Ёдгор Мирзо тартибсизлиги замонида, қизнинг Тўғонбек томонидан олиб қочилгани таҳқиқланса, гап чувалашни мумкинлигини мулоҳаза қилди — кўнгли ғаш бўлди. Аксига, Маждиддин ҳам Ҳиротда эмас. Қизнинг изини тезроқ ўчириб, хавфсизланишга қарор қилди. Кундузи сербар бўркини маҳкам бостириб кийиб, ташқарига югурди. Отни миниб, орқасидан уч сувори навкарни эргаштириб, Ихтиёрдин қалъаси томон қаттиқ елди. Қоровулхона олдида отдан тушган ҳамон ёнига Зайниддин келди.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсиз, мулло? — кеккайиб, тил учида сўради Тўғонбек.

— Бугун бир ақрабомиз жаҳаннамга тушибди, — жавоб берди Зайниддин сохта тавозе билан. — Ўйлайменки, бек жанобларининг ҳам бошида шунга ўхшаш бир дағдаға бордир.

Тўғонбек бу сўзлардаги кинояни тушунди, лекин ўзини билмасликка солди.

— Ундай тўқимачиликка берилманг, мирзо йигит! — деди-да, отни навкарларга тутқазиб, физиллаб қоровулхонага кирди.

Зайниддин узоқ чўзилган бир ўлтиришдан тонг қоронғисида чиқиб, таниш бир сипоҳидан воқеани эшитган эди. «Яна Арслонқулнинг гўзали бўлмасин», деган бир шубҳа билан бу ерга югурди. Шубҳаси ҳақиқат бўлиб чиқди. Қиздан дастлабки сўроқни Эрали жаллоднинг ўғли Пирмат Калла сўраганини, қиз ҳеч кимнинг исмини айтмасдан, ўзини шоён хайрат бир жасурлик билан тугганини эшитди.

Зайниддин совуқдан қалтираса ҳам, Тўғонбекнинг чиқишини кутди. Чунки унинг худди шу воқеа муносабати билан келганлигига шак қилмасди. Кўп ўтмасдан, голибона юриш билан Тўғонбек ичкаридан чиқди. Зайниддинга истехзо аралаш кулиб ҳам қўйди. Зайниддин ичида ўйлади: «Ҳа, ит, ҳақиқатни булғамокчи бўлдинг! Йўқ, шоир тўғри айтган: «Дарё палид менашавад аз даҳани сак»¹.

¹ *Таржимаси:* «Итнинг оғзи теккани билан дарё суви ифлос бўлиб қолмайди».

Кейин Тўғонбекка яқинлашди.

– Тунги воқеанинг оқибати не бўлур экан, бек? – сўради Зайниддин кизикқан чет одамдай.

– Мен қайдан билай? Ўзга дардим йўқми? – тесқари қараб, тўнг жавоб берди Тўғонбек.

Зайниддин кескин бурилиб, мадрасага югурди.

Хужрада Султонмурод билан Арслонқул нима тўғри-сидадир қизгин гаплашмоқда эдилар.

– Кел, дўстим, мушқул масалада бизга йўл кўрсат, – суюниб ёнидан жой кўрсатди Султонмурод.

– Қандай масала?

– Ахир, Дилдорни қутқармоқ керак! – жавоб берди Султонмурод.

– Тўғри, жуда илдам қутқармоқ керак. Фақат, биласизми, қаердан?

– Қаердан эмас, қандай қилиб, денг!.. – қалноғини кўтариб умидвор кўзлари билан Зайниддинга тикилиб деди Арслонқул.

– Нима? Ғолибо, гафлатда экансизлар. Қиз бир зиндондан иккинчи зиндонга тушди!

Арслонқул билан Султонмуроднинг нафаслари ичига тушиб, кўзларини олайтиришди...

Зайниддин бутун воқеани айтиб берди. Хужрани чуқур жимжитлик босди. Арслонқулнинг кўзларидан томчилар юмалади. Султонмурод тўсатдан кўзғалди.

– Филҳақиқат, бу қиз олам нодираси экан! – бутун гавдасини қамраган ҳаяжон билан гапирди у. – Биродарлар, ҳар қайсимиз бир вазифага бел боғлайлик. Дилдорнинг жонини ўз жонимиздай сақлаймиз. Зайниддин, сен Тўғонбекнинг кирдикоридан дуруст хабарлар топмоққа ҳаракат эт! Арслонқул, сиз кўрғон теварагидан узоқлашманг, лекин, ғоят ҳушёр бўлинг! Мен... мен не қилай? Афсуски, вазир Хўжа Афзал жаноблари кеча Марвга жўнаган эдилар. Хўб, мен инсофли беклардан, Хиротнинг эътиборли зотларидан қўмак сўраймен...

Султонмуродга ҳеч ким эътироз қилмади. Оқшом, агар тинчлик бўлса, Зайниддиннинг уйида учрашмоққа тил бириктириб, хужрани тарк этишди.

Арслонқул дев қадамлар билан юриб, Қалъаи Ихтиёриддинга келди. Устма-уст юксалган тоғ чўққилари каби баланд,

муаззам қалъа... Баланд кунгурали, қалин, метин деворлари, азамат қулалари, тупроқ кўрғонлари билан самога юксалган қахрли, оғир иншоот... Зиндон бу ерда эди. Арслонқул қалъа билан унинг шимолида бўлган от бозори майдони ўртасида ғамгин қатнаб турди. Унинг пешонаси темир чамбар кийгандай оғир эди. Унинг кўзида қўрқинч манзаралар жонланди. Бу ерда жаллод болтаси остида калласи чўрт кесилган, қўллари қирқилган ёки дорга осилиб, бир нафас типирчилаб, аҳфдай чўзилган одамларни кўп марта кўрган эди. Юрагини дахшат қоплади. «Борди-ю, Дилдорни олиб чиқиб оссалар ёки бўйнига тиг қўйиш учун чуқур олдига ётқизсалар — у нима килади? Хотинлардек чапак чалиб йиғласинми? Қурук қўл билан жаллодларга хужумдан нима фойда чиқади?» — ўйлади ичида. Кейин бир он иккиланмасдан, уйга чопди.

Холаси бозорга кетган экан. Ховлида танҳо, гивирлаб юрган чолнинг орқасидан бориб, елкасини астагина қоқди.

— Почча, бир қилич тўғрисида гапирардингиз, кўрсатинг менга.

— А, қилич? Ҳиротни ёв босмокчими? — ўсиқ қошлари орасига кўмилган кўзларини катта очиб, сўради чол.

— Йўқ, тинчлик... Аммо зарур, — шоширди Арслонқул.

Чол хона ичига кириб, катта сандиқни кўрсатди. Калидни топмагач, йигит сандиқнинг ҳалқасидан ушлаб, куч билан тортиб, очди. Ҳар хил кийим-кечаклар остидан қилични олди-да, кинидан суғуриб, диққат билан қаради.

— Эй, бўтам, нимасига қарайсен! — деди чол. — Исфихон иўлати... Отам раҳматлик Амир Темурнинг баҳодирларидан эди. Бу тиг қанча-қанча мамлакатларни кўрган, қанча халқларнинг бошида ўйнаган... Ҳиндистон, Дашти Қипчок, Араб, Эрон, Қофкоз ва Диёри Рум... — яна кўп иклимларни кўрган бу тиг. Соҳибқирон Темурнинг замонида яшаган бўлсам эди, умрим кулолчилик билан ўтармиди? Хитойнинг бир вилоятига ҳоким бўлармидим?.. Во дариг!

— Яхши қилич! — салмоқлаб, тигни яна кинига тикди Арслонқул ҳам узун чопони ичидан тақиб олди.

Сўнгра латтага ўралган бир пичоқни баланд токчадан олиб, этигининг қўнжига суқиб қўйди.

— Ҳа, Яъжуж-Маъжужга қарши отланиясанми? Белда қилич, қўнжда пичоқ? Аммо тигни, бўтам, ҳақ йўлга ишлат,

ноҳақ қон тўкма! — Арслонқулнинг йўлини тўсиб гапирди чол.

— Почча, Хусайн Бойқаро замонида ёмонлар кўпайган. Бу қилич балки бутун умрида биринчи марта зулмга қарши ишлатилар!

Чол ўйланиб: «Сўзларинг бадахшон тошидек тоза ва асил, бўтам, халққа жабр бўладиган ишдан ҳазар қил!», — деди.

Арслонқул кўчага чиқиб, бошини қашиб ўйлади-да, баъзи дўст-ёрларига йўлиқмоқ учун Инжил ёқасига, жангу жадалдан завқланадиган олов йигитлардан, ўртоқларидан бир гуруҳини кўмакка чақиргани жўнади.

Хуфтон вақтида Арслонқул Зайниддиннинг эшигини тикирлатди. Қоронғида бир аёл эшикни очиб, даричасидан шам нури сизғиб турган бир хонага киришни таклиф этди. Хона ичида ҳеч ким йўқ эди. Гилам устида қаламдонлар, қаламлар, ҳар хил шаклдаги сиёҳдонлар, битилган ва битилмаган жуз-жуз қоғозлар ётар, қозикда танбур ва гижжак осиглиқ... Арслонқул бир чеккага ўтирди, қалпоғини ёнига қўйиб, кўзларини юмиб, ҳорғин, ғамли ўйлади. «Бу бечораларни ишдан қўйдим, китобдан айирдим. Бири Рум мамлакатидан келган Чалабий деган катта олимни енгган донишманд бўлса, бири катта битикчи... Мен каби бегона, саводсиз одамга шунчалик меҳрибонлик қиладилар. Бундай оқ кўнгил, ҳақпараст одамлар бўлмаганда эди, дунё ҳамиша қоронғилик остида қолган бўлар эди. Улар ташвишда, мен бу ерда ўтирайин!» — ўйлади ичида Арслонқул ҳам зиндон томонга жўнамоқчи бўлди. Бироқ, шу аснода ҳовлида гурунғ эшитилди. Арслонқул ирғиб туриб, икки дўстни қаршилади.

— Хўш, кун бўйи нималар билдингиз? — чарчоқ ҳолда ўтираркан, Арслонқулнинг чопон ичидаги қиличини сезиб, таажжуб билан сўради Султонмурод.

— Ҳеч нима билмадим. Тишдан қарасанг, тинчликка ўхшайди.

— Тўғри, ҳозирча осойишталик... Энди нима қилмоқни маъқул топурсиз? — ёзув ашёларини йиғиштириб, сўради Зайниддин.

— Бу кеча қилмоқчи бўлган андак юмушимиз бор, агар сизлар мақбул топсангизлар.

— Сўзланг, кенгашурмиз, — қизиқиб деди Султонмурод.

– Тунда зиндонга хужум ясакак, – жиддий гапирди Арслонкул. – Посбонларни, жаллодларни кесиб, гуноҳсиз туткунни озод қилсак...

– Яхши жасорат, аммо куч қани? Осон иш эмас, ахир, – деди сабрсиэланиб Зайниддин.

– Мендан бошқа беш азамат бор, – жавоб берди Арслонкул.

– Бари – жанг-жадалдан завқланадиган олов йигитлар. Улар Ҳиротда орттирган яхши ўртоқларимдан. Ҳозир зиндон теварагида айланиб юрибдилар. Ижозат берсангиз, фурсат пойлаб, бир қирғин соламинз. Биз бу хусусда ўзаро яктак, якдилминз.

Зайниддин ва Султонмурод сукут этиб, бир-бирларига узоқ тикилишди.

– Бу мардона ҳаракатга қандай қарайсен? – сўради, ниҳоят, Султонмурод.

– Мен, ростини айтайин: Арслонкул ва унинг дўстларидан бундай баҳодирлик кутмаган эдим. Жасоратларига офарин ўқимоқ керак. Аммо, гарчи бу йўлни қанчалик ҳақли топмайин, зиддига сўзламоққа мажбурмен.

– Не сабабдан? Бажара олмоғумизми? – унинг сўзини кесди Арслонкул.

– Мушкул иш! – давом этди сўзида Зайниддин, чиройли қошларини жиддий чимириб. – Улардан ўнлаб киши қирилур, балки силардан ҳар бир киши тирик қолмас. Натижа? Балки – ҳеч!

Арслонкул азамат гавдасини эгиб, оғир сукутга ботди.

– Менимча, иним, – Арслонкулга мурожаат этди Султонмурод, – бу қарорингизни охириги навбатда, яъни тамом иложсиз қолган бир пайтда татбиқ этмоғимиз керак. У вақт бундай йигитлик ажойиб бир маънога эга бўлур. Аммо ҳозирча лузуми йўқ. Чунки биз баъзи улуғ мансабдорлар билан сўзлашдик. Улардан яхши ваъдалар олдик. Аҳвол қийин бўлса ҳам, Дилдорга бериладиган жазо орқага сурилди. Ишни эскитмоққа яна ҳаракат қилурминз.

– Ўлим жазоси хавфи йўқми? – титрак товуш билан сўради Арслонкул.

– Айтиш қийин. Чунки Тўғонбек каби золим йиртқич бор, – жавоб берди Султонмурод.

– Дилдор нима жиноят қилибдики, ўлим жазосига буюрурлар! – қатъий, ишонч билан деди Зайниддин. – Иншоолло, мамлакатда Тўғонбек кабиларни масъулиятга тортувчилар ҳам бор...

– Аҳвол шундай экан, мен Марвга — Алишер Навоий қошига борамен, — қаддини ростлаб гапирди Арслонкул. — Бутун юрак дардимни шоирга очамен. Бу ўй ҳали хотиримга келган эди, лекин фурсат йўқлигидан, аҳвол танглигидан доғда эдим. Модомики, ўлим хавфи йўқ, албатта, борурмен.

– Мана бу фикрингизга жонлар тасаддук, — кичқирди Султонмурод. — Зотан, бу хаёл менда ҳам бор эди. Лекин ҳали пишмаган эди. Алишер зулмга қарши замоннинг шери, ҳақ ва адолатнинг тифидир!

Султонмурод Зайниддиннинг розилигини истади. Учовлари бу тўғрида қизғин суҳбатлашди. Зайниддин ҳам бу фикрни маъқул кўрди. Арслонкул, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай, жонланиб кетди. Худди ҳозир йўлга тушмоқчидай, қалпоғини ҳам бостириб кийиб олди. Лекин бақувват, югурик от топиш керак эди. Арслонкул ва Султонмуродда сийқа танга ҳам йўқ; улар ўз пулларини бириктириб, фолбиннинг оғзига урган эдилар. Ниҳоят, Султонмурод ўзида хусусий суратда дарс олувчи давлатманд бир шоғирдидан от тиламоққа қарор қилди-да шошиб жўнади. Зайниддин Арслонкулни бирга олиб, унинг ўртоқлари билан танишмоқ, керак бўлганда фойдаланмоқ ниятида Ихтиёриддин қалъасига кетди.

Тонгда шаҳар дарвозалари очиларкан, Ҳиротдан илк чиққан киши ўйноқ бедов отли Арслонкул бўлди. Бечора ошиқ работларда оз қўнди. Девдай югурган, қурбон қидирган конли йиртқичдай увуллаган саҳро бўронларида, тунларда ҳам танҳо йўл босди. Работларга қўнаркан, йўлга чиқиш олдида холасидан олган бир неча тангани отнинг емхашагига харжлаб, ўзи оч ўтирди. Работларда дам олган йўлчиларнинг ҳангомаси унинг қулоғига кирмас, ҳамма вақт юраги ҳовлиқарди: «Балки ҳозир Дилдорни осаётгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдадирлар, ё бўлмаса, азамат шериклари зиндонга босқин яшашга мажбур бўлиб, бари қирилдими?» Ваҳм хаёллар йигитни, қора гирдоб каби, тунги саҳронинг даҳшати каби ўраб оларди.

Тўртинчи кун окшом узокдан Марвнинг кўрғонлари кўзга чалинди. Арслонқулни, нечундир, умидсизлик, жасоратсизлик эгаллаб олди. Юраги қаттиқ урди. Далага кенг ёйилган қароргоҳ чодирларига етгач, бу кайфият яна кучайди. У бўшашиб отдан тушди. Зарёка тўнли, қимматбаҳо камарли, сувсар бўркли мағрур мансабдорлар, қиличларини осилтириб, ўқ-ёйларини елкадан ўтказиб, пиёда, отлик кезган қахрли сипоҳилар билан қайнаган муҳит ва улуғ шоир билан учрашиш зарурияти уни довдиратди. Унга расмий чопар каби қараган навкарларнинг кўмаги билан Алишернинг чодирига келди. Кириш олдида бир дақиқа иккиланиб, хўрсиниб олди. Доимий яшаш учун кишбон этилиб қурилган катта, баланд, калин чодирнинг тўрида, қандилларда ёнган шамнинг нурида энгашиб ёзув ёзган шоирга қўл қовуштириб салом берди. Алишер бошини кўтариб, диққат билан йигитга тикилди.

— Кел, иним, эсонмисен? — қаламни қўйиб, қўлини чўзди шоир.

Арслонқул эхтиром билан унинг қўлини қисди. Шоир кўрсатган жойдан кўра қуйироққа тиз чўкди. Навоий ўз яқинларига қилган илтифот билан гапира бошлади;

— Бу томонларда не қилиб юрибсен? Ҳиротдаи қачон чиққан эдинг? Сўйла, бизнинг Инжил лабидаги ишларимиз илгари бормоқдами?

Арслонқул дадилланди. Навоийнинг биноларидаги ишлар тўғрисида тафсилли сўзлади. Мирак Наққошдан чизи шикоят ҳам қилиб қўйди. Навоий завқланиб кулди, йилтираган кенг пешонасини ингичка бармоқлари билан силади, яна сўзлашга кистади. Саволлар берди. Арслонқулнинг соф юрагини, тўғрилигини, содда халқ донолигини, табиий аклини ифодаловчи дўлвор сўзларини кўироқ эшитгуси келди. Арслонқул ўз мақсадини тезроқ баён қилишга ошиқарди. Ниҳоят, ўз дардининг ифодасига йўл очди:

— Тақсир, мен Мирак Наққош билан Инжил бўйида фикрлашиб ишламоқни орзу қилардим, лекин бошимга бир фалокат тушиб, остонангизга бош уриб келдим.

— Не фалокат? — дарров қизикди Навоий.

Арслонқул қудратли гавдасини бир оз эгди. Юзидаги дард, товушидаги ҳаяжон билан бутун воқеани — бошдан-охирига-ча айтиб берди. Ҳеч нимани, ҳатто фолбин воқеасини ҳам

яширмади. Охирда: «Умидим ёлғиз сизда. Элга кўрсатган марҳаматингизни бу бечорадан аямагайсиз», деди-да, Султонмурод ёзиб берган хатни қўйнидан олиб, шоирга узатди. Навоий уни шамга тутиб ўқиди, олимнинг аҳволини сўради. Султонмурод билан унинг ўртасидаги самимиятни эшитиб, хурсанд бўлди. Кейин Дилдор билан йигитнинг илк севишган замонлари, қишлоқлари ва турмушларига доир бир кўп нарсаларни билишга қизиқсинди. Арслонқул, энди ўз кадрдонлари билан суҳбатлашгандай, тортинмасдан сўзлашди. Навоий ишқда вафо ва садоқат, тозалик тўғрисида чиройли, маънодор сўзлар айтди. Арслонқул уни ички бир хузур билан тинглаб, ҳар бир сўзини фикрга жо қилишга тиришди. Навоий сўзни битиргач, Арслонқул унинг оғзидан умидбахш сўз эшитмоқ орзуси билан ёниб:

– Таксир, зиндонда ётган у бахти қарога нажот йўли борми? Ёинки... — сўзни охирига етказолмай, сукут қилиб, ерга қаради Арслонқул.

– Сабр эт, йигит, — жавоб берди Навоий жиддий, — агар мамлакатда жабр-зулм бениҳоят авж олмаса эди, ишқингиз қаро киймас эди. Оила қўйнидан қизни ўғирлаб, чўри қилмоққа кимнинг ҳадди бўлур эди?! Модомики, бизни йўқлаб келибсен, дардингга даво топмоққа уринурмиз. Балки подшоҳга арз этурмиз. Чунки ёр дилнавозинг ўз жасоратида бир нима ортиқча иш қилибди. Зотан, бу ёмон эмас. Ишқда фидокорлик - улуғ фазилят, ёрингнинг қилмиши ишқ, виждон ва ақл олдида ғоят макбул, шоён таажжуб ишдир. У Тўғонбек каби қора махлуқларнинг иродасига соф, хур виждонлар асло итоат этмасликларини ғоят гўзал исбот этибди. Аммо қонунан оқламоқ учун бир оз ўйламоқ керак.

Арслонқул суюниб, ҳаяжон билан ўрнидан турди, ташқари чиқмоққа ижозат тилади.

– Хўб, истироҳат қил, сенга овқат берсинлар!

Йигит қоронғида отлар орасида туртиниб, ўз жийронини топди. Силаб-сийпаб хашакка қўйди. Кейин ҳар ерда гулхан ёқиб, тўп-тўп ўтирган навкарларнинг тунги хангомаларига аралашиб кетди. Улар билан бирга катта иштаҳа билан шавла, эт еди. Суякларни бақувват тишлари билан обдон мужиди. Вакт алла-палла бўлиб, қароргоҳда шовқин-сурон тинганда, навкарларнинг чодирига кириб, чопонига ўралди-да, ухлади.

Эрталаб, нонуштадан кейин узоқ вақт от билан овора бўлди — суғорди, мўл хашак солди, қашлаб супурди. Чошгоҳ паллада уни Навоий чақираётганини билдирдилар. Қадамларини унда-мунда ташлаб, ички ҳаяжон билан чодирга кирди. Навоий худди кечаги жойида, кўкимтир шоҳи чопонга ўралиб ўтирар эди. Ёнида ғижжак ва танбур турарди.

— Муродинг ҳосил бўлди, йигит! — қувонч билан хабар берди Навоий, — Мана бу фармонни шамолдай тез элтиб, қалъа бегига топширурсен. Асира ёрингга тез қовуш. Биздан ҳам салом айт! — кейинги сўзларни шоир кўзларида тошган самимий табассум билан сўзлади.

Арслонкул хатни жуда эҳтиёт билан қўйнига жойлади. Кўзларига ёш тўлиб, суюнчидан титраб, самимий, содда сўзлар билан шоирга миннатдорчилик билдирди.

— Биз ўз вазифамизни бажардик. Сизнинг қувончларингиз мен учун улуғ мукофотдир, — деди Навоий йигитни кузатиб.

Арслонкул отга югурди. Эпчиллик билан эгар-жабдукни тўғрилади. Миниш олдида, йўлда отни боқиш учун ем тўғрисида ташвишланди. Пул оз қолган. Навкарлар, отбоқарларга «отанг яхши, онанг яхши» қилиб, битта қопчага арпа солиб олди-да, жийронни дингиллатиб, шахдам жўнаб қолди.

II

Арслонкул Ҳиротдан чиққандан кейин Султонмурод ва Зайниддин яна кўпроқ масъулият сезиб, ташвишлари ортди. Тун-кун қулоқлари тиккайган, кўнгиллари ғаш бўлди. Арслонкулнинг шериклари тун-кун зиндон теварагида, жувозкашнинг отидай, айланиб юрдилар. Амалдорларнинг сўзига, ваъдасига қаттиқ ишониб бўлмас эди. Учинчи кундан бошлаб ҳаяжон ва таҳлика кучайди. Ҳиротда ҳар хил миш-мишлар тарқалди: «Қочкин чўрини оғзиданми, ё бошқа жойидан дам қўйиб шиширар эмишлар! Дорга осиб, терисини шилар эмишлар! Ётқизиб, қоқ белидан ғўладай арралармишлар!» — бир-биридан ваҳм кийноқлар тўғрисида сўзлайдилар. Буларга совуққонлик билан қарамоқ жиноят бўлар эди. Чунки бу миш-мишлар орасида Тўғонбекнинг қонли, қора кўланкаси кўринар эди.

Зайниддин, Тўғонбек қошига бориб, уни инсофга чақиришга дўстини қистади. Султонмурод бу таклифни эшитгуси ҳам келмади.

– Кўй, дўстим, бетини кўрмоққа тоқатим йўк. Унинг кулоқлари, гўё кўрғошин қуйилгандай, ҳақиқат сўзларига татом кардир.

– Биламен, ўзим ҳам ундан нафрат қиламен, — деди Зайниддин. — Не қилайликки, зарурият... Унга мурожаат этмоққа, ҳатто ялинмоққа мажбурмиз. Сен унга бор, эски танишликни ўртага сол. Хотиримдадирки, бир вақтлар сени ҳурмат қилар эди. Эсингдами, нима дерди: «Султонмурод подшоҳлардан ҳам афзал. Чунки оламнинг хазинаси унинг бошига жамланган...» Шундай демасмиди?

– У вақтларда расво, разил бир қочкин эди. Энди қара! — Султонмурод кўзларини кўкка маънодор тикди.

– Биласенми, Навоийнинг яхши бир байти бор, маъноси шундай: «Ёмонлардан яхшилик кутмоқ ҳайвон шоҳида гул унмагини орзу қилмоқ билан баробардир!»

Зайниддин ортиқ қистамади. Хиротнинг юқори доираларига яқин бўлган баъзи танишлари билан учрашмоқ учун кетди. Ҳар ерда кўрқинчли миш-мишлар эшитди. Яна Султонмурод қошига келди.

– Хадичабегим Дилдорнинг ҳаракатидан гоят қаҳрланган эмиш, — деди у хафаланиб.

– Демакки, иш ёмон, — ранги ўчиб шивирлади Султонмурод. — У аёлнинг юзига тошган булут бўрон ва чақмоқсиз ўтмайди!

Зайниддин боши билан тасдиқлади. Султонмурод «ух» тортиб, индамасдан бир ёққа илдам жўнади. Шаҳарнинг ши-молида, эски шаҳзодалардан қолган чиройли бир қасрнинг эшиги олдида олимни икки навқар қаршилади:

– Хизмат?

– Тўғонбек жанобларига хабар берингиз, Султонмурод учрашмоқни орзу қилур.

Навқарларнинг бири, ёқинқирамагандек, имирсиланиб, ичкарига кириб кетди-да, кўп ўтмасдан, пайдо бўлди, боши билан имлади. Султонмурод катта боғ орқали ўтиб, қатор серхашам уйларнинг қай бирига киришини билмасдан, анча овора бўлди: «Эй бузуғ фалак! Бахт кўр бўлмаса эди, шу

эшакнинг бошига қўнурмиди?» — ўйлади ичида у. Кейин кулоғига ҳалқа осган бир кулнинг кўрсатиши билан қалин сарвзорлар орасидаги йўлнинг бошида, мармар зинали, айрим, катта хонага кирди. Бу уй қимматбаҳо жиҳозларга жуда бой эди, қалин кўрпачаларда Тўғонбек билан мавлоно Шаҳобиддин, яна кеккайган бир неча мансабдорлар ўтирарди. Алоиддин Машҳадий ярим юмуқ кўзларига қоғозни яқин тутиб, Тўғонбекни кулдириш учун ёзган ҳажвларини ўқиб турарди. Султонмуродни Тўғонбек очик юз билан қабул қилди. Янги меҳмонни кўриб ҳурпайган шоирнинг яна бир ҳажвини эшитиб, гавдасини силкиб қаттиқ кулди. Кейин у ўзини гўё юртнинг ҳомийси, ҳаётнинг ҳар томони билан қизиққан, билимдон бир саркарда каби тутишга тиришиб, мадрасалар аҳволидан сўз очди. Султонмурод нозик киноявий табассум билан баъзи маълумотлар берди-да, ўзининг нима мақсад билан келганини айтди. Тўғонбек иягидаги кизғиш, сийрак дағал соқолини қашиб, сукут этди. Кейин яхдай совук, сунъий «киҳ-киҳ» қилиб кулди.

— У қочкин чўрига ҳомийлик қилиб нетасиз? — деди у қошларини киноя билан кериб. — Уйланмоқчимисиз? Кўйинг, мен сизга кўкраги ҳандалакдай диркиллаган сулув қизни топиб берамен.

— Бек, мен сизнинг ҳузурингизга уйланиш қайғусида келмадим, — ғазабдан қичқириб гапирди Султонмурод. — Мен ҳозир ўзгаларнинг бахти ва севгиси учун ғамхўрлик қилурмен. Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи ҳам бахтдир.

Тўғонбек ёстиққа ёнбошлаб, олтин ҳалли шипга қаради. Алоиддин Машҳадий, мавлоно Шаҳобиддиндан ўзга мансабдорлар Тўғонбекнинг олимга айтган сўзларидан ўнғайсизланиб, ерга қарашди. Мавлоно Шаҳобиддин бангиларникидек сарик, қонсиз юзини босган очик киноя ва нохушлик билан деди:

— Юртнинг улуғлари бор. Ишни уларга қўйиб бермок керак. Бизда бировдан жиноят содир бўлдими, дарров оқловчилар, адолат ҳақида лоф урувчилар пайдо бўлади.

— Тўғри, юртнинг улуғлари бор, — деди Султонмурод асабийланиб, — лекин зулм ҳам зўр, ўзбошимчалик ҳам зўр. Давлатда олий пояга минганлар ичида жоҳиллар ҳам бор. Биз ҳақиқат юзига тушган қора доғни шилмоқ ниятида келган эдик.

– Биродар, — қаддини ростлаб, юшоқ гапиришга тиришди Тўғонбек, — жиноятчига жазо бермокни худо ҳам, пайгамбар ҳам буюради. Масалани шайх ул-ислом ҳал қилур.

– Қизга ҳеч ким жиноят ағдара билмас. Соф, асил руҳли жасур қизга лутф, марҳамат кўрсатмоқ лозим!

– Баракалло! Бу гаплар қайси китобдан? — хитоб қилди Шаҳобиддин.

– Ҳақиқий китобларнинг барчасида бу мазмун бордир! — жавоб берди Султонмурод.

– Мен сизга ўгут ўргатгудек билгич эмасмен, — гапирди қовоғини солиб Тўғонбек. — Бироқ, шу нарса муҳаққакки, қорани оқламоқ ҳеч бир подшоҳнинг ёсасига сизмайди!

Султонмурод келганига афсусланди. Ҳазабини базўр босиб, ўйлади: қизни Мирзо Ёдгор замонида ким томонидан олиб қочилгани ҳақида тил тегизмакни мўлжаллади. Лекин, Тўғонбекни кутуртиришнинг оқибати қалай бўлар экан, деб иккиланиб қолди. Шу вақтда бир тўда маст, олифта йигитлар ва Ҳиротнинг машҳур қиморбозлари кириб келди. Султонмурод тил учида совуққина хайрлашиб, эшикка отилди. Ҳаяжондан, боғчада текис йўлни кўйиб, дарахтлар орасида, билқиллама нам ерда, кафшини лойга ботириб югураркан, орқадан товуш эшитди: «Мавлоно Султонмурод!» Олим қайрилди. Уй зинасида Тўғонбекни кўриб, қайтди.

– Дўстим, биздан кўнглингиз қолди-а? — илжайди Тўғонбек.

– Мен сизни фазилатга даъват қилган эдим, афсус!

– Мен халқ олдида сизнинг илтимосингизга шундай жавоб бермоққа мажбур бўлдим. Тушундингизми? Гарчи бу ишга менинг даҳлим йўқ бўлса ҳам, сўзингизни ерда қолдирмасликка тиришурмен.

Султонмурод кўзларини катта очиб, энди очик юзли Тўғонбекка тикилди.

– Кўнглингиз тинч бўлсин! — ишонтириб сўйлади Тўғонбек.

Султонмурод ташаккур билдириб, хайрлашди-да, суюниб, мадрасага келди. Хужрада Зайниддинни аввалгидан ҳам ғамгин кўрди.

– Хотиринг жам бўлсин, дўстим, балонинг олдини олдик.

– Ҳақиқатми? — ишонқирамай сўради Зайниддин.

Султонмурод бемалол ўтириб, орада ўтган ҳамма гапни айтиб берди. Дастлаб аллақандай гумонларга борган Зайниддин, кейин — айниқса Султонмуроднинг ишонч таъсири билан — таскин топди. Бу окшом улар ҳатто Арслонқулнинг қуролли шерикларини тарқатиб юбориб, тинч ухлашди.

Эртаси қиём чоғида икки дўст кўчага чиқишди. Сахҳоблик растасига кириб, янги китоблар билан танишишди. Бу ерда ҳамма вақт учрайдиган баъзи олимлар, шоирлар, хаттотлар билан гаплашиб, турли мавзуларда суҳбатлашишди, талашди. Кейин ўзларининг бир неча кундан буён ўрганиб қолган жойларига, Ихтиёриддин қалъаси томонга беихтиёр боришди. Атрофига қалин одам тўплаб, қизиқ латифалар билан ҳаммани қаҳ-қаҳ кулдираётган машҳур девона — мавлоно Дарвеш Шамрезни бир оз тинглашди. Сўнг кабобпазнинг дўконига кириб, овқатланиб, ўтган-кетгани томоша қилиб ўтиришди. Зайниддин ўткинчилардан — отлиқ, пиёда, ёшқари бир кўп қизиқ шахсларнинг тарихларини сўзлаб, ҳар вақтдаги каби, дўстини зериктирмасликка тиришди...

Улар пешин намозини шу ердаги масжидда адо этиб чиққанларида, узоқда қалин оломонни кўрдилар. Гумонсираб бир-бирларига қарадилар-да, у томон югурдилар: қоровулхона эшигида Тўғонбек қаққайган... «Нима гап?» — ранги ўчиб, Зайниддинга қаради Султонмурод. У жаҳл билан лабини буриб, кўздан йўқолди. Бир неча дақиқадан сўнг қайтиб, Султонмуроднинг қўлини туртди-да четга имлади.

Биласени, — деди у лаби-лабига тегмай, — иш тамом... Тўғонбек Музаффар Мирзо номидан фармон ёзиб, унинг йигитларига топширибди. Ҳозир ҳукми ижро қилармишлар. Султонмурод шақ-шақ титраб кетди: «Ҳа, ит Тўғон, гафлатда қолдирдинг бизни!» деди-да, пешонасига урди. Сўнг, бирдан ғазабли ҳаяжондан ўзини йўқотгандек, Тўғонбек томонга отилди. Зайниддин уни чаққонлик билан кучоқлаб олди.

— Дўстим, эсингни едингми? Эндиги ҳаракат бефойда! — деди у орқага суриб.

— Тангри ҳаққи, мени кўйиб юбор! — қичқирди Султонмурод. — У итнинг башарасига бутун халойиқ олдида бир тарсаки урай! Майли, қўлидан келса, мени ҳам дорга оссин!

— Бехуда гапларни кўй! — ялинди Зайниддин. Бир кун ундан ўхшатиб ўчимизни олурмиз.

Одам борган сари калинлашди. Ҳар ким ўз билганича, тўкиб-бичади: осармишлар, кесармишлар! Кўплар ачинади: «Гуноҳи нима экан? Бечора қиз қафасдан қутулмоқчи бўлибди, холос!»

Тўғонбек ичкари кириб кетди. Посбонлар кўпайди. Музаффар Мирзонинг хос йигитлари пайдо бўлди. Улар даҳшат билан кичкириб, уриб, одамларни четга сура бошладилар.

– Нима қилмоқ керак? У бизни аҳмоқ қилиб маъсум қизни кўз олдимизда қурбон этадимиз? Бу қандай разолат? — кичкирди Султонмурод.

– Вақт йўқ, шу чоқда кимга бориб арз этасен? Тўғонбекдан ёрдам сўраймизми? Қасос учун букун-эрта Тўғонбекнинг калласини олдирурмен!

Навкарлар одамларни суриб, қонли иш учун жой ҳозирлай бошладилар. Жаллоднинг ҳам манхус сиймоси кўриниб қолди.

– Арслонқул! — қаттиқ кичкирди Султонмурод ва узокда елиб келаётган жийрон отга югурди.

– Тинчликми? — отни тўхтатмасдан сўради бақириб Арслонқул.

– Тинч... Сиз не келтирдингиз? Тўхта!

Арслонқул отдан сакради. Қўлтиғидан қоғозни чиқариб, Султонмуродга тутқизди: «Қалъа бегига!» Султонмуроднинг елкаси орқали Зайниддин ҳам қоғозга тикилди. Сўнг учовлари олдин-кетин қалъа бошлиғига чопишди.

Султонмурод кенг елкали, кўзлари аллақандай ҳаракатсиз, шоп мўйлов йигитга қоғозни очиқ виқор ва ғурур билан топширди. Қалъа беги йўғон, дағал бармоқлари билан қоғозни очиб, қимир этмай тикилиб қолди. Ниҳоят, кичкириб гапирди:

Ўлимдан ҳам, зиндондан ҳам қутулди! — кейин навкарларга буюрди. — Олиб чиқинглар!

– Айт, бу битик нима? Кимдан у? — қалъа бегига яқинлашиб, ғулдиради Тўғонбек.

– Алишер Навоийдан... Мана, ҳамма бекларнинг муҳри босилган. Итоат қиламен! — совуқ жавоб берди қалъа беги.

– Ҳақиқат ҳамиша устун, у ҳамиша ғолиб чиқур! — кескин равишда гапирди Тўғонбекка Султонмурод.

Тўғонбекнинг юзи жаҳл ва ғазабдан аллақандай ёмон тиришиди. Бўркини қўлига олиб, индамасдан лапанглаб чиқиб кетди.

Навкарлар оёқ-қўллари занжирбанд Дилдорни олиб кирдилар. Унинг юзи хасталарникидай саргайган, фақат жасур бокқан кўзларигина жовдирар, ёнар эди. У, мажолсизлангандек, деворга суялди. Арслонкул югуриб бориб, унинг пешонасини силади-да, дарров занжирларни еча бошлади.

– Мени қаерга олиб борадилар? Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда? — паришон сўради Дилдор.

– Қутулдинг, жоним, бутунлай қутулдинг! Дадил бўл! — йиғламсираган товуш билан майин деди Арслонкул.

– Ишониш қийин, ростми? — кўзларини катта очиб, гўё саволига ҳаммадан жавоб олмоқчидек, атрофдагиларга бир-бир қаради Дилдор.

Тўрт-беш қадам нарида турган Султонмурод ҳаяжонли эди. У, Дилдорнинг бетига қарашга ботинолмаган каби, бошини қуйи солган эди.

Улар кўчага чиққанда, оломон суюнч ва сурон билан қаршилади. Кимдир қаттиқ қичқирди: «Марвдан Навоий Ҳиротдаги балога чангал солди!»

– Тўғри!

– Умрлари узун бўлсин! — гуриллади оломон.

Оломондан узоқлашгач, Арслонкул тўхтаб, дўстларини уйга таклиф этди. Султонмурод чарчаганини баҳона қилди-да, узр тилади ва улар билан бирга боришни Зайниддиндан ўтинди. Дўсти рози бўлди. Дилдор Султонмуродга тикилиб-тикилиб қаради, кўзига таниш, қаердадир кўрган, лекин хотирлай олмайди...

– Сиз ҳам биз билан бирга бўлингиз, қувончли бу... — деди у ва уялгансимон кулиб, ерга қаради.

– Раҳмат, синглим, — титраб гапирди Султонмурод, — тўйларингга борурмен... Бахтларинг қуёшдек порлоқ бўлсин, хайр!

Султонмурод, гўё суюнч қанотида учаётган дўстларини хаёлчан кўзлари билан анча жойгача кузатиб, сўнг аста юриб, хужрасига келди. Юрагида бўронлар секин-секин тинди. Муҳаббат билан тўла икки юракнинг қовушмоғи, бахти,

нашъаси, булутдан сўнг чиққан қуёшдек, олимнинг бутун маънавиётини, ичини ёритиб юборди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Куёшнинг яллиғи кун сари ҳавода кўпроқ сезила бошлади. Юзни тиканлаб ўтадиган изғиринлар ўрнига энди баданга ором берувчи, руҳни тебратувчи шабадалар изғиди. Савр ойининг булутлари ҳавода ўкириб, селлар куйиб ўтди. Ёмғирлардан кейин самонинг зангори тиниқлиги кўзларни қамаштирди. Пўрсиллаб қабарган сахро яшил жингалаклар билан қопланди. Булар гўё кўз олдинда дақиқа сайин ўсади, шамолда тўлқинланувчи қалин майсазорга, ўтлокқа айланади. Баҳор қароргоҳ ҳаётига бошқа ранг ва оҳанг бағишлайди. Далага ёйилган отларнинг кишнашлари, йигитларнинг қўшиқлари қулоқларда энди бошқача янграйди. Далада ёшлар чавгон ўйнайдилар, ҳамманинг чаккасида лола ёнади. Сипоҳилар, навкарлар этак-этак лола териб чодирларини безайдилар.

Навоий кундузлари аксар вақт чодирнинг бир томонини кўтариб кўяди-да, қуёшда балқиб ётган яшил далани, узоқ тепа ва адирларни томоша қилиб ўтиради. Ғазаллар тўқийди. Шатранж усталарини чакириб, тақясини ёнига олиб кўйиб, ўйинга берилади.

Ҳусайн Бойқаро баҳор сайиллари туздирди. Атрофидан энг уришқоқ кўчқорлар топтириб, катта томошалар кўрсатди. Курашлар бўлди. Бир неча бор қимизхўрлик мажлислари тузди. Ниҳоят, бирдан у пойтахтга кўчишга қарор қилганини билдирди. Ҳамма сафарга тайёрлана бошлади.

Навоийнинг қошига навкарлар келди.

– Ижозат берсангиз, чодирни йиғиштирурмиз.

– Бу қадар тез! — нохушланиб деди Навоий.

– Эрта сафар.

– Лекин кўчиш дарагини эшитгандан буён бир мушкулотни ҳал қилишдан ожизмен, — деди Навоий ўйланиб.

– Қандай мушкулот? — навкарлар атрофини қуршаб, кўзларини шоирга тикишди.

– Ана! — Навоий кулимсираб, чодирнинг бир бурчагини кўрсатди.

Чодир бурчагида одам бўйи баландликда, бир парча хас-хус устида кўзларини мўлтиллашиб мусича ётар эди. Навкарлар ҳеч нарса тушунмасдан, бир-бирларига қарашди.

– Чодир йиғиштирилса, у бечорага озор етар. Бундан кўркамён, — деди Навоий.

Навкарлар кулишди. Биттаси дадиллик билан эътироз қилди:

– Тақсир, қанотли-қуйруқли махлук, учади-кетеди.

– Тухумларига ҳам қанот боғлаб учира олурсизми? — қаттиқроқ гапирди Навоий. — Чақиринг Хўжа Ҳасанни!

Кулимсираган кўзли, ҳамиша мутавозе, кичкинагина Хўжа Ҳасан кирди. Навоий мусичани кўрсатиб, уқтирди:

– Чодирни йиғиштирмаймиз. Мусича бола очиб, учирма қилиб, бу инни тарк этгунча, сен шу ерда қол. Чодирга ҳам, қушга ҳам қоровуллик эт. Кейин чодирни йиғиштириб, Ҳиротга қайтурсен. Бу хизматинг учун сенга яхши ҳақ тўлармен...

– Айтганингиздек қилурмен. Мусичага озор еткизмасмен.

Навкарлар бошларини қўйи солиб, аста чиқиб кетишди. Эрта билан Навоийнинг чодирдан бошқа ҳамма чодирлар йиғиштирилган эди. Сурон ва тантана билан саҳроларни тўлдириб, бутун қароргоҳ кўчди.

Ҳиротга келгач, иккинчи кун шоир бир тўп дўстлари, яқинлари билан Инжил ёқасига борди. Унинг иморатларидан бу ерда катта, ажойиб бир маҳалла пайдо бўлган эди. Биноларнинг ҳаммаси нақшлари билан ёрқин ҳавода ёниб, бир-бирларининг хуснини, азаматлигини оширар эдилар. Навоий дастлаб мадрасага кирди. Талабалар ўтириб дарс олиши учун ясалган тўртта катта тош супани кўздан кечирди. Гишт терилган чор бурчак саҳннинг тўрт тарафида қатор солинган хужраларнинг — талаба ётоқларининг ҳар бирига кириб, диққат билан қаради. Китоб териш учун деворларда ясалган токчалардан, таом пишириш учун ҳар бир хужрага қурилган кичкина ўчоқлардан тортиб эшикларнинг ҳалқаси, қулфигача текширди. Мадрасадан хонақоҳга ўтди. Бу — мадрасанинг қаршисида жуда ҳашаматли бино эди. Олимлар ва шоирларнинг яшаши, ишлаши учун мўлжалланган бу бинони меъморий, расм, наққошлик санъатларининг энг гўзал намунаси қилмоқни аввалдан хаёл қиларди. Наққошлар ва ўзга усталар билан бирга юриб, ички-ташқи безакларнинг услубига, битик-

ларга ингичка завқ ва назар ҳам қунт билан қаради. Санъаткорларнинг ишидан мамнун бўлди. Сўнгра катта кутубхона, касалхона, ҳаммом ва ўзга биноларни сайр қилди.

Ҳар бир бинонинг атрофидаги алоҳида боғчалар, гулзорларни кезди. Яқинда ўтқазилган дарахтчалар нозик новдалари, сийрак, майин барглари билан ҳалитдан кўзларни қувонтирар эди. Гулзорларда гулларнинг илк гунчалари ханда сочмоқда эди. Шоир бир тўда боғбонлар, гулчилар орасида Арслонкулни учратди. Йигитнинг, Дилдорнинг холини, кайфини, маишатларини сўради. Арслонкул, ҳар бир саволга севинчдан тўлиб-тошиб жавоб берди. Навоий дўстларига Дилдорнинг жасоратини мақтади.

Оқшом ўз хонасида бир кўп дўстлари, яқинлари, мулозимлари билан, биноларнинг «расм кушоди»ни ўтказиш ҳақида кенгаш қилди. Тажрибали мулозимлар қанча от, қўй ва қанча қорамол сўйилиши, қанча мева-чева ва ҳоказо кераклиги ҳам қандай тартиб билан ўтказиш тўғрисида маъқул фикрларни ўртага отдилар. Навоий шу кундан бошлаб тайёрлик кўришга руҳсат берди.

Жумъа куни Инжил ёқалари ажойиб катта йиғилишни кўрди. Бу ерда аёнлар, ақобирлар, уламолар, шоирлар, санъаткорлар, турли ҳунар-касб вакиллари, хуллас, вазирлардан тортиб Ҳирот етимларигача қурама халқ ҳозир бўлди. Ўнлаб баҳайбат қозонларда таомлар тайёрланди. Қанор-қанор ниста-бодом ва мингларча қуюм ҳалволар меҳмонлар олдига тўкилди. Зиёфатдан кейин халқ гуруҳ-гуруҳ бўлиб, биноларни томоша қилди.

Мадраса ва хонақоҳ биноларидан иборат бир даста бинога «Ихлосия», касалхона, ҳаммом ва буларга тегишли биноларга «Шифоия», кутубхона ҳам бунинг қанотида, шоир ўзи, дўстлари, мулозимлари яшаши учун солдирган иморатларга «Унсия» деб ном қўйилди.

Санъатнинг учта муаззам ва кўркем гулдастаси бўлган бу биноларнинг таърифи халқ тилидан тушмади. Уларнинг донғи қўшиқларда, қасидаларда янгради, жонли сўзнинг қанотларида узоқ юртларга шамолдай учди.

Бу биноларни илм ва маданият ўчоғига, ижодий фикр манбаига айлантирмоқ яна кўп ғайрат талаб қилди. Шоир «Ихлосия» мадрасасига замоннинг энг олдинги олимлари-

ни — «Хазинаи улум ва фунун»ларни мударрис тайинлади. Булар орасида Султонмурод илми мантиқ ҳам риёзиёт мударриси бўлиб кирди. «Шифоия»да хасталарни даволамоқ учун Хуросоннинг энг яхши табибларини жалб этди. Бу ерда тиб илмидан дарс этмак учун буюк табиб мавлоно Фиёсиддин Муҳаммадни белгилади. Олимларнинг фойдаланиши учун кутубхонани ҳамма қимматли асарлар билан тўлдиришга киришди. Ўнлаб котиблар қимматли, нодир китобларни бу кутубхона учун кўчирмоққа бошладилар.

Маданий муассасаларни бошқариш учун ҳар хизмат, ҳар вазифага алоҳида кишилар белгиланди. Ўз мулкларидан келадиган даромаднинг бир қисмини доимий вақф тариқида бу муассасаларга бағишлади.

Йиллар ўтди. Шоир каламининг овози чўллар, тоғлар, денгизларни ошди. Унинг ғазалларидан терма китоблар қарвонларнинг қимматли хазинаси бўлиб, узок ўлкаларга, турли қавмлар, қабилалар, халқлар орасига етди.

Навоий унга қадар ўз халқининг ҳеч бир шоирига бажариш nasib бўлмаган бир вазифани — шеър тоғининг ёркин чўққисига чиқишни хаёл қилар эди. Бу — ўз она тилида «Хамса» яратиш эди. Адабий мубоҳасалар асносида Эрон халқининг ўлмас адабий хазиналари — «Шоҳнома»лар, — «Хамса»лар аллақандай гурур ҳам чексиз муҳаббат билан ёдланаркан, Навоий бир қарич ёшидан ҳар вақт ўксинар эди: «Нега халқим шундай хазиналардан бенасіб бўлсин! Халқимнинг чуқур идроки бор, тоза завқи бор ғурури, анъанаси бор. Ўланларда, лапарларда жаранглаган гўзал тили бор...» — ўйлар эди ичида. Шоир қирқ ёшида умрининг буюк ғояси, энг кучли орзусини дўсти мавлоно Жомийга очди. Навоий илҳомининг қудратини, ҳатто унинг илк ғазалларидан туйиб, фахр билан унга ўхшатмалар ёзган Жомий бу истакни табриклади.

Навоий сокин ижодий ҳаёт орзуси билан ёнди. Расмий давлат вазифаларидан қарийб бўшади. Фикр ва ғайрат тошқинини «Хамса»га ағдармоққа жазм қилди. Бирок халқ ишидан, курашлар билан тўла қайноқ ҳаётдан четда тура билармиди? Мамлакат ҳаётининг тўлқинлари уни кун сайин кучлироқ тортиб кетади. «Бош қашиғали вақт йўк!» Дехқончилик қилиб, ҳосилни камбағал оилаларга, етим-есир-

ларга тарқатиш, чўлларда работлар курдириш, тақир ерларга сув чиқариб обод этиш, халқнинг арз-додини тинглаш, йўл-йўриқ кўрсатиш, илм ва санъат аҳлига раҳбарлик қилиш каби ишларнинг ҳаммаси вақт ва кучни қамрайди. Бунга қарамасдан, Навоий «Хамса» устида ажойиб, фавқулодда бир чидам ва ғайрат билан қалам юритди. Навоийнинг бошида тарихнинг фикр дарёлари тўлқинланади. Замоннинг энг жонли, энг ўткир, муҳим масалалари қаламга ҳужум қилиб келади. Улар ҳақида ўйлаш, саралаш, уларнинг илдизига етиш, сўнг шеърнинг ёлқинли тилига кўчириш керак!

«Хамса» — гўё устма-уст қўйилган беш тоғ... Ҳар пояси бутун бир умрни қамрайди. Навоий азамат ҳамлалар билан ҳаммаси бўлиб икки-уч йил ичида бу беш тоғнинг чўққисига чикди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Киём чоғи эди. Ярқирок, узун, кенг шоҳи тўн кийган ва каттагина оппоқ саллани букун, нима учундир, кунт билан ўраган Султонмурод «Ихлосия» мадрасасидан чиқди-да, Инжил ёқасида қуёшда чўмилган гўзал, кўркам, хушҳаво боғларда ҳар кунгидек кеза бошлади. Тангадек қуёш тушмаган, тоза, салқин йўлларда олим ўз фикрларига берилишни севарди. Ариқларда сувлар боғлардан гулзорларга, гулзорлардан хиёбонларга ўтиб, шарқираб, шўх оқарди. Сарвзорларда кимдир ҳазин най чалади. Ўқтин-ўқтин нақ бош устида, куюқ барглар орасида қуш садоси янграб кетади. Хиёбонда қандайдир мусофир дарвени Хўжа Ҳофиз Шерозийнинг бир ғазалини ғоят таъсирли ўқимокда...

Султонмурод анча вақт кезиб, катта йўлга чиқаркан, узокдан эшагини етаклаб, йўлни адаштиргандек, ҳар ёққа аланглаган кишини кўрди. Унинг ҳаракатлари, бутун сиймоси таниш туюлди. Нарироқ бориб, диққат билан тикилди: шоир мавлоно Биноий. Тез-тез юриб, у билан куюқ кўришди.

— Сафардан қачон қайтдилар? — сўради Султонмурод.

— Букун қайтдим, — жавоб берди эшагига суялиб мавлоно Бинойи ва куёшда мавжланган яшил боғларга тикилиб деди:

— Ҳов, биз билган хароба Инжил соҳиллари қани?

— Навоий жанобларининг қўллари такир ерлардан чаманлар яратади! — деди Султонмурод сўзни чертиб.

— Бу гоят хушхаво, латиф манзил бўлибди, — деди Бинойи офтобда қорайган кичкина юзидаги дағал соқолларини қашиб. — Аммо Навоийнинг «Хамса»си бундай латиф бўлмаса керак!

— Нега? — истеҳзо билан куҳб сўради Султонмурод.

— Шеърнинг онаси — тил. Ўзбекларнинг тилида на ранг, на оҳанг бор. Бу икки нимарсасиз шеър яратмоқ имконсиздир.

— Хато қилурсиз, Бинойи! — жиддий гапирди Султонмурод. Бинойини сояга тортиб. — Навоийнинг «Хамса»си шеърнинг мислсиз гўзал асари бўлиб чиқди. Энди форсий-парастлар абадий гунг бўлишга мажбурлар. Бизнинг тилимиз Навоийнинг созида шундай улуғ қудрат ва муаззам оҳанг билан янградики, чин сўзни айтсам, ҳаммамиз чуқур ҳайратда қолдик. Навоийнинг «Хамса»си ҳозир ёлғиз Хуросон ва Туркистондагина эмас, Ҳиндистонда, Қофқозда, Чин-Мочинда сайр этмоқдадир. У ўз саёҳатида етти иқлим ерларини босишга асло шубҳа қилмаймен.

Мавлоно Бинойи олимга зимдан хўмрайиб қаради. Киргина олача яктагининг этаги билан юзидан терини артди.

— Навоий жанобларининг уйларига бизни бошлармисиз? — эшагини чўп билан уриб юргизди Бинойи.

— Марҳамат қилинг, яқин, — йўл бошлади Султонмурод.

Йўлда сўз яна «Хамса»га кўчди. Султонмурод «Хамса»ни шавқ ва ҳаяжон билан мақтади. Жомийнинг Навоий «Хамса»сини мақтаган гўзал мисраларини ўқиб берди. Бинойи ноилож ҳазилга ўтди. Лекин бунда ҳам Султонмурод бўш келмади. Унинг сўзлари тиканини фикрнинг тиғи билан кесиб, тўмтоқлади. Шундай қилиб, улар «Унсия»га етганларини сезмай қолдилар.

Навоий «Унсия»даги кўп хоналарнинг бирида — катта, салқин чорхари уйда, қарийб ҳар вақт бирга бўладиган дўстлари, яқинлари билан бошланг шатранж ўйнаб ўтирар эди. Мавлоно Бинойи кириши билан ўрнидан турди-да,

дўстона кўришиб, ўз ёнига ўтқизди. Узок сафардан қайтган шонрнинг холини, кайфини сўради. Кўп ўтмасдан, дастурхон ёйилди. Гангир-гунгур суҳбат бошланди. Мавлоно Биноий ўз саёҳатидан олган таассуротларини жуда мароқли равишда айтиб берди. Бир неча кўпол латифалар сўзлаб, мажлисни яхши кулдирди. Гап орасида Навоий унга мурожаат қилиб, деди:

– Ироқда, Яқуббекнинг қошида бўлибсиз. Унинг фазилатларидан сўзланг бизга.

– Яқуббекнинг бир яхши фазилати шундаки, деди Биноий айёр табассум билан, — у ҳеч вақт оғзига туркий сўзни олмас экан!

Мажлис бирдан совуқ сукутга ботди. Шоирлардан Шайхим Суҳайлий, Ҳилолий, Ҳофиз Ёрий, Пир Муаммоий ва бошқалар изтироб билан қисилиб, ерга қарадилар. Соҳиб Доро газабига чидолмасдан, эшикка чиқиб кетди. Ёлғиз икки киши бепарво қолди: Биноий бемалол овқатни туширарди; Навоийда ўз кучига, ўз ҳақиқатига ишонган кишининг катъий сокинлиги барқ урарди.

– Бизнинг тилимиз гавҳардир, — деди Навоий таъкидловчи бир оҳанг билан. — Яқуббек гавҳарни нажосатга отмас, албатта.

Мавлоно Биноийнинг кўзлари алланечук олайиб кетди. У ўзининг нажосат билан тенгланишини кутмаган эди. Ўч олиш учун яна кўпол ҳазиллар ёғдирди. Кейин жиддий баҳслашувга тиришиб кўрди. Лекин форс тилининг гўзаллиги, устунлиги ҳақидаги унинг бутун далиллари, исботлари, уринишлари Навоий мантиқининг мустаҳкам тошларига урилиб, қумдай сочилиб кетар эди.

Султонмурод оғир — воси сўйлади. Тилларнинг умумий тарихини, ўзгаришларини, мазмуини вуқуф билан гапирди. Арабча, форсча, ҳиндча, ўзбекча ва бошқа тилларнинг айрим маъжанларига турли-турли мисоллар келтирди. Тилларнинг оҳангларига тушиб, Султонмурод ёрқин ва чуқур маънога эга бўлган гаплар сўйлади ва натижада Биноийга эътироз қилди. Уни мажлис тасдиқлади.

– Баракалла, раҳмат, — деди Биноий қуллуқ қилиб, — завқ билап эшитдим, пишиқ нарсалар айтдингиз. Лекин масала ўзи нимада? Нимага чор бозорга соласизлар? Мен ўлиб кетдим-ку...

Аммо дўнғиллаб Соҳиб Доро кириб келди ва Бинойга қараб деди:

– Бас-е! Гап битди, қани, танбурни эштайлик!

– Ҳазилни билмаган кал фозил! — деди Биной. — Сен ўтир ёки жўна: қаёққа — ола тоққа!

Мажлис бир оз кулди, Соҳиб Доро қизариб бир чеккага ўтирди.

– Белгуликки, менинг табиатимда бир оз мазахга, ҳазилга томон мойиллик бор, — деди Биной. — Ҳазил қилиш мумкин эмасми? Ҳолбуки, пичинг, ҳазил, латифа, аския — тирик, хушбўй нарсадир. Аксари шоирлар мазахга, ҳазилга ва шунинг каби нарсаларга жуда ўч. Маънодор ҳазил, латифа ва ҳоказо — ёрқин бир гулдурки, ҳидласанг, маза қиласан. Алишер жанобларига унда-мунда бир озгина тикан ташлаш менинг одатимдир. Жаноб Навоий мени узиб-узиб оладики, чидаб ётолмаймен, тоқатим тоқ бўлур... Аммо пичинг ва ҳазил гаплар ўтади-кетди, сув каби. Лекин одамгарчилик ва меҳр-шафқат лозимлиги унутилмас нарсадир.

Бутун мажлис енгиллик сизди. Соҳиб Доро ва бошқалар завқланиб: «Ёмғир томди — йўқ бўлди!» дедилар.

– Эҳе, қаёққа қочиш керак, — деди Биной, — ҳазилни, кулгуни маҳв этсак!

Навоий кулиб деди:

– Э тавба, халқ бор, биз бор, сиз бор, ҳазил давом этур! Лекин эътирозлар, эҳтирослар, тортишувлар ҳеч вақт бирон жанжалга айланган эмас: ора-сира ранжиш, эҳтимол, бўлгандир.

Навоий ва Биной дўст эдилар. Лекин янги меҳмон келиши билан мувоҳаса бирдан кесилди. Бу — рассом Беҳзод эди. Истеъдоди умум томонидан фавқуллоҳда баланд тақдирланган, умумий севгига сазовор бўлган донгдор санъаткор энди соқол-мўйлабли, етилган эр эди. Бутун мажлис уни самимий қувонч билан қарши олди. Навоий уни юқорига ўтказиб, нодир меҳрибончилик кўрсатишга тиришди. Беҳзод катта жуздонини очиб, бир расм чиқарди-да, тавозе ва камтарлик билан Навоийга тақдим этди:

– Шогирдингизнинг кичкина бир асарини қабул этиб, уни бахтиёр қилурсиз, — деди рассом назокат ва ҳурмат билан эгилиб.

Бу расм Навоий қурдираётган бинолардан бир кўриниш эди. Навоий ҳаяжон билан берилиб расмга тикилди: мадраса қурилишида ишнинг қайноқ пайти бутун жонлилиги билан кўз олдинда яшнайти. Устабошилар, тошчилар, мардикорлар, аравалар ва филлар, таниш сиймоларнинг ўзларига хос тур ва ҳаракатлари — ҳаммаси бир япроқ қоғозда яққол, тўғри, гўзал нақш этилган. Навоий бениҳоят қувонганини билдириб, ташаккур айтди. Ҳамма бошлар расм устига ёпирилди.

Меҳмонлар кечга томон тарқалишди. Алишер Биноийни олиб қолди. Қуёш уфқда алангада эди. «Унсия» ажойиб эди. Бир нафас кезгали чикдилар.

— Боғ чиндан гўзал! — атрофга қараб деди Биноий. — Чиройли манзара! Анав унда — гирд, анав — от бозори.

Анав ёқда, кўрдингизми, сув? — узокқа қараб деди Навоий. — Бу сувни усталик билан миробларимиз секин-секин келтирдилар. Сув — сероб, халқ ичади, суғоради...

Биноий «Унсия»га, сувнинг келишига ва умуман иншоотларга ҳайрон қолди. Навоий чапга бурилди. Биноий иккиси ёнма-ён борар эдилар.

Товуслар ёнига чиқиб, бирпас хангомалашиб кетишди. Боғаро айланиб-айланиб, шафтолизорга киришди.

— Марҳамат, хонага кириш! — қўлини кўтарди Навоий. — Илҳом манбаи ва хушҳаво!..

Биноий бир уй ва айвон қаршисига чиқиб қолди:

— Оҳ, ширингина жой! — уйга ва шафтолизорга севги билан қараб деди Биноий. — Ташаккур! Энди мен ғазалларга киришай...

Навоий кўк майсадан аста кетди.

II

Мажидиддин парвоначи ҳар кун эрталаб Боғи Жаҳон орога келар, дастлабки юмуши саройдаги ўзининг «кулоқ»ларидан янги воқеалар, ғийбатлар, фитналар ҳақида маълумот олишдан иборат бўларди. Букун у сарой маккорларининг оқсоқоли ҳисобланган Пир Ҳожи Бақовулни учратди. У Навоий тарафдорлари деб ном олган баъзи мансабдорлар тўғрисида подшоҳ хусусий бир мажлисида шикоятланганини, гўё тасодифан топилган бир хазинадан дарак берган каби, сирли овоз билан

шивирлади. Мажидиддин унга янги топшириқ бериб, олий девон томон қайрилди.

Девонда уни, ҳар кунгидек, икки муҳим вазир — Хўжа Афзал ва Низомулмулк қаршилади. Бу икки вазирнинг кўксиларида бир-бирларига нисбатан ғазаб ва нафрат бир он бўлсин тинмаса-да, лекин улар муомалада кадрдонлардек эдилар. Мажидиддин уларнинг ҳар икковини ҳам ёмон кўрарди. Хўжа Афзални Навоийнинг ўнг кўли, деб ҳисоблар, Низомулмулкни эса ҳар он уни чақмоққа ҳозир турган илон, деб, биларди.

Расмий таъзим ва саломдан сўнг, сув билан оловдай душманлар, сўзлаша бошладилар. Уларнинг сўзлари, ҳар вақтдаги сингари, илк тотишда ширингина туюлиб, тахири сўнгроқ билинадиган доридай эди.

Хусайн Бойқаро кириб, қалин зар тўшакка ўтирди. Унинг кўзларида, эртароқ қаримсиган юзининг чизикларида ифрот ичкилик билан уйқусиз кечирилган туннинг излари равшан кўринар эди. У вилоятларга доир баъзи фармонлар ёзишни парвоначига буюриб, мазмунини бир неча оғиз чалкаш-чулқаш сўз билан айтиб берди. Мажидиддин шу ерда ёзмокқа киришди. Хусайн Бойқаро кўзларини ҳорғин сузиб, вазирларга мурожаат этди:

— Бизга икки туман оқча ҳозирлангиз!

Хўжа Афзал ялт этиб, Низомулмулкка қаради. Серсавлат, сервиқор вазир бошини қуйи солиб, сукут қилди. Хўжа Афзал ўнғайсизланди, қисилди. Хазинада маблағ кеча деярли тугаган эди. Ҳашамат ва дабдабага берилган сарой хазинани ютиб турарди. Хўжа Афзал ҳақиқий аҳволни баён қилишга богинолмай, қизариб, сукут этмокқа мажбур бўлди.

— Не сабабдан тилларингиз кимирламайди? — ҳар иккала вазирга ўшшайди Хусайн Бойқаро.

Хўжа Афзал талаб қилинган миқдорда оқча ҳозирча йўқлигини, агар фурсат берилса, чора кўриш мумкинлигини сўзлади. Хусайн Бойқаронинг туси ўчди, кўзларида ғазаб йилтираб кетди.

— Хуросон ҳукмдорининг хазинасида икки туман оқча топилмасин! — деди у юзини вазирлардан терс ўгириб.

Девонни даҳшатли, эзувчи бир жимжитлик тўлдирди. Парвоначи ёзишдан тўхтаб, голиб хўроздай бўйинини чўзди-

да, подшоҳга маънодор бокди, таассуфлангандек бошини аста, оғир тебратиб қўйди.

Вазирлар оқча топишни энди ваъда қилнишга ботинолмадилар. Энди қанча маблағ тайёрла — бехуда! Подшоҳнинг газаби остида ўтириш оғир эди. Вазирлар рухсат тилаб, айбдорлардек энкайиб, эзилиб, ташқари чикдилар. Мажидиддин яшнаб-ёниб кетди, Хусайн Бойқаро тадбирсиз бошлиқлардан шикоят қилди. Парвоначи кўп йиллардан буён кўксиди сақлаб юрган орзулари учун энг қулай фурсат келганлигини англади. Подшоҳнинг кейинги вақтларда унга бўлган алоҳида илтифоти уни жасоратлантирди. Мажидиддин куйиб-пишиб ўз юрагидаги гиналарини бўшата бошлади. Давлат ишларидаги ҳамма нуқсонларни Навоий ва унинг одамлари устига ағдарди, янги камчиликлар тўқиб чиқарди. Навоийнинг қурилиш ишлари хазинани қуритганини исбот қилмоққа уринди. Подшоҳ диққат билан тинглар эди. Ниҳоят, жанг майдонида аҳвол танг бўлган пайтда ўз иштироки билан муқаррар зафар ваъда этган баҳодирнинг ишончи ва ғурури билан деди:

— Олампаноҳ, давлатингизда хазинани ақлга сиғмас бир даражада симу зар билан тўлдирмоқ мумкин... Мен, масалан, икки туман эмас, икки минг туманни бағоят осонлик билан йиғиб бермоққа ваъда қила олурмен.

— Ишонмоқ мумкинми? — сўради подшоҳ енгилланиб.

— Шубҳа қилмоққа ўрин йўқ, — жавоб берди Мажидиддин қатъий. — Аммо бунинг учун, хоқоним, бу камина қулларига давлатда тегишли мавқе, ҳуқуқ ва иқтидор бермоқлари шарт.

Хусайн Бойқаро қаддини ростлаб, кўзларини бир нуқтага тикди. Оқара бошлаган соқолини силаб, ўйга толди.

У Мажидиддинни ўзининг энг ишончли одамларидан ҳисоблар, унинг идора ишларида қобилятига ишонарди ҳам. Хадичабегим ҳам кўпдан буён ҳар муносабат билан уни мақтар эди. Мажидиддин кўп йиллардан бери олий мавқеига интилганини, бир кўп беклар ҳам аъёнлар унинг тарафида эканини яхши фаҳмларди. Лекин парвоначи ҳар вақт Навоийнинг сиёсат, тадбирларига очиқ ва яширин норозилик баён қилишда давом этгани учун давлатни бошқаришда унинг иштирокига, мавқеига чегара қўйишга мажбур бўлган эди. Энди аҳвол бошқа. Навоийга бўлган эски эътимод кўпдан бери шубҳа ва гумон билан тўла. Навоий уни жабр-зулмда айблай-

ди. Унинг мамлакатдаги тадбир ва сиёсатини ёқтирмайди. Мамлакатнинг «гуллари» бўлган оқсуяклар, давлатмандлар билан эмас, қора халқ билан ҳамнафас бўлишга ундайди. Унинг хато, нуксонларини баралла фош этади. Шунинг учун у Навоийнинг дилида бир нима бор, деган фикрга келган эди.

Айниқса, осонлик билан икки минг туман оқча топишга катъий ваъда берган парвоначининг сиймоси унинг назарида улғайди. Лекин парвоначини ҳокимият тепасига келтириш қарорига Навоий, албатта, қаршилиқ кўрсатади. Нима қилиш керак? Ҳусайн Бойқаро ҳорғин кўзларини юмиб ўйлади. Кўпдан буён унинг қулогини тинчитмаган бир кўп аъёнларнинг, юксак мансабдорларнинг, ҳатто барлос беклардан баъзиларининг талабларини қондиришга жазм этди.

— Мажидиддин Муҳаммад, — мурожаат этди у парвоначига, — сиз салтанатда энг олий пояни ишғол этурсиз. Улуғ вазифангиз учун зарур чораларни шу ондан бошлаб кўрмоққа бел боғлангиз.

Мажидиддин парвоначи қайта-қайта қуллуқ қилиб, подшоҳнинг ҳақиға дуо ўқиди.

Эртаси Ҳусайн Бойқаро Навоийни йўқлатиб, ёлғиз қабул қилди. Шоирнинг янги ғазаллари ҳақида, «Хамса»нинг Бехзоднинг сеҳрли қалами билан безалган янги ажойиб нусхаларини ўз кутубхонаси учун тайёрлаётгани ҳақида сўзлади. Бир неча вақт давом этган адабий суҳбатдан кейин, подшоҳ муддаога кўчди.

— Жанобларини қошимга чақиритишдан мақсад, — деди Ҳусайн Бойқаро совуқ ва расмий тур билан, — хотиримга келган бир мулоҳазани билдирмоқ эди. — Бир зум сукутдан сўнг давом этди у. — Жанобларини янги бир вазифага тайинламоқ фикрига келдим. Бу вазифани мумкин қадар тез ва ҳам сидқидил билан қабул қилмоқларига ишонурмен.

— Не вазифа экан? — сўради Навоий ноҳуш хабардан гумонсираган бир турда.

— Биз сизни Астрободга ҳоким қилдик. Сафарга тайёрланмоқлари керак!

Қатъият билан айтилган ва асло қутилмаган бу хабар Навоийга жуда ғалати таъсир қилди. Кўзларига қайғу чўқди. Қошларининг ўртасидаги тугунчак қаварди. Подшоҳнинг

бундай фавкуллда қарорга келишига нима мажбур қилганни ўйлади.

– Бу қарорингизнинг асли маъносидан каминани огоҳлантирингиз. Мен бунинг идрокидан ожизмен... – подшоҳга, гўё унинг бутун сирини уқиб олмоқчидай, диққат билан тиклдн Навоий.

Хусайн Бойқаро даставвал тараддуланиб, эл-улуснинг манфаатини назарда тутганини сўзлади. Ниҳоят, шоирни бу билан қаноатлантириш мумкин бўлмаганидан, қандайдир ўзга мақсадлари борлиги ҳақида жуда туманли, пардавор қилиб миңғиллади.

– Дилни очмоқ керак эди, – деди Навоий истехзоли, титрак табассум билан. – Аммо менга мақсадингиз, фонус ичндаги ўт каби, равшан кўринади. Сиз мени пойтахтдан йироқлатиб, хато қилмасам, баъзи зотларга йўл очмоқ тилайсиз. Билмадим, бу тадбир қанчалик тўғридир.. Агар давлатга хайрли натижа берса, барчадан бурун камина қувонур. Қўрқаменки, нохуш оқибатларга элтмаса, деб...

Хусайн Бойқаронинг юзи бир зум асабий титраб кетди. У ўнғайсизланди. Чунки унинг сирли парда остида силлиққина амалга оширмоқчи бўлган тадбири, совун кўпигидек, бир зумдаёқ ёрилиб кетди. Хусайн Бойқаро баъзи давлат арбобларининг аллақандай хоҳишлари ҳам хазинани тўлдирмоқ учун қандайдир ўзга чоралар кўриш кераклиги ҳақида ишорат қилди.

– Баланд ҳимматли, баҳодир бекларингиз бўлгани каби, давлат дарахтининг гулларини бало қуюнидек совурмоқчи бўлган махлуклар ҳам йўқ эмас. Уларнинг ҳар бири шаҳарларга, вилоятларга кўз тикур, диллари элга, давлатга садоқат, муҳаббат билан эмас, олтин-кумуш дарди билан оғриган. Кийимлари, идиш-товоклари олтин-кумуш бўлишига қаноат қилмайдилар; этикларининг нағали ҳам олтиндан бўлса!.. Хазина давлат учун, бадандаги қон каби, зарурдир. Аммо, бир ёқдан, тўпламоқ, иккинчи ёқдан, совурмоқ билан хазина тузиб бўлмас. Барглари совурган шамол асло Ҳотамтой ҳисобланмас. Ҳотамтойликни билиб қилмоқ лозим. Ёмғурни қуриб қақшаган боққа эмас, элтиб тоққа қуйган бутлутни сахий, дейилмас. Даставвал хазинани эл манфаати учун тўкмак керак. Зиротни, ҳунар ва санъатларни ривожлантир-

моқ, тижоратга эътибор бермоқ керак. У вақт, масалан, ҳалол меҳнат қилган деҳқоннинг омбори ҳосилга тўлгани каби, хазинангиз ҳам зарга тўлур. Ўзга чоралар билан хазина бойитмоқ оқилона ҳаракат эмаслиги ҳар ким учун равшан.

Хусайн Бойқаро сокин, лекин бепарво тинглади. Кейин, бели оғригандай, икки қўли билан камар устидан белини кисиб, аста ўрнидан турди. Навоий ҳам кўзғалди.

– Мен сизни Астрободга юбормоқни муносиб кўрдим, – деди подшоҳ овозини баландроқ қўйиб. – Ҳар қандай баҳона топсангиз ҳам, қароримдан воз кечмасмен.

– Мени Ҳиротдан қувмангиз, ёлғиз қалам ва дафтарларим билан яшамоққа ижозат берингиз. Ҳеч қандай расмий вазифага хоҳишим йўқлигини ҳазратларига кўп дафъа арз этган эдим. Шояд унутмаган бўлсалар...

– Ҳаргиз иложи йўқ! – бошини чайқаб деди Хусайн Бойқаро.

– Хўб, мен ҳар қандай жабр тоғини кўтармоққа ҳозирмен, – деди Навоий кескин ва дадил, – лекин ичи қора зотлар яхши билсинларки, мен қаерда бўлмайин, ҳақиқатни кўриқлармен.

Хусайн Бойқаро бир муддат жим қолди. Сўнг, совуққина хайрлашиб, ёндош хонага ўтиб кетди. Навоий ҳаяжонланиб, даҳлизга чикди. Собик навқари, букунги эшик оға Бобоали уни қаршилади.

– Таксир, қандай фалокатлар рўй бермоқда? – шивирлаб деди у гамгин, умидсиз бир ҳолда. – Нахотки Мажидиддин парвоначидек маккор одам мамлакатда ҳокимият жиловини қўлга олса ва подшоҳдан сўнг ҳаммамиз унга бўйин эгасак!

Навоий қоматдор Бобоалининг кенг елкасига қўлини қўйди-да, меҳрибончилик билан унга тасалли берди, мақсад йўлидан тоймасликни уқтирди. Қирқ устунли очик залга – айвонга ўтди. Бу ерда аксари унинг очик ва яширин душманларидан иборат бир гуруҳ мансабдорлар турардилар. Бир кўпларининг кўзларида янги юқори пояларга кўтарилиш умиди очик жилваланарди. Навоий, ҳар вақтдаги каби, сокин ва дадил бокди. Ҳақиқатга ишончдан туғилган куч унинг сиймосига асл ва маънодор бир тетиклик бағишлаганди. Душманлар алланечук ўнғайсизланиб, сохта тавозе кўрсатишга тиришдилар. Шоир ичдан нафратланди. Мана, хоналарнинг

биридан парвоначи лоп этиб чиқиб қолди. У катта саллали бошини кибр билан орқага ташлаган, ўшшайган эди. Навоийни кўрган ҳамон ўнғайсизланиб, ишуурсиз равишда вазиятини ўзгартди. Лекин истехзоли табассум билан унинг ёнига келдида, ўзининг гафлатга солиб, деди:

– Хоконнинг хузурларида муҳим кенгаш бор, иштирок этмайдиларми?

– Йўқ, – жавоб берди Навоий.

– Зоти олийларининг кайфлари қалай?

– Кўнглим ҳамиша кайфчоғлиққа мойил... Аммо хурсандлигим ҳозир авжигга чиқди.

– Сабаб? – Мажидиддин бўшашган овоз билан сўради ва ялт етиб, дўстларига қараб қўйди.

Навоий унга кулимсираб, қошларини кинояли чимириб қаради. Унинг хотирига бир шоирнинг байти келди:

*Гар туро дар бихишт жо бошад,
Дигарон дўзах ихтиёр кунанд¹.*

Лекин Навоий ичида ўйлаганини бошқачароқ қилиб айтди:

– Хурсандлигим шу важхданки, бу ерда баъзи нобоп зотларнинг башараларини кўрмак қайғусидан тангрим мени тез кунда кутқарур!

Мажидиддиннинг ранги оқарди, у бесаранжом, ожиз довдираган кўзларини қаёққа яширишни билмай қолди. Унинг дўстлари ҳам «чурқ» этмай, орқага чекиишиди. Навоий вазминлик билан зинапояга қадам ташлади.

Шоир уйга келгач, уни бир тўда мироблар, ишбошилар, мулозимлар қуршаб олдилар. Улар Чашмаи Моҳиён билан Машҳад ўртасидаги тақир ерларга сув чиқариш учун белгиланган кишилар эди. Навоий ўз маблағлари билан бу ишни бажаришга бел боғлаб, бу кун уларни кенгашга чакирган эди. Аксари содда халқ одамларидан бўлган сув мутахассислари ўз фикрларини айтишга ошиқдилар. Навоий ноқулаёт вазиятда қолди. Бу катта ишни амалга ошириш учун ўзи кўз

¹ Таржимаси: «Сен жаннатга тушадиган бўлсанг, бошқалар дўзахни афзал кўрадлар».

бўлиб туриши зарур эди. Ҳолбуки, у эрта-индин Астрободга ҳайдалиши керак! Келажакда тақдир яна қандай кутилмаган жилвалар кўрсатади — бутунлай номаълум... Ҳар нима бўлмасин, кенгашни ўтказишга қарор қилди. Аммо ишни бир оз кейинроқ бошламоққа мажбур бўлганини айтди-да, сувчиларни хоналардан бирига олиб кириб, дастурхон тортиди; овқат устида улар билан суҳбатлашди. Мироблар ғоят қизиқиб, фикр баён қила бошладилар. Бир-бирлари билан баҳслашдилар. Ариқнинг эни, чуқурлиги, заминнинг тузилишига мувофиқ ўзгариши, четларини мустаҳкамлаш ҳақида ва қанча одам, қанча асбоб-ускуна, от-улов ва ҳоказо ҳақида қизгин музокара бўлди. Илгари ҳам сув иши билан қизиқиб, бу соҳада анча маълумот ортирган шоир ҳар бир фикрни, ҳар бир таклифни диққат билан тинглади. Ўртада талашувга сабаб бўлган баъзи масалаларда у ўз фикрини сўзлаб, миробларни таажжублантирди. Ниҳоят, кенгаш охирида деди:

— Азиз биродарлар, маслаҳатларингиз учун ғоят миннатдормен. Юртнинг ободонлиги учун зарур бўлган бу кори хайрни, албатта, амалга оширурмиз. Лекин ҳозирча андак орқага суришга мажбур бўлиб қолдик. Не қилайлик, баъзан яхши орзуларимизнинг йўлида тўғонлар учрар.

— Жаноблари бизни қистаган эдилар-ку, — шоирга мурожаат этди соддадил бир мироб.

— Тўғри, бу ишга ҳавасимиз баланд эди, — жавоб берди Навоий кулишга тиришиб, — лекин, кутилмаганда, бошимизга бир ташвиш тушди. Бундан қутулсак, кейин...

— Эзгуликнинг кечи йўқ, деган гап бор, — деди йирик гавдали улўғсифат бир кекса мироб. — Алишер жанобларининг азиз бошлари омон бўлса, элимизга дарё-дарё муҳаббатлари оқур.

— Чин сўз! Чин сўз! — деди кўп кишилар.

Навоий кенгашга қатнашувчиларнинг баъзиларига тўн кийдирди, қолганларига пул ҳадя қилди.

Ҳамма хурсанд бўлиб жўнади. Лекин катта орзу амалга ошмагани учун Навоий қаттиқ қайғурди. Узоқ вақт уйдан чиқмасдан, бирон ишга қўли бормаи, танҳо, дилгир ўтирди. Кечга яқин Хўжа Афзал келди. У ғамгин, саросима, паришон эди. Хусайн Бойқаронинг фармони билан Мажидиддин бош вазир тайин этилиб, унга муътамад ул-салтанат ва муъимтан

ул-мамлакат¹ деган катта унвон берилганини билдирди. Навоий ўз дўстига таскин бериб, ҳодисани охирига қадар тетиклик билан кузатишга ундади.

Оқшомдан сўнг шоирнинг дўстлари, яқинлари келишди. Ҳамманинг кўнгли гаш, хоотири паришон эди, ҳамма подшоҳнинг қарорини маъносиз топиб, юртнинг самосига қора булутлар ёпирилишини олдиндан сезар, безовта бўларди. Кўплар гап орасида подшоҳни кинояли сўзлар пардаси остида қаттиқ ҳақорат қилар. Мажидиддинни масхараларди.

Навоий хафалигини, ташвишини, ички кечинмаларини билдирмасликка тиришса ҳам, одамлар унинг сиймосидан, кўзларидан, ҳаракатларидан дард ва ўксиниш туярди. Қизгин талашувсиз, ҳазил-мутойибасиз, кулгисиз суҳбатдан кейин дўстлар тарқалмоқ учун кўзғалди. Навоий билан хайрлашаркан, ҳамманинг кўзи жик-жик ёшга тўлган, бўйни букик эди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

В акт хуфтондан ошган. Чоғирдан, қимордан кўзлар ёнар эди. Шамда чўғдай яркираган уюм-уюм олтинни ўйин бўрони жаранглатиб, давра ичида суриб юрарди. Амир Мўғулнинг бахти энди енг шимарган эди.

Астрободда бу ҳокимдан ёлғиз қиморбозлар хурсанд эдилар. Улар деярли ҳар оқшом Амир Мўғулнинг ҳузурига халта-халта олтин ва кумуш билан келиб, қиморнинг оловида руҳларини пўлатдай тоблаб, тонг чоғида, мудроқ босган кўзларини қисиб уйларига тарқалардилар. Амир Мўғул ўзга ишларда қаллоблик, зўравонлик, чатоқликни афзал кўрса-да, бироқ қиморда таомил ва қондани, фарз каби ҳурмат қилар, ютқизмаган замонларида хатто мардлик ҳам кўрсатиб қўяр эди. Унинг бахти эндигина енг шимариб олтин хирмонини йиғаркан, орқадан кичик мулозим чақирди. Амир Мўғул жаҳл билан қайирилиб, ўқрайди: «Йўқол, дарди ҳарина!» Мулозим эшик орқасидан қичқирди: «Хиротдан чопар!» Астробод ҳокими пинжига тиқилиб, қўли қичиб ўтирган бир ёрдамчисига ўз галини бериб, эшикка чиқди. Чарчаб ҳансираган чопар

¹ *Маъноси:* «Подшоҳлик ва мамлакатнинг ишончли одами — таянчи».

мактубни топширди. Амир Мўғул бошқа бир хонага кирди, мактубни шамга яқин тутиб, маст кўзларини сабрсизлик билан югуртираркан, юзига бирдан севинч югурди. Айниқса, хатнинг охирида Мажидиддиннинг муҳрида ёзилган унвонга завкланди. Қоғозни тахлаб, киссасига тикди-да, ўзича шивирлаб қўйди: «Соз иш бўлибди. Мажидиддин — ноиб ус-султон!» Хатда Мажидиддин рўй берган воқеаларни ёзиб, уни подшоҳ қошига етиб келишга таклиф қилган эди. Ҳаммадан Алишер Навоийнинг мажбуран Астрободга, унинг ўрнига юборилганлигини ақлга сиғдиrolмади: «Хуросоннинг юлдузи дейилган Навоий бу пасткаш, дилгир шаҳарда қон ютсин! Не бўлмасин аъло иш бўлибди. Ҳирот бизники, давлат бизники!»

Амир Мўғул қиморбозлар ёнига чиқди. Мактубнинг мазмунини ўйлаб, рўй берган ҳодисаларнинг маъноси ҳақида турли хаёлларга берилиб, анча вақтгача ўйинга аралашмай ўтирди. Фақат унинг қўлини ўйнаган банги қиморбоз тирриқлик қилиб, шарманда бўлгач, уни туртиб чиқариб, ўйинга шўнғиди.

Эртаси, кучли бош оғриғига қарамай, Амир Мўғул кўчиш ҳаракатига тушди. Орттирган мол-мулкани туяларга юклаб, Ҳиротга жўнатди. Бир-икки кундан сўнг хотин, бола-чақасини олиб, Алишерни кутмасдан, ўзи ҳам подшоҳ қошига жўнаб қолди.

Навоийнинг келиш хабари астрободликларнинг юрагида чексиз қувонч уйғотди. Ҳамма бу хабарни бир-бирига етказиш билан фахрланади. Бозорларда, оилаларда, ҳунармандларнинг дўконларида ҳамма ҳаяжон билан бу хабарни музокара қилади «Баччаталоқ маст туядан қутулдик, иншоолло!» деб чоллар худога шукур этади. Шаҳарнинг шоирлари Навоийга тақдим этмоқ учун қасидалар, мадҳиялар ёзишга киришиб, қофия дағдағаси билан оғрийдилар. Бироқ айрим ўйчан одамлар фикрларини сиёсатнинг чангалзорига ҳайдаб: «Алишер Навоийнинг шаҳримизга келиши бежиз эмас. Бунинг бир сири, бир ҳикмати бор!» деган хулоса чиқарадилар.

Мана, тўрт кўз билан кутилган кун... Халқ Астрободнинг узоқ-яқин, катта-кичик йўлларидан, жин кўчаларидан оқиб, зўр тўлқинга қўйиладики, бу тўлқиннинг бир учи шаҳар дарвозасидан ошиб, далага ёйилган...

Узоқдан отлиқларнинг — Алишер ва унинг ҳамроҳларининг қораси кўрниниши билан халқ катта ҳис ва ҳаяжоннинг сеҳри остида, дастлаб бир муддат жим қотди. Шаҳарнинг мансабдорлари, олим ва шоирлари илгари юриб, ҳамроҳлари билан келаётган Навоийга қуллуқ қилишди ва шаҳарга келиши билан табриклашди.

Навоийни борган сари халқ тўлқини чуқурроқ ўраб олди. Чуввос табриклар, дуолар... Болалар отларнинг оёқлари остида гивиллашади, томлардан, дарахтлардан кичкиришади. Ҳофизлар Навоий газалларини куйлашади. Аёллар тилаб олган ўғилчаларини баланд кўтариб: «Илоҳим, Навоийдек улуғ бўлгил!» деб ўпиб, бағриларига босадилар. Шодликдан, ҳаяжондан кўзлари беихтиёр ёшланади.

Навоий табассумли кўзлари билан атрофга боқиб, бир қўлини кўксига қўйган ҳолда бошини камтар, енгил қимирлатиш билан халқнинг табригига самимий жавоб бериб борди ва олдиндан ҳозирланган манзилга келиб тушди. Бу ерда шаҳарнинг машҳур киниларини — олимларни, халқ вакилларини қабул этди.

Иккинчи кундан бошлаб Навоий расмий вазифасини бажаришга киришди. Вилоятнинг ҳамма маҳкамалари ва уларни бошқарувчилар билан танишди. Баъзи эски ҳирфасар амалдорларнинг кирдикорларини ўрганди. Улар хаспўшлаш учун қанча уринмасинлар, бироқ кўз боғламачиликни Навоий олдида ўткази олишдан ожиз қолдилар. Бу вилоятнинг на вақфида, на мадрасасида, на солиғида, на қозихонасида Навоий маъқул бир жиҳатни кўрди. Илк таннишиш билан чуқур таассуфланди: «Боракалло, бу ердаги ишлардан ақл ҳуркади!».

Юртни бошқаришда аввалги қунт ва ғайрат билан ишга ёпишди. Хиротда қўллаган тартиб ва қоидаларни амалга ошира бошлади.

Унинг ишлари халқни қувонтирди. Ажойиб ҳоким ҳақида халқ қўшиқлар тўқиди. Ҳар киши унинг қошига келиб, арздодини меҳрибон ҳомийсига айтган каби, унга сўзлади. Навоий бўш вақтларида бу ернинг олимлари, шоирлари ва бошқа санъат аҳли билан суҳбат қилди. Уларни ўз соҳаларида камолга етишга ундади.

Пойтахтдан дўстлари, яқинлари мактублар юбора бошладилар. Мактубларнинг ҳар сўзи айрилиқ дарди, шоирга бўлган чуқур муҳаббат ёлқини билан ёнарди. Паҳлавон Муҳаммад Саиднинг мисраларида Паҳлавоннинг қудратли қалби ўқисизланиб инграрди:

*О Мир, ту пири мо ба иршоди туйём,
Доим ба дуогўйию бо ёди туйём.
Ин шахр ба ту хушасту мо боту хушем,
Мардуми хароби Астрободи туйём¹.*

Хуросоннинг энг узок бурчакларидан салом ва табриклар ёғилди. Бу — подшоҳга ва уни қуршаган фитначиларга тоза юракларнинг, ақлларнинг жавоби эди.

* * *

Навоий ширингина, завқ билан ясоғлиқ уйда танҳо ишлар эди. Унинг теварагида гилам устида жуз-жуз қоғозлар, тоза чармдан ясалиб, чиройли ўйма гуллар ишланган жуздон, уюм-уюм дафтарлар қалашиб ётарди. Баъзиларини чанг қоплаган, баъзиларининг четлари титилган, доғ-дуғ тушган... Бу унинг ғазаллари эди. Ғазалларнинг бир қисми айрим, кичкина девонларга тўпланиб, кенг тарқалган бўлса ҳам, ҳаммаси бир китобда, маълум тартибда терилмаган эди. Астрободда Навоий, кўпдан буён хаёлини банд этиб, лекин тинч вақт тополмаганидан орқага ташлаб келаётгани орзуга — катта девон тузишга киришди.

У ғазалларни умрининг пояларига қараб — болалик, йигитлик, ўрта ёшлик, ниҳоят, қарилик каби тўрт фаслга бўлишни маъкул кўрди ва қоғозларни бир-бир кўздан кечириб, айира бошлади. Ғазаллар беҳад кўп, улардан бутун яшалган умрининг қайтмас нафаси гуруллайтиди. Ҳаммасининг бир тарихи бор, маскани бор. Мана, Машҳадда ташландик хужрада хаста-ғариб яшаркан, ўн олти, ўн етти ёшларида ёзган ғазаллар...

¹ *Таржимаси:* «Эй мир, сен пиримизсен, биз сенинг ироданг билан ҳаракат қилмоқдамиз, Доимо ишимиз сени ёдлаш ва сени дуо қилишдан иборатдир. Бу шаҳар сен билан хуш кўринади, биз эса сен билан кўнглимизни хуш этамиз, Биз ўлганимиз ҳолда сенинг Астрободининг хароби бўлурмиз.

Мана бу Самарқандга келган кунларда. Хўжа Файзулло Абдуллайснинг хонақосидаги ҳужрада айтган мисралар. Мана, кўнгилинг тоза, сирли ҳаяжонлари билан кўкси тўлиб, мактабдан қайтиш билан бир бурчакка танҳо тикилиб айтган илк газаллар. Буларни меҳрибон онасига ўқиб берганиди, у қандай суюнган, бағрига босиб, қандай ўпган эди; Бу бўсаннинг меҳрини шоир гўё ўз юзида шу дамда туйгандай бўлди.

Отаси Фиёсиддин Кичкина бу ўйчан, хаёлчан ўғилчанинг илк машқларини ўқиб, ҳаяжон билан уни қучоқламаганимиди? Совғалар келтирмаганимиди? Бу газаллар йилларнинг қаъридан жонли илиқ хаёлларни, хотираларни уйғотди. Навоийнинг кўз олдидан ўзининг болалиги ўтди. У кичкина Алишерни кўрди. Анча вақт хаёллар, хотиралар сеҳрида қолди. Юрагида ҳасрат қайнаб кетди. Бу — умр тонгини соғиниш эди, чақалоқ онасининг қўлида туриб, тўлин ойга қўл узатгани каби, беҳуда, лекин маънодор ҳасрат эди...

Шоир бошқа бир дафтарни кўздан кечирди. Мана бу байт унинг бутун борлигини эгаллаб олди:

*Оразин ёнғоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.*

Ўқиркан, шоир ўз умрида энг ҳаяжонли, бахтли онларини бутун нашъаси билан қайта бошдан ҳис этди. Бутун умрида чуқур ҳурмат ва севги билан ёдлайдиган улуғ шоирнинг гўзал, улугвор сиймосини равшан тасаввур қилди. Бу — марҳум мавлоно Лутфий эди. Навоий шу топда хотиралар гирдобига ботди. У ҳозир бола Алишерга айланди. Мана у кўпдан буён қилган кучли орзунинг қутилмаган вақтда бир қистови билан ўрнидан турди-да, кўчага отилди. Ҳирот ҳар кунги дарди, нашъаси, машаққати билан яшайди... Ўз тенги болалар кўчаларда, томларда гала-гала ўйнаб юришади; кими ёнғоч ўйнайди, кими ёйдан ўқ узади. Алишер — бола эса, шаҳарнинг Боғишамол тарафига илдам юриб, серҳашам бир эшик олдида тўхтайди. Бир нафас иккиланиб, ҳар он сайин тобора кучайган тўлкинланиш, уялиш билан ичкари киради. Катта, дарахтзор ҳовлида ҳассага суялиб, аста-аста юрган мўйсафидга — замоннинг улуғ шоири мавлоно Лутфийга кўзи тушиши билан узоқдан салом беради ва югуриб, ўзини бир онда чолнинг ёнида кўради ва унга болалик кўзларининг тоза

самимияти билан тикилади. Кекса шоир ўсиқ қошларининг остидан ҳали ҳам майин хаёлчанликни ифодалаган кўзлари билан болага қараб, кимлигини сўрайди. Алишер ўзини танитади ва муддаосини уялибгина баён қилади.

— Баракалло, Фиёсиддин Кичкинанинг ўғли! — дейди кулиб мавлоно Лутфий. — Биз фақирни кўргали, мамнун қилгали келибсен. Мунда юр, сен каби ақлли ва боадаб ўғлоннинг суҳбати билан дилимни очай, ашъорингни ҳам мутолаа қилай.

Алишер Лутфий орқасидан меҳмонхонага киради. Бир кўп тоқчаларга китоблар қалашган. Қолганларида ҳар хил мис, чинни асбоблар терилган. Лутфий ҳассани даҳлизда қолдириб, қалин кўрпачага ўтиради. Алишер тавозе билан куйига ўтиради. Лутфий бир неча ғазалларини паст товуш, майин оҳанг билан ёддан ўқиди.

— Буларни ҳали эшитмагандирсен? — кулди чол.

— Ашъорингизнинг аксарини ёд билурмен, аммо буларни эшитмабдурмен.

— Тўғри. Мен буларни яқинда қаламга олмишмен. Хўп, энди сен ўқи, мен тинглаймен.

Алишер ийманади. Асли муддаоси ўз шеърларини чолнинг муҳокамасига ҳавола қилиш бўлса ҳам, шу топда, нечундир, буни орқага сургуси келади. Лутфий яна қистайди:

— Хиротда шундай шоирлар борки, улар кўча ва бозорларда ўткунчиларни тўхтатиб, ўз ғазалларини ўқиб берадилар... — қиҳ-қиҳ кулиб гапиради Лутфий.

Алишер титрак овоз билан, Лутфийга қарамай, бирин-кетин ўқий бошлайди. Ҳар ғазалдан сўнг, Лутфийнинг маъқуллаган хитобларини эшитиб, кўзлари севинч билан жовдираб кетади. Юзи қизариб, терлаганини сезади. Ниҳоят, Лутфий бирдан: «Офарин, ўғил!» деб нидо қилади, кўлини чўзиб, унинг бошини силайди-да, завқ билан бошини тебратиб, Алишернинг байтини секин-секин такрорлайди:

*Оразин ёпвоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлвоч қуёш.*

Алишер, камтарлик қилиб, шеърнинг кусурини кўрсатишни сўрайди. Лутфий, худди ўз тенги ва эҳтиромга сазовор бир зотга эътиқодини уқтирган каби, жўшиб гапиради: «Қасам

тангригаким, агар имкон бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркийда айтган ўн икки минг байтимни шу ғазалга олмашар эдим ҳам айни замонда ўзимни улуғ мақсадга эришган, деб ҳисоблар эдим!»

Бу фавқулодда юқори мақтовдан Навоий хижолат тортади. «Муболаға этдингиз», деб кўшилмаганини билдиради. Кейин туркий ва форсий тилларнинг хусусиятлари, туркийда бўлган ғўзал шеър намуналари ҳақида сўзлашадилар. Узоқ суҳбатдан кейин Лутфий ёш шоирни дуо қилиб, энди у билан ошна бўлганини, ҳар вақт уни кўрмакка орзуманд бўлажагини уқтириб, узатиб қолади.

Навоий болалик даврининг бу ғўзал, қувончли хотирасига анча вақт берилиб, марҳум устод билан қайта сўзлашгандай, бир муддат ғамгин ўтирди. Кейин яна бошқа қоғозларни қўлга олди. Ғазаллар сонсиз-саноқсиз. Ҳар бири унинг умрининг ўтмиш саҳифаларини бутун илиқлиги, жонлилиги билан гавдалантиради. Чанг босган, хираланган мисралардан ҳаётининг ёрқин дурлари юлдузланади.

Эшик очилди. Шоир бошини кўтармасдан, кўз учини ташлади.

– Марҳамат, Сабухий!

– Жаноблари машғул эканлар, кўнгилларига малол келмаса... — иккиланиб деди Ҳайдар.

– Ўтиринг. Бу ишларни суҳбат пайтида ҳам қилмоқ мумкин, — деди Навоий ва Ҳайдарнинг авзойига тикилиб, нохушлик билан давом этди. — Астрободнинг шаробхоналарини бирор кун тарк этдингизми? Филҳақиқат, нодир йигитсиз: ҳам шоир, ҳам аскар, ҳам шаробхўр. Ҳаётда муқаррарлик лозим. Бу — ёлғиз саъий-ғайрат билан муяссар бўлур. Умр гулини беҳуда елга бермоқдан не фойда? Хайр, биз кўп сўзладик, ҳануз тингламадингиз. Сўз гавҳарини елга совурганимиздан биз ҳам пушаймонмиз.

Бекзодалардек яхши, лекин диққатсиз кийинган, паришонҳол Ҳайдар, ўз одатига мувофиқ, валинеъматининг сўзларини эътирозсиз тинглади, асл туркман гиламига чордана қуриб, маст кўзларини қоғозлар устида югуртираркан, очик кўнгиллилик билан гапирди:

– Юракдаги андуҳни май билан ювмоқ керак. Бу ерларнинг ҳасратига шаробхоналарнинг сурони даводир. Рубъи

маскуннинг ягона гўзал ва обод шаҳри Хиротдан қувилгандан сўнг, тундан кундузга, кундуздан тунга шароб билан кириш қолди, холос.

– Хиротга жўнамоқлигингиз учун қатта монелик бўлмаса керак, — қулди Навоий бир зумгина йигитга назар ташлаб.

– Сиз бўлмасангиз, жаннат ҳам зериктиради. Дўстлардан пайдар-пай мактуб олмоқдамен. Ҳамманинг сўзи шу: «Етим Хиротда ғариб яшаймиз!» Шунга чидамайменки, — деди Ҳайдар овозини баландлатиб, — Искандар Зулқарнайннинг замо-нидап бошлаб ҳеч ким сиз қадар беазамаган бу шаҳри азим букун дўстларимиз учун дўзахга, бир гуруҳ маккор хоинлар учун жаннатга айланди!

– Ҳақ ҳар вақт ўз ерида қарор топура, — деди Навоий ишдан қўл узмасдан. — Модомики, тақдир қуюни бизни бу ерларга келтириб ташлабди, бас, сабр-бардош лозим. Ватаннинг нообод вилоятини, моҳир боғбон каби, меҳнат ва ҳафсала билан гуллатмоғимиз керак. Юрт ғамига бепарволикдан ҳазар қилинг, йигит!

Ҳайдар бир неча вақт маст кўзларини сузиб, хаёлга берилди, кейин Навоийнинг рухсати билан қоғозларни тита бошлади. Ҳазалларнинг аксари унга таниш, кўпларини у қаламдан тўкилган кунӣёқ кўчирган ёки машҳур хаттотлар кўчириб, айрим, кичик девонлар тузаркан, ўқиган. Лекин ҳозир паришон варақлардаги кўчирилмаган эски ғазаллар, эски шароб каби, унинг руҳини кучли маст қила бошлади. Гоҳ ичида ўқиди, гоҳ шавққа тўлиб, шоирнинг диққатини чалғитиш андишасини ҳам унутиб, қичқириб ўқиди.

– Жаноб Мир, — деди Ҳайдар, кейинги ғазаллардан бири-ни ўқиб, — мен ҳайронмен, наинки бу қарилик меваси бўлиб, «Фавоид ул-кибар»га кирса!

– Не бўлибди?

– Ахир бу ғазалда томирларида ёш қон қайнаган, қилич-дай, йигитнинг ҳисси, шавқи, нашъаси янграйди! Яна ўзингиз, адашмасам, энди қирқ еттига кирдингиз.

Навоий қулди, бошини аллақандай дард билан қимирла-тиб, деди:

– Ўғлим, умр қуёши оғди, суръати том билан оқшом кўмурига югурмоқда... Сўнгра, умрни тўрт фаслга бўлиб,

ёзилмиш нарсаларни шунга мувофиқ тартиблашни ҳазрат Жомий ҳам ғоят мақбул кўрган эдилар.

– Камина бу хусусда ўз фикрида қолади. Қари эмассиз, бахтимизга асло қариманг.

Навоий умрининг кўзга ташланадиган айрим даврлари ҳақидагина эмас, ҳатто йиллари ҳақида ҳам ажойиб фикрлар сўзлар эди. Айниқса, йигитлик ва қарилик ҳақида сўзлашни севар, умрининг баҳори ва кузи тўғрисидаги ҳикоялари шундай жонли, ёрқин, нодир фикрлар, кўришлар, суратлар билан тўла бўлур эдики, тингловчилар «кети узилмаса экан», деб ҳаяжонланиб қулоқ солардилар. Бу гал Навоий «Хамса»дан бир байтни ўқиш билан чегараланди:

Соқол оқи ўлумга пешровдир.

Тириклик сабзаси узра қировдир.

Кейин: «Маъқулми, яна қандай эътироз қиласиз?» дегандек, Ҳайдарга қараб кўйди. Ҳайдар шоирнинг оқи анчагина кўпайган соқолига қараб, сукут қилди. Навоий яна бир оз ишлаб, орқасига ўгирилиб, дарича орқали ҳовлига боқди, вақтни тайинлагач, даста-даста қоғозларни тартиб билан бир чеккага олиб кўйди-да, тиззаларини уқалади. Кейин Ҳайдарга мурожаат қилиб: «Сўзланг, не хабарлар бор?» деди. Ҳайдар: «Бу ерларда тилга олишга лойиқ нима бўлар эди?» дегандай, қўлларини силкди-да, шаҳарда эшитган ёки кўрган баъзи воқеаларни паришонлик билан айтиб бера бошлади. Сўз орасида у бир вақтлар ўлиб кетган қандайдир астрободлик номсиз бир шоир ҳақида баъзи гапларни айтди. Навоий, ода-тича, қизиқиб: «Хўш, қани, батафсил гапиринг», деб Ҳайдар томонга энгашди. Ҳайдар яна вазиятини ўзгартмасдан: «Хийлагина ғазали ва муаммоси бор экан. Муаммода қобилияти яхши эди, дейдилар, аммо шоир фақирликдан ва азбаройи камтаринликдан, тириклигида асарларини йиғиштирмабди. Нимаики, яратган бўлса, ҳаммаси пароканда, ҳар кимнинг қўлида қолиб кетибди», деди.

– Ўғлим, бу юртда не-не истеъдодлар, қуёш тегмаган нов-да каби, камол топмасдан сўлиб, сарғайган! — ғазаб аралаш, қалтироқ лаблари билан гапирди Навоий. — Мадрасаларнинг ҳар бир ҳужрасида, ҳар бир букъада ўз умрини илмга, шеър-

га фидо қилган ажойиб мард, покиза инсонларни топиш мумкин. Ўғлим, сиз бизга бир хизмат қилинг. Сўнган юлдузлардан бирини тарих учун тиргизинг. Ҳалиги марҳум шоирнинг ҳаётини ўрганинг, унинг қалам маҳсулини, қайда ва кимда бўлмасин, йиғиштиринг ва истеъдодли, номусли бир котибга бериб, бир китоб туздиринг. Жамъики харожатларни биз ўз зиммамизга олурмиз. Эртадан бошлаб бу ишга бел боғланг!

Ҳайдар таклифни қабул қилди. Кейин гижжакни олиб, Навоидан сўради. Навоий кўзини қисди. Ҳайдар ўзи севадиган бир-икки мақомни чалди. Навоий кўзларини юмиб, сеҳрли садолар унинг руhini тебратгандай, бошини юмшоқ, майин чайқаб ўтирди.

Шайх Бахлул шошиб кириб: «Хиротдан меҳмон», деди.

– Ким? — бирдан жонланиб сўради Навоий.

– Мавлоно Хўжа Афзал жаноблари.

Навоий сапчиб ўрнидан туриб, ҳовлига югурди. Орқасидан Ҳайдар ҳам чиқди.

Улар ҳовлининг ўртасида кўришдилар. Хўжа Афзал, бўронли денгизда соҳилга саломат етган кишидек, ҳаяжонли ва қувончли эди. Лекин, шунинг билан баробар, унинг бутун вазиятида қочқиннинг паришонлиги, ишончсизлиги сезилиб турарди. Қучоқлашиб кўришгандан сўнг, ясоғлик, нақшли бошқа бир хонага кирдилар. Кўрпачаларга ўтиргандан кейин Хўжа Афзал яна қайта-қайта Навоийнинг ҳолини ва кайфиятини сўради. Навоий одатда узоқ сафар қилган кишидан сўраладиган саволлар — йўл машаққати, саёҳат тасодифлари ва ҳоказо ҳақида сўзлашди. Дастурхончи катта чорси шоҳи дастурхон ёзиб, унинг бетини тандирдан энди узилган, буғланиб турган сингак нонлар, ҳар хил ҳалво, новвотлар ва қуруқ мевалар билан тўлдириб ташлади. Овқат тановул қилинаркан, суҳбат жиддийлашиб, сўзнинг калаваси чуваланмасдан суғурила берди. Хўжа Афзал Навоий пойтахтни тарк қилгандан сўнг рўй берган воқеаларни бир-бир айта бошлади. Подшоҳ айш-ишратга, фисқ-фужурга бўлган тамойилини авжга миндирган. Бурчак-бурчакда, кавак-кавакда илондай тўлғаниб, юракларига йиғилган қора ғазабни қандай бўшатишнинг эвини топмаган ҳар хил фитначилар бирдан бош кўтарганлар. Девонда ва бутун маҳкамаларда хиёнат, ришват зўрайган. Давлат жиловини қўлга олган Маждиддин

бутун яхшиликларга аждаҳодай олов ва заҳар пуркамокда. У ўзини подшоҳнинг ноиби ҳисоблайди. Навоийнинг дўстлари, яқинларигина эмас, ҳатто унинг шоирлигини мақтаганлар, адолатига тан берувчилар, хайрихоҳлик кўрсатувчилар ҳам Мажидиддиннинг омонсиз гурзиси остида қолганлар. Мажидиддин хазинага маблағ тўллаш ниқоби остида халқни талаб, яланғочламокда. Бош вазирга ҳамкур бўлган баъзи беклар ва ҳар хил амалдорлар бир ёрлик билан катта ерлар олиб, боғлар, оромгоҳлар бино қилиб, тантанали зиёфатларда, мажлисларда ҳафталаб майхўрлик қиладилар, қимор ўйнайдилар. Бундай қабих, ҳаром уяларга болаларни, қизларни келтириб, уларни фахш, фиск-фужурнинг сассик тутуни билан бўғадилар. Ҳозир ота-оналар текисроқ болаларни кўчага чиқармай, кеча-кундуз уйларига қамаб қўядилар.

— Жаноб Мир, — деди, ниҳоят, хўрсиниб Хўжа Афзал. — Ҳиротдаги машъум ҳодисаларни айтишдан тил ҳам чўчийди. Охири бахайр бўлсин! Мен Аллоҳ таолога ҳазор-ҳазор шукур қиламенки, ёруғ юзингизни кўриш яна менга насиб бўлди. Мени мансабдан ҳайдаганларидан кейин жонимга қасд қилдилар. Анвойи макр-ҳийла билан кунларимни заҳарладилар. Аммо ўз қудрати билан менга жон бахш этган тангри яна у жонни асраб қолди.

Навоий дастурхоннинг учини бармоқлари билан ҳимариб, сукут қилди. Унинг кўзларида ватан қайғуси ёнар эди. Ҳозир у Ҳиротда қайнаган тўлқинларга ташланиб, тақдирнинг ажойиб ўйини орқасида саломат қолган кадрдон дўстининг берган маълумотларини кўкракни сиккан ғазаб ва руҳни қизғин темирдай куйдирган алам билан бир-бир ўйлаб, маълум хулосалар чиқариш билан машғул эди.

— Дўстим, — деди бошини кўтариб шоир, — сиз деган алам-ангиз манзараларни мен қулоққа чатилган баъзи хабарларга суяниб, тахминан тасаввур қилар эдим. Лекин давлат одамларининг разолат балчиғига бу қадар ботиб кетишларини хаёлимга келтирмасдим. Ер суриб, экин эймоқ учун деҳқон бўлиш керак. Чўчқалар тумшуклари билан экинзорларни ўпирадилар, холос! Биз бу аҳволга ҳеч қачон томошабин бўлиб турмаймиз. Юртнинг қоронғи кечасида ақл машъалини яна баланд кўтарурмиз.

– Бирон манфаати тегармукин? — умидсизларча деди Хўжа Афзал.

– Тўғри, баъзи махлуқлар нурдан зулматни ортик биларлар. Масалан, кўршапалак учун ҳаёт тун кириши билан бошланур. Афсуски, жаҳоннинг ҳусни ва кўрки бўлган инсонлар орасида замонимизда шундай зиё душманлари кўпдир. Ақлнинг тантанаси уларни, кучли сел ер юзидаги ахлатларни сургандек, ҳаёт майдонидан адамга судрар. Бинобарин, биз қаерда бўлмайлик, юрт учун ақлнинг муқаддас оловини кўриқлаймиз. Биз мисоли темирчимиз. Зулмнинг кишанларини ақлнинг ўтхонасида эритиб, ундан ҳаёт учун керакли асбоблар ясармиз. Дўстим, метин эътиқод керак!

Хўжа Афзал ҳеч нима дейишни билмай қолди. У Ҳиротда кўрган уқубатлари соясида ҳаётдан безгандек эди. Яна қайта бошдан Навоий бошлиқ ўз дўстлари билан собиқ вазифаларни бажаришни тасаввур қилолмасди. У кувғинди Навоийни ҳам шу кайфиятда деб ўйлар эди. Лекин ҳозир Навоийнинг чуқур ишонч ва қатъият билан айтган сўзлари уни қаттиқ таажжублантирди. У ичида: «Қамоқдаги шернинг ғайрати эркинликдагидан кўра ҳадсиз ошибди!» деб қўйди-да, кейин Астробод ишлари ҳақида сўради. Навоий бу вилоятнинг камқўстлари, халқнинг энг зарур эҳтиёжлари тўғрисида қисқа сўзлаб берди ва, ниҳоят, кулиб деди:

– Бу ернинг ҳокимлари, лўлининг чирмандаси ёрилсая, гардиши маймунга ўйинчоқ бўлади, деган мазмунда бемаъни, жоҳилона ишлар билан машғул бўлган эканлар, деб гумон қиламен.

Хўжа Афзал қора, қийғоч, кичик кўзларини қисиб, «киҳ-киҳ» кулди. Кейин бирдан ўзини тийиб: «Тузишдан кўра кўпроқ бузганлар денг», деди.

– Бузишдан гўё завқ олганлар, — деди Навоий аччиқланиб. — Аҳвол шундай экан, яна хазинага тоғ-тоғ олтин тўпламоқни ҳаёл қиладилар. Астробод — савдоси катта шаҳар, лекин хароб!

Вақт намози асрга яқинлашган эди. Таҳорат учун ўринларидан турдилар. Хўжа Афзал ташқарига чиқиб, отини хашакка қўйишни буюрди.

Атрофи каттагина, лекин қарамсиз, дарахтлари тартибсиз ўсган боғ билан айланган эски кўра. Навоийнинг Ҳирот-

даги боғлари ва кўшқларига нисбатан жуда оддий ва хунук кўринади. Лекин Хўжа Афзал бу таассуроти ҳақида Навоийга индамади.

Кечки овқатга Астрободнинг баъзи пешқадам олимлари ва баъзи мансабдорлари таклиф этилган эди. Зиёфат кўнгилли ўтди.

Эртаси хуфтондан кейин Яқуббекнинг элчилари тантана билан кириб келишди. Ташқарида отлар кишнашиб, навкар ва мулозимлар бақиритиб-чақиритиб, бутун кўрани жонлан-тириб юборишди.

Яқуббекнинг одамлари Навоий билан ғоят самимий кўришиб, совғаларни тақдим этдилар. Баҳодирларча оддий, улугвор кийинган, жанговар туркман йигити, муқаддас ишни бажарган каби, чин ихлос билан Яқуббекнинг мактубини шорнинг кўлига узатиб, орқага тисланди. Навоий меҳмонларга миннатдорчилигини билдириб, ҳар бирининг ҳол-кайфини айрим-айрим сўраб, ўтиришга таклиф қилди. Меҳмонлар гўё олдиндан тил бириктириб қўйгандай тараддудсиз, ҳар қайсилари ўз рутбаларига мувофиқ ўринни ишғол этдилар.

Навоий мактубни ичида ўқиркан, юзларидаги кувонч ўзини кўрсатиб турарди. Бу мактуб Яқуббекдан Ҳиротда олинган илгариги номаларга қараганда, яна чуқурроқ муҳаббат, кадрдонлик туйғулари билан тўла эди. Навоий қоғозни букиб, тиззасига қўйди-да, Яқуббекка бўлган миннатдорчилигини билдирди. Самимий, жонли суҳбат алла-паллагача давом этди.

Бир неча кундан сўнг Навоийнинг Яқуббекка совғасаломларини олиб, меҳмонлар жўнаб кетди. Бир неча ҳафтагина Навоийнинг олдида тун-кун бирга бўлиб, пойтахтда бўлган ва рўй бераётган воқеаларни мулоҳаза қилиб, Хўжа Афзал Макка сафари учун йўлга чиқди. У аввалги мавқеда бўлса эди, у чоғ муқаддас ерларни зиёрат этиш ҳаваси билан бунчалик ёнмасди. Табиий, Хўжа Афзал Ҳиротда ишнинг ўнғалишига, душманларнинг таслим бўлишига ишонмагани учун дилгир эди. Ватанни тарк қилишдан ўзга чорани тасаввур қила олмасди. Шунинг учун Навоий сафар муҳлатини орқага суришни илтимос қилса-да, у унамади.

Навоий яна Астрободдаги таниш-билишлари билан қолди. У тинмасдан ишлади. Ҳар кун маҳкамада катта-кичик ҳар

қандай масалани ўзи хал қилади. Шаҳарликларни ва туманлардан арз ва шикоятлар учун келганларни қабул этади. Қолган вақтларда, аксари кечалари «Чаҳор девон» билан машғул. Ҳамма вақтни иш билан тўлдирса ҳам, айрим пайтларда ўз аҳволини ўйлаб, ичи ҳақсизликка қарши ғазаб билан тўлади. Дўстлардан келган хатлар пойтахтда вазиятнинг кундан-кун оғирлашганидан дарак беради.

Шоир мамлакатда бузуғлик даври бопланганига ҳар кун янги далил ва исботлар кўрди. Нима қилиш керак? Дунёнинг хой-хуйидан этак силкиб, фақир ва фано йўлини тутсинми? У дарвешларни севарди. У хонақоҳларда, такяларда уя қуриб, халқни талаган хирқапўшларга қанчалик нафрат сезса, ўз халёлида тасаввур этган ва тарихларда нодир учраган ҳақиқий дарвешларга шунчалик муҳаббат туярди. У дарвешликни ҳақиқат ишқи, донолик манбаи, деб тушунар эди. Ўқтин-ўқтин кўнгли бу манба қайнаган, аллақандай соф, нур диёрларига қанотланарди. Аммо ватан, халқ тақдири фалокатлар остида қолган пайтда, гўшанишинликни бир гуноҳ деб билар эди.

Шоир баъзан соатларча ёлғиз ўзи ўйга чўмиб, мамлакат кўкига чўккан бузуғлик булутларини қандай қувиш масаласи устида турли йўллар ахтарар эди. Ҳиротдан, мамлакатнинг қалбидан узокда, ҳар нав жосуслар билан ўралган бир ҳолда, у нима қилиши мумкин? Ҳақиқат овозини баланд қўяй, тахтдагилар эшитмаса ёки эшиткулари келмаса, бу садоларга чанқоқ кўнгиллар йўқ эмас, деб ишонади. Давлатни мустаҳкамлаш, мамлакатни обод, халқни шод қилмоқ учун зарур бўлган дастурлар ҳақида мулоҳаза юритади. Тўғрилигига асло шубҳа қилмаган, минг бир мушкулотга, монеларга қарамасдан, ўзи бир вақтлар амалга оширишга жаҳду жадал этган сиёсий ақидаларни яна чуқур ўйлаб чиқади. Подшоҳдан бошлаб маҳалла қоровулигача ҳар мансабдорнинг вазифаси, фаолияти, ахлоқи нимадан иборат бўлишини ипидан нинасига қадар белгилайди. Ҳақиқат ва адолатнинг муаззам оҳангини ташкил этиши керак бўлган бу фикрларини қунт билан ёзиб, айрим мактубларда Ҳиротга юборишга киришади.

Гоҳо шоирни гўё уйқу босгандек, чарчоғлик эгаллаб олади. У мусиқий тинглайди ё ўзи чалади. Ёки қаламни олиб,

илҳомнинг шафақдай соф, ранго-ранг булутларига ўралади-да, тоғларда оромбахш уйқудан тонг еллари билан уйғонган кишидек, ўзини енгил сезади.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Ховлида енгларини тирсаккача шимариб, кўйлак ёкасини оппоқ ўмзига тушириб, бош ювиб ўтирган Дилдорнинг тепасига Арслонқул келиб: «Қани, тез бўл! Масаллуғни каерга қўяй?» — деди-да, икки қўлтиғида бозордан келтирган тугунларини кўрсатди. Хотини тим қора, офтобда аллақандай товланиб ялтираган силлиқ сочларидан бармоқлари билан сувни силкитиб, эрига қаради:

– Ахир, ҳали вақт эрта-ку.

– Меҳмонларни эрта билан бозор кетишда айтганмен. Намози жумъадан чиқиб тўғри бизникига келишади.

– Ошхонага кўйинг. Гўштни мўдроқ олдингизми? Меҳмонларингиз — нозик одамлар. Унақа-мунақа таом билан кузатиш уят бўлади, — деди-да, дурдек тишларини ярқиратиб кулди Дилдор.

Арслонқул ошхона томон қайриларкан: «Шунча таърифларини қилсам ҳам ҳалигача уларнинг феълидан беҳабарсен. Бир товоқ аталамизни бир товоқ илик деб биладиган одамлар», деди.

Катак-катак бўз кўйлак кийган тўрт яшар Ойниса айвондан пилдираб тушиб, дадасининг орқасидан югурди: «Дада, ҳалво беринг!» Арслонқул ошхонада тугунларнинг бирини очиб, кизчасига бир кесим ҳалво берди. Кейин халтадаги пиёздан этагига тўкиб, ошхона ёнида ўтин ёриш учун ишлатиладиган тўнкага ўтириб, пиёз арча бошлади. Буқун у одатдагидан кўра хурсанд... Паст овоз билан, ўзича, қурама ашулалар ҳам айтиб қўяди. Баҳор куёши унинг кенг, иродали пешонасида жим-жим ялтирайди. Ховлидаги олуца оппоқ кўркам гулда. Томларда болалар, ҳатто кўкраги билиниб қолган дуркун-дуркун кизлар тўда-тўда бўлишиб ўйнашиб юрадилар, жарангли овоз билан шўх қўшиқлар айтадилар.

Арслонқул бир вақтлар Дилдор билан топишгандан кейин, ўз қишлоғига қайтмаган эди. Бир неча йил Ҳиротда яшаб,

унинг аччиқ-чучугини тотиб, таниш-билиш орттирган шаҳарни тарк этиш оғирдек туюлди. Дилдор, унинг ҳасратида ўртанган бувиси ва дадаси ўлиб кетганини эшитиб, эрининг қарорига тамом қўшилди. Бунинг устига, Арслонқулнинг хола си — Зубайда кампир ҳам уларни қўлдан чиқаришни истамаганди: «Пешонамга худо фарзанд насиб қилмади. Энди уй-жойга эга бўлинглар. Чол-кампирни кўминглар. Биздан кейин чирогимизни ёқиб ўтирсангиз, арвоҳимиз хурсанд бўлади», деб ялинган эди.

Бақувват, ҳар хунарга қизиққан Арслонқул учун катта шаҳарда хар хил иш топилиб турарди. Бундан ташқари, Дилдор яхши чеварлардан бири ҳисобланиб, кийим-кечакка зеб берадиган нозик оилаларнинг кийимларини тикар эди. Шунинг учун эр-хотин, қўш ҳўкиз бўлганларидан, қаттиқ эҳтиёжларга ҳали дуч келмаганлар. Узоқ ва аччиқ айрилиқдан сўнг, эҳтимолдан ташқари қийинчиликлар орқасида тоинишганларидан, уларнинг юраклари шундай яқин эдики, улар бир-бирларига бирон ортиқча сўз айтишдан қўрқардилар. Уларнинг ҳаётлари қўни-қўшнилар учун эрмак эди. Хотинлар: «Ҳазрат Али билан биби Фотима ҳам бир-бирларини бундай сийламагандирлар», деб қўйишарди. Мана, ҳозир улар бир қиз ва бир ўғилнинг ота-оналари. Бундан бир неча кун бурун ўғилча думалаб-сумалаб атак-чечак қила бошлади. Кеча Дилдор қўшни хотинларни йиғиб, тўйча қилиб берди: кампир қўғурмоч коворди. Қозонда патирлаган қўғурмочни қўлларининг куйишига қарамай, ҳовучлаб-ҳовучлаб олиб, боланинг устидан сочдилар, унинг семиз, тикмачоқдай оёқлари орасидан, махсус ёпилган, пиёланинг тагидай кичкина кулчаларни юмалатиб ўтказдилар. Бўзчи қўшникига чарх йиғириш учун йиғилган қизлар девор ошиб тушиб, бир зумда ўйни қий-чув билан, ўйин-кулги билан тўлдириб, Дилдорни бениҳоят хурсанд қилдилар. Бугун эса Арслонқул ўз гали билан, ниҳояти икки меҳмон — Султонмурод билан Зайнидинни уйга таклиф қилган эди.

Дилдор сочини кампирга нари-бери ўрдириб, боласини эмизиб, эрининг ёнига келди. «Пиёзни кўпроқ тўғранг, манти қиламен», деб ошхонага кирди. Тугунлардаги гўшт-ёғни, мева-чеваларни бир-бир кўздан кечириб, чамалаб, яна чиқди. Арслонқул пиёз ҳидидан ёшланган кўзларини енг учи билан

артиб, унга қаради. Дилдорнинг юзида мамнунликни сезиб, жилмайиб деди: «Оз эмасми, жоним?».

– Йўк, нақ кўнглимдагидек... — жавоб берди хотин.

– Эй, уларга жонимни бағишласам ҳам оз, — салмоқланиб гапира бошлади Арслонкул. — Сенга нимасини гапирамен, ҳаммаси ўзингга аён.

– Ўғлимиз ҳам Султонмуроддек олим бўлсин! — деди самимият билан Дилдор.

– Ақлнинг хазинаси-да, — бошини ишора қилиб деди Арслонкул. — Бир вақтлар қайси бир мамлакатдан, қайси эди, ҳа, Румдан, оти эсимда йўк, Чалабий деган зўр олим келган экан. Хиротдаги мадрасаларда дарсгўйлик қиладиган жамики олимлар бир томон, ҳалиги олим ёлғиз ўзи бир томон бўлиб, масала талашибди. Чалабий дам осмондаги юлдузлардан гап очармиш, дам қарасангиз, аллақайси замонда ўтган Афлотун ҳаким тўғрисида гапирармиш, дам Қуръондан оятларни қаторлаштириб ташлармиш. Дам ерни ўлчаш тўғрисида масалахонлик қилармиш. «Қани, ҳаммасига жавоб беринглар!» Бизникилар баъзисига тўла жавоб беришибди, баъзисини яримта-юримта қилиб қўя қолишибди. Баъзи йўгон масалаларга келганда, гулдирашиб, ўху-уҳу қилиб, бошларини қашиб, «сен жавоб бер», деб бир-бирларини имлашиб, туртишиб, хуллас калом, мот бўлишибди-да.

– Султонмурод ҳам мот бўлибдими? — ҳаяжонланиб сўради Дилдор.

– Э, жоним, гапнинг энг ширин жойига келганда кесасенми-я! Йўк, Султонмурод нима учундир ҳаммадан кейин келибди. Ўзи тортинчокроқ-да, «хўш» дегандан кейин у олимнинг қаршисига тиз чўкиб олибди. — Шу вақтда Арслонкул пичокни улоқтириб, этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди. — Ҳамма чурқ этмасдан, кўзини ерга қадаган эмиш. Чалабий деганимиз уни назар-писанд қилмасдан, гаплашгиси келмабди. Ана шунда Султонмурод бир-иккита ғалати-ғалати масалани кўндаланг қилибди-ку. Бу нарса Чалабийнинг китик патига тегиб, тилни оловдай куйдирадиган масалалар ундан ҳам чиқаверибди. Бора-бора, бафармони худо, тортишув шундай қизиқ кетибдики, Ҳавзи Моҳиёнда Паҳлавони Олам билан Молон Паҳлавоннинг курашини унинг олдида бир ўйинчок, дея бер!

– Охирида ким енгибди? — сабрсизланиб сўради Дилдор.

– Охири Чалабий деганимиз, худди мушукнинг чангалдан қочиб қолган сичқондай, ковак қидирибди! — деди-да, Арслонқул шундай қизиқ бир ҳаракат қилдики, Дилдор беихтиёр хахолаб кулиб юборди.

Айвонда хамир ёйиш билан овора бўлган кампир койиган овоз билан қичқирди: «Нима хангома? Қиймангни қилмай-санми, болам!»

Намози жумъадан кейин Арслонқул Султонмуродни кутиб олди. Ҳовлида юмуш қилиб юрган Дилдор узоқдан бошини бир оз эгиб: «Ассалом», деди-да, алланечук уялиб, кўзларини ерга тикди. Дилдор олимнинг букун вазиятида бундан илгари икки марта сезган ўзгаришни кўрди. Биринчи марта Тўғонбек хужрага бошлаб кирганда (буни Дилдор кейин эслаган эди), иккинчи марта зиндондан қутулган чоғда ҳам худди шундай ҳолни сезган эди. Яна ҳозир унда айни ҳолат... Кўз очиб югунча унинг бошидан бир фикр ўтди: «Наҳотки кўнгли менда бўлса!»

Султонмурод титрак овоз билан «Саломатмисиз, синглим, кўп яшанг», деб бир зумда оёқлари тамом мажолсизлангандек, каловланиб, Арслонқул бошлаган хонага кирди. Унинг бахтига, ҳайтовур, Арслонқул хона ичига кирмасдан, эшикда туриб: «Марҳамат қилинг, тақсир, марҳамат», деб ўзи бир зумда кўздан йўқолди. Султонмурод катта саллани олиб, пешонасидан совуқ терини артди ва ичдан келган бир хўрсиниш билан чуқур сўлиш олди. Юрак ҳовлиқишини ирода билан босишга тиришди.

Руҳи қандай қилиб изтироб чекмасин! Йиллар Дилдорнинг хуснини яна камолга етказган. У тўлишган. Қадди қомати расоланган, юзи ва бутун сиймоси кўркам жиддийлик касб этган. Султонмурод бу сифатларни бир он ичида, кўз гушиши биланоқ, ҳис этган эди. Дилдорнинг уйида танҳо ўтириб, шипга, деворларга, катта токчалардаги рўзғор асбобларига бир-бир разм солди. Энг оддий нарсалар унинг кўзига аллақандай мўъжизали бўлиб туюлди. Бирдан боши, беихтиёр равишда, қия очик даричага ўгирилди. Ҳовлида ҳеч кимни кўрмади. Лекин дарров у ичида: «Адаб, сафват!» деди-да, ўз руҳининг заифлиги учун ўзини койий бошлади.

Султонмурод ишқни олийлаштириб, дастлаб ўзининг бахтсиз муҳаббатига ўлгунча содиқ қолмоққа қарор қилган эди. Кейин дўсти Зайниддиннинг қистови билан ва машғулотларига турмушнинг икир-чикири монелик қилмасин, деган мулоҳаза билан бу фикрдан воз кечишга мажбур бўлди. У ўзининг илмий обрўси орқасида Ҳиротнинг молдор оилаларининг гўзал сатанг қизларига ёки уламо ва фузало оилаларининг ўқимишли, тарбияли, шоира қизларига қулайлик билан уйланиши мумкин бўлса ҳам, лекин ҳаётнинг бундай муҳим ҳодисасига юрак билан киришмаганидан, кимсасиз, содда етим бир қизни икки йил бурун «бир қошиқ сув билан» никоҳ қилиб олди.

Хурсандликдан учиб кўнган Арслонкул дастурхон ёзди. Дилдор тонг қоронғисида ҳафсала билан ёпган нонларни қалаштириб ташлади. Нонни ушатиб: «Марҳамат», деркан, Зайниддиннинг кечикканлигига таассуфини билдирди. Султонмурод энди ўзини хийла тутиб олиб: «Биласиз-ку, ҳар қадамда ёр-ошнаси бор, бирон жойда суҳбатдадир», деди.

Катта олим билан содда йигит ҳар қачон учрашсалар, бир-бирларига яқин тил топар, оддий мавзуларда мароқли суҳбатлашар эдилар.

– Меҳмонни лазиз овқатлар билангина эмас, ширин латифалар билан ҳам кутмоқ керак, — деди кулиб Султонмурод.

– Овқат дарвозаси билан сўз дарвозаси битта! Очиб юборинг, тақсир.

Ҳиротнинг ранг-баранг ҳаётида шу кунларда юз берган қизиқ воқеа-ҳодисалар ҳақида гангур-гунгур сўз кетди. Ҳавзи Моҳиёнда ироқлик қаландар билан Ҳирот авбошларидан Халилнинг таёқ уришмаси, уларга иодшоҳнинг инъомлари; Муҳаммад Саид Паҳлавон Ҳиротга яқинда келиши кутилган машхур паҳлавон билан курашга солиш учун ўзининг ўн етти ёшли жиянини гуштигирлик илми асосида қандай қилиб тайёрлаётгани; Ҳирот ҳунармандлари бу йил халққа кўрсатиш учун ажойиб бир шиша ясаб, унга ҳар нав расмлар ишлаганлари ва хоказо тўғрисидаги гапларнинг ҳали кети узилмаган эдики, Зайниддин етиб келди. Катта Ҳиротнинг, айниқса, кибор доираларида рўй берувчи сирли, рангин ҳикоялардан эшитмоқ иятида Зайниддинга кулоқ осдилар. У, ўз одатига қарши, сўзга қизиқсинмади. Машхур Султонали Қилқаламёзган бир неча янги китобларни кўрганлиги ва улар хаттотлик тарихи-

да ҳеч бир эришилмаган мислсиз санъат намуналари эканини санъаткорнинг самимияти ва завқи, вукуфи билан Султонмуродга тасвирлаб берди. Кейин қора, кўркам, мойлангандек йилтираган мўйлабининг учини, катта Бадахшон ақиқи билан ёнган узукли бармоқлари билан бураб жим бўлди. Султонмурод жиддий, йирик, ўткир кўзлари билан дўстига зимдан тикилиб, уни ташвишга солган бир дардни сезди.

— Хаттотликда Султонали, расмда устод Беҳзод, шубҳасиз, замоннииг худо берган истеъдодларидир, — деди Султонмурод кошларини чимириб, ўз-ўзига сўзлагандек. — Филҳақиқат, улар абадий асарлар ижод қилмоқдалар. Лекин сенинг қаламинг гоҳо-гоҳо шундай сеҳрий қувват касб этадики, мен шу қаламни қоғоз устида инсон қўли тебратганми, деб хайрон қоламен.

Зайниддин лабларини тишлаб, қаттиқ назар ташлади.

— Мени юпантирмоқчимисен? Нималар сўзламоқдасен?

— Йўқ, асло! Мен ўз мулоҳазамни сўзлаймен.

— Исбот ва далил ҳожатми, чақиринг юртнииг санъаткорларини! — деди кескинлик билан Султонмурод ва худди мунозарага ғайрати тошиб кетгандай, ўрнидан бир чайқалиб қўйди. Зайниддин кулиб юборди.

— Соддасен, оқ кўнгилсен, кечирилмас даражада бепарвосен, алалхусус, ўз шахсингга доир масалаларда бепарволигинг хаддидан ошади. Мен, чиннин айттайми, шунга хафамен.

Султонмурод ўйлаб, елкасини қоқиб, деди:

— Бепарволик эмас, дўстим, мен ажойиб ул-махлуқотлар билан мубораза олиб боришни ўзимга лойиқ кўрмаймен. Ўзинг бир нафас маитиқи том билан ўйлаб кўр: ким у, мавлоно Шаҳобиддин? Менинг ҳар бир талабам унга дарс бера олура. Орқа-ўнгимдан ҳасад қилса, гуноҳи ўзига.

— Ахир, сенга ғоят ваҳм гуноҳлар ортмоқчилар, оддий ҳасад эмас, — деди куюниб Зайниддин.

Султонмурод «нима бўлса бўлар», дегандек қўлини силкиб, сукут қилди. Зайниддин, уни муфсид фикрлар тарқатишда айбламоқчи эканларини, мавлоно Шаҳобиддин ўзига ўхшаш бир неча нимча олим, нимча муллоларни уюштириб, ҳар ерда ифво тарқатиб юргани, агар Султонмурод бу кун-эрта ўз душманларининг йўлига сад чекмаса, беҳудага бирон фалокат

остида қолиши мумкинлигини сўзлади. Султонмурад бирдан тутоқди. Унинг душманлари тарқатган бўхтонлар, гўё илондай, унинг юрагини чақиб олган эди.

– Ифво! — деди қичкириб Султонмурад. — Илмнинг, фалсафанинг ҳақиқий дурдоналарини булар муфсид фикрлар, десинлар! Мен улуми диния билан бир қаторда мантик, ҳисоб, фалакиёт, фалсафа каби инсон закосининг муқаддас машъаллари билан талабаларимнинг кўнгилларини танвир этамен. Кошки бу нарсалар Қуръон тиловат қилгандай осон бўлса! Юзларча китобларни кўрмоқ, турли олимларнинг фикрларини таҳлил этмоқ, қиёс қилмоқ, саҳв-хатоларини тuzатмоқ — бу ишлар умрнинг эговидир. Лекин мен илм ошиқи бўлганимдан чидаймен. Булар бўлмаса, таҳсилнинг, мадрасанинг не ҳожати бор? Яна мен Навоий ҳазратларининг мадрасаларида дарс берурмен. Нафақан нақдни ул жанобнинг вақфларидан олурмен. Талабаларга қайси илмлардан қай даражада ўтмоқни Навоийнинг ўзлари кўрсатиб берган эдилар. Бу қандай тухмат!

– Замона! Ҳамма иллат шунда, — деди Зайниддин қўлини тиззасига уриб. — Сен ва яна бир неча ҳақиқий олимлар Навоий кўрсатган тартиб ва жадвал билан иш қилурсиз. Асарларингизни унинг муборак номига бағишлайсиз. Ҳар муносабат билан Навоийнинг фикрларини илгари суриб, унга тарафдорлик қилурсиз. Сиёсатнинг шатранж тахтасида Шаҳобиддинлар ёлғиз пиёдадур. Орқада қудратли доналар борки, қазо ва қадар сингари беомондирлар.

Кўзларини мўлтиллади, пешонасини буриштириб, диққат билан гапга қулоқ солган Арслонқул меҳмонларга қараб деди:

– Навоий кетди — Ҳиротдан файз-путур кетди. Аллақачон фотиҳа ўқиб қўйганмен бу шаҳарга ҳам, тожу тахтига ҳам... На деҳқонда, на хунар аҳлида хузур-ҳаловат қолди. То Навоийнинг ўзи келиб, ишни қўлга олмаса, ҳозирги ҳокимларнинг дастидан халқнинг на нони бутун, на жони саломат...

Султонмурад билан Зайниддин кулиб, кўзлари билан имлашиб, йигитнинг сўзини маъқулладилар. Зайниддин сарой теварагида, вазирлар орасида Навоийга қарши фитналарнинг борган сари авж олганини сўзлаб, шоирнинг ҳали-бери қайтишига шубҳа билдирди. Арслонқул дарди ичига сиғмагандай, «ух» тортиб ўрнидан турди. Султонмурад узоқ замон хомуш

ўтирди. Ниҳоят, уни бепарволикда айблаган дўстига мурожаат этиб, ундан йўл-йўриқ кўрсатишни илтимос қилди.

– Мажидиддиннинг хузурига бор, ҳақингда бўлган тухматлардан уни огоҳлантир. Ҳа, кечикмасдан, балки шу бугун мурожаат эт! — деди Зайниддин таъкидловчи оҳанг билан.

– Мен ҳақсизликдан бўрига шикоят қилайинми? Бунда қандай маъно бор? Валлоҳи, тушунмаймен!

– Мажидиддин билсинки, у ўз кирдикориларини, гарчи гоят усталик билан хаспўш қилишга интилса ҳам, ўз ифлослигини одамлардан яширолмайди. Мавлоно Шаҳобиддин устида айтган ҳар бир ҳақиқий сўзинг Мажидиддиннинг ўзига тош бўлиб тегаверади.

Султонмурод дастлаб тараддудланиб, баъзи қийинчиликларни кўрсатса-да, кейин бу таклифни қабул қилди. Букун кечкурун унинг уйига боришга қарор бериб, бу иш билан боғланган баъзи жиҳатлар ҳақида Зайниддин билан узоқ фикр олишди.

Арслонқул катта бир лаганда усти қатикли, мурчли манти олиб кириб, ўртага қўйди. Кейин токчадан иккита каттагина сопол шишани олиб «даф савдо учун», деб қизил тиниқ майни кулкуллатиб, кичик, ихчам пиёлаларга қўйди. Султонмурод пиёлани оғзига олиб борди-да, бирдан бошини кўтариб ўқиди:

*Май хўрдану шод будан ойини ман аст,
Фориғ будан зи куфру дин, дини ман аст.
Гуфтам ба аруси даҳр кобини ту чист?
Гуфто дили хуррами ту кобини ман аст¹.*

Кейин Арслонқулга маъносини тушунтирди. Унга жуда ёқди: «Майдан ҳам тотли сўзлар экан-ку», — деб тебранди. Учовлари хурсандлик билан пиёлаларни бўшатдилар-да, ёмоққа бошладилар. Май ўткир эди. Яна бир пиёладан ичилгач, одатда оз ичадиган Султонмуроднинг юзлари кизариб, кўзлари ёна бошлади. Ундан ташқари, вазирнинг қошига бо-

¹ *Таржимаси:* «Менинг йўлим, маслагим май ичиш ва шодланишдир, диний ишлардан йироқ турмоқ менинг динимдир. Келинга ўхшаш дунёдан «Сенинг қалининг нима?» — деб сўрадим. У: «Менинг қалиним сенинг қайғусиз шод кўнглингдур», — деб жавоб берди».

радиган бўлгани учун уни ортик қистамадилар. Зайниддин билан Арслонқул яна икки пиёладан ичишди. Султонмурод тинмасдан Хайёмнинг энг гўзал рубойларини ўқиб, маъноларини ажойиб усталик, чечанлик билан изоҳлашга бошлади. Майга доир яна бир кўп арабий, форсий, туркий гўзал байтлар, рубойларни қаторлаштириб ташлади. Зайниддин қизиқ латифалар сўзлади. Айниқса, мударрис мавлоно Фасихиддин ҳақидаги ҳикояси узоқ ва қаттиқ кулдирди. Мавлоно Фасихиддин бир кеча нукул ўспиринлар билан май базми тузибди. Хийла май ичишиб, муснкий авжга чиқиб, жон олғич қўшиқлар янграб, базм долиғулига етганда, шишаларда май қолмаганлиги билинибди. Қоқ ярим кеча; шу вақтда базмни совутмасдан, четдан май топиб келишнинг иложи йўқ. Базмчилар шишалар тагидаги куйкумни сузмокқа қарор қиладилар. Шу паллада маст-аласт шавққа тўлган мавлоно Фасихиддин кўркам оппоқ соқолини тутамлаб, ёшларга шундай дебди: «Мен бу соқолимни қанча-қанча йиллардан буён ҳар кун неча маҳал собун билан ювиб, тараб келамен. Агар бу соқол шу онда коримга ярамаса, сассиқ алафдек юлиб ташлаганим яхши. Қани, йигитчалар, ерга идиш қўйиб, май куйкумини соқолим билан сузинглар!» Мажлис аҳли бир-бирларини қучоқлаб, маст сурон кўтариб, мударриснинг оппоқ соқолида майни сузадилар!

Бу ҳикоя кўзгаган давомли кулгудан гўё чарчагандек, бир нафас сукут, сўлиш олдилар. Кейин Зайниддин қайдандир танбур топтириб, қизларникидек нозик, чаққон бармоқлари билан чертди; ишққа, хижронга доир чуқур ҳазин ашула айтди. Ҳар бир сўз Султонмуроднинг юрагига чўғдек ёпишарди. У садоларнинг дардли, севгучи руҳ учун ширин сеҳрига берилиб, бошини қўлларн орасига олдн-да, жим қотди. Куй битгач, дўстига чуқур қайғу ифодалаган бир назар ташлади. Зайниддин олимнинг юрак сирини пайқади, шекилли, танбурни деворга тираб қўя қолди.

Кун хийла окқандан сўнг меҳмонлар Арслонқулга миннагдорлик билдириб, унинг ўғилчасига яхши тилаклар баён қилиб, ўринларидан турдилар. Зайниддин ўз уйига жўнади.

Султонмурод вазир билан бўлажак мулоқотини ўзича тасаввур қилиб, Ҳиротнинг шимол томонига қараб, дадил юриб кетди. Тор кўчалардан кенг йўлга чиқди. Жумъа бўлганидан

хамма ёқда одам қалин. Бир неча навкарлар қиличларини яланғочлаб, шаробхонада маст бўлиб, ханжарбозлик қилган авбошларни олиб кетмоқдалар. Уларнинг кетидан болалар ва текин томошага ўч бўлган катта-катта одамлар ўзаро қичқиришиб, бирини ёқлаб, бирини қоралаб судралиб бормоқдалар. Зарёқа тўнли, олифта этик кийган бекзодалар гўзал туркман отларини гижинглатиб даладан, чавгон ўйинидан қайтадилар. Ҳиротнинг фақирлари учта-тўрттадан бўлиб, эндигина мурғак барглар чиқарган ва қуёшда шаффоф яшилланган дарахтлар остида, хиёбонлар бўйлаб маччойи сайил қилиб юрадилар. Узоқда азамат қўрғонларнинг кунгуралари, баланд минораларнинг хилма-хил оловланган нақшлари, боғчалар орасида ажойиб руҳафзо кўшқлар, қошоналар ҳам бир-бирининг устига мингандек, чаплашиб кетган паст, бузуқ-ёриқ, қинғир-қийшиқ фақир уйлар, эгар-жабдуқлари кумуш билан ишланган тулпор отлар, кир тўқимли ориқ-тириқ эшаклар, кимхоб жомалар ва ямоқ-яскоқ олача яхтақлар ҳаётнинг курама манзарасини ташкил этарди.

Султонмурод ноиб ус-султоннинг янги боғига етиб, навкарлар, мулозимлар қайнаган дарвозада тўхтади. Синовчи назарлар, бурун ва юзларнинг сезилар-сезилмас, қийшайишлари таъсири остида содда олим ийманиб, бир лаҳза тили қотди. Ичида Зайниддинни қойиб ҳам қўйди. Ниҳоят, ўзини кулунч аҳволдан қутқаришга жасоратланди. Афт-боши, кийими ва ўзини тутиши билан бу ердагиларнинг бошлиғи экани кўриниб турган баҳайбат бир йигитга мурожаат қилди:

– Мажидиддин Муҳаммад жанобларига мулоқот ниятида келмиш эдим. Марҳамат қилиб, мени ул зотнинг олий ҳузурларига бошласангиз.

– Кимлигингизни билдирингиз. Мен ҳаракат қилиб кўрай. Толеингиз бўлса... — деди мулозим бепарволик билан қаёққадир қараб.

Султонмурод исмини ва «Ихлосия»даги мавқеи ҳам вазифасини айтди. Мулозим, гўё тегажаклик қилгандай, навкарлар билан бир неча вақт гап сотишиб, уни-буни суриштириб, кейин юмуш билан келган икки сипоҳини бошлаб ичкари кириб кетди.

Мулозимдан ҳадегунча дарак йўқ. Султонмуроднинг мадраса аҳлига хос бўлган ғалати тажанглиги тутиб, у ёқ-бу

ёкка юриб турганда, орқасида шаҳзодаларнинг хос йигитларича кийинган иккита хушрўй йигитни эргаштириб, отларда Тўғонбек чакмоқдай етиб келди. Навкарлар хансираган отларнинг жоловидан тутдилар. Тўғонбек чавандозларча чакқонлик билан отдан тушиб, қизарган кўзларини Султонмуродга тикди-да, бирдан тиржайди.

– Бу ерларда не қилиб юрибсиз, махдум?

Султонмурод расмий одобга риоя қилиб, Тўғонбек сарнилдам юриб борди ва унинг темирдай маҳкам, дағал қўлларини сиқди-да, ўз муддаосини сўзлади.

– Юринг биз билан. Мен сизнинг илмингизни биламен. Эски қўлдошларимдансиз, — деди ширакайфлик билан Тўғонбек.

Улар ичкари юраркан, навкарлар, мулозимлар четланиб, таъзим қилдилар. Султонмуроднинг кўзига катта боғ очилди. Тўғонбек уни баҳор нафаси билан янги уйғонган гулзорлар, мунтазамлиги, тозалиги, латофати билан гўё хаёлий каби кўринган сарвзорлардан олиб юрди. Унда-бунда дарахтлар орасида катта ойна доиралари билан жим-жим йилтираган ҳовузлар учраркан, Султонмурод беихтиёр суқланиб, қараб коларди. Тўғонбек қўлини силкиб: «Бахмалдай қип-қизил май билан тўла ҳовузларни кўринг ва таажжубланинг... Мана бу кеча шаҳзодам Музаффар Мирзонинг мажлисида ҳовуздан шароб ичдик. Охирида, бир-икки тўймағурни улоқтирдик, майда чўмилди», деди. Доира шаклида янги катта гулзорга чиққанларида, қаршида икки қабатли зангин баҳово бино гавдаланди. Тўғонбек тўхтади ва бинони кўрсатиб: «Ҳеч тортинмасдан кираверинг, албатта, қабул қилурлар», деб қўл учи билан хайрлашиб, бошқа томонга бурилиб кетди. Султонмурод бино ичига кириб, қимматбаҳо ойнадай силлиқ тош билан қопланган тўгарак сахнда тўхтади. Бу сахннинг тўрт тарафидаги олтин ҳалли эшиклар орқали хоналарга кирилар эди. Шу вақтда сўл ёқдаги эшикдан ҳалиги девқомат мулозим чиқиб, тўрдаги энг зангин эшикка ишорат қилди.

Султонмурод ўзини қатор даричалари боққа қараган катта, чор бурчак хонада кўрди. Тўрда сирти хитойи шоҳилар билан қопланган тўшакда, вазирларга хос кийимда чордана куриб ўтирган Мажидиддин Муҳаммад, гўё оёғини ўпишга тайёр бир хокисор муридни қабул қилган кибрли эшондай,

пинагини бузмасдан қаршилаб, Султонмуродга қўл учини узатди. Султонмурод рухсат тилаб, анча пастга, девор тагига тиз чўкди. Бу хона анвои қимматли буюмлар билан шундай музайян эдики, ташқи безакларга, бойликка эътибор бермайдиган олимнинг кўзлари ҳам беихтиёр жовдираб кетди. «Бу хона учун ёлғиз олтин тахт етишмайди», — ўйлади ичида у. Кейин сунъий бир йўталиб, вақтсиз келиб, зоти олийнинг муборак кўнгилларига азият еткизганини сўзлаб, узр тилади. Мажидиддин йирик марваридлардан тизилган тасбеҳини бармоқлари орасида ўйнаб, одатдаги асабийлиги, кибри билан пўнғиллади:

– Муддаонгизни баён қилинг!

Султонмурод ўзи тўғрисида баъзи кимсалар томонидан нохуш гаплар тарқатилганини, буларнинг тамоман маъносиз бўхтон эканини, бўхтончилар билан унинг орасида ҳеч қандай хусумат ва адоват йўқлигини билдирмоқ учун келганини сўзлади.

– Бизга нима алоқаси бор? — заҳарханда билан деди Мажидиддин, — Айбсиз ёлғиз парвардигордир. Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрур экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак, деб ўйлаймен. Толиби илмларнинг кўнгилларига қандай фикрларни талқин этмоқдасиз — бу саволни бир карра ўзингиз мулоҳаза қилдингизми?

Султонмурод ўз дўстининг хавфсирагани ўринли эканига энди тамоман ишонди. Ҳақиқатни очиб ташлашга қарор қилди:

– Зоти олийлари, мен жоҳилларнинг қўлида беҳуда қурбон бўлмоқ истамаймен, — деди у дадиллик билан, — Модомики, мен талабаларимга талқин этган фикрлардан ҳатто сиз шубҳаланур экансиз, аҳволимнинг жиддийлиги равшандир. Мен сизни адолатга чақирамен. Зероки, ҳаётнинг нашъу намоси адолат нурига боғлиқ бўлганидек, инсоннинг камолот даражаси ҳам адолат билан ўлчанур! — деди-да, ўзи кўп йиллардан буён қандай илмлар билан машғул бўлган ва талабаларга қандай илмлардан дарс бераётгани ва Юнонда, Арабда, Эронда, Ҳиндда қандай буюк олимлар, ҳақимлар бу фикр жавҳарларига ўз умрларини сарф қилганликлари ва ҳоказо ҳақида батафсил сўзлаб кетди. Ниҳоят, газабига чидаёлмасдан, қичқириб, деди: — Жаҳолатнинг тимсоли му-

жассами бўлган Шаҳобиддинлар илм дарахтининг илдиизига тушган музир ҳашаротлардан бошқа нарса эмаслар. Ундай туфайлиларни битирмоқ керак эди, афсус, минг афсуски, улар урчимокдалар, қудрат касб этмокдалар. Одамларга ўз захарларини олтин косаларга солиб, бол, деб тутмокдалар. Лекин ҳақиқат лоямутдир. Шаҳобиддин каби жинояткорлар тарих олдида, наслларнинг пок виждони олдида юзлари қора, шармандаи шармисор бўлурлар.

Мажидиддиннинг ранги оқарди. Кўзларида аллақандай ёмон ифода жилваланди. Мошкичири соқолини силаб-силаб, тасбеҳига тикилиб қолди. Султонмурод, гапи унга қаттиқ текканига ишонди. Ичида хурсанд бўлди. Деворга суялиб, енгилланиб, хўрсинди.

– Махдум, сиз қаерда ва ким ҳузурида эканингизни яхши идрок этишингиз лозим эди, – деди аччиқ билан Мажидиддин.

– Камина адаб доирасидан заррача чикмаган бўлсам керак, – бошини озгина эгиб, деди Султонмурод.

– Муҳтарам уламо-фузалоларимиз орасида бу каби гинакудурат ва адоватнинг бўлиши ғоят музир воқеадир, – холисона гапираётган кишининг оҳанги билан давом этди Мажидиддин. – Бу ҳолларни бартараф қилмоқ керак. Махдум, мен сизни бир жиҳатдан огоҳлантираменки, ислом мамлакатада, динимизнинг истиноди мусулмон комил подшоҳимиз давлатида мажусийларнинг, бутпарастларнинг фикрларига тақлид қилғувчиларга омон бермасмиз. Асло! Бу ҳақиқатни идрок этмаганларнинг ҳолига вой! Мен сизга улуми диния билан кўпроқ шуғулланмоқни тавсия қилурмен...

Мажидиддин бошини терс буриб, қўли билан «гап тамом», дегандек ишорат қилди. Султонмурод илмлар ҳақидаги тушунчасини Ибн Сино, Форобий, Ғаззолий каби улуғ олимларнинг фикрлари билан асослаб, мантиқнинг гурзиси билан ўжар, мағрур, маккор вазирни миҳдек ерга қоқиб қўйиш орзуси билан ёниб турса ҳам, иложсиз қолди. «Ҳар бир ҳаракатда мувозанат ва меъёр зарур», деб ўйлади-да, рухсат тилаб, расмий тавозе билан эшикка томон юрди.

У тўғарак саҳнда Абулзиёбойнинг, яна Ҳиротнинг донгдор кутидор боёнларидан бир нечасининг қабул кутиб туришганини кўрди. Хитой ва Мисрнинг қимматбаҳо матола-

рига беланган давлатмандлар, бу фақир мулло очкўзликдан нафақа тилаб, шундай олий даргоҳларга қадар бош сукибди, деб ўйлаган бўлсалар керак — истехзо билан кўзларини ёмон тикиб, бир-бирлари билан маънодор имлашиб олишди. Султонмурод ўз маънавиятининг кучи билан бошини адил тутиб, дадил ва илдам юриб кетди.

Кечкурунги баҳор ҳавосининг нам салқинлиги кўкракка урди. Султонмурод ип, ипак аралаш ола байроқ тўнининг барларини бирлаштирди. Бино олдидаги катта гулзорлардан икки катта йўл боғ ичига кириб йўқолар, яна ҳар тарафга илон изи бўлиб ўрмалаган ёлғизоёқ йўллар кўп эди.

Тўғонбекнинг гапига овора бўлиб, ҳали келган йўлига яхши разм солмаганлигидан, тахминан, кенг йўл билан ўнг томонга кетди. Узоқда, дарахтларнинг орасидан кўча дарвозаси ва унинг атрофида ғивиллаган навкарларнинг гавдалари кўринаркан, бу йўлни кесган ёлғизоёқ йўлдан катта салла, ярқирок зар тўн кийган Шаҳобиддин чиқиб келди. Султонмурод салом-алик билан чекланиб, ўтиб кетмокқа тиришса ҳам, Шаҳобиддин унинг елкасига қўлини секингина қўйиб, тутиб қолди.

— Хўш, жаноблари бирон арз билан келдиларми? Мазмунидан каминани ҳам огоҳлантирасизми? — меҳрибонлик билан сўради мавлоно Шаҳобиддин.

Султонмурод ичида: «Бўридан қутулиб, тулкига учрадим», деди-да, гарчи унинг қандай мақсадда келганини Шаҳобиддин тахминан пайқаганлигига ишонса ҳам, бу жиртаки билан бу ерда ғижиллашиб ўтиришни ўзига эп билмагани учун келиш сабабини очмади; «Кичик бир арзимиз бор эди», деб қўя қолди. Шаҳобиддин қуюқ қошларини чиқариб, кичкина, айёр кўзлари билан ўз рақибига тикилиб, унинг юзида ғамгин паришонлик сизди ва Мажидиддиннинг қўпол муомаласидан бу содда олим роса кўрқувга тушибди, деб ўйлади.

— Ҳар қандай ариза ва шикоятингиз бўлса, ҳар қандай мушкулот ва изтироб қаршисида қолсангиз, бевосита каминига мурожаат қилингиз, — аввалгидан ҳам юмшоқланиб деди Шаҳобиддин. — Алҳамдулилло, вазири аъзам ҳазратларига қаробатим бор, илтимосимни ҳеч вақт ерда қолдирмаслар.

– Ғамхўрлигингиз учун ташаккур. Мен ўз овозимни, истасам, иодшоҳга қадар еткиза билурмен, — деди ғижиниб Султонмурод.

Мавлоно Шаҳобиддин аксириб, рутубатдан шикоятланди, хийла оқарган қуюқ соқолини қўллари билан силаб-артиб:

– Ғоят қизикқонлисиз-да, биродар. Мунда келинг, мунда, — деб Султонмуродни, хоҳишига қўймасдан, олиб кетди.

Улар ёзлик, енгил айвончанинг четига ўтирдилар. Қуёшнинг майин, қизил шаффоф шуълалари гуллаган боғнинг, баҳорнинг ҳуснини рангдан-рангга солиб очмоқда эди. Султонмурод иягини бир қўлига тираб сукут билан томоша қиларкан, Шаҳобиддин уни аста туртди: «Боғи Эрам-а? Олло таолонинг карами кенг, бахт ато қилса, кичкина, лекин латофати барқ урган бир боғ сизга ҳам муяссар бўлур», деди.

– Тақсир, мен ҳасад қилаётганим йўқ, завқланмоқдам, — деди Султонмурод кайрилиб.

– Албатта, албатта, ҳасад кўрсин!

– Муддонгиз не эди, шояд сўзлагайсиз, — сабрсизланиб, мурожаат қилди Султонмурод.

Шаҳобиддин гапни қандай бошлашнинг эвини топмагандай иккиланиб, яна қўлини Султонмуроднинг елкасига қўйди ва сохта табассум билан деди:

– Бу каминага нисбатан кўнглингизда андак гина бор. Бунини мен, гарчи сиздан бирон нишонасини кўрмаган бўлсам ҳам, бир қанча вақтдан буён ақл кўзи билан сезамен. Ёки мен хато қиламенми?

– Тўғри, албатта, сабабсиз бўлмаса керак.

– Тамоман беҳуда! Бу хусусда кўнглингизда зарра қадар ғубор қолмасин, биродар. Замонамизда шундай кишилар борки, улар дўстлар орасидаги самимиятни бузишни хунар қилиб олганлар. Уларнинг сўзларига зинҳор қулоқ османг, хўбми?

– Тақсир, мен, ҳар ҳолда, ҳақиқат билан ёлғонни фарқ қила олсам керак.

– Шайтон отамиз Одамни ҳам алдаган эмасми? Орада шайтонлар йўқми? — деди нишонтирадиган оҳангда Шаҳобиддин.

Султонмурод таажжубланиб, сукут қилди. Шаҳобиддиндаги бу ўзгаришни у асло кутмаган эди. Гарчи Шаҳобиддин ўз гуноҳларини эътироф қилмаса-да, ҳар ҳолда, ўз ёмонлигини жиловлашга қарор қилганлигига, унинг қора руҳида ин-

софдан биронта учкун қолганлигига шубҳа қилмади. Ҳақсиз хужумлардан, бўҳтонлардан қутулиб, тинч ишлай олишига ичдан суюнди.

Шаҳобиддин унинг истеъдодини мақтади. Мажидиддиндан унга инъомлар олиб бериш мумкинлигини сўзлади. Султонмурод ўз аҳволидан мамнун эканини, ҳеч қандай инъом-эҳсонга муҳтож эмаслигини қатъий билдирди. Шаҳобиддин унинг дарвеш табиати ҳақида сўзлаб, дўстона койинган бўлди. Кейин Султонмуроднинг сабрсизланганини сезиб: «Андак ўтиринг», деб унинг тиззасини босди. Умрининг гоёси бир қимматли илмий китоб ёзмоқдан иборат экани, бунинг учун ўн йиллар мобайнида ҳеч кимга билдирмасдан, турли китоблар кўриб, татабу қилиб келганлиги ҳақида сўзлаб кетди.

— Кўп яхши ният, ёзинг, тақсир, — деди Султонмурод лабларининг учидаги табассум билан. — Олимлар учун энг фахрли иш будир. Чунким, китоблар одамзоднинг фикр дурларини тўплаб, уларни асрларга қолдирадилар. Биз ва сиз бир ховуч тупроққа айланурмиз, лекин китоблар, тунж ва тошдан ясалган ҳайкаҳар каби, абадиян сақланурлар.

— Аммо, биродар, — деди ўксизлардай қараб Шаҳобиддин, — бир нимарса монелик қилмоқдаки, кўнгил шундан тундай хирадир.

— Гўзал ниятлар, улуғ мақсадлар қаршисида ҳеч қандай монеликнинг бўлиши мумкин эмас, тақсир.

— Айтиш осон, лекин монеликни бартараф этмоқ маҳол. Масалан, ҳозирги кунда каминанинг вазифалари гоёят кўп, балки эрта-индин каминага яна янги вазифалар топширилур. Вазири аъзамнинг муборак хотирларини қайтармоққа, албатта, имкон йўқ. Умрим ўтиб, асарим дунё юзини қувонтирмасдан кетадирганга ўхшайди. — Бу ерда Шаҳобиддин бир нафас Султонмуродга тикилиб олди ва ялинган товуш билан давом этди, — Биродар, ҳақиқий инсон ўз ажизини иқрор қилмоқдан завқ олур. Сиздан яширғулик сирим йўқ, чин сўз шулки, гарчи маълумотим даражаи томга эришган бўлса ҳам, кўпроқ тажриба қилмаганлигим сабабли, ёзмоққа қийналамен, кўксимни тўлдирган фикрларни қоғозга кўчиришда қалам саркашлик қилади. Масалан, сизнинг қаламингиз бодратордек равон... Сиз жадал қилсангиз, бир неча ой мобайнида фикр хазинангиздан нодир асар туғдирасиз. Келинг, биз учун шундай бир

асар ёзинг. Мен уни ўз қўлим билан элтиб, нодшоҳ ҳазратларига тақдим этай, у ҳазратнинг муборак исмларин билан китобни музайян қилай. Ҳа, бу иш сиз ва мен, яна Аллоҳ таолодан ўзгаларга махфий қолур. Меҳнатингиз ва қадршунослигингиз ажрни то тирнқмен, мендан беҳад кўрурсиз. Маъқулми, биродар? Сўз бир — Аллоҳ бир!

Султонмуроднинг рангн ўчди. Ўрнидан дик туриб, этагини қокди.

— Тақсир, олимлик шухрати учун китоб ёзмоқ шарт эмас, — титроқ лаблари билан бўғилиб гапирди у. — Ҳар бир инсон ўз қадр-қимматини билиши керак. Сиз шу қадар пастлашдингизми? Мен илм савдогари эмасмен, тақсир!

Шаҳобиддиннинг аъзойи баданини титроқ босиб, тили ғулдураб: «Ҳай-ҳай, биродар!» деркан, Султонмурод бир зумда кўздан йўқолди.

***

Мажидиддин Ҳирот боёиларини хуфтондан кейин иззатикром билан кузатиб, ёлғиз қоларкан, олтин шамдонларда тўп-тўп ёнган шамларнинг нуридан, жонли чаманзордай яшнаган юмшоқ гиламлар устида у ёқ-бу ёққа юрар, шодлигидан, қандайдир, тасодифан эсга тушган бир мақомни секин-секин куйлар эди.

У бож-хирож масаласида ва давлат учун керакли баъзи буюмларни етказиб беришда бойларга имтиёзлар берди. Ундан нима кетибди? Зарар подшоҳнинг хазинасига... Бунинг бадалига у боёнлардан ёмбилар, фил тишидан ясалган ажойиб қутиларда лаълуғавҳарлар, Ҳиндда, Мисрда, Хитойда ишлангани, ҳатто подшоҳнинг ҳам кўзини ўйнатадиган нодир матолар ҳада олди. «Косибларга, деҳқонларга ғамхўрлик қилишдан қандай фойда чиқади? Мутлақо ҳеч нима! Вақти келса, бу боёнларнинг ҳар бири, бир азамат тоғ каби, уни химоя қилади. Мана, барқарор сиёсатнинг тамал тоши!» деб ичида ўйларкан, бирдан ёдига бугун тортиқ қилинган гўзал қиз келиб тушди: «Жон олгувчи офат у! Кўзим тушиши билан жисмимда қонларим ёниб кетди».

Мажидиддин сабрсизланиб, эшикка кулоқ соларкан, даҳлизда кўп қадамларнинг гувиллагани эшитилди. Масала-

ни узоқ ўйлаб, мустаҳкам қарорга келиб қўйганидан яширин, тор мажлисининг тез ўтишига ишонди.

Тўғонбек билан бирга бир гуруҳ улуғ мансабдорлар, сарой теварагида яшайдиган зартўнли бекорчилар кириб келишди. Улар ўтириши биланок Мажидиддин Шаҳобиддинга эшик ва даричаларни маҳкам беркитишга буюрди ва ҳаммага бир-бир назар ташлади. Ҳамманинг юзи жиддий ва жинояткорона ўйчан эди.

— Дўстларим, орамизда сир йўқ, — секин, аммо қатъий қилиб гапирди Мажидиддин... — Мақсад ва муддаомиз маълум. Мен бир масалани сизнинг муҳокамангизга ҳавола қилмоқчимен.

Ҳамма бирдан энкайди. Тўғонбек пишиллаб, олдинроқ сурилди. Илгаридан кўзланган ов учун қатъий ва сўнгги кенгашга тўпланган ўғрилар тўдасидек, сирли сукунат ичида қулоқлар диккайиб, кўзлар жовдираб кетди.

— Душманимиз хануз силоҳини тарк этмади, — давом этди Мажидиддин. — У тиш-тирноғи билан бизга чуқур қазимокда. Ҳақиқатан, у кучли, тадбирли душман. Шунинг учун хавфхатар фоят каттадир. Тўғри, бизга шаҳаншоҳнинг илтифот ва мурувватлари баланд, садоқатимизга имонлари комил, аммо, унутмайликки, подшоҳ ва Алишер бир қарич ёшдан бошлаб дўст бўлишганлар. Алишердан кейинги ойларда подшоҳ пайдар-пай мактуб олмоқдаки, баъзиларининг мазмуни билан танишмоқ менга муяссар бўлди. Алишер мамлакатнинг фақирлашганининг сабабларини кўрсатиб, ўзича исботлаб, бутун давлат тартиботини ислоҳ қилмоқни тавсия қилади. Кейинги маълумотларга биноан, у энди пойтахтга келмоққа азм қилган. Иложи бўлса, учиб кела қолса...

— Муваққатанми? — чўчиб сўради Мавлоно Шаҳобиддин.

Туғилган шаҳрида ўлмоқчи эмиш, — истехзо билан жавоб бериб, давом этди Мажидиддин. — Худо кўрсатмасин, Ҳиротда яшашга ижозат олса, эрта ё кеч ҳаммамизни ост-уст қилиши муқаррар.

Мажидиддин одамларнинг фикр ва кайфиятларини аниқламоқ ниятида сукут этди. Ёш беклардан бири сувсар телпагини олиб, бошини қашиди, кейин Алишернинг халқ орасида обрў ва эътибори борган сари ошиб кетаётганини

ҳам бутун мамлакатда то ҳазрат Жомийдан тортиб, жамики илм, санъат аҳли унга чуқур муҳаббат билан боғланганлигини сўзлади. Подшоҳ шунча халқнинг орзусига қарши туролмай, охирида Алишер билан муносабатни яхшилашга мажбур бўлиши мумкинлигини баён қилиб, қаттиқ чоралар кўришни уқтирди.

– Ҳар йўл билан Навоийни подшоҳ ҳазратларига ёмонлай бериш керакки, собиқ дўстликнинг энг кейинги иплари ҳам узилсин, — таклиф қилди Шаҳобиддин.

Тўғонбек бу эски тадбирга унчалик эътимод этмасликини исбот қилишга тиришди:

– Қоралаш учун янги ҳужжатларимиз ҳам йўқ, — деди у салмоқланиб. — Сўз тери эмаски, кафшдўздек сув пуркаб, чайнаб торта беринг... Мен овда подшоҳ ҳазратлари билан бир ой бирга юрдим, бирга ўтирдим. Менга бўлган илтифотлари ҳаммангизга маълум. Суҳбат вақтида Алишернинг тутган йўлини ҳар вақт қоралашга тиришдим. Лекин подшоҳ ҳазратларини ишонтирдим, деб айта олмайман. Ҳазратнинг кўнгилларини билиш қийин. Менинг фаҳмимча, шаҳаншоҳ бу хусусда таралдудланадилар. Шунинг учун энг ишончли чора шуки, Алишерни бу дунёдан олиб ташлаш керак — васалом.

Ўтирганлар бошларини кўтардилар. Баъзилар чуқур хўрсиниб қўйди. Ўртага оғир сукут чўкди. Мажидиддин одамларнинг кўзларига қараб, уларнинг кўнглида аллақандай кураш кетаётганини сизди.

– Тўғонбекнинг йўли — энг тўғри йўл, — қатъият билан деди Мажидиддин, — Мен айтмоқчи бўлиб турган таклифни шижоатли Тўғонбек, ўз одатига мувофиқ, шартга ўртага отди. Менинг ягона илтимосим шуки, бу таклиф тўғрисида асло мунозара қилмаслигимиз керак. Ҳаммамиз душманга қарши кучли чора оқтарамиз. Ахир ўлимдан кучли нарса борми?

– Ҳазил иш эмас бу, қандай қилиб амалга оширмоқчисиз? — безовталаниб сўради эски душман Хўжа Ҳатиб.

– Ҳар бир жиҳати ўйланган, тарозуда тортилган, — жавоб берди Мажидиддин. — Астрободга сарой баковулларидан энг пазандасини юборурмиз. Алишерга лаззатли таомлар пишириб берур!

Бу йўл ҳаммага бениҳоят маъқул тушгани ва ягона тўғри топилганиданми, ҳеч ким бошқа йўл таклиф қилмади ҳам, эътироз билдирмади ҳам...

Одамлар эшикка чиқаркан, Шаҳобиддин орқада қолди-да, Мажидиддинга мурожаат қилиб, Султонмуродни бугун-эрта зиндонга ташлашга ёки Хуросон тупроғидан ҳайдашга фармон беришини илтимос этди. Гўзал қизга тезроқ эришув учун ошиққан вазир жеркиб ташлади.

– Куюшқондан ташқари чиқманг, тақсир. Унга тухмат қилган эмишсиз.

– Шаккок у, шаккок! – қўпол муомаладан ғулдираб қолди Шаҳобиддин.

– Вазият қулай эмас, халқ орасида ғалаён авж олиши мумкин. Агар у олим кўзингизга тикан бўлиб қадалса, уни мадрасада дарс беришдан маҳрум қилармиз, маъқулми?

Шаҳобиддиннинг ранги ўчиб, титраб кетди.

– Йўқ, жоним тасаддуқ бўлсин, вазир жаноблари, – деди у ёлвориб, – филҳақиқат, мен қуюшқондан ташқари чиқибмен. Афв этасиз, мен сиёсат одами эмасмен. Вазият оғир дедингиз – тўғри. Уни дарсдан ҳам маҳрум қилмангиз. Истеъдодли йигит, албатта. Менинг насиҳатларимга қулоқ осиб, тўғри йўлга тушиб қолар, аминмен. Балки ўз тарафимизга бутунлай мойил қилурмиз. Зоти олийларидан сўраймен, тинч кўяйлик уни.

– Эсингизни еб кўйибсиз, тақсир. Фикрингизда асло қарор йўқ. Ихтиёр сизда, – деди Мажидиддин ва эшикка томон мағрур юриб кетди.

– Шу кунларда, дарвоқе, зеҳним паришон, – орқадан сўзлаб қолди Шаҳобиддин.

У Султонмурод билан бўлган ҳалиги воқеадан кейин чиндан ҳам эсини йўқотган эди, чунки Султонмурод уни, истаса, шарманда қилиб, одамгарчиликдан чиқариб, бутун ҳаётини заҳарлаши мумкин эди. Султонмурод билан аввал муносабатини яхшилаб, уни хўб синаб, ундан кейин ниятини очмаганига, калтафаҳмлигига қаттиқ куйди. Ниҳоят, аламига чидолмасдан, ғазаб ичида қарор қилди: «Бугун-эрта зиндонга ташлатиб, қуртларга ем қиламен сени!» Аммо ҳозир Мажидиддин унинг бу илтимосини қатъий рад қилганидан сўнг Султонмуродга бош эгмоқдан бошқа иложи йўқ эди. Шунинг

учун ўзни ғоят кулунч вазиятда қолдириб, унинг мадрасадан ҳайдалишига жон-дил билан эътироз қилди.

Шаҳобиддин уятдан ва қайғудан оёқлари мажолсизланиб, боғдан чиқди. Ойдин кечада, жимжит ухлаган, кимсасиз кўчаларда кўлини орқасига қўйиб, ўнқир-чўнқирларнинг фарқига бормай, каловланиб бораркан, фақатгина Султонмурод билан ярашш йўлларини ўйларди.

II

Эртаси Султонмурод куёш ёйилганда, «Ихлосия» мадрасасига келди. Катта дарсхонага кириб, ҳар кунги ўтирадиган ўрнида чордана қурди. Таомил бўйича навбат билан гуруҳ-гуруҳ келиб, дарс олувчи талабаларни кутаркан, Шаҳобиддиннинг жияни кириб келди. У ҳусндор, хушмуомала, қизлардай уятчан йигит эди. Икки йил бурун Султонмурод унга бир неча ой ҳисобдан ва араб тилидан хусусий дарс берган эди. Йигитни очик юз билан қаршилаб, ёнига ўтказди. Унинг машғулоти ва ҳоказо ҳақндаги саволларига йигит қисқа жавоб берди. Кейин кўлини кўксига қўйиб:

– Жаноблари ҳозир дарс бошласалар керак, икки оғиз сўз учун рухсат берадиларми? – мурожаат этди йигит.

– Сўзлайверингиз.

– Тағомиз билан сизнинг орангизда қандайдир нохушлик рўй берибди. Лекин камина шогирдингиз унинг асли моҳиятидан асло хабардор эмас, — нозик кўллари билан тасдиқлаб гапирди йигит. — Ёлғиз шу нарса маълумки, у киши сизнинг кўнглингизни оғритибдилар. Бу ҳолдан ўзлари бағоят қайғурмоқдалар. Шогирдингиз сиз жанобларига у кишининг узрини келтирди. Қабул этсангиз, мен бениҳоят қувонурмен. Айб қилмоқдан кўра, айбни иқроқ қилмаслик ёмон. Модомики, тағомиз сизни ҳақли тондилар...

– Биз ҳаммамиз инсонмиз, — кулиб гапирди Султонмурод. — Ҳаммамизда ҳам нуқсон бор. Акс ҳолда, биз фаришта, олам жаннат бўлур эди. Агар мумкин бўлса, ҳозир бориб тағонгизга айтинг, мен гина сақламаймен.

– Қалбингиз улугдир, билурмен, — бирдан қувониб кетди йигит.

– Яиа шу жиҳатни ҳам у кишининг қулоғига етказингки, мен шахсий қасос олувчилардан нафрат қилурмен. Кўнгиллари тинч бўлсин.

Йигит таъзим ва эҳтиром билан қўзғалди, олимга ўз миннатдорчилигини қайта-қайта билдириб, чиқиб кетди.

Китобларини қўлтиқлаб, оёқ учида дарсхонага беш толиби илм кирди. Султонмурод уларга қиёмгача дарс бериб жўнатди. Иккинчи гуруҳни кутди. Шу аснода салласини кунт билан ўраган, гулдор этикли, олифта, ўрта яшар бир киши кирди. Совуқ тавозе билан бир тахта қоғозни тақдим этди. Султонмурод ўқий туриб, ранги оқариб кетди: бу – шайх ул-исломнинг фармони эди. «Мамлакати исломда, дини Муҳаммаднинг улуғ ҳомийси ва амалдори бўлган ҳокон ибни хокон Султон Хусайн Бойқаро Мирзонинг саодатли замонида мусулмонликнинг асосотиға раҳна солғувчи фикрларни толиби илмларга талқин этгани ва ҳоказо...» учун Султонмурод мадрасадан тард қилинган эди. Ғазабдан, оғриқдан тутакқан олимнинг кўз олди қорайди. Тепасида қакқайган кишига қараб, титрак овоз билан деди:

– Шайх ул-ислом жаноблари биздан зулм-жабрни аямасинлар. Ҳақиқат йўлига жонимизни шавқ-завқ билан фидо қилмоққа ҳамиша тайёрмиз!

Мулозим сохта таъзим қилиб, кескин юриш билан чиқиб кетди.

Султонмурод кеча Маждиддин билан бўлган учрашувини ўйлади. Лекин унинг ҳақида Шаҳобиддин ва унинг сингари жоҳиллар шайх ул-исломга илгаридан чақиқ қилиб, ишни пишириб қўйган эканликларини тахмин қилди. У ўрнидан ирғиб турди. Фармонни қўллари билан ғижимлаб, бурчакка отди-да, дарсхонадан чикди; турли ҳужралардан йиғилиб, дарсга келаётган талабаларига қарамасдан, уларни ҳайратда қолдириб, кўчага отилди. Хонақоҳга келиб, ўз хонасига кирди-да, китоблар орасига дармонсиз, беҳол тиз чўқди. Аммо ичидаги алам ўйлашга ҳам, ўқишга ҳам имкон бермас эди.

Пешиндан кейин талабалари киришди. Буларнинг ичида мийиқлари энди билина бошлаган ўспиринлар ва ўн йиллаб мадрасада муқим бўлган серсоқоллар бор эди. Ҳаммалари ғазабли, ҳаяжонли эдилар. Султонмурод ўзини фавқулодда

дадил тутиб, уларнинг кўнглини тинчитишга тиришди. Талабалардан бири тутақиб кичқирди:

– Бу аҳволга тоқат етиб бўлмайди, тақсир! Афлотун, Арасту, Ибн Сино, Форобий ва Улуғбек каби файласуф ва олимларнинг фикрларини талқин этмоқ мажусийлик, шаккоклик, деб эълон қилинса, мадрасаларда илм номига нима қолур?

– Илмпарварлиги билан шуҳрат чиқарган бир подшоҳнинг пойтахтида бу қадар жаҳолат! — деди иккинчи талаба қайнаб.

– Шайх ул-ислом жаноблари ўз фармонларини эътибордан соқит қилмасалар, мадрасани тарк этурмиз, биродарлар! — деди учинчиси.

– Албатта!

– Бошқа илож йўқ! — бир оғиздан кичқирди бошқалар.

– Азиз дўстларим, — мурожаат этди Султонмурод сокин, — фармонга итоат этиб, мадрасада сизлар билан машғулотимни тўхтатмоққа мажбурмен. Ўлимимга розимен, лекин илмда қаллобликка, ҳақиқатни яширишга асло рози бўлмасмен. Сиздан шу нарсани орзу қиламенки, ҳаммангиз илмларни улуғ ва соф кўнгил билан ўрганингиз ва уларнинг ривожига ҳаётингизни бағишлангиз. Жаҳонда инсон учун бундай олий, бундан шарафли иш йўқдир. Аммо ҳақиқий илмни кўхна, пуч ақидалардан айира билингиз. Ҳақиқий илм фалак мушкулларини ҳал қилмоққа, сирларни кашф этмоққа йўл кўрсатур. Ақлнинг кучига ишонингиз, сизга ҳар вақт у раҳбар бўлсин. Беш-ўн китобни кўриб, олимлик даъвоси билан лоф урмоқдан сақланингиз! Яна бир ўтинч шулки, ҳеч қандай ғавғо кўтармасдан, энди дарсларингиз билан шуғулланингиз. Хиротда ҳамма мавжуд илмларни фавқулодда чуқур билувчи олимлар кўпдир. Уларнинг аксари каминанинг устодларидир. Уларнинг илм дарёларидан чин ихлос, ғайрат ва самимият билан фойдаланингиз. Мен аминменки, Навоий жаноблари ёққан илм машғалини жаҳолат ва зулмат, гарчи бўрон каби кутурса ҳам, асло сўндира олмас!

Ўз устодини бутун борлиғи билан берилиб тинглаган талабалар узок чўзилган оғир сукутдан сўнг яна ҳаяжонлана бошладилар. Шайх ул-исломга, Мажидиддинга учрашмоқ ҳақида ўзаро қизғин кенгашиб, ниҳоят, Султонмуроднинг илтимоси билан, бирин-сирин тарқалишди. Хонақоҳда доимий яшайдиган олимлар, шоирлар ва ўзга санъат аҳллари ҳам бу

воқеадан ғазабга келишди. Баъзилар ҳақиқатан хавфсирай бошлади: «Бош вазир ҳамманинг тагига етмоқда. Эрта-индин нима бўлар эканмиз!»

Зайниддин билан Арслонкул ҳовлиқиб, титраб кираркан, олим уларни ҳар вақтдаги тегиклик билан қарши олди. Зайниддин вазирни, шайх ул-исломни ҳажв қилган бир шоирнинг шеърини ўқиб берди-да, ўзи ҳам Хиротнинг безорилари тили билан уларни сўқиб қўйди.

— Мен бир нарсага доғмен, — қўлларини палахса қилиб, куюниб гапирди Арслонкул. — Бир кун қарайсенки, бу шаҳри азимга Румданми, Ҳиндданми, Хитой ичиданми — анов Чалабийга ўхшаган олим келиб қолади. Бу — аниқ. Хўш, у вақтда масала талашмоққа ким чиқади?

— Шайх ул-исломнинг ўзи! — жавоб берди Зайниддин.

— Йўқ, унинг бели илмда чумолининг белидай мўрт бўлса керак! — деб Арслонкул калласини шундай ғалати, маънодор тебратдики, икки дўст бошқа вақтда бунга қотиб-қотиб кулишган бўлар эди, лекин ҳозир илжайибгина қўйишди.

— Мадрасада сенга ўрин йўқми? Майли, сен фикрларингни ёз! — дўстига қатъий таклиф қилди Зайниддин. — Ҳеч кимдан хавфланмасдан, дадил ёз! Зотан, фикрларнинг сайри саёҳати учун қоғозлар толмас қанотлар кабидир, улар тоғдан ҳам, денгиздан ҳам учиб ўтгуси!

— Албатта, ёзамен, албатта! — енгилланиб, жавоб берди Султонмурод.

ЙИГИРМА ТўРТИНЧИ БОБ

Боғи Жаҳон оро кун сари кучли қиздирган қуёшда яшнар, кумушланган ҳовузлар бўйида жуфт-жуфт бўлиб ялқовгина қадам ташлаган товусларнинг қанотлари каби, хилма-хил товланар, гўё ҳар лаҳзада ўз хусни-латофатини тўлиштириб турар эди.

Худди олтин билан тўкилгандек ёрқин ҳавода ажойиб чарх уриб, кабутарлар — қанотли раққослар ўйнарди. Ҳусайн Бойқаро бўйни толиб, кўзи ёшлангунча томоша қилди. Мулозим яқинда келтирилган уришқоқ қўчқорларни, агар у амр этса, кўрсатиши мумкинлигини билдирди. Ҳусайн Бойқаро

кеча ҳаддан ортиқроқ нчиб қўйганидан, ҳозир кўнгли беҳузур эди. У, эртага жанг қилдириб кўрармиз, деб мулозимни қайтариб юборди. Кейин орқасида ҳар вақт эргашиб юрадиган суҳбатдошларига қўли билан, қола беринглар, деган ишоратни қилиб, ўзи қасрга кирди. Эшик оғаси Бобоалига Абдулхайни чақиришга буюрди-да, олтин тахтда чордана қуриб олди. У ўз тенгларига қараганда анча қаримсиқ кўринар эди. Бир вақтлар ўткир, ўйноқ кўзлари энди заифлашган, қилични зарб билан урадиган бақувват қўллари баъзан дармонсизликдан титрар, гавдаси чўккан эди. Шунинг билан баробар у ҳали ўзини тетик тутишга тиришар эди. Ҳақиқатан, гоҳо аввалги гайратга кирар, керакли вақтларда азм-сабот кўрсата биларди. Улуғ бобоси Темур каби янги мамлакатлар забт этиш орзусида қонли, сермашаққат сафарларни у асло ўйламаган бўлса ҳам, аммо кучли рақиблар кўлида давомли курашларда тортиб олинган мамлакатни қўриқлашга ҳамиша тайёр эди. Вилоятларга кўз тиккан хонларга ёки гоҳо тожу тахт учун оловланган ички исёнларга қарши сафарларга чиқишдан эринмасди.

Бош табиб Абдулхай кириб, таъзим қилди. Тиб қоидаларига қаттиқ риоя этиб, умрининг кўпини парҳез билан кечирган табиб, соқолининг оқига қарамай, калтакдай маҳкам эди.

– Беҳузурмилар? Муборак томирларини кўриб қўямин? — мурожаат қилди Абдулхай таъзим билан олдинга юриб.

– Бизга бир оз маъжун берсангиз кифоя.

– Сезган эдим, кеча чизи... — деди-да табиб орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Маъжунни еб, таъсири билингандан кейин, Хусайн Бойқаро бош вазирни қабул қилди. Мажидиддин подшоҳга, ҳар вақтдагидан ҳам кўра, яқинроқ ўтириб, маъруза қилди. Раиятнинг хурсайдлиги, лашкарнинг ҳамма эҳтиёжлари тўла таъмин этилганлиги ҳақида жуда силлиқ гапирди. Кейин сарҳадлардан келган хабарлар, вилоят ва туман бекларидан олинган мактублар билан таништирди. Хусайн Бойқаро маърузани диққат билан тинглади, бош вазирнинг фикрига бошини лиқиллатиб, қўшилганини билдириб турди. Хазинага маблағ тўплай билган вазирга ишончи зўр эди. Гарчи у бутун мамлакат ишини ўз қўлига олиб, унинг эътиборли бекларини ҳам бийлатмай, уларнинг жиддий шикоятларига сабабчи бўлса ҳам, бу хусусда унга оғиз очмаган эди. Кеча Иброҳим

Чигатой, Тангриберди Самончи, Ёмғурчи беклар бош вазирга қаршиликларини очикдан-очик билдиришганидан, беклар билан муомалада нозик бўлиш тўғрисида бир неча оғиз сўз уктириб ўтди. Мажидиддин, асабийлиги ва қизиққонлиги орқасида, баъзан ўз хоҳишига қарши кишиларни ранжитиши тўғрисида сўзлади. Кейин бирдан товушини сирга кўмиб, му-рожаат этди:

– Ижозат берсалар, камина зоти олийларини бир муҳим ишдан огоҳлантирсам...

– Марҳамат қилинг, — Ҳусайн Бойқаро кўзларини катта очиб, бошини вазир томон эгди.

– Хўжа Афзал Ироқда, Яқуббекнинг қошида эмиш, — давом этди вазир, — ва Яқуббек жиҳатидан гоят зўр эҳтиром, дабдаба билан қарши олинмиш... Макка саёҳати бир баҳона бўлса керак, деб гумон қиламен. Кўрдингизми, тож, давлатингизнинг душмани Астрободда ётиб, қандай хиёнатлар билан шуғулланмоқда? Макр тўрини у узоққа ёйган.

– Яқуббекнинг қалби соф эмас. Акс ҳолда, мен Астрободга ҳайдаган бир шахсга элчилар юбориб, улуғ илтифотлар кўрсатармиди? Барчаси душманлик намоёнши! — деди нохушланиб Ҳусайн Бойқаро.

Мажидиддин подшоҳнинг юзига тикилиб, унда ҳар нафас сайини кучайган ғазаб ва нафратни очик пайқади. Яна бир томчи мой қуйиб, ғазабини алангалатмоқчи бўлди.

– Олинган маълумотларга биноан, — деди Мажидиддин, — Балхда ҳам аҳвол яхши эмас. Гарчи у ерда ҳокимият Фаридун Мирзонинг қўлларида бўлса ҳам, лекин шахзода жанобларининг ёшлиги ва тажрибасизлигидан фойдаланиб, Дарвешали жамики ишларни ўз билгича олиб бормоқда эмиш. Оға билан ини орасида пайдар-пай чопарлар қатнаб турмоқдаки, бу хусусда ҳар кун янги маълумотлар олурмен.

– Ҳозирлик кўрингиз, токи гафлатда қолиб, пушаймон бўлмайдик! — асабийланиб деди Ҳусайн Бойқаро.

Мажидиддин ғурур билан қадини ростлади, Астробод дардисарини бартараф қилмоқ учун қатъий чоралар кўришни ваъда қилди.

Ҳусайн Бойқаро Ҳисор воқеалари, Султонмуроднинг янги кирдикорлари ҳақида сўзлашиб ўтириб, гап орасида бирдан шайх ул-исломнинг фармонини эслатди:

– Бу қандай ҳол? Мен тамом беҳабармен. Мадрасаларда толиби илмлар, бир кўл мударрислар гоят мутаассир бўлган эмишлар.

– Алишер Навоийнинг «Ихлосия» мадрасаси ва хонақоси фитнес-фасод ўчоғидир, – деди Мажидиддин ғамгин бир тур билан. – Илм ва фалсафа номи билан Алишер тайинлаган мударрисларнинг аксари даҳрийликни таълим бермоқдалар.

– Султонмурод – фавқулодда истеъдодли олим, дейдилар... – бошини тебратди ачиниб Хусайн Бойқаро. – Афсуски, ҳақиқат йўлидан адашмиш.

– Сиёсатда у қора халқ тарафдори эмиш. Ҳукумат деҳқонларга ва косиб-ҳунарманд аҳлига ғамхўрлик қилиши керак ва ҳоказо деган сафсаталарни талабаларга талкин қилар эмиш.

Хусайн Бойқаро бутун мадрасаларда назоратни кучайтирмоқ кераклигини вазирга уқтирди.

– Ҳар бир мадрасада одамларимиз бор... «Ихлосия» да кўпроқ! – деди кулиб Мажидиддин.

Хусайн Бойқаро енгилланиб, ўрнидан турди. Вазирни ўзи билан мусиқий тинглашга таклиф этиб, деворлари хитойи чиннидан ишланган хонага ўтди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

I

*Ш*амол ўймакор даричанинг тавақаларини бир-бирига уриб, тарақ-туруқ билан ёпди. Паст курси устидаги қоғозлар шалдираб учиб кетди. Соҳиби девон мавлоно Низомиддин, кўринишда беғам, беташвиш, лекин ўз бошлиғига ҳамиша итоаткор, вазифасини эринмай бажарувчи эски амалдор, ҳомуза тортиб: «Ёпирай, бу нима хангома!» деб лапанглаб ўрнидан турди; увушган тиззаларини уқалади: тарқоқ қоғозларни йиғиштириб, яна ўрнига ўтирди. Кейин сопига майда ферузалар қадалган мўъжаз пичоқ билан қаламни очиб, сиёҳдонга ботирди. Синамоқ учун бир парча қоғозга «итқи», «изғи»ни ёзиб кўрди. Кейин кент бошлиқларига тайёрланаётган фармонларни қитирлатиб ёзиб кетди.

Кўшни хонанинг тўрдаги эшиги енгил «ғирч» билан очилгач, шуурсиз равишда қаламни курсига қўйди-да, хира кўзларига эски маъмурлик, вазифашунослик ҳиссини тўплаб, бошлиққа тикилди.

– Бизга кирувчилар йўқми? — сўради Навоий.

– Йўқ. Сўнггиси халиги чўлоқ деҳқон эди. Хузурингизда роса ўтирди. Аммо, сездим, қанот тақиб чиқибди гўё... Мен кулиб қўйган эдим, қулоғимга аста шивирлади: «Нега шу кишининг ўзи юртга подшоҳ бўлмайди!» Мен дедимки, бу киши фақирликни подшоҳликдан афзал кўради. У бошини тебратиб: «Кўйинг, ундай ёмон ниятда бўлманг!» деб чиқиб кетди.

Навоий камтарлик билан табассум қилди:

– Ажаб қизиқ, ширин калом киши экан, — деди шоир эшикка суялиб. — Ҳар не тўғрисида гаплашдик. Ҳар хусусда яхши маълумотлар берди. Эски кўшиқларни, эртақларни, боболарнинг пурҳикмат сўзларини яхши билур экан. Яна баъзи бир дала қушларининг хусусиятлари ҳақида ажойиб нарсалар сўзладик, ҳеч бир китобда у тўғриларда бирон сўз топмоқ имконсиздир. Тангрига шукур, бизнинг элнинг аксарияти унинг каби қалби соф, идроки ўткир одамлардир.

– Тўғри, аммо бошларидан бўрки тушмас! — таралмаган соқолини серкиллади, кулиб деди соҳиби девон.

– Уларнинг бутун кўрки юракларидадир, — ишонч ва гурур билан деди Навоий. — Гулнинг тўни қирқ ямоқ, барглари йиртиқ бўлса ҳам ҳусни тоза эмасми?!

– Муҳаққақ, таксир, муҳаққақ! — шошиб жавоб берди соҳиби девон.

Навоий баъзи юмушларни мавлоно Низомиддинга топшириб, чиройли муқовали кичкина китобни қўлтиғига қисиб, ташқари чиқди. Ховлида гап сотиб ўтирган навкарлар ўринларидан сакраб туриб, уни ҳурмат билан кузатдилар. Навоий чанг бурқиган, нотекис кўчалардан уйга жўнаркан, астрободлик бир тўда танишларга йўлиқди. Буларнинг ичида бири қасидада, бири ғазалда дуруст нарсалар ёзган ва бири қари ва бири ўспирин икки маҳаллий шоир, кимё ва илми нужум билан машғул бўлган дарвеш табиатли олим, серсавлат муфти, яна икки-уч мансабдорлар бор эди. Улар шоирни қўярда-

кўймай ўлтиришга даъват қилишди. Дарвеш табиатли олим тантанали бир оҳанг билан илтимос қилди.

– Биз жанобларини, йўлакай олиб кетмоқчи эдик. Толе юлдузи ўз ишини кўрсатиб, сизни йўлиқтирди. Дафъи савдо лозим. Марҳамат қилинг!

Шаҳарнинг ёқасида, тевараги гувала, тош аралаш урилган қийшиқ, паст девор билан қуршалган боғда, супада ўтиришди. Бу – муфтининг боғи эди. Тезда таомлар тортилди. Шоир қалтироқ қўллари билан кўкимтир салласининг учига кистирилган қоғозни олиб, кўзига жуда яқин тутиб, ўкимоққа бошлади. Бу – унинг янги қасидаси эди. Ўқиркан, бир-икки ерда тўхтаб, бошини вазмин тебратди: «Набирам кўчирган эди. Ғалат қилибди... Ҳайхот, умр!»

Навоий қасиданинг илк икки йўлини кўчириб олиб, кексани жуда хурсанд қилди. Олим пайғамбарона бир тур билан илми нужум ҳақида гапирди. У Чингизнинг Мовароуннаҳрга қонли хужумидан анча бурун бир кўп олимларнинг бу фалокатдан хабар берганликлари ва улар буни нима билан исбот қилганликларини баён қилди. Навоий илми нужумчиларнинг ёлғончилигини исбот этмоқни истаса ҳам, лекин олимни ранжитмаслик учун уларнинг олдиндан берган хабарлари қарийб ҳамма вақт нотўғри чиқишини гапирди; ўжар олим билан ҳазил йўсин баҳслашди. Кейин астрободлик машҳур эски шоирларнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида ўтирганлар жуда қизик маълумотлар нақл этишди. Ниҳоят, гап-сўз аста сусайиб, бора-бора қумликка синган сув каби, тўхтади-қолди.

Ҳаво аллақандай дим; қари шоир бошини қуйи солиб, мудрай бошлади. Тупроғи билқ-билқ кўчадан аробанинг асабларни пармалайдиган «ғижир»и эшитиларди. Кўкка булут тошди. Ҳавода кўнгилсиз димлик яна кучайди. Бир оздан кейин, худди уйқуда ётган ит яқинига келган одамга бирдан уйғониб ўзини ташлагаидай, шамол қўзғалиб, гуриллаб ўтди. Булутлар катта парчаларга бўлиниб, оқ туялардек ҳар ёққа югура кетди. Қуёш бирдан ўткир чақнаб, ҳамма ёқни кўз қамаштирарли нур билан қоплади. Шу вақтда олашовур ёмғир қуйиб ўтди. Томчилар чанг босган барглар орқали кирланиб, кишиларнинг устига, дастурхонга тома бошлади. Навоий таажжубланиб, ҳавога разм солди. Уй эгаси муфти унинг таажжубланганини пайқади.

– Таксир, бизнинг шахримизнинг хусусиятларидан бири шулки, – деди у кулиб, – бу ерда бир кунда тўрт фаслнинг ҳавосини кўриш мумкин!

– Балли! – деди Навоий боши билан тасдиқлаб. – Чунки бу шаҳарда бир кун бир йил билан баробардир!

Бу жавоб умумий кулги кўзгатди. Ҳатто қари шоир чўчигандек, кўзларини катта очиб, атрофга қаради:

– Не гап? Не? – деди.

Навоий кечга яқин уйга қайтди. Ҳовлида Шайх Баҳлул учраб, Ҳиротдан меҳмон келганини дарак берди.

– Ким экан? Не юмуш билан? – қизиқиб сўради Навоий.

Шайх Баҳлул секингина жавоб берди.

– Подшоҳ ҳазратларининг баковулларидан бири... Абдусамад келди. Энди ошхонамиз яшнагусидир!

Навоий елкасини қисди. Бир нафас қошларини маънодор чимириб, Шайх Баҳлулга шивирлади:

– Ҳар қадамимни пойлаган итлар, мазмуни, озлик қилибди, шекилли!

Шайх Баҳлулнинг кўзлари жавдираб, Навоийга «шундайми?» дегандек тикилди. Кейин кулиб юборди.

Шу вақт хоналарнинг биридан баковул Абдусамад чиқди. Навоийни кўриб, лапанглаб югурди. Аввал таъзим қилиб, семиз, юшоқ кўллари билан кўришди. Унинг гўё мой силжиб тургандай кўринган лўппи юзида алланечук уят аралаш бемаъни бир илжайиш бор эди. Навоий сир бой бермасдан, лекин истехзоли бир оҳанг билан: «Мусофирчиликда бизга хизмат учун келибсиз. Раҳмат!» деди-да, ўз хонасига кирди.

***

Абдусамаднинг бобоси Шоҳрух Мирзо замонида жаллод эди. Бошларни чўрт узиш, қаторлаштириб дорга осиш, қўл, оёк, бурун, тил кесиш каби қонли даҳшатли ишларни қандай усталик билан бажарганлигини, айниқса тери шилиш, пўстга сомон тикишда маҳорати баланд эканини Абдусамад ўз отасидан, Абу Саид Мирзо замонидаги зиндон посбонидан болаликда кўп эшитган эди. Отасини бир кеча қонга беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетишган эди), Абдусамад ўн яшар, қўрқоқ, лекин шу билан баравар писмиқ қув бола эди. Кўп ўтмасдан,

онаси эр қилди. Ўғай ота, ёши улғайиб фарзанд кўрмаган эса-да, «Отнинг асли қартадир, асли тагига тортадир», деган гапга ишоиганидан бўлса керак, етимга кун бермади. Абдусамад ҳар кун эрта билан, ҳаққа уйғонмасдан кўчага отилар, бозор ва расталарда изғиб, қош қорайганда уйга қайтар, ўғай отнинг кўзига тиканак бўлмаслик учун бир бурчакка тиқилиб, ухлаб қолар эди. Абдусамад кўпинча ошхоналар теварагида хира пашшадай айланиб, ниҳоят, бир каллапазга шогирд туша билди. Ўн беш ёшгача ўтин ёриб, олов қалаб, ўчоқ тозалади. Арзон калла шўрвани расо ичиб, суякларини чақиб, илигини ютиб, бақалок бўлиб қолди. Энди у ошпазликдан бошқа ҳунарни эсга ҳам келтирмади. Бир кун арзимаган нарса устида хўжаси билан аччиғлашди-да, нозик овқатлар тайёрлайдиган ошхонага хизматга кирди. Бир неча йилдан кейин у тайёрлай олмайдиган ҳеч бир антиқа таом қолмади. Ниҳоят, пазандалик орқасида подшоҳнинг саройига ошпаз бўлиб кирди. Саройдаги ва сарой теварагидаги одамларнинг хулқини миридан сиригача ўрганди. Ташқи порлоқлик, кўз қамаштирарли зийнат, дабдаба ва шаъшаа тагида чиркин фаҳш, фитна-фасод кўрди. Нозик муомала, назокат, тавозе ва такаллуфот пардаси остида қонли ханжарлар, хиёнатлар сезди. Бу муҳитда у, балиқ сувда сузгандай, ҳузур қилиб сузди.

Мажидиддин ҳокимият тепасига келиб, ўз даргоҳида фавқуллода дабдабали зиёфатлар беришга бошлаганда, Абдусамад бир неча марта ўз ҳунарининг «гуллари»ни кўрсатиб, Мажидиддиннинг диққатини жалб этди. Майдан, давлат ва дабдабадан маст бўлган вазир меҳмонларини қузатгач, майда-чуйда мулозимларини, хизматкор ва навкарларини тўплаб, бир неча дақиқа хангомалашар, қолган-қутганларни ичишга, ейишга таклиф этаркан, Абдусамад хира мушукдай унга суйкалиб қўярди. Бир кун зиёфатдан кейин, тасодифан у билан ёлғиз учрашишга тўғри келганда, Абдусамад саройда, ҳарамда рўй берган баъзи сирли воқеаларнинг учини чиқариб қўйди. Мажидиддин қизиқиб, усталик билаи гапга солди ҳам ҳеч тараддудсиз уни «иш»га олди. Ниҳоят, Мажидиддин ўзининг саройдаги ишончли, қадрдон жосуси Пир Ҳожи баковул орқали бир минг динорни нақд, яна беш минг динор учун ваъда бераркан, Абдусамад жинойтни савобдай қабул қилди-да, сафарга чикди.

Эртаси Абдусамад ошхонани кўлга олди. Шоирнинг эски кадрдон ошпази Ҳасан Сайёҳни, ўзи каллапазга нюгирд тушган вақтдагидай, олов ва қулга тикиб қўйди. Лекин дастлаб жуда осон кўринган жиноятни амалга ошириш бу ерда имконсиздек туюлди. Муомалада, Ҳайдардан бошка, ҳамма у билан самимийдек кўринишига қарамай, Абдусамад юракларнинг қаърида, кўзларнинг яширин маъносида, сирли имо-ишораларда унга ёт каби қараганликларини сезди. Навоийнинг ер тагида илон қимирлаганини сезадиган зийрак эканига кундан-кун чуқурроқ ишонди. Ҳамманинг икки кўзи бўлса, Шайх Баҳлулнинг гўё ҳамма ёғи кўз... Абдусамад ичини кемирган ёмонлик ҳисларини бўғишга, юрагида жиноятнинг илон тилидай ҳамма вақт ликиллаб турган захарли ништарини вақтинча макрнинг кинига тикишга тиришди. Одамларда шубҳа изини қолдирмаслик учун мой сиркиган семиз юзига оқкўнгиллик, соддалик ниқобини кийди. Ўз ўрнини яна Ҳасан Сайёҳга бериб, фақат таомларнинг таъминоти тотиб кўриш билан чегараланди. Шу зайлда икки ой ўтди. Ҳадиксирашлар анча озайди. Шайх Баҳлул илгари Навоийга келган мактубларни ундан яшириш учун қандай қувликлар қиларди — ҳозир эса бундай нарсаларга эътиборсиз қарайди у... Аммо Абдусамад ҳали ҳам бу муҳитда ўзини, шишага қамалган чаёндай, ожиз сезар, режаларидан бирини қатъий равишда танлаб амалга оширишга ботинолмасди. Учинчи ой Ҳиротдан яширин хат олди. Хатда уни хиёнат, кўрқоқлик ва ҳоказода айблаб, агар жонидан умиди бўлса, вазифани тез бажаришни буюрган эдилар. Абдусамаднинг ичида жиноят илони яна гажакланиб-дикиллаб қолди.

II

Навоий девондан қайтиб, одати бўйича, Шайх Баҳлулни йўқлади. У бўлмаса, шоир уйни гўё бўшдек сезарди. Ҳасан Сайёҳ унинг қандайдир юмуш билан бозорга кетганини билдирди. Навоий ўз хонасига кириб, саллани қозикқа илиб, учли тақяни кийди. Кўрпачага ўтириб, болишга суянди. Бир оз хордиқ чиқаргандан сўнг машғулот ахтарди. «Чор девон» тартибга солинган. Фаридиддин Аттормнинг «Мантиқ ут-тайр»и яна хотирига келди. Бир қарич

ёшида мактабда мутолаа қиларкан, унинг болалик қалбини асир этган бу асарнинг ишки, замонлар ҳам воқеаларнинг гирдобига қарамай, ҳали ҳам ўз тозалигини, сеҳрини сақлар эди. Уни таржима этиш ёки шу мавзуда, шу шоирона кайфият билан ўз она тилида янги асар яратиш орзуси гоҳо унинг юрагида тўлқинлар ясар эди. Ҳозир ҳам болаликда миясига нақшланган мисралар ўлчовсиз даражада тўлгин мазмунда ранг ва зиё билан ёнган ҳолда унинг бошига куюлиб келди. Лекин Астрободдаги кайфият, афсуски, бундай асарни ёзишга мос эмас эди. Шоирнинг юрагида ҳақиқат душманларига, ҳаммадан севган ҳаёт гулини совурмоқчи бўлган ёвуз кучларга қарши ғазаб ёнар эди.

Навоий баъзи бир қалин китобларни варақлади, Беҳзоднинг баъзи кичик расмларига, нақшларига кўзи тушди. Ранглар ва чизикларнинг мислсиз чуқур маъносига, нозик адосига, санъаткорнинг бемисл завқига берилиб, ҳамма нарсани унутаярди. Ўзи тарбиялаган, ажойиб ўткир туйғу билан бир онда идрок этган нодир истеъдодни ёдлаб кетди. «Ҳозир не ажойиб нарсалар яратмоқда экан? Кошки уни бир зум кўриш муяссар бўлса!» Юраги дўстларнинг, яқинларнинг, шогирдларнинг соғинчи билан тўлди. Шоир эркисизликни, ғарибликни чуқур алам билан сизди. Бирдан ўрнидан туриб, тоқчадан қалами мўй ва қоғоз олди. Кўпдан буён сира расм машқ қилмаган эди. Бирон нарса чизишни ўйлади: башараси одам қиёфасига ўхшаб кетган шер... Бўйнидан икки томонга йўғон занжир тортилиб, учлари икки қозиққа боғланган. Аммо занжирбанд шер... мағрур. Бу фикр аста-секин қоғоз бетида жонлана бошлади. Шоир кўпроқ фикрга қизиқиб, ҳавас билан узоқ ишлади. Хомаки ҳолда умумий шакл битганда, Ҳайдар кирди. У узоқдан кўз ташлаб, илжайиб қўйди. Кейин рассомнинг тепасига келиб қичқирди: «Алишер Навоий жаноблари занжирда!» Навоий маънодор кулимсираб қаради-да, эътироз қилгандек, бошини чайқади.

– Жамики халойиқ, мен айтганим каби, англайди, — деди Ҳайдар расмни қўлга олиб.

Навоий расмни бир чеккага қўйди-да, «Кейин, бўш вақтимизда яна ишлармиз. Қани, ўтиринг, сизга бир таклифим бор», — деди. Ҳайдар гиламга тиз чўкиб, шўх, бекарор кўзларини шоирга тикди. Навоий, ўзи Ҳиротга бормок

хуқуқидан маҳрум бўлгани учун, расмий вазифалар билан уни пойтахтга юбормоқчи эканини сўзлаб, Ҳайдарни қувонтирди...

— Қачон? Ҳам вазифаларим нима бўлур? — деб сўради Ҳайдар.

— Шу ҳафта ичи борурсиз. Вазифами? Баъзи ишлар ҳақида подшоҳга маъруза қилурсиз, холос.

Ҳайдар суюниб, ташқарига чиқиши билан Абдусамад кирди. У рўмол билан боғланган пешонасини сиқиб, инграб кўйди.

— Хўш, ҳолингиз нечук? — сўради Навоий.

— Бетобмен. Уч кун бўлди — аъзойи баданим қақшайди, — ланжлик билан жавоб берди Абдусамад. — Оғрик устихонларимни чақмоқда, тақсир.

Навоий табибга кўринишини буюрди. Абдусамад қўли билан рад қилди.

— Бу ернинг табиблари яхши эмас. Ўзим туркона дору қиламен, — деди Абдусамад ва бир оз тўхтаб, давом этди.

— Ҳазратларидан бу қулнинг бир илтимоси бор. Яқин кунларда мени Ҳиротга жўнатсалар... Гарчи, пойқадамингизни кўзга сурмак, изингизни яламоқ мен учун саодат бўлса ҳам жўнамоққа мажбурмен, чунки гўдақларим бор. Ҳар кун ёмон тушлар кўрамен. Бу ожиз қулингизнинг илтимосини ерда қолдирмагайсиз.

Ҳар вақт ҳатто ортиқча хурсанд бўлиб кўринган ва ошхонага бош суққан мушуклар билан жанг қилиб қаққаха отадиган бу одамнинг бунчалик кайфсизланганига шоир ачинди. Балки, фарзандларини каттиқ соғингандир, деб ўйлади ва раҳми келса ҳам очиқ жавоб беришга ботинмади.

— Сизни пойтахтдагилар юборганлар. Ихтиёрингиз уларнинг қўлида бўлиши керак. Шундай эмасми? — деди Навоий юмшоқлик билан.

— Сиз бўшатиб юборсангиз, пойтахтдагилар нима дер эдилар. Сизнинг раъйингиздан устун нарса йўк, — деди Абдусамад қўлини кўксига кўйиб.

— Хуб, яна ўйлашиб кўрурмиз. Ўзингизни койитманг, тинч ётинг...

Абдусамад илтимосини қайта-қайта такрорлаб, инграб, ўрнидан турди.

Навоий ёстикқа суянди. Кўзларини енгил мудрок босди. Орадан бирор соат ўтгач, Ҳасан Сайёҳ кириб, дастурхон ёзди. Хитойи косада, киймаси чарвига ўралган шўрбо ҳам нон келтирди. Навоий нонни синдираркан, ҳазиломиз деди: «Абдусамад кетиб, бизни ғариб қолдирадиганга ўхшайди». Ҳасан Сайёҳ даккам-дуккам кўса соқолини чимдилаб, ўнг қоши билан қавс ясаб, нохуш оҳанг билан деди:

– Сўзида субути йўқ. Букун дегани тонглага тўғри келмайди. Касали ҳам ёлғон...

– Қандай? Ранги сирқиган-ку.

– Маккаи сано ичган, — ишонч билан қўлларини силкиб деди Ҳасан Сайёҳ. — Кун қорайгандан тонг отгунча шундай хуррак тортадики, бир фарсахдан эшитасиз. Тўғрисини айтсам, кундуз ўзини касалликка солишига асло тушунолмайд қолдим. Оламда энг қийин муаммо — унинг ўзи.

Навоий, алланечук гумонсирагандай, «Таом тайёрлаганда, Шайх Баҳлул бормиди?» деб сўради. Ҳасан Сайёҳ хануз унинг қайтмаганини айтди. Овқатни ўзи тайёрлаганини сўзлаб, Навоийнинг ишонқирамагани унинг иззат нафсига тегиб, қисилди. Лекин овқат сузиларкан, Абдусамад ошхонада гивиллаб юрганини шу онда эслади-да, юраги бирдан ўйнаб кетди.

У: «Таксир, таъмини ҳам тотманг!» деб, косани кўтарди-да, чиқиб кетди. Навоий унинг бу қадар ҳовлиққанига таажжубланди. Хиротдаги дўстлари унга ёзган хатларида, тунлари энг содиқ навкарлар билан бирга юришни, таомлардан эҳтиёт бўлишни уқтирган эдилар. Лекин ҳозир ўзини ортиқча эҳтиёткор сезиб, ғалати бўлиб қолди: «Бундай қилиб, кишиларнинг кўнглини оғритмоқ яхши эмас. Ахир, кўнгил шишаси каби нозик нарса йўқ-ку!» — ўйлади у ҳам пушаймон қилди. Седанали нондан бир бурда еди. Шу орада қалтираб Ҳасан Сайёҳ пайдо бўлди.

– Бир бало бор, таксир, — гулдираб деди у. — Мен шўрбони элтиб, олдига қўйдим. «Мир жаноблари овқатланган эканлар, марҳамат қил, бирга ичайлик», дедим. Азбаройи худо, юзи кўкариб кетди, тили ҳам кесилди. Кейин, менга ўқрайиб, косани ҳовлига отмоқчи эди, йўқ, йўл қўймадим. Шўрбони итнинг олдига тўқдим. Таксир, бир бало бор, каромат қилдингиз!

Навоий ишонгуси келмаса ҳам ҳаяжонланиб, шуурсиз ҳолда ўрнидан турди.

— Яна адашган бўлманг, бемаъни хаёл бўлмасин! — деди қовоғини солиб у.

— Йўқ, каромат қилдингиз. Бир бало бор... — ишонтириб айтди Ҳасан Сайёҳ. — Ҳа, бадбахт!

Улар эшикка томон юраркан, даҳлизда Шайх Баҳлул билан Ҳайдар пайдо бўлди.

— Тинчликми? — кўркув билан сўради Шайх Баҳлул дам Навоийга, дам Ҳасан Сайёҳга тикилиб.

Ҳасан Сайёҳ гулдираб воқеани айтиб берди. Ҳайдар устки тўн ичидан белига тақилган ханжарини суғуриб, ўзини ҳовлига отди.

— Исбот қилинмаган даъво! Мунча айюҳаннос! — Ҳасан Сайёҳга ўкрайди Навоий, — Югуринг, Ҳайдарни тутиб, қўлидан тигни олинг!

Шайх Баҳлул ва Ҳасан Сайёҳ олдин-кетин югуришди. Навоий қайтиб, ўз ўрнига ўтирди. Томирларида қон уюлган каби, оғир дармонсизлик сезарди. Кўз учи билан «Занжирбанд шер»га қаради.

Бир оздан кейин ҳаллослаб Шайх Баҳлул ва Ҳайдар кирди.

— Ҳақиқат экан, Абдусамад қочибди! — деди куриган лабларини ялаб Шайх Баҳлул.

— Кўкка учсин — панжамдан қутулмайди! — деб қичқирди Ҳайдар. — Орқасидан навкарларни юбордим. Заҳарни ўзига ичираман, унамаса, яна оғирроқ жазо — терисини шилдираман!

— У малъунга ҳар қандай жазо оз! — кўзларига ёш тўлиб, ҳалқумини алам бўғгандай гапирди Шайх Баҳлул.

Навоий оқарган пешонасидан совуқ терни артди. Ҳамиша илҳом, фикр, муҳаббатнинг тоза нури билан ёнган кўзларида ғазаб ҳам тўлиб, гўё юзларига қуйилиб, бурушиқлардан тошмоқда эди.

— Абдусамад ким? Ожиз, гумроҳ бир банда, ақлдан маҳрум бир олат! — бошини кўтармасдан, изтироб билан деди Навоий. — Ҳақиқий жаллодлар, қотиллар, энг қабиҳ жинояткорлар Ҳиротдадирлар. Улар олий пояларни ишғол этганлар. Ғаддорлар бу беш кунлик ҳаётнинг кадр-қийматини

билмайдилар. Улар чаманлардан ранг ва нурни учирган куз изғиринларига ўшайдилар. Дўстларим, улар гоят бахтсиз махлуқлардир. Ҳаётда бахт ўзгаларнинг қувончини кўрмоқ экан, улар умумнинг бахтини поймол қилиб, саодатга эришмоқчи бўлурлар. Билмайдиларки, асли бадбахтлик будир. Ҳайҳот, эл-улуснинг тақдири шу зулм-ситам аҳлининг қўлидадир. Мен учун бу ҳолни кўрмоқ ҳар куни заҳар ютмоқдан минг қатла оғир ва мушкулдир!

Шайх Баҳлул йиғидан қизарган кўзларини ерга тикиб, жим қотди. Ҳайдар аламига чидай олмай, гоҳ ўтирар, гоҳ сачраб турар эди.

Туси аслига келмаган Ҳасан Сайёҳ кирди: «ит ҳолати размда... Тепсам ҳам кўзғолмайди», деди.

Навоий самимий ачиниш билан бошини тебратиб, деди:

– Ит беҳуда нобуд бўлди. Бекор қилгансиз. Биласизми, ит гоят вафодор махлуқ!

Ҳайдар нотинчланиб, Абдусамадни қидиришга кетди. У кечқурун навкарлар билан ҳориб-чарчаб қайтди. Абдусамад изсиз йўқолган! Уни махсус одамлар яширган, деб ҳукм қилди Навоий.

Бутун кеча қидириш давом этди. Тонгга яқин бир жарликда унинг қонга беланган бошсиз гавдасини топдилар...

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

I

Арслонкул нари-бери нонушта қилиб, жомакорини кийди. Икки ҳафтадан буён ишлаётган жойига — Ҳирот хиёбонида солинаётган бинога жўнамоқчи бўлиб турганда, кўча эшиги қоқилди.

– Худди закотчилар келди, — ранжиб деди Дилдор. — Яна неча динор... беринг-да, бу балолардан бошингизни қутқаринг.

– Жоним, нимани берамен? Меҳнат ҳаққим киссамга тусаётгани йўқ. Мажидиддин Муҳаммад ўз хаёлхонасидан ҳафтада янги закот тўқиб чиқармоқда. Азбаройи худо, битта-яримтасини чопиб ташлаймен-да!

– Болам, тинч юр: оч корним, тинч қулогим! — орқадан қичқириб қолди кампир.

Кўчада Арслонқулни баланд бўйли забардаст чол — маҳалла оқсоқоли қаршилади. Йигит қўлини қовуштириб, салом берди. Оқсоқол шамшод ҳассасини ерга уриб, одатича, дастлаб Арслонқулни койиди. Унга бомдод намозини кўпинча қанда қилишини эслатди. Агар яна қанда қилса, муҳтасибга айтиб, эл олдида қирқ дарра урдиришини уқтирдн. Арслонқул, чавандоз остидаги отни тутган каби, бутун маҳаллани яхши жиловлаган бу чол билан ҳазиллашиш мумкин эмаслигини билганидан, намозни асло қанда қилмасликка ваъда берди-да, уйга қайтмоқчи бўлди.

– Шошма, ўғлим, — деди Арслонқулнинг елкасидан ушлаб чол, — букундан эътиборан шаҳзода Музаффар Мирзонинг тўйлари бошланди. Биз каталак кўчада эмас, гузаргоҳда яшаймиз. Бутун уйларни, деворларни ясатурмиз. Амри подшоҳ, ғайрат билан ясовга киришмоқ лозим.

– Ишга кечикамен, усталарим қараб қоладилар.

– Қандай иш! Букун барча усталар чортоқлар, арklar қурмок билан банд... — деди оқсоқол.

Шаҳзодаларнинг аввалги тўйларидаги ҳашаматни кўрган Арслонқул чолга эътироз қилмади. Узоққа қараб, дўкондорлар ўз дўконларини безашга бошлаганликларини кўрди. Оқсоқол яна уқтириб, паст кўчадагиларга хабар қилгани кетди. Шу вақтда ён қўшнилари — бўзчи, косагар, жомадўз — уйларидан чиқишди.

– Тахлаб қўйилган атлас, кимхобларни ва ипак гиламларни олиб чиқмайсизларми? — кулиб ҳазиллашди Арслонқул.

Ориқ, елкаси чиққан бўзчи ингичка белини учма-уч чирмаган кир белбоғига бир қўлини тираб, иккинчи қўли билан бошини камбағалчасига қашиб қўйди.

– Тавба! — деди кўзини олайтириб. — Музаффар Мирзонинг хатна тўйлари яқинда ўтмаганмиди?

Катта кўк салласини худди болалар ўргамчикка ўрагандек, нари-бери чирмаган, узун бўйли, котма косагар салмоқланиб, жавоб берди:

– Подшоҳга эрмак керак-да. Соҳибқирон Амир Темурнинг бутун умри сафарда ўтган. Бизнинг подшоҳники нукул тўй-

томоша билан ўтяти. Майли эди-я, лекин хазинани тўйга сочадилар-да, кейин яна закотга зўр берадилар.

– Кўрган томошаларингиз бадалига ҳақ тўламайсизларми? — истехзоли кулиб деди Арслонкул.

– У бозордан бу бозорга бир қадақ ҳалво сотиб олиб, болаларимнинг оғзини чучитсам, уларнинг қувончи — менга катта томоша! — жавоб берди аёлманд бўзчи.

Байрамларга, ўйин-кулгига ўч бўлган, сўзда ҳам, кийимда ҳам, юриш-туришда ҳам ўз камбағаллигини яширадиган хушмўйлаб, кичкина гавдали жомадўз ҳаммага эътироз қилди:

– Хурсандчилик тирикликнинг зийнатидир, — деди у бидиллаб. — Шундай улуғ подшоҳнинг замонида томоша кўрганимиз ғанимат. Кўрурсиз, бу шундай қизиқ тўй бўлурки, таърифини қалам билан ҳам, тил билан ҳам айтиб бўлмас. Бадиуззамон Мирзонинг тўйларини ҳали ҳам дoston қилиб юрадилар. У ҳеч нарса бўлмай қолур хали.

Гўё подшоҳ билан маслаҳатлашган катта тўйбошилардек бўлажак хангомаларни сўзлаб берди у. Ниҳоят, фикрини тасдиқлаш учун, овозини пасайтириб, маънодор ишоралар билан деди:

– Музаффар Мирзо — подшоҳнинг суюкли ўғли. Хадичабегимнинг эътиборлари маълум. Келин бўлса, подшоҳнинг сингиллари Бадиулжамол бегимнинг қизлари Хонзодабегим... Э, кўрган ғанимат, антиқа тўй!

Бўзчи билан косагар маҳмадона қўшнини истехзоли табассум билан тинглаб, индамасдан уйларига кириб кетишди. Жомадўз атрофдаги боёнлар, донгдор оилалар ўз деворларини қандай ясатаётганларини кўрмоқ учун илдам жўнаб қолди.

Арслонкул бир нафас гарангланиб турди-да, уйга кириб, воқеани хотинларга айтиб берди. Дилдор бу тўйда ясанмоқ учун доруғанинг келинлари, шайх ул-ислом ҳам ясовулбошининг қизлари аллақачон кийимлар тиктирганлари тўғрисида сўзлади. Кейин саройда, аёллар орасида, тўй кунлари бўладиган тантаналар ҳақида гапираркан, эри ёқасини ушлаб: «Жоним, эртак сўйлаяпсенми?» деб таажжубланди.

– Оҳ, нега эртак бўлсин! Мен сизга ниҳояти бир учини очдим... — кулди Дилдор.

Эр ва хотин кўча томонни нима билан безаш тўғрисида кенгашишди. Кампир яқинда ўлган чолининг маъракаларини ўтказиш учун ўз бисотидаги анча буюмларини бирин-сирин сотиб қўйган эди. Дилдор, ҳамма хотинлар каби, зийнатни севгани ҳам буни ўз оиласининг обрўси деб билгани учун жиддий ўйлай бошлади. Дастлаб: «Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар», деган эр энди хотинининг кўнглига қараб қизиқсинди. Бахтларига, ҳар қалай, бир яқин дўстларининг омонат ташлаб кетган каттагина гилами бор эди. Дилдор сандиқни очди. Ўзига ҳам қизи каттароқ бўлганда кўйлак тикмакка атаб сақлаган икки жуфт яркироқ гулдор адрасни олди. Кампир ҳам бисотидан эни-бўйи икки кулочли сўзана топиб берди.

Қиём чоғигача кўча бўйлаб чўзилган бутун уйларнинг деворлари ранго-ранг матолар, сўзаналар, гиламлар билан қопланиб, эрта кузнинг ҳали иссиқ куёшида ажойиб манзара ясади. Хусусан, боёнларнинг, катта мансабдорларнинг ясатиқлари нуқул асл ва нодир матолардан бўлиб, гўзал товланиши билан кўзларни ўйнатарди. Сўзи ўткир оқсоқол катта йўл устидаги бу маҳаллани бой безак билан, ингичка завқ билан ясатишга тиришган ҳам бунга муваффақ бўлган эди. Маҳаллада аксариятни ташкил этган камбағал-памбағалларнинг яланғоч-муҳтожлигини яққол кўрсатувчи ямоқ-ясқоқ уйлар молдорларнинг, мансабдорларнинг туганмас бисотидаги ипак матолар билан қопланди.

Кўриқлаш учун оқсоқол одим-одим жойда қоровуллар қўйди. Тантана, ҳаммадан кўра, жомадўзни қанотлантирган эди. У ялиниб-ялпоғланиб кимлардандир омонатга олган сўзаналарни ўзиникидай кўрсатишга тиришиб, қинғирқийшиқ деворларини хотинлардай ўқув ва чаққонлик билан безади. Кейин томошабинлар билан бирга юриб, ҳар қадамда бир тўхтаб, қийматшунос сингари, матоларнинг ранги, тўқилиши, ишланган жойи, гуллари, сўзаналарнинг нусхаси ва ҳоказо ҳақида баҳо бериб турди. Ҳар бир қизиқ ҳодисага шеър бағишлашни севган ҳам тез шеър тўқувчи шоирлар бу ердан ўтаркан, товусдай товланган кўчага атаб байтлар, рубоийлар айтишди. Лекин, кўп ўтмасдан, одамлар бу ерда узок тўхтамайдиган бўлиб қолишди. Боғи Жаҳон оро билан Пули Молон ўртасидаги масофада — никоҳ кунни тантана билан

келин ўтадиган йўлдаги манзара ҳамманинг тилида дoston эди.

Ҳашамат ва безакларнинг таърифи Арслонқулни ҳам сабр-сизлик билан у томонга югуришга мажбур этди. Улуғларга яхши кўриниш ёки фурсат келганда одамларга ўз ҳукмини ўтказиб қолиш учун оксоқол маҳалланинг бир неча пшчан йигитлари билан Арслонқулни ўша ёққа юмушга юборди. Арслонқул шаҳарнинг бу қисмига яқинлашиб, узокқа қараш биланоқ ўзини аллақандай бошқа, хаёл дунёсига тушиб қолгандек сезди. Ҳаяжондан титраган, сурон кўтарган, қанот бўлса, уча қолишга тайёр мингларча оломонни ясовулларнинг зуғуми тутиб турарди. Кучини қўллашга фурсат келганда асло бўш келмайдиган Арслонқул қудратли елкалари билан оломон орасини ёриб, олдинга ўтди... Катта мансабдорлар, Ҳиротнинг олифта бекзодалари тўда-тўда бўлиб кезардилар. Арслонқул ҳам томошага берилди.

Боғи Жаҳон оронинг баланд дарвозалари, муаззам арки, деворлари, қасрлар ва кўшкларнинг кўча томонлари Ҳинд ва Мисрнинг инак тўқималари билан, Хитойнинг «гули ҳамиша баҳор»дай шўх гулли, нафис гўзал атласлари билан туташ қопланган. Гуллари олтин ва кумуш билан ишланган баъзи матолар қуёшда оқ ҳам кизил олов бўлиб ёнарди. «Бизнинг маҳалла безагининг ҳатто энг яхшиларидан эшакка тўқум ясалса, увол кетмас экан», — ўйлади ичида Арслонқул ҳам ағрая-ағрая нари кетди. Йўлнинг икки томонидаги ҳамма уйлар ва дўконлар, боғ деворлари нукул шунақа матоларга бурканган эди. Фақат ранги, гули, яшнаши бошқача. Йигит орқага, олдинга қарайди — айна манзара. Шамол эсиб, чексиз ипак денгизини тўлқинлатаркан, манзара тамом хаёлий шаклга кирди.

Арслонқулнинг кўзи тиниб кетди. Кўринишли жойларга усталар шошлинч равишда юксак арklar қурадилар, бир томонда машҳур наққошлар оғочларга ўз санъатларининг сеҳрли либосларини кийдирадилар.

Бир фарсаҳ йўл босиб, Пули Молонга етганда, таассуротнинг кучидан Арслонқул ҳориди. Келинни кутиб олинadиган жойда бўлаётган ажойиботларнинг умумий манзарасига узокдан бир оз қаради-да, бир чеккада дарахтга суялиб ўтирди. У, мудроқ босгандек, кўзини юмди. Фикри аста рав-

шанлашди. «Бу асл буюмларни йиғиб, Хиротнинг етим-есирларига улашилса, улар лоақал ўн йил бўз киймас эдилар, — кулимсираб ўйлади ичида Арслонқул. — Подшоҳларнинг бошига давлат қуши қўнади, деган гап бежиз эмас, шекилли. У қўндими, ҳамма парса муҳайё. Ҳамма орзу-армон сиппасиллиқ юзага чиқа берур...» Бу қушнинг ҳикмати тўғрисида узоқ ўйлади, кейин ёдига Навоийнинг сўзлари тушди:

*Эйки қавий айлади давлат қўлунг,
Зулм сори тушди ва лекин йўлунг...
Зулм ўзунга фисқдур, эй ҳушёр,
Гум қил ани, бўлса санга ҳуш ёр.
Чунки фараҳ базмига азм айладинг,
Айшу тараб назмига жазм айладинг.
Қасрки, базм анда муҳайё бўлиб,
Зиннати фирдавси муалло бўлуб.
Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли билан гавҳар нигор.
Базмдаги қарию гар худ йигит,
Майдин ўлуб ҳар бири бир телба ит.
Шайн қопландин агарчи фузун,
Нафс итининг илгида лекин забун.*

Арслонқул Навоийнинг Астрободга сургун қилинишининг сабаблари тўғрисида бир кун Султонмурод билан суҳбатлашганда, олим унга шоирнинг бу мисраларини ўқиб бериб, маъносини яхши тушунтирган ва, ниҳоят, шундай деган эди: «Фаҳмладингизми, йигит, масала нимадан иборат? Навоий улуғ ҳақиқатпарастдир. Унинг ҳар бир сўзи ҳақиқат машъали, виждоннинг наърасидир. Бу ҳол подшоҳга, уни қуршаган бир гуруҳ олий мансабдорларга, аён ва акобирларга ёқмайди. Эл-улусни талаб, молу мулк орттиргувчи разиллар эл ҳомийси шоирнинг соф, олижаноб юраги олдида зир титрайдилар. Кўршапалак қуёшдан чўчигани каби, улар Навойдан кўрқадилар. Жиноятларини фош қилғувчи қудратли овозини бўғмоқ тилайдилар!»

Арслонқул қўлини силкиб, шу қарорга келди: «Подшоҳнинг давлат қуши аслида талов қуши бўлса керак!» Шу вақтда

кимдир унинг елкасидан аста тортиб қўйди. Арслонкул хаёлини қочирган ҳазилкашга еб қўйгандай бўлиб, қовоғини солиб қаради-да, бирдан кулиб, дик этиб ўрnidан турди. Бу — Зайниддин эди. У, ҳар вақтдаги, шўхлиги билан деди:

— Роса пинакка кетган экансиз. Хаёл денгизига шўнғиб, неча хум тилла топдингиз? Бу ажойиботларни томоша қилдингизми?

Арслонкул қизариб, боши билан тасдиқлади.

— Буни кейин кўрсангиз ҳам бўлади. Тўй етти кун, — давом этди Зайниддин. — Мен сизни бошқа ерга олиб бораман.

Улар Боғи Зоғоннинг бош дарвозаси олдида тўхташди. Эпчил Зайниддин тўйбошилар билан бир зум гаплашиб, ҳамроҳини ичкари олиб кирди-да, бир муддат бирга кезгач, дарахт остида гиламда шатранж ўйновчилар орасига тиқилиб, ўзини ҳам унутиб юборди. Арслонкул эски подшоҳлардан қолган ва таърифини кўп эшитган саройбоғда ағрайиб ёлғиз кеза бошлади. Сайрчиларнинг деярли ҳаммаси мағрур асилзодалар, мансабдорлар, кийим-кечаги, сўзи, муомаласи билан ярқираган олифта ёшлардан иборат «сара» халқ бўлганидан, содда йигит дастлаб четланиброқ юрди. Лекин ҳар ёқда питирлаб юрган юзларча юмушчилар, навкарлар уни жилла кўзга ташлатмас эди. Арслонкул ҳашамат, зийнат, тантана деган туншунчаларнинг тимсоли-муҳассамини бу ерда кўра бошлади. Эски, ғоят зангин қасрларга бой Боғизоғон тўй муносабати билан шоён ҳайрат тус олган. Бу ерда нималар йўқ? Шаҳарнинг энг машҳур санъаткорлари — рассомлар, наққошлар, меъморларнинг ижоди, ҳаммани қизиқтирадиган ҳар нав ҳунар эгаларининг ҳийлакор санъати бу ерда таърифдан ташқари кўркам, ранг-баранг гуллаган, тажассумланган эди. Боғнинг турли томонларида, сеҳрли оина каби, йилтираган ҳовузлар олдида ҳар бир шаҳзода ўзи учун ясалган гўё эртақлардагидек бой, безакли, чиройли кўшқларда ўз йигитлари, яқинлари, меҳмонлари билан базм қиларди. Подшоҳнинг ўн тўрт ўғли учун ўн тўрт ерда кўшқ қуриб берилган! Ўн тўрт ерда базм! Махсус тузилган мрамор ҳовузларда ақиқдай ёнган шароб ва шарбатлар!

Арслонкул шаҳзодаларнинг манзилени узоқдан томоша қилди. Фақат подшоҳнинг бош ўғли Бадиуззамон Мирзонинг кўшикида базм суронсиз ҳам шаҳзода ҳар вақтки кийимда эди.

Яхшигина шоир бўлган букри шахзода — Ғариб Мирзонинг кўшикида аксар шоирлар, чолғучилар, ашулачилар базм қилишарди. Арслонкул ўзини дарахт орқасига олиб, хийла вақт муסיқий ва ашула тинглади...

Мана, Музаффар Мирзонинг базми... Ўн беш яшар куёв парча-парча олтин гулли кийимда. Чиройли ўралган оқ шоҳи саҳада, пешонасининг тепасига қадалган йирик гавҳар ва уни куршаган ранг-баранг лаъл-ёқутлар, дурлар чақнаб ёнади. Салланинг учиди кўркам жига ҳилпиради. Музаффар Мирзонинг ўнг ёғида баҳодирона тур билан гердаийб Тўғонбек ўтиради. Йигитларнинг ҳаммаси тўй учун махсус тиктирилган зар ёқали — қийматли тошлар билан безалган кийимларда ялтиради... Хушрўй ёш-ёш соқийлар олтин қадахларни нозик ҳаракатлар, таъзимлар билан, кизлардай чиройли имолар билан пайдарпай тутадилар... Арслонкул тишини қайраб, Тўғонбекка ўқрайди-да, тез юриб кетди. Дарахтлар орқасидан ҳавога сачраб ёнган олтин шуълалар унинг кўзини қамаштирди. Арслонкул якин борди... Найзасига суялиб турган икки навкардан бошқа кимсасиз катта кўшкнинг олдида анқайиб қолди. Кўшкнинг ҳамма қисмларидаги тоза ложувард устига олтиндан ишланган бўртма нақшлар, тасвирлар — усталарнинг, наққошларнинг санъати — уни роса мот қилган эди. Та ниш бир хизматкор йўлиқиб, бу ажойиб бинони подшоҳ ўзи учун солдирганини, бу ерда тун бўйи фавқуллода суронли базм бўлиб, подшоҳ ва вазирлар, беклар, ҳатто шайх-ул-ислом ҳам мастликдан учиб қолганини сўзлади-да, Арслонқулни судраб кетди. Уни ошхона ёнидаги супага ўтқазиб, таом келтирди. Арслонкул белини қамиш билан боғлаган, юзи, қўли куя бир неча юмушчилар билан гангир-гунгир суҳбатлашиб ўтирди. Бу ерда кўрганлари ҳақида гапираркан, айёрча кулиб, секин ўқиди у:

*Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.*

- Ҳақ сўз! Шоири ким? — сўради бир ёш хизматкор.
- Ўзинг айт, бўзчисидан шоири кўп бўлган бу шаҳарда энг ҳақгўй шоир қайси? — деди Арслонқул.

— Албатта, бизнинг Навоийимиз! — ишонч билан жавоб берди хизматкор.

— Балли! У кишининг сўзи, — ғурур билан тасдиқлади Арслонкул.

— Мажидиддин Муҳаммад иш бошида тураверса, нодшоҳ яна бир-икки шундай тўй қилса, элнинг бир қатра қони қолмайди! — қўллари билан таъкидлаб, салмоқланиб деди сув ташувчи.

Навоийнинг сифатлари, тақдири, у билан бўлган учрашувлар ва ҳоказолар ҳақида ҳар ким ўз билганини гапириб, илик, самимий мазмунли суҳбат узоқ давом этди...

***

Тўй муносабати билан Ҳиротнинг турли майдонларида, айниқса, Ҳовзи Моҳиён ҳам Ийдғоҳда ҳар кун томошалар бўлди. От чопишлар, чавгон ўйинлари, кураш, таёқбозлик ва ҳоказоларда Хусайн Бойқаро дувози даҳпояни тикиб, барча шахзодалар, давлат арбоблари билан бирга томоша қилди. Бир кўп ўйинларнинг ҳақиқий ташаббускори у бўлганидек, ўйинларнинг натижасини ҳам ёлғиз унинг раъйи ҳал қилар эди.

Еттинчи кун — никоҳ куни тантана авжга чиқди. Мадра-саларнинг баланд пештоқларида, шаҳар кўрғонлари усти-да чалинган ноғоралар, карнайлар кўкни титратди. Ҳамма кўчаларда, гузаргоҳларда инсон тўлкини гувиллади. Оқшом мингларча халқ келини қарши олмоқ учун Пули Молонга оқди. Бу ерда Музаффар Мирзонинг серҳашам отларини гижинглатган хос йигитлари, Ҳиротнинг қимматбаҳо кийим-ларга беланиб гердайган асилзодалари, юзлаб чолғучилар, кўшиқчилар, қизикчилар — қурама оломон шовқин солар эди. Баланд кўтарилган юзларча машғаллар қуюқлашган коронғиликни ютиб, теваракни нур тошқини билан тўлдирган эди. Думидан хартумигача гиламчалар, махсус ипак жабдуқлар билан ясатилган филлар устига тевараги ўйма гулли кажавалар ўрнатилган. Булардан бичими ғалати, ола-була кийимлар кийган филбонлар қакқайиб турарди.

Пули Молондан Боғи Жаҳон орогача бўлган ва Ҳинд, Хитой, Мисрнинг ажойиб матолари билан туташ музайян

масофа бўйлаб ҳар икки томонда чолғучилар, кўшиқчилар турнадай қатор тизилган. Одим-одим жойда махсус ясалган, ўйинчиқдай мўъжаз, безакли супачаларда юзларига оқ тўр рўмол тутган сарой хонимлари, канизаклар сочки сочиш учун келинни кутардилар.

Ногоҳ «келин келди!» сурони хавони янгротиб юборди. Инсон тўлкини бирдан чайқалиб кетди. Чиройли безатилган, соябонли юзларча аробаларда ўз манзилидан чиққан келин — Хонзодабегимни дастлаб Пули Молон зўр қий-чув билан қаршилади. Гурух-гурух ёш хонимлар хушрўй канизаклар билан қуршалиб, чўрилар баланд кўтариб турган жуда катта сўзаналар тагида турган Хонзодабегимга Музаффар Мирзонинг Тўғонбек бошлиқ барча беклари, йигитлари узоқдан қуллуқ қилдилар. Саройдан Хадичабегим юборган эътиборли аёллар келин ва унинг яқинлари билан кўришиб, ҳовуч-ҳовуч динорлар сочдилар. Оломон чуввос билан ур-йикит тераркан, филлардан янги сочқилар ёғилди. Чолғуларининг садолари, кўшиқчиларнинг куйлари, отларнинг кишнаши, оломоннинг қий-чуви ҳавода кучли янграб турди.

Филларнинг орқасидан келин карвони юрди; йўлнинг ҳар икки томонида турнадай қатор тизилган созандалар чалган удлар, танбурлар, сеторлар, чанглар, дафлар, найларнинг садолари мавжида тантана билан Боғи Жаҳон оро томон аста окди. Келиннинг атрофида, орқасида келаётган гурух-гурух аёллар туркона расм билан «ёр-ёр» айтдилар.

*Қайси чамандан эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр...*

Ҳар қадамда канизлар умумий сурон остида мўл-мўл сочқилар сочдилар. Сочиглар учун писта ва бодомларнинг қобикларини олтин ва кумуш билан қоплаган эдилар. Машъалларнинг, фанорларнинг шуълалсида писта-бодомлар чўғдек ярқираб сочиларди.

Бутун бу тантана Боғи Жаҳон оронинг муаззам дарвозасига кириш билан бир нафасда сув қуйгандек жимжитлик ҳукм сурди. Катта ёзлик залда шаҳарнинг илғор уламолари билан қуршалиб ўтирган шайх ул-ислом кучсиз, ингичка овози билан минғирлаб никоҳ ўкиди. Никоҳдан сўнг Ҳусайн Бойқаронинг

ўзи келин бошидан олтин танга ёмғирини ёғдирди. Қиз томон эса куёв бола — Музаффар Мирзонинг бошидан сочиғлар сочди. Яна ҳамма ёқни сурон босди. Тўй тантанаси баҳор тошқинидай кучли тўлқин билан боғнинг катта саҳнига ёйлиб кетди.

Арслонкул қўшни хотинлар билан томошага чиқиб кетган Дилдорни қайнаган оломон орасидан қидирди. Тополмасдан, чарчаб ташқарига чиқди. Машъаллар билан ёритилган катта майдонда, қаршидан қаттиқ келиб, эллик қадамча нарида, бир гуруҳ навкарлар олдида, бирдан тўхтаган отликни кўрди. Отлик унга таниш ҳаракатлар қилиб, навкарлар билан гижиллашиб ҳам олди. Арслонкул югуриб борди. Сўлуғини тишлаб, ҳансираган қора байирнинг жиловини тутди. Хийла кайфли Ҳайдар мастларча бепарволик билан отдан тушди. Арслонкул ундан Алишер Навоийнинг соғ-саломатлигини сўради. Ҳайдар ғазаб билан ёнган кўзларини аркка тикиб, заҳарханда билан деди:

– Тўй, байрам, жинойт — ҳаммаси бу юртда бор!

– Нима гап, Ҳайдарбек? — қўрқувли овоз билан шивирлади Арслонкул.

– Тинчлик... — қўлини силтади Ҳайдар.

Арслонкул отни четга элтиб боғлади. Ҳайдарнинг феъли айниганидан хавфсираб, олазарак бўлиб тураркан, қаёққадир шошиб-пишиб кетаётган Султонмурод ҳам Зайниддинга кўзи тушди, уларни қичқириб чақирди. Улар келиб, Ҳайдар билан кучоқлашиб кўришдилар.

– Сабухий¹, — мурожаат этди Султонмурод, — сўйланг. Мир жанобларининг аҳволлари нечик?

– Тангрига шукур, соғ-саломатлар... Мажидиддин Муҳаммаднинг маккор пешонаси ҳақиқатнинг абадий тошига урилиб, чил-чил синиб кетди!

Зайниддин ва Султонмурод бир-бирларига маънодор қарашиб, Ҳайдарни огоҳлантиришга тиришдилар:

– Қаердасиз?

– Дилга келган фикрни тилга кўчирмоқда ҳамиша эҳтиёт шарт!

¹ Ҳайдарнинг тахаллуси.

– Мен мирзоларга Алишер жанобларининг газабли саломларини келтирдим, – деди Ҳайдар гурурланиб. – Дўстларим, шу тўй-томошага мен ҳам чизи захар ташламоқ фикридамен. Енг ичида ханжар сақлаганлар қани?

Султонмурод Зайниддиннинг кулоғига нимадир шивирлаб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Зайниддин усталик билан Ҳайдарни гапга солиб турди – Ҳайдарнинг феълени яхши биларди у.

– Сизга истироҳат керак, чарчагансиз, – мурожаат этди Арслонкул Ҳайдарга.

Ҳайдар тезда шахтидан тушди, атрофга қайғули паришон боқди. Шу орада Султонмурод Бобоали эшикоғани бошлаб келди. У узун, қувватли кўлларини кенг ёйиб, Ҳайдарни гўё ўз ўғлидай кучоқлади, ширин гапирди. Кейин уни отига миндириб, ўзи ҳам бир зумда от топиб келиб, уйига олиб жўнади. Султонмурод уларнинг орқасидан узоқ тикилиб қолди-да, кейин қайғудан бўғилган овози билан деди:

– Биз гафлатда эканмиз, Астрободда ғоят аламангиз қабих воқеа рўй бергани шубҳасиз. Э воҳ, Ҳирот байрам қилмоқда!

– Суюнмоқ керак, – деди Зайниддин шивирлаб тўйбошиларнинг кирдикори фош этилиб, тарих олдида улар шарманда бўлибдилар!

Султонмурод ҳам Арслонкул бошларини ғамли чайқаб, унинг фикрини тасдиқладилар. Кейин учовлари аста-аста юриб, оғир сукут билан қоронғиликда кўздан йўқолдилар.

II

Тонгда Ҳайдар кўзларини очиб, уқалади. У шипи чиройли шамсли, деворларининг юқори айланасида, гўзал нақшлар орасида ҳикматли рубоийлар ёзилган кичкина, таниш хонада ётар эди. Бобоалининг уйига қўнганига у хурсанд бўлди. Отда узоқ йўл босиб чарчаган гавдасида ҳозир аллақандай хуш-ёқар бир ором сезса-да, белидан ва оёқларидан оғриқ аралаш ҳорғинлик кетмаган эди. Роҳатланиб бир керишди-да, яна ялқовланиб ётди. Боғи Жаҳон оро олдида тунда кўрганлари – машғаллар, безаклар, шовқин-сурон ва ҳоказо унинг бошида, узоқ бир туш сингари, жилваланарди. Ташқарида хизматкорларга юмуш буюрган Бобоалининг товушини эшитгач,

ўрнидан туриб, одати бўйича, имирсиланмасдан кийинди. Дахлизда мўъжаз, гулдор мис обдастадаги сув билан ювшиб бўлгунча, хизматкор кириб ўринни йиғди, ичини саранжом қилди. Кейин Ҳайдар уй соҳиби билан нонушта этди. Бобоали эшикоға Ҳайдарнинг феълини яхши билганидан, тилга эҳтиёт бўлишини, дўст-душманнинг фарқига етиб, муомалада бу жихатга риоя қилиш кераклигини очиқ насиҳат тариқида эмас, ишоралар билан уқтириб ўтди. Ҳам қиём чоғида саройга келса, подшоҳнинг қошига киргизишини ваъда қилиб, ўрнидан қўзғалди.

Ҳайдар токчага қаланган китобларни кўздан кечирди. Мавлоно Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» асарининг фавкулудда гўзал хатли котиб кўчирган ғоят безакли бир нусхасини томоша қилди. Баъзи жойларини ўқиб, охирги бетини очди: котиб Зайниддин! Китобчани яна варақлаб хатига диққат қилиб, Зайниддинни Ҳиротнинг энг машхур котибларидан асло тубан кўрмади. Мусиқийда, шатранжда, сангтарошликда шуҳрат қозонган бу шўх, хандон одамга меҳри яна ортди. Навоий буюрган баъзи китобларни унга ёздирмоққа қарор қилди. Кейин расмий мактубларни чиройли жуздонга солиб, қўлтиғига тикди ҳам туғилиб ўсган шаҳарнинг ҳавосини, файзини соғина-соғина дилгир бўлган юракни очиш учун кўчага чиқди. Саҳҳофлик растасига тушди. Кейин бир-икки мадрасага кириб, дўстлари билан дийдор кўришгунча вақт пешинга яқинлашиб қолди. Подшоҳ, эски одати бўйича, пешиндан кейин кундалик ичкилик базмига шўнғиб кетишини билганидан, саройга югурди. Уни Бобоали эшикоға кўзларидаги ранжиш ифодаси билан қарши олиб, подшоҳ ҳузурига киришга буюрди. Ҳайдар бироз тўлқинланиб: «Ҳазратлари ёлғизмилар? Акс ҳолда, кирмаймен», деди. Бобоали бошини қимирлатиб, «ҳа» деб жавоб берди.

Ҳайдар олтин тахтда ковоғини солиб ўтирган Ҳусайн Бойқарога, бутун қоидага мувофиқ, таъзим қилди. Рухсат бўлгандан сўнг ўтириб, Алишернинг саломини сўзлади. Жуздондан расмий ҳужжатларни чиқараркан, подшоҳ уларни девонхонага топширишни буюрди ҳам Астрободдаги умумий аҳвол ҳақида сўради. Ҳайдар бу хусусда Навоийнинг уқтирган фикрларини батафсил сўзлаб берди. Ҳусайн Бойқаро бепарвогина тинглаб, шоирнинг бу кунларда нима

билан машғул эканини, кайфиятини сўради. Ҳайдар Навийнинг фикри ҳамма вақт эл ва улус иши билан банд эканини айтди-да, бир нафас сукут қилиб, унинг кайфияти тўғрисида деди:

– Сўнгги замонларда Мир жанобларининг хотирлари синик, кўнгиллари ғам-андух билан пора-пора бўлгандир. Ўзларини оғир вазиятдан не йўл билан қутқаришни билмайдилар ва ёлғиз ғазаб ўтида қовриладилар.

– Нималар демоқдасиз? Сабаб? — Ҳусайн Бойқаро бирдан хушёрланиб, кўзларини қаттиқ тикди Ҳайдарга.

Ҳайдар бир муддат тараддудланди. Шу пайтда ҳақиқатни қандайдир бошқа вазҳлар билан яшириш зарурлигига ақли етса ҳам, қонига синган феъли устун чиқди. Бирдан тараддудни енгди.

– Мир жанобларини бениҳоят ташвишга солиб, ғазабларига сабаб бўлган воқеа шулки, — деб бошлади Ҳайдар, — яқинда сиз пушти-ианоҳимиз подшоҳи оламнинг баковуллари Мир жанобларининг ҳаётларига қасд этди!

– Не бўҳтонларни сўзламоқдасиз? — кичкириб юборди Ҳусайн Бойқаро.

– Баковул Абдусамад Мир жанобларининг таомларига захар қўшган экан... — энди бепарво давом этди Ҳайдар. — Аммо Мир жаноблари қаромат тариқида бу офатдан огоҳланиб, тангрига сад ҳазор шукур, саломат қолдилар. Бу фаже ҳодиса Мирнинг дилларини шубҳа ва андиша билан тўлдирди. Жиноятнинг илдизини бу ерда, Ҳиротда, деб ишондилар...

Ҳусайн Бойқаронинг ранги кум ўчиб, юзи бир зумда кўксариғ билан қопланди. Бурнининг катаклари қисилиб, оғир нафас ола бошлади. Ҳайдар ўзини жуда ноқулай сизди. Долиғулилик билан сўзлаганига афсус қилди. Лекин энди вазиятни ўзгартириш ёки, жилла курса, сал юмшатиш мумкин эмасди. Ҳусайн Бойқаро жаҳл билан кичқирди:

– Бу гапларнинг бари аҳмоқликдур. Сўз тамом, чиқингиз бу ердан!

Ҳайдар совуқ, ўчиқ юзини терс бурган подшоҳга таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқди. Даҳлизда Бобоали эшикоғага мурожаат этиб, нима қилиш кераклигини сўради.

– Сиз ўз одатингизга ҳеч хилоф иш қилмайсиз! – деди у куюниб. – Жонингиздан қилча умидингиз бўлса, энди тилингни кесинг, тамом гунг бўлинг!

Ҳайдар индамасдан, мармар зинага отилди.

Ҳусайн Бойқаро Бобоалини йўқлади, қалам ва қоғоз талаб қилди. Бобоали олтин сиёҳдон, олтин ва кумуш билан ишланиб, қимматбаҳо майда тошлар терилган қалам ва бир тахта рангдор қоғозни дарров тақдим этди. Подшоҳ унга Ҳайдарни Астрободга жўнатмасликни, Ҳиротда назорат остида сақлаш кераклигини тегишли амалдорларга шу онда етказишини буюрди. Кейин ёлғиз қолиб, Навоийга ёзилажак хатнинг мазмунини, унга қандай унвон билан мурожаат қилиш кераклигини ўйларкан, қоғоз тутган қўли титрарди. У ўзи бу жиноятдан хабарсиз бўлса ҳам, лекин Мажидиддин ва унинг гуруҳининг Навоийга бўлган адоватини, кўпдан буён тайёрлаб юришган кирдикорларини сезганидан ва баъзи ишораларга сал хушёрлик билан қараган тақдирда, жиноятдан огоҳланиши мумкин эканлигини иқрор қилди ҳам ўз шахсига ёпиштирилиши мумкин бўлган бу қора доғни силишга, ишни «ёпди-ёпди» қилишга қарор берди. Титроқ қўл билан ёзишга киришди. Хатни Алишерга нисбатан самимият, кадронлик сўзлари ва тумтарокли узун жумлалар билан безаб, охирида Ҳайдар келтирган хабардан ғоят мутаассир бўлганини, лекин бундай жиноят ҳеч қачон унинг хотирига келмаганини ёзди. Кўнгли пича таскин топди. Бобоали эшик оға ҳалиги фармон ҳақида тегишли амалдорларни огоҳлантирганини арз қилмоқ учун кирганда, Ҳусайн Бойқаро хатни букиб, кўз олдида тамғалатди ҳам ишончли чопар орқали шу оннинг ўзида Навоийга юборишни буюрди.

Ишлар тўғрисида маъруза қилмоқ учун Мажидиддин олтин гуллари ёниб турган ипак тўнда гердайиб кирди. Подшоҳнинг авзойига назар солиши биланоқ, ғалати бўлиб кетди-да, бўшашиброқ ўтирди. У Ҳайдарнинг келганини эшитган эди. Лекин подшоҳнинг кайфсизлигини шундан деб гумон қилмоққа ҳеч қандай асос йўқ эди. Бош вазир сўзлаш учун ижозат сўради. Ҳусайн Бойқаро маърузани бошқа вақтга қолдираркан, унинг ичини титроқ босди. Сабабини сўрашга ботинолмай, бошини эгиб, сукут қилди.

– Астрободда бағоят номақбул ҳаракат рўй бермиш, — деди Ҳусайн Бойқаро шикоятланиб.

– Муборак дилингишни хира қилган аҳвол не экан? — гавдасини букиб, мурожаат этди Мажидиддин.

– Юборган баковулингиш Алишернинг ҳаётига қасд қилибди. Аммо ҳеч иш чиқмабди. Кишини заҳарламоқ осон иш бўлибдими? Энди Алишер ўзини ҳар нав таҳликадан қутқармоқ учун чоралар излар эмиш...

– Асло хабарим йўқ, офтоби олам! — ранги оқариб, кўзларига маъсумлик ифодаси беришга тиришиб деди Мажидиддин. — Сиз олампаҳо учун бу алим ҳодиса қандай қутилмаган бўлса, бу қулингиш учун ҳам шундайдир.

– Яширин вазифа топширган эдингизми? — сўради тўнглик билан Ҳусайн Бойқаро.

– Тўғри, биз у аблахнинг зиммасига бир нима вазифа юклаган эдик... — гулдиради Мажидиддин. — Лекин маълум бўлдики, баковул ўз ҳадидан ўтибди.

– Энди бу ҳақда баҳслашмоқнинг ҳожати йўқ, — деди қисилиб Ҳусайн Бойқаро. — Айтинг, оқибати нима бўлур? Қандай қилиб яширмоқ мумкин?

– Ифлос баковулнинг изини бу дунёдан ўчирмоқ керак! — жавоб берди Мажидиддин.

– Вақт ўтди!

– Хотирингиш жам бўлсин, олампаҳо, — дадилланиб деди Мажидиддин, — бу баковулнинг ишини истаган онда саранжом қилмоқ учун унинг орқасига ўлим соясини эргаштириб қўйган эдик...

Ҳусайн Бойқаро бирдан енгилланиб, қаддини кўтарди. Мажидиддин ишонч билан, қуюниб, сўзини давом эттирди:

– Алишер бу ходисани баҳона қилиб, тангри таоло абадиян барқарор этган салтанат тожингизга очиқ муҳолифатда бўлиши мумкин. Бу таҳликанинг олдини олмоқ зарур. Алишер билан Якуббек орасидаги самимиятни, бир он бўлсин, хотирдан чиқармаслик керак.

Ҳусайн Бойқаро бош вазирнинг бу фикрини ҳам ўз диққати ҳам кўзларининг ифодаси билан тасдиқлади. Подшоҳ назарида ўз обрў-эътибори мустаҳкам эканига Мажидиддин яна бир карра ишонди. Маблағлар орттириш учун янги-янги манбалар топилганлиги ҳақида гап орасида бир неча

сўз кистириб ўтди. Хусайн Бойқаро вазирга кетмоққа ижозат берди. Кейин Ҳиротнинг эътиборли оиласига мансуб бўлиб, яқинда унга назр қилинган гўзал қиз билан кўнгили очиш учун харамга жўнади.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Ҳайдар дилгир эди, бу — ўзи қилмиши учун бирон жазога тортилиши ваҳимасидан эмас, балки Ҳиротга келганига ўн беш кун бўлган эса-да, бирон кун қувонч кўрмай, танҳолик туйиб, ҳаёт билан ўз руҳи орасида аллақандай мубҳам бир оҳангсизлик сезганидан эди. У «Унсия»да яшар ва кўп ичарди. Баъзан фақат Соҳиб Доро билан бир оз дардлашар эди. Аммо Соҳиб Доро ҳам ҳар вақт нашъасиз. Навоийнинг бу кадрдони «Унсия»даги аввалги ҳаётини соғинар, аввалги нашъали кунларни кўмсаб, ғамгин, умидсиз шеърлар ёзар, Ҳайдарга ўқир эди. Дуруст, «Унсия»да барча мулозимлар ва кадрдонлар, яқинлар яшар, улар ўз вазифаларини аввалгидек бажаришарди. Баъзан шоирлар, олимлар йиғилиб, аввалгидек суҳбат тузишарди. Аммо, баданга ҳаёт бағишлаган юрак каби, бу даргоҳга файз, қут, нашъа берган бир нима йўқ эди. Юракни умид, имон, нашъа, муҳаббат билан тўлдирувчи шу нарсани ҳамма кўмсар эди.

Ҳайдар билан Соҳиб Доро — икки қайғули дўст «Унсия»нинг дарвозасига чиқишди-да, супачага ўтиришди. Ложувард кўкда, шамол учирган майин оқ шоҳи рўмоллардек, булутлар ҳилпирайди. Қуёш ёкимли. Қаршидаги боғчалар кўм-кўк бўлсалар ҳам, уларнинг нафасидан кузнинг иси анқирди.

— Умримни факру фано йўлига бағишламоқ ниятидамен, — кўзларидаги ҳасратни учқунлантириб гапирди Ҳайдар. — Нурга, софликка, ҳақиқий муҳаббат ва олий ҳуснга ташна кўнгиллار учун ягона йўл булдир. Сирри ҳикмат дарвешнинг юрагидадир. Айтинг, не дейсиз, уч кунлик ҳаётнинг ёлғончи неъматларидан қўл узиб, ҳусни мутлақнинг муҳаббати билан яшамоқ қадар улуғ ва инсоний бахт борми?

Соҳиб Доро Ҳайдардаги бу оний қарор унинг кўксига лов этиб ёниб, яна сўнувчи орзулардан, деб ўйлади-да, елкасини қисиб, сукут қилди. Ҳайдар дарвешлик фалсафаси

хакида гапирди. Фаридиддин Аттор, Жомий ҳам Навоийнинг асарларидан чиройли мисоллар келтириб, ҳақиқий дарвеш завқи билан ўқимоққа бошлади. Соҳиб Доро уни ҳузур билан тинглади. Ногоҳ адил, кўркам дарахтлар орасида қиврилиб чўзилган йўлда, енгил чанг кўтариб келаётган уч-тўрт отликка кўзи тушди-да, равшан кўриш учун кўлини кошлари устига қўйиб тикилди ҳам бирдан ўрнидан туриб, кичқириб юборди: «Мир жаноблари келмоқдалар!»

– Ҳа, ҳа олдиндаги Мир... — ўтирган жойида қотиб деди Ҳайдар.

«Унсия»га бирдан жон кирди. Ҳамма хоналардан мулозимлар, кадрдонлар, яқинлар, навкарлар югуришиб истиқболга чиқдилар. Навоий отдан тушиб, этакларини қоқди, ҳамма билан кўришди. Оёк остида пилдираган болаларнинг бошларини силади, ҳар қайсига ширин сўзлаб, эркалади. Кейин тўғри ўз хонасига кирди. Бу ерда ҳар нарса у Хиротдан жўнаганда қай ҳолда бўлса, худди шундай турган эди. Обрезада ювинди. Йўл кийимларини ечиб, қайта кийинди. Кейин ёстикка ёнбошлаб, бир оз дам олди. Ҳайдарни чақириб, унинг кайфини паршон кўргач, хафа бўлди. Мулоимлик билан насихат қилиб, юпантиришга тиришди. Ҳайдар ёлғиз ҳақиқатни соддадиллик билан эълон қилишдан ўзга гуноҳи йўқлигини айтди. Навоий таъкидловчи овоз билан деди:

– Мунофиқлар ҳақиқатдан кўрқадилар. Ҳақгўйлик улуғ фазилатдир. Лекин зарур вақтдагина тилга эрк бермоқ лозим. Шунини унутмангки, подшоҳга яқин турмоқ, оғзини очган аждаҳога яқин турмоқ билан баробар! — Навоий ўрнидан кўзгалди, подшоҳга кўриниш бермоқ учун кетди.

Эшикда уни атрофдаги оддий халқдан иборат қалин гуруҳ кутиб турар эди. Ҳамма кўзларда қувонч ёнарди. Ҳар ёқдан ёшларнинг ва кексаларнинг ҳаяжонли садолари юксалди:

– Кўзларимиз йўлингизга интизор эди!
– Юртнинг тирикчилиги, бахти сизда!
– Дардларимиз беҳад-беҳисоб, сиздан ўзга химоячимиз йўқ!

– Биздан сизни узоқлаштиргувчилар қирилсинлар!

Навоий таъсирланиб, титрак товуш билан миннатдорчилик билдирди. Бир кўпларнинг турмуши, касб-кори тўғрисида сўради. Ҳар лаҳза халқ кўпайди. Навоий қаерда бўлмасин,

кўнгли ҳамиша халқ билан бир эканини жуда камтарлик билан ишора қилди-да, ҳаммани қувонтириб, уй-уйларига жўнатди.

Боғи Жаҳон орога боргунча дарвешдан аёнгача, ҳаммолдан олимгача, ҳамма учраган одамлар уни олқишлаб, севги ва эҳтиром тўла кўзлари билан кузатиб қолдилар.

Шоир бир вақтлар завқланиб кезгани саройда гулзорларни соғинчли назарлар билан томоша қилиб, бош қасрга бораркан, сарвзорлар орасидан Хусайн Бойқаро, орқасида ҳар вақтки ҳамсухбатлари, ҳамшароблари билан чиқиб келди. Буларнинг ичида Мажидиддин, Амир Мўғул, Тўғонбек ва бошқалар ҳам бор эди. Навоий расмий таъзимни бажо қилиб, Хусайн Бойқаро билан кўришди. Қолганларнинг ўзлари яқинлашиб, шоирнинг қўлини сикдилар. Мажидиддиннинг кўзларида кучли саросима очиқ сезилса ҳам у тилёғламаликни яхши бажарди: «Дийдорингизни кўрмоқ насиб бўлгани учун камина ўзимни фавқулудда масъуд ҳис этмоқдаман», деди у кўришаркан.

Хусайн Бойқаро шоирнинг ўзини девон ёнидаги тиллакори кичик хоналардан бирига олиб кирди.

– Пойтахтга келмоғингиз учун биздан ижозат бўлгани йўқ эди-ку, — деди у оғир чордана қуриб. — Биз сизни ҳеч қутмаган эдик.

– Муборак кўлингиз билан ёзилган номани олгандан сўнг, — деди Навоий оддий нарса ҳақида сўзлагандек, — вилоятнинг ишини муваққатан Валибекка топшириб, олий даргоҳингиз сари югура қолдим, токи ҳар нечук сўз бўлса, ўртага ташлаб, ақл ва инсоф билан ҳал этмоқ мумкин бўлсин...

Хусайн Бойқаро ўнғайсизлангандек, тўлғаниб олди. Жиноятнинг чигилини ечганда, бир кўп арзандаларининг шарманда бўлишлари, ҳам уларнинг макрига лақ этиб тушганидан ўзининг-да қизариши мумкинлигидан, фожиа тафсилотига киришмасликка қарор берди.

– Телба Ҳайдар баъзи кўнгилсиз воқеалар тўғрисида гапирди. Бу, албатта, унинг хаёлхонасида тўқилган бўлиши керак. Ҳар ҳолда, жанобларига нома ёздим. Номамизни олганингиздан сўнг кўнглингизда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаганига имоним комил. Жаноблари не дерлар?

— Кўнглим кек ва адоват сақлашга мойил эмас, — жавоб берди Навоий. — Разилларни шарманда қилмоқ ҳам беҳуда, чунки кўмирчининг юзи қаро, жаллоднинг кўзи қон бўлганидек, разилларнинг разолати улар учун улуғ жазо ва айни шармандалиқдир. Улар билан даъволашмоқни ўз қадрим учун нуқсон билурмен. Аммо ҳаққингизда ҳеч қандай шубҳа кўнглимдан кечган эмас.

Хусайн Бойқаро олтин камарига бир қўлини тираган ҳолда, эзилган, парчинлангандек бўлиб, кўзларини қайга яширишни билмай қолди. Борган сари оғирлашган, чуқурлашган сукунат ҳукм сурди. Бу сукунат гўё ҳақнинг устунлигини таъкидлагандек, маънодор эди. Ниҳоят, сукунатни Хусайн Бойқаро бузди:

— Энди кўнглингиздаги мақсадни баён қилинг. Биздан нима тилайсиз?

— Менга ҳеч қандай вазифа, мансаб керак эмас, — деди Навоий. — Фақат Ҳиротда истиқомат этмакка олий рухсатингизни берсангиз, бас.

Хусайн Бойқаро бу илтимос қаршисида ҳақиқатан жиддий ўйлади. Кейин, гарчи ичида рози бўлса ҳам, лекин илтимосни қабул этишни шоирга катта бир совға, ён бериш каби кўрсатиш ниятида узоқ тихирлик қилди. Бир-бирига зид, бир-биридан кучсиз ҳар нав монеликларни дастак қилмоққа тиришди. Навоий ўз фикрида қаттиқ турди. Кўрсатилган монеликларни, мулоҳазаларни шоир чўп-хасдай супуриб ташлагач, подшоҳ кўнишга мажбур бўлди. Навоий қуллуқ қилиб, ташқари чиқди.

Навоий ҳар бурчаги жонли латофат билан нафас олган боғда юраги қофияларнинг жаранги билан тўлиб, хаёлларга берилиб бораркан, тўсатдан тўхтади. Кўзи тушган бир мулозимни чақирди: — Беҳзодни танурмусен? Ҳозир машғулоти қаерда? — сўради ундан.

— Тақсир, танурмен, — тавозе билан жавоб берди мулозим, — у киши кутубхонани ҳумоюн қошидаги хоналардан бирида сурат тортадилар. Кўрсатайинми?

Навоий «Раҳмат, эски ўрнида экан», деб ўнг томонга, кутубхонага қараб кетди.

Беҳзод, узоқ сафардан қайтган отасига ташланган болалардек, ўз устозига отилди. Кўришиб, шоирнинг қўлла-

рини ўпди. Навоий ҳам таъсирланиб, юрагидаги бутун муҳаббатини кўзларига, овозига қуйиб, бу ранг ва зиё соҳири аҳволини сўраркан, Бехзоднинг даҳо учқуни билан ёнган, мафтун қиларлик ажойиб кўзларида қалбнинг меҳри, самимияти порлоқ кўз ёшларига айланди. Санъаткорнинг нозик сиймоси, гул ниҳолига баҳорнинг илиқ, ҳаётбахш шаббодаси теккандек, яшнаб кетди: «Бу онни умримда ҳеч унутиб бўлмас. Юрагимни соғинч, фироқ лиммо-лим тўлдирган бўлса, шу онда уни шодлик ва бахт лабо-лаб тўлдириб юборди», деди-да, тўшак солиб, шоирни ўтқазди. Чиройли, ёп-ёруғ уй. Очик деразадан зангори само, хиёбонларнинг нозик тебранган яшил девори, узокда, оғочлар орасида, сувнинг бир парча ойнаси кўринарди.

Паст, тўгарак тахтадан, маъдандан, чиннидан ишланган кичик идишларда турли ранглар. Булар билан рассом табиат ва ҳаётнинг чексиз жилваларини яна чуқур, яна маънодор жонлантиради. Мўйқаламлар, қоғозлар, тайёр ва чала расмлар ётади. Навоийнинг кўзлари бутун эҳтирос билан ёниб, расмларга қадалди: «Шаҳзода овда», «Устига кичкина гулдор гилам тўшалган тева», «Ошиқ ва маъшукнинг гулзорда учрашуви». Навоий ҳар бир чизгида, биргина нуқтадай кўрсатилган кўзда, рангларнинг майин қуйилмасида ҳаёт томирининг уришини, ҳаётнинг қуюқлашган, порлоқ жилвасини кўрди. Бир кўрган расмни яна қўлга олиб, тўймас кўзлари билан тикилди. Завқланиб, Бехзоднинг ажойиб маҳоратини мақтади. Расм санъатининг имкониятлари ҳақида гапирди. Камтарин санъаткорнинг қоп-қора соқол билан қопланган узунчоқроқ юзини маъсум табассум беади.

– Жаноб устод, — мурожаат этди Бехзод. — Шернинг бўйнидан занжирлар узилдими?

Навоий «ялт» этиб унга қаради. Кейин кулумсираб деди:

– Ҳайдар айтдими сизга? У йигитнинг кўнгли ғоят беғубордир.

– Ҳайдар ишонтирдик, — деди Бехзод. — У ёлғиз менга сўзлаган. Мен у расмни кўрмоққа муштоқмен. Қачон кўрсатурсиз?

– Меники бамисоли болаларнинг чизмакашлигидек бир нарса... — деди Навоий қўлини силкиб.

– Занжирбанд шер ўз асоратчиларига қарши яна ҳам кўрқинчлироқ бўлади, — деди секингина Бехзод. — Шернинг бўйни занжирга итоат қилса ҳам, юраги асло бўйсунмас, афсуски, бу оддий ҳақиқатни идрок этмайдилар...

– Ақл ва идрок инсонларга хос сифатдир! — деди Навоий катъий оҳанг билан.

Бехзод дастурхонча ёзиб, устодни меҳмон қилмоққа ҳаракат қиларкан, Навоий эътироз этди. Унинг ҳузурига бориб, йўқлаб туришни рассомдан сўраб, жўнамоқчи бўларкан, эшикдан ҳалпиллаб Муҳаммад Саид Паҳлавон кирди. Шоир ва паҳлавон кучоқлашиб кўришдилар. Паҳлавон ўзининг гавдаси ва нашъаси билан шу топда гўё уйни тўлдирди. Йиллар унинг азамат жуссасига ўз таъсирини кўрсата бошлаган эсада, лекин юзларча курашларда елкасини ерга ўптирмаган бу паҳлавон энди кучга тўлгандек кўринар эди. Навоий бу ажойиб одамга тўймагандай соғинчли кўзлари билан унга қайта-қайта тикилиб, яна ўтириб қолди. Шоир, рассом ва паҳлавон Боғи Жаҳон оронинг латофатларига боқиб, ширин, жонга яқин суҳбат қилишди. Мавзулар, сўзлар булоқдай қайнаб, равон оқарди. Янги илмий китоблар, девонлар, тирандозлик ҳақида, шайх ул-ислом билан Паҳлавоннинг фикр масалалари устида подшоҳ қошида мубоҳаса қилишиб, паҳлавоннинг энгиши ва ҳоказо ҳақида сўз кетди. Шоир Шайхим Суҳайлий билан Хўжа Гиёсиддин Дехдор кириб келгач, ўтириш яна кизиди. Ҳар ким Хиротда рўй берган жиддий ва кулгили ҳар хил воқеалар ҳақида сўзлаб, Навоийни хурсанд қилишга тиришди. Навоий паҳлавоннинг мусикийда яратган янги мақомлари ҳақида Астрободда эшитганини сўзлаб, ундан тафсилотини суриштираркан, Бехзод тоқчадан танбурни олиб, паҳлавоннинг қўлига тутди:

– Мусикий ижод тўғрисида мусикийсиз сўзлашмоқ маҳолдир, — деди Бехзод.

– Паҳлавоннинг маҳоратини танбур ҳикоя қилсин, — деди Шайхим Суҳайлий.

Муҳаммад Саид малларанг чакмониинг энгини пича шимариб, кураш майдонида паҳлавонларнинг гупчак белини сиқадиган қудратли қўллари билан танбур созлади-да, ўзи яратган мақомни чала кетди. Севувчи ҳассос ингичка ҳислари, кечирмалари, оғриқлари, нашъаларини созчи танбурнинг

қилларида шундай жонли, шундай порлоқ ифода этдиким, тингловчилар сеҳрли садоларда гўё эриб кетдилар. Мана, садолар руҳнинг сўнгги фарёди билан тинди. Беҳзоднинг катта саллали боши тиззасига тегаёзганди. Навоий, ширин тушдан айрилгандай, ҳасрат билан кўзларини очди. Бу — янги мақом эди. Навоий Муҳаммад Саидни табриклади. Паҳлавон эса танбурни деворга тираб қўйди-да, келар ҳафта бўладиган катта курашда қатнашувчи паҳлавонлар ҳақида бу касбга хос тил ва услуб билан гапира бошлади. Кейин яна сўз мусиқийга кўчди. Навоий Ҳиротдаги ўзга машҳур чолғучиларнинг иши, аҳволи ҳақида суриштирди. Бошқалар маълумот бераркан, Навоий чолғучиларнинг муҳтожларига қандай ёрдам кўрсатиш тўғрисида ичида ўйлаб ўтирди. Кейин Хуросондаги энг истеъдодли мусиқийшуносларнинг ишлари ҳақида бир китоб ёзиш, унда ҳамма эски, янги куй-мақомларни тўплаб, шакллар билан кўрсатиб, келажак наслларга қолдириш кераклигини сўзлади. Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди.

Боғи Жаҳон оронинг ям-яшил денгизига гурубнинг қон шуъласи югурди. Узоқдан подшоҳ базмининг маст қийқириклари эшитилди. Дўстлар хўшлашиб, айрилишди.

Навоий «Унсия»га яқин солинган ўз кутубхонасига келди. Бу — бир-бирига ёпишган, ҳар бири ўзга услуб ва завқ билан нақшланган, бой безакли, ўнларча хоналардан иборат чиройли бино эди. Шоир иккинчи хонада китоблар орасида, шам нурида суҳбатлашиб ўтирган Султонмурод билан Зайниддинни учратди. Ота-ўғиллардек кўришишди. Улар бир нафасда талай нарса ҳақида сўзлашмоққа улгуришди.

— Хўш, сизни шаккокликда айбламоқ учун уларда ҳеч асос борми? — сўради Навоий кулиб Султонмуроддан.

— Мени табиийюн дейдилар, — жавоб берди Султонмурод. — Лекин мен ақл ва илмга эргашурмен. Ёлғиз буларнинг ҳақиқатини танурмен.

— Албатта, олим ҳақиқатни қидирур экан, шак-шубҳага бормоғи табиийдир, — деди Навоий жиддий. — Табиатнинг сирларидан воқиф бўлмоқ учун уни татаббу этмоқ керак. Зотан, бу нарса ҳеч кимсани Аллоҳдан узоқлаштирмас. Чунки табиатнинг ўзи ҳусни мутлакнинг бепоён жилвалар кўрсатган улуг кўзгусидир. Лекин, бу жихатни жоҳиллар англамайдилар. Хўб, эрта биз сизни мадрасага олиб бориб, шогирдларин-

гизни қувонтирармиз, илм ва ҳақиқатни жоҳиллар панжасидан қутқарурмиз.

Султонмурод ва дўсти Зайниддин чексиз қувонишди. Навоий Зайниддиннинг шатранж, мусиқий, хаттотлик соҳаларидаги муваффақиятларини Астрободдаёқ эшитиб, суюнганини билдирди. Кейин мусиқий ҳақида китоб ёзмоқ кераклиги ҳақидаги ҳалиги фикрни ўртага ташлади. Султонмурод бу вазифани Зайниддин бажариши мумкинлигига ишонч баён қилди. Зайниддин бу ҳақда ўйлаб кўриб, кейин қатъий жавоб бермоқчи эканини айтди. Навоий, гап орасида, уларнинг моддий аҳволлари тўғрисида сўради. Улар муҳтож эмасликларини билдирсалар ҳам, Навоий уларга бошдан-оёқ разм солиб, юз динордан ёрдам бермоққа ўз ичида қарор қилди. Кейин бу дўстларини ёнига олиб, шамлар билан ёритилган, токчаларига китоблар қаланган хоналарни кезди. Янги асарларни тез-тез кўздан кечириб, у йўқ бўлса ҳам, икки йил мобайнида кутубхонанинг ишини ривожлантирган ва ундаги тартибни яхши сақлаган кутубхоначидан ҳам янги китоблар сотиб олиб, эскиларини яхши котибларга кўчиртирган Соҳиб Дордан мамнун бўлди.

Улар «Унсия»га қайтишди. Бу ерда йигирмага яқин дўстлар сабрсизлик билан кутишарди. Булар орасида шоирлардан Ҳилолий, Ҳофиз Ёрий, Пир Муаммой, Осифий, Ҳотифий, олимлардан мункиллаб қолган Фасиҳиддин, хали ҳам шўх Мир Миртоз ва Хуросоннинг машҳур тарихчиси қари Мирхонд ва бошқалар бор эди. Кўнгилли суҳбат ва зиёфат бошланди.

Бу кеча уй соҳибидан, меҳмонлардан бошлаб хизматкорларга қадар ҳамма хушчақчақ эди.

Навоийнинг Ҳиротга қайтиши халқнинг ва дўстларнинг кўнглидан ғам-ташвишни ва умидсизликни кўтарди. Ҳар кун «Унсия»га пайдар-пай одамлар келаверди. Олим, шоир, косиб, дехқон — ҳамма уни кўришни, унга бўлган меҳрини билдиришни ўзи учун фахр ва шараф деб биларди. Мажидиддин ва Тўғонбек сингариларнинг зулми, қийноғи, таъқибидан жон ҳовучлаб пана-панада юрганларнинг юрак ўйноғиси тўхтаб, эркин нафас олди. Навоий етим-есирлар, фақирлар учун ойлаб ош-нон берди, кийим-кечак улашди.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Музаффар Мирзо қасрининг деворлари тоза чиннидан бўлган гўзал бир хонасида Тўғонбек сувсар пўстинни елкага ташлаб, кўлларини манқалда лаққа чўққа тутиб, салмоқланиб сўзлар эди. Манқал атрофида кенг доира куриб ўтирган ва Тўғонбекка кулоқларини, кўзларини тиккан бекзодалар ва шахзодаларнинг обрўли йигитлари орасида мавлоно Биноий билан мавлоно Шаҳобиддин ҳам бор эди. Тўғонбек ёлғиз Музаффар Мирзонинг қошида эмас, подшоҳнинг назарида ҳам эътиборли беклардан ҳисобланиб, ҳатто у ўзини Муҳаммад Бурундук барлос, Жаҳонгир барлос каби таниқли беклар даражасида кўргандан буён, гарчи кўп ишларда қадимги соддаликни сақлаган бўлса ҳам, лекин тантана, безакнинг мазасини тотган эди. Боғу роғ, зиёфат, чўрилар — ҳаммаси жойида эди. Шаҳобиддинни катта олим деб фахмлаганидан, бир кун номимга бирон китоб ёзар ёки толе ёр бўлиб, катта ишлар қилиб юборсам, тарихимни тузар, деган андиша билан ўзига боғлаб олганди. Мавлоно Биноийни, умуман, Мажидиддин гуруҳининг шоири ва Алишернинг душмани бўлгани учун, Тўғонбек ҳар бир ўтиришга таклиф қилар, унинг форсийча шеърларини дуруст тушунмаса ҳам, латифаларига завқланар эди. Унинг сафолагли кунларида танишиб, хужрасидан жой берган эски кадрони Алоиддин Машҳадийни пул, кийим билан йўқлаб турар, шоир ҳар бир инъом олганда, бирон қасида билан миннатдорчилигини билдирарди.

Тўғонбек қаттиқ бир ўксириб, чўғ яллуғида туси куюқлашган даккам-дуккам, қизғиш соқолини артиб қўйдида, эски вақтдаги катта, қонли урушлар ҳақида, болалигининг ажойиб баҳодирлиги ҳақида содда, лекин жуда келиштириб, мароқли ҳикоя қилди. Йигитлар ўзларини у жангларда от сурган, қилич чопган ботирлар каби хаёл қилиб, руҳланиб, беихтиёр равишда кулгили, қизиқ ҳаракатлар қилиб юбордилар. Мавлоно Биноий латифа айтиб, кичкина, кўримсиз гавдасига монанд бўлиб тушмайдиган қалин, узун соқолини серкиллашиб кулишдан ёки захарли ҳажвдан завқ оладиган одам эди. Тўғонбекнинг содда, жанговар ҳикояси ёқмади.

Тўғонбек бир ҳикояни битириб, бошқасини ўйларкан, Биноий сўзни илиб кетди. Янги ёзган ҳажвлари, ғазалларини ўқиб, фалончи шоир бу хусусда бундай деган эди, мен бу шаклда таъбир бериб, мислсиз ҳўб нарсани яратдим, деб ўз-ўзини мақташга тушди. Ўтирганлардан «Офарин!» деган садо чикмагач, иззат нафси кирилиб, ҳаммани бир-бир чайнай бошлади.

– Катта шоир билан кўришиб турасизми? — Биноийнинг китигига тегмоқ учун деди Тўғонбек кулиб.

– Бек йигит, қазо ва қадарнинг бир инсофсизлиги шуки, ё уни, ё мени адамга ҳайдамайди, — деб ҳазилини яна бошлади Биноий. — Мен унинг ўзидан кўра сўзига бардош қила олмаймен.

Йигитлардан бири кеча ҳамшираси Навоийнинг терма кичик девонини ўқиркан, бир ғазали бениҳоят кўнглига ёққанини сўзлади ҳам киссасидан бир парча қоғоз чиқариб ғазални ўқий бошларкан, Биноий икки қулогини қўллари билан қаттиқ беркитди.

– Сиз бир қарра тингланг. Шоир бўлмасам ҳам, чизи завқим бор, деб ўйлайман, — деди йигит қизариб.

– Иним, — деди қўлларини қулогидан олмасдан Биноий, — мен унинг туркий сўзларини эшитсам, ҳақиқатан қулоқ оғриғи деган иллатга дучор бўламан — кулди Биноий.

– Завқи салим аҳлига туркий сўз тикандек туюлади-да. Алалхусус шеърда... — деди юз-кўзини буриштириб мавлоно Шаҳобиддин.

Йигит ғазални яхши ўқиди. Қоғоз қўлдан-қўлга ўтди. Тўғонбек салмоқланиб: «Пишиқ ғазал, сўзининг таъми бор», деб қўйди.

Ғазал устида икки томон тортишмоққа ҳозир экан, Музаффар Мирзо кирди. Ҳамма ўрнидан туриб, таъзим билан қарши олди. Шаҳзода Тўғонбекдан ўзга ҳамма бошқа хонага чиқиб кутиб туришни ишора қилди.

Кишилар чиқиб кетгач, Музаффар Мирзо кўзларининг шўх мастлиги билан кулиб сўради:

– Биласизми, қаерда эдим?

– Билмаймен, — жавоб берди Тўғонбек, — ҳар ҳолда бениҳоят хурсандсиз. Бу яхши.

– Тўғри, бек, шодмен. Мени бир холи манзилга таклиф этган эдилар. У манзилда ҳар вақт менга манзур бўларлик мажлис ясар эдилар. Шунинг учун бордим. Икки париваш қиз. Ҳусн боғининг тоза гуллари, ҳар иккиси латофатнинг авжида. Бири уд чалади, бири куйлайди. Иккиси икки кучоғимда... Ичдик, айш-ишратга ботдик. Иккисига айни даражада муҳаббат қўйдим.

– Эрта, тангри хоҳласа, шундай бир гўзални қучасизки, бир лаҳзада уларни ёдингиздан чиқарасиз, — деди Тўғонбек хахолаб.

– Қани, эрта кўрайлик ҳимматингизни...

– Шаҳзодам, янги хабарлардан огоҳмисиз?

– Қандай хабарлар? — қошини чимирди Музаффар Мирзо.

– Алишернинг ўрнига яна Астрободга тайин этилган Амир Мўғул фитна кўтарибди. Астробод соҳиби девонини ўлдириб, Ироққа қочибди. Отангиз, подшоҳ ҳазратлари, у вилоятни Бадиуззамон Мирзога берибдилар. Бу тўғрида не дейсиз? Музаффар Мирзо сукут қилиб, Тўғонбекнинг юзига тикилди.

– Яхши ўйлаш керак, шаҳзодам, — тўнғиллаб қўйди Тўғонбек.

– Биламен, Бадиуззамоннинг қабиҳ ниятлари бор, — бирдан асабийланиб гапирди Музаффар Мирзо. — Лекин ишимизни маърака майдони ҳал қилади. Ҳозирча сабр-бардош лозим. Вақти эмас.

Тўғонбек Музаффар Мирзога разм солди. Унинг ҳали нашъали табассум билан қоплаган юзларида энди аллақандай совуқ жиддийлик сезилар эди. Шаҳзодани чиндан ташвишлантирмоққа қарор берди.

– Сиз энди ёш эмассиз, — деди Тўғонбек жиддий тур билан, — сиз салтанат тожининг энг йирик юлдузисиз. Уйланмоқ учун балоғатга етмоқ керак, тож киймоқ учун балоғат шарт эмас. Юрт сўрамоқ ишида ёш подшоҳга ишбилармон, сиёсатда тadbирли, ҳарбу зарб ишида тажрибали бир етакчи бўлса бас. Оғангиз Бадиуззамон Мирзо ишни махфий ва пишиқ юритяпти. Қандаҳор ҳокими Аргунбек билан тил бириктирган. Астрободни олгандан кейин бошқаларга кўз тикади. Фурсат бор экан, қўр йиғади. Ҳушёр бўлинг, шаҳзодам!

Музаффар Мирзо бундай насихатларни атрофдаги бир кўп отабекларидан, айниқса, онасидан очиқ ёки разм-ишоралар билан кўпдан буён эшитиб келган бўлса ҳам, лекин бошқа ака-укаларининг ҳаракатларида тахт учун курашнинг равшан аломатини сезмаганидан, ташаббусни ўзи бошлаб беришга ботинмас эди. Тўғонбекнинг сўзи ундаги андиша ва тараддудларни бартараф қилди. У бирдан жиддийлашди. Юзидан май ва муҳаббат нашъалари ўчди. У белидаги қимматбаҳо ёниб турган олтин камарга суқилган чиройли қинли ханжарни гўё суғурмоқчидай маҳкам ушлаб, ўйлаб қолди. Тўғонбек унинг бодомқовоқ остидаги қийғоч кўзларига тикилди. У кўзларда ғазаб ёнарди.

– Ҳушёр бўлинг, шаҳзодам! — яна такрорлади Тўғонбек.

– Бу ишлар қилич билан ҳал бўлғуси! — қичқирди бирдан Музаффар Мирзо. — Кимда салтанат дағдағаси бўлса, майдонга чиқсин! Тождор бўлмоқ тилаган бошлар ўлимдан қўрқмайди!

Тўғонбек ўз сўзининг, гўё кул остидаги оловни кучли алангалатган шамол каби таъсир қилганига хурсанд бўлиб, шаҳзоданинг ҳар вақт шундай саботли, жасур бўлишга ундади. Лекин сиёсатда тажрибасиз йигитча эҳтиётсиз, очиқ ҳаракатлари билан бутун ишни бузиб юбориши, бу билан ёлғиз ўзининг эмас, атрофидагиларнинг оёқларига ҳам болта уриши мумкин эди. Тўғонбек, гарчи тарихий китобларни ўзи асло мутолаа қилмаган бўлса ҳам, Темурдан кейин шаҳзодалар орасида салтанат учун бўлган барча катта-кичик курашларнинг, фитна ва исёнларнинг тарихидан яхши хабардор эди. Шунинг учун у шаҳзодага ниятларини дилга яширишни, ҳар қандай шароитда ҳам яширин ишлашни, ҳар вақт совуққон бўлишни кенгаш берди.

Орадан кўп ўтмасдан, Бадиуззамоннинг келганидан хабар беришди. Музаффар Мирзо ингичка эгилма қошини маънодор ўйнатди-да, мамнуният билан қабул қилишини билдирди. Бадиуззамон ўз ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзони эргаштириб, эшикда кўриниши билан Музаффар Мирзо югуриб бориб, оғасининг қўлини сиқди. Кейин тўққиз-ўн ёшли, отасидек чиройли, нозик ва ёшига нисбатан кўзлари жуда жиддий, зийрак боланинг бошини силаб, суюб муомала қилди. Ҳар вақтдаги каби, катта диққат ва ингичка завқ билан кийинган Бадиузза-

мон ўз мавқеини билиб, ўзини улуғвор тутар эди. Музаффар Мирзо уларни ширин сўзлар, меҳрибончиликлар билан тўрга – кимхоб тўшакка ўтказиб, ўзи Тўғонбек олдида тиз чўкди ҳам уларнинг ташрифи учун чексиз қувонганини билдирди. Бир қанча вақт ундан-бундан сўзлашганидан кейин, Бадиуззамон мулойим табассум билан укасига мурожаат этди:

– Сизга ҳам маълум бўлса керак, падари бузрукворимиз улуғ илтифот кўрғазиб, Астробод вилоятини менга ҳадя этдилар. Мен онҳазратнинг раъйларини ерда қолдирмоқни одобдан билмай, қабул этдим. Эрта-индин, сафар анжоми тайёр бўлса, балки жўнармиз. Шунинг учун сиз билан дийдор кўришмоққа келдим. Шояд бизни йўқлаб турурсиз.

Музаффар Мирзо бошини камтаргина қуйи солиб тинглади. Сўнгра камоли эҳтиром билан қўлини кўксига қўйиб, деди:

– Мен бу хушxabарни эшитиб, ғоят хурсанд бўлдим. Сиз учун юрт сўрамоқ чоғи кўпдан келган эди. Ноқобил кишиларнинг қўлларида нообод ҳолга келган шаҳар ва вилоятларни чуқур фикр, яхши тадбирларингиз билан обод этмоқ вазифангиздир. Биз, укаларингиз, ҳаққингизга дуода бўлиб, ҳар нечук амр-фармойишларингизни кўнгил билан ижро қилурмиз, қўлимиздан келган ёрдамни асло аямасмиз. Улуғ мақомингиз муборак бўлсин!

Бадиуззамон енгилланиб, ташаккур билдирди ва кетмоқ учун ижозат тилади. Музаффар Мирзо эътироз қилди, букунги зиёфатга ўз иштироки билан руҳ ва файз беришини ундан илтимос қилди. Бадиуззамон иккилангандай бўлиб, укасининг кўнглини овламоқ учун, ниҳоят, кўнди.

Шаҳзодалар иккинчи хонага ўтгач, Тўғонбек ташқарига чиқди. Тайёр турган ясамол отини миниб, совуқ шамолга қарамасдан, кизил жийронни Мажидиддиннинг даргоҳига шитоб ҳайдаркан, бутун фикри бўлиб ўтган ҳодиса билан банд эди. Музаффар Мирзонинг макри, иккиюзлилиги уни ҳайратда қолдирган эди. Бир дақиқа илгари ғазабга тўлиб, акасининг бошини олишга тайёрлигини билдирган ёш шаҳзода ўз муҳитига, подшоҳ оиласига хос бўлган ва она сути билан қонига сингган мунофиқликни жуда табиий, жуда роставкам бажарган эди.

Тўғонбек Мажидиддинни унинг қишлиқ меҳмонхонасида ёлғиз учратди. У букун хафароқ кўринди. Тўғонбек ҳалиги воқеани сўзлади. Вазир хомушлик билан тинглади. Кейин ўз бошини қотира бошлаган дардни очди. У, Навоий келгандан бошлаб вазиятнинг аста-аста ўзгараётганини, баъзи беклар, амалдорлар унинг муомаласидан подшоҳга шикоят қилаётгани, Навоий, гарчи расмий вазифалардан четда бўлса ҳам, муҳим масалаларда баъзи давлат арбоблари унинг кенгашига мурожаат қилаётганлари ҳақида гапирди. Балхда Дарвешали, бу ерда Навоий ва Низомулмулк унга қарши яширин иш кўраётгани ҳақида узоқ маълумот берди. Хўжа Афзал сафардан қайтиб қолса, яна аҳвол чатоқланиши мумкинлигини билдирди.

— Бундай аҳволда, — деди қовоғини солиб Тўғонбек, — ақлга энг тўғри келадиган йўл душманларнинг орасини айирмоқдир. Уларни айиринг, улар ўз ўтларида қоврилсинлар!

— Қандай қилиб? — жонланиб сўради Мажидиддин.

— Қийин эмас, — айёрча қулиб жавоб берди Тўғонбек. — Ҳаммага белгиликки, Низомулмулк сизга ҳам, Навоийга ҳам душман. Лекин у сизнинг зарбангизга қалқон қилдириб, ўзини у томонга яқинроқ олиб юради. Низомулмулкни кўлга олиб, вазир тайинлаб, девонда ўрин берсангиз, сизни кўллаб-қўлтиқлайди. Яна шу нарсани хотирлангки, унинг икки ўғлига ҳам подшоҳ илтифот қилади.

Мажидиддин кўлини иягига тираб бир оз ўйлагандан сўнг: «Маслаҳатинг ақл ва мантиқан холи эмас», деди. Кейин Тўғонбек баъзи катта ердорларнинг закотнинг камайтирилиши ҳақидаги талабларини сўзлади. Агар вазир бу талабни қондирса, улардан ўзлари учун катта маблағ олишга ишончини билдирди. Ўзи учун давлатга қарашли ерлардан бир қисм суюрғол олиб беришни илтимос этди. Вазир бу талабларни қабул қилгач, Тўғонбек шаҳзодаларнинг базмига етишга ошиқиб, жўнаб қолди.

Эртаси Мажидиддин саройда Низомулмулкка дуч келди. Тантана, зийнатни севган собиқ вазир кўп йиллаб ҳавосига кўникиб қолган саройга тез-тез келиб, гўё хуморини тарқатиб кетарди. Мажидиддин у билан учрашганда, унинг ярасига туз сепмоқ ниятида, одатда, бениҳоят кеккайиб оларди. Кўпинча

гүё биронта навкарнинг олдидан ўтган каби, назар-писанд қилмас эди. Бу гал Мажидиддин, гарчи совуққина бўлса ҳам, у билан кўришди. Қават-қават хитойи шоҳи тўнлар кийган, оқарган кўркам соқолли серсавлат Низомулмулк муғомбирона боқиб, ўз душманидаги бу ҳолатнинг яширин маъносини тушунмоққа тиришаркан, Мажидиддин, холис бир хонага ишорат қилди. Низомулмулк муҳим бир нарсанинг исини пайқагандай, атрофга аланглаб, индамасдан унинг орқасидан юрди.

Мажидиддин вазиятни тушунтириб, ўз муддаосининг устидан қалин, сирли пардани улоқтирди.

— Сиз ғоят тажрибали, кордон одамсиз, — деди Мажидиддин қафийлик билан, — орамизда ўтган гина-қудуратларга хотима берурмиз. Мен жанобларига бурунги вазифани олиб бераман. Лекин бир шарт бор, — лабини тишлаб тикилди Мажидиддин.

— Ўргадаги баъзи нохуш воқеаларни, — деди Низомулмулк донишмандона бир вазоҳат билан, — мен саҳву хатонинг натижаси, деб биламен. Ғолибо, бизларнинг дилларимиз бири-биримиз учун тилсимотдек махфий қолгандир. Оқилларнинг иши хағоларни тузатмоқдир. У шартки, сиз дедингиз, нима экан?

— Дўстона муносабатда бўлиб, ҳамкорлик қилурмиз, — бирдан овозини пасайтириб жавоб берди Мажидиддин. — Ҳамкорлик шулки, сиз ҳеч қачон, ҳеч кимнинг ҳузурида мендан шикоят қилмайсиз. Менинг тadbирларимга ҳеч вақт эътироз этмайсиз. Ҳар қандай мушкулотни баҳамжиҳатлик билан бартараф қилмоққа ҳаракат қилурмиз.

— Бағоят маъқул шарт, — қувонч билан деди Низомулмулк, — зотан, биз қадимдан бу шартга риоя қилмоқлигимиз керак эди. Ҳай, мозийни эсламайлик.

— Ваъдага вафо? — қўллари билан таъкидлаб, қатъий деди Мажидиддин.

— Вафосизлик қадар қабих бадномлик йўқдир. Тангри бир, сўз бир!

Иккинчи кун Низомулмулк расмий ёрлик билан вазир тайин қилинди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Даричанинг тепасидаги рангли ойналардан қуёш уйга бир тутам нур отган эди — курси устидаги силлик ҳафтранг қоғозларда, чиройли мис сиёҳдонда, тиниқ сув турган мўъжаз, кўз оқидай тоза, четларига живир-живир гуллар ишланган жонон косада акс этар, бир парчаси эса гиламнинг гулларини ёндирар эди. Шоир қалин китобни тиззасига қўйиб, ёстикқа суянган ҳолда тарих мутолаа қиларди.

Навоий саройнинг беҳуда бўш-бўғовлигидан узоқда ҳар кун ёзади, ўқийди. Ёзмоқни кўзлаган асарлари ҳақида ўйлайди. «Маҳбуб ул-қулуб», «Муҳокамат ул-луғатайн» учун керакли фикрларни, мисолларни саралайди. Хонақоҳга бориб, олимларнинг ҳолидан хабар олади, уларнинг ёзаётган китоблари билан танишади, кенгашлар беради.

Мадрасаларга кириб толиби илмларнинг нафақалари тўғрисида гамхўрлик қилади. Ҳиротда, ўзга шаҳарларда юзларча шоирларнинг янги ёзган ҳар нав катта-кичик шеърларини топади. Маълум вазифалар топширилган мулозимларини қабул этиб, ишларнинг бориши ҳақида маълумот сўрайди. Даромадлардан хайр-аҳсон учун қилинган харажатларни текширади. Гоҳо отда, гоҳо пиёда юриб Ҳиротнинг қадимги тарихий биноларини, жойларини томоша қилади. Шаҳарнинг ҳуснини очиш учун нималар қилиш тўғрисида ўйлайди. Дўсти мавлоно Жомий қошига бориб, шеърдан, фалсафадан, тасаввуфдан суҳбатлашади. Олим, фозил дўстларини тез-тез чорлаб, ширин ўлтиришда мусиқий тинглайди, андак ҳазил-мутойиба қилади. Бу сокин ҳаётда, у бир дам бўлсин, мамлакат тақдирини унутмайди. Халққа ситам қилувчиларга бўлган ғазаби юрагида чайқалиб туради. Баъзан тутоқиб, аламдан тўлганади...

Мулозим кириб, Мирак Наққошнинг келганини айтди. Навоий дарров китобни четга олиб қўйди.

— Ахир қўлга тушдим, илдам кирсин! — деди кулиб у.

Мирак Наққош кўрқа-писа кириб, қўлини ковуштириб, бир чеккага ўтирди.

— Соатни қачон биткизасиз? Сиз учун ваъда, сўз деган мафҳумларнинг қиммати борми? — сунъий равишда қовоғини солиб, шиддат билан гапирди Навоий.

Наққош сўз тополмай, қўли билан каттагина салласини тузатди, қизарди, жавдираган ўткир кўзлари билан шоирга тикилди. Ниҳоят, таралмаган сариф-қизғиш соқолининг учини химариб:

– Соат ҳали битгани йўқ, — деди Наққош айбдорларча кулимсираб. — Лекин, тақсир, бу хаёл бошингизга қайдан келди? Расо хуноб иш экан...

– Қачон юргизасиз, қачон вақтни тўғри ўлчаймиз? Инсоф қилинг, ўтган муддатни биласизми? — деди Навоий.

– Фикрим эрта-кеч бу муаммо билан банд. Лекин дардисарнинг ҳал бўлмаган жиҳатлари бор. Хайронмен, натижа не бўлар экан... — асабийлашгандай қўлини силтаб қўйди Наққош.

– Соатни фаранглар ясабдилар. Араблар ҳам ясаганлари маълум. Хўш, нега сиз бу муаммони ҳал қилолмайсиз? Илми жарри сақилдан маълумот соҳибисиз. Бу менга маълум. Бу илми татбиқ этинг. Инсон фикрнинг қудрати билан не-не мушкуллари ҳал қилмас! Хўб, мана бу коса, фикрингизча, қай мамлакатнинг маҳсули? — курсидаги косани кўрсатди Навоий.

Наққош энгашиб, диққат билан косага разм солди.

– Хитой чинниси!

– Боракалло! — кўзларини чиройли сузиб кулиб юборди Навоий ва мулойим гапирди. — Йўқ, хато қилдингиз. Бу чинни Ҳиротнинг маҳсули. Буни ўзингиз таниган уста Муҳаммад Жамол ясади.

Наққош таажжубланиб, олайган кўзлари билан гўё косани еб қўйгандай бўлиб қаради. Ниҳоят, бошини чайқади:

– Ўхшатган! Ўхшатган!!

– Тирик бўлсам, — деди Навоий бир хўрсиниб, — бутун юртга шу чиннини таркатамен. Ўз тупроғимиздан асл чинни яратмоқ мумкин экан. Соат, табиий, кўп илм, кўп ҳунар талаб қилур. Аммо, аминменки, сиз ярата олурсиз. Сизда ялқовлик бор, ана шу балодан қутулишингиз керак, иним.

Наққош, гўё ўз бепарволигини иқрор қилгандай, илжайиб қўйди. Энди қунт билан ишлаб, тез битиришни ваъда қилди. Навоий, агар у яна бепарволик кўрсатса, қаттиқ тадбирлар кўришга мажбур бўлишини, у вақтда ундан ранжимасликни таъкидлаб, пўписа қилди. Кейин соат ихтиро-

сининг аҳамиятини, инсонлар учун вақтни билишнинг фойдаларини сўзлади. Бу муносабат билан илми нужум ҳақида, Улуғбекнинг расадхонаси ва ҳоказо тўғрисида қизиқ маълумотлар берди.

Наққош кетгандаи сўнг шоир эшикка чиқди. Бир оз ҳовлида кезинди. Мулозимлар билан сўзлашди. Баъзи ишлардан нохушланиб қойинди. Кейин шифохонадаги табиблар билан суҳбатлашмоққа жўнади.

Катта йўлга чиққанда, узоқдан Ҳайдарга кўзи тушди. У кўпдан қаландар бўлиб олганди. Ҳамма уни «Ҳайдар қаландар» дерди. Бошида қаландарларга хос кулоҳ, эғнида эски хирка, сочлар ўсик... У уй-жойини тарк этиб, бир кулбани маскан қилган эди. Ҳар кун бозорларни айланиб, қаландарлар одатича, ғоят оддий тирикчилиги учун керак нарсаларни тиланиб топарди.

Ҳиротда бу ҳол уят ҳисобланмас эди. Қаландарларнинг ҳаммаси — улар орасида асилзодалар ҳам учрарди — шундай яшардилар. Навоий худди ўз фарзандидай кўрган бу жиянини, бир вақтлар шоир ва сипоҳи бўлган йигитни бу ҳолга тушганига қайғурарди. Лекин Ҳайдарга насиҳат қор қилмас эди. Навоий унинг бу ҳолатини ёлғиз унинг дарвешликка бўлган табиий майлидан деб билмас, балки ҳақ сўзи учун подшоҳ томонидан сиқув остига олинганлиги ҳам таъсир этганини фаҳмларди. Ҳайдар Навоийни кўрди, шекилли, узоқдан бошини эгиб, жимгина бошқа ёққа бурилиб кетди. Навоий балки қарорсизлиги орқасида бир кун бу йўлдан қайтар, деб умид қилди-да, аста-аста жўнади. Лекин шифохонага боришга тўғри келмади. Бир оз юргач, қаршисидан Муборизиддин Валибек билан Фиёсиддин Дехдор чиқиб қолди.

— Мир жаноблари, — деди Валибек кўришгандан кейин, — биз ҳузурингизга бормоқда эдик.

Навоий уларнинг юзларида ички бир ҳаяжоннинг асарини кўрди.

— Зотан, ишим ҳам йўқ эди. Суҳбатларингизга орзумандмен, — деди-да, уйга бошлади.

Ўтиришган ҳамон Валибек: «Балхдан чопар келди», деб сўзлаб кетди.

Навоий диққат билан кулоқ солиб, шундай воқеа рўй берганини эшитди:

Подшоҳ букун девонда вазирлар, беклар ва яқинлари билан мажлис қураркан, Балхдан чопар етиб келиб, Дарвешалининг исён кўтарганини ва Султон Маҳмуд билан иттифоқ тузиб, ҳаракат қилаётганини билдирган. Подшоҳга бу хабар қаттиқ таъсир қилган, бир онда тутаққан. Мажлисдагилар ҳам ҳаяжонланганлар ва бу воқеа хусусида дарров ўзларича бичиб-тўкий бошлаганлар. Улар, агар Алишер Навоийнинг қўли бўлмаса, бундай ишга Дарвешалининг ўзи жасорат кўрсата олмас эди, деганлар. Воқеани бундай таъбир этиш подшоҳга ҳам маъқул кўринган. У шу ондаёқ Алишердан шикоят қила бошлаган. Валибек билан Фиёсиддин Дехдор маслаҳатлашиб, воқеанинг ахамиятсизлигини исбот этишга тиришганлар. Дехдор подшоҳга таъзим қилиб, сўзига одатдаги ҳазил-мутойиба руҳини бериб: «Олампадох Султон, бу фақир бандан-гизга ижозат беринг, мен у ожиз китобдор ғуломингизни тугиб келтириб, оёқларингиз остига ташлайин!» деган. Подшоҳ Дехдорда бундай шижоатни кўриб, хахолаб кулган: «Хўб, ижозат бердик, хунарингизни кўрсатинг», деган.

Валибек сўзни битиргач, Навоий юзини, соқолларини коплаган мулойим кулги билан Дехдорга қаради.

— Подшоҳнинг ғазаби ичимизга титроқ солди, — деди Фиёсиддин Дехдор, — мен асло кутилмаган таклиф билан подшоҳнинг юрагини босган ғазаб булутларини хийла тарқатдим. Хато қилмабменми?

— Ғоят нозик ҳаракат қилгансиз, — деди боши билан тасдиқлаб Навоий. — Албатта, Дарвешали давлатга раҳна солмоқ ниятида бош кўтармаган бўлса керак. Маълум мақсадлари ҳам бордир балки... Билмадим, тўғрими, мен шундай ўйламоққа мойилмен.

— Бу хусусда бизда ҳам шубҳа йўқ, — маънодор илжайиб деди Валибек.

— Мен Балхга етиб, мавлоно Дарвешали билан музокара бошлагунча, иншоолло, бу ерда ишлар кўнглимиздагидек ривож топар, — дам Навоийга, дам Валибекка айёрча боқиб гапирди Фиёсиддин Дехдор.

Навоий шу ерда бир парча қоғоз олиб, Дарвешали учун мактуб ёзишга бошлади. Хатда ҳамиша эл ва улус манфаатларинигина чуқур ўйлаб, шунга биноан ҳаракат қилиш, ақл, инсоф, адолатга таяниш кераклиги, юрт ишини ўз манфаатлари

учун восита этишнинг энг оғир жиноят экани ҳақида чуқур, гўзал, ҳикматли сўзларни уқтирди. Чунки Дарвешали Маждиддин бир кун менинг ишимни ҳам расво қилишни аниқ, деган шахсий андиша орқасида ҳаракат қилаётган бўлишини Навоий гумон қилган эди. Шоир эса Маждиддинни давлат учун, халқ учун зарарли, ифвогар, фитначи деб ишонганидан, Дарвешалининг унга адоватини ҳақли топар эди. Хатни букиб, Гиёсиддин Дехдорга топширди. Орадаги низоларни тинчлик билан, музокара билан ҳал қилмоқ кераклигини Дарвешалига уқтиришни Дехдорга яна тайинлади.

Улар кетгач, шоир рўй берган аҳволни яна ўйлаб қолди. Дарвешали ҳаракатининг оқибати нима бўлиши уни ташвишга солди: «Тожлари адолат юлдузининг гавҳарлари билан музайян бўлган, кўзи ҳамиша очик подшоҳларнинг сояий давлатида яшамоқни ўзга, бегона эллар орзу қиладилар, — ўйлади ичида, — бу қандай фалокатки, бизнинг элнинг подшоҳидан ўз эли шикоят қилар, ўз кишилари юз ўғирар!»

Учинчи кун шоир ҳар нав «миш-миш»ларни таҳқиқламоқ учун саройга борди. Бу ерда у фавқулодда тантана ва ҳаяжон аломатини сизди. Ўзининг қадимги содиқ мулозими Бобоали эшикога, Балхдан букун келган маълумотларга биноан, Дарвешали, подшоҳ Маждиддинни мансабдан тушурмас экан, Султон Маҳмуд билан иттифоқ бўлиб марказга қарши ҳаракатни давом эттиражагини қатъий билдирганини, шунинг учун подшоҳ кадрдон вазирини муваққатан бўшатмоққа қарор берганини сўзлади. Навоий ўз укаси бошлаган ҳаракат эл ва улус фойдасига хизмат қилганидан ичида суюнди. Тез-тез юриб девонга кирди. Катта, ёруғ, тиллакори хонада беклар, вазирлар, сайдлар, улуғ мансабдорлар гердайиб, чурқ этмасдан ўтирардилар. Олдинги қаторда бошини куйи солиб, ўшшайган Маждиддин, унинг рўбарўсида голибона бир тур ҳам важоҳат билан Низомулмулк ўтирарди. Шоир кириши биланок ихтиёрсиз равишда, гўё англашилмас ички бир турткининг кучи билан, ҳамма бирваракай ўрнидан турди. Қўлтиқлашиб, бир-бирига узатган қўллар Навоийни, унинг хоҳишига қарши, юқори чиқариб қўйган эди. Бир онда ранги қум ўчиб кетган Маждиддин билан узун киприклари ёмон пириллаган Низомулмулкнинг ўртасида шоир ихтиёрсиз равишда ўтиришга мажбур бўлди. Кўп ўтмасдан,

кўшни хонанинг зарҳал эшиги очилди. Ҳамма яна гув этиб кўзгалди, бошлар таъзим билан эгилди. Ҳусайн Бойқаро дармонсизлик ва мастлик орқаснда каловланиб найдо бўлди. Такаллуфсизлик билан ўз жойнга, кимхоб тўшақларга ўтирди. Кишилар қадрларини аста кўтардилар. Подшоҳ Мажидиддин Мухаммаднинг давлат учун қилган улуг ишлари, доно тадбирлари ҳақида қисқа, лекин ғоят тумтароқли сўзлаб, мулозимларга ишорат қилди. Улар кашмир шолига ўралган катта бўғчани олиб чиқиб ечдилар. Ҳусайн Бойқаро яркироқ тилладўзи қимматбаҳо жомани олиб, меҳрибонлиқлар билан Мажидиддиннинг устига ёпди ва унга юз минг динор маош тайин этганини эълон қилди. Маош миқдори ҳамманинг кўзнда таажжуб уйғотди. Тилладўзи жомани кийиб Мажидиддин титроқ, ҳаяжонли овоз билан подшоҳга садоқат ва муҳаббатини айтиб, сўзини дуо билан битирди.

Навоий халқ билан бирга боғчага чиқди. Одамлар катта-кичик гуруҳларга бўлиниб, нмо-ншора, ивир-шивир билан гаплашиб, ҳар ёққа тарқалиб кетишди.

Изғирин дарахтларда қолган барглари узарди. Гулзорларда ёзнинг рўёлари титрарди. Оған қуёш булутли кўкка турли тоза ранг денгизлари тошдирганди. Шоир узун енг ичидаги қўлларини орқага қўйиб, аста, ўйчан кезинди. Юраги қофияларнинг жаранги, шоирона фикрнинг нури, илҳомнинг шавқи билан тўла эди. Лекин буларни бирдан ҳаёт воқеаларининг совуқ нафаси қоплади — у ширин фараҳбахш тушдан айрилди. Ватан, давлат, халқ — булар унинг учун муқаддас ҳодисалар эди. У буларнинг ишқи билан, ғами билан яшарди. Мажидиддиннинг бузуғлик замони, очиқ ҳавони босган ва хайрли шамоллар кучи билан ҳайдалган довул булутлари каби йўқолар, ерда ҳаётнинг гуллаган сабзаси яна нурда яшнашга имконият тонар... фақат бунинг учун ватан, давлат, халқ ғамини ейдиган, виждонли бир шахс ишни ўз кўлига олиши керак эди. Навоий подшоҳ билан ёлғиз сўзлашиб, мумкин бўлса, бу хусусда ўз мулоҳазаларини айтмоққа қарор берди. Бироқ, девонга яқинлашаркан, хўмрайган Валибекни кўриб, уни четга тортди ва ўз мулоҳазасини айтди.

— Не хаёллардасиз, жаноб Алишер? — деди аччиқ кулги билан Валибек. — Бўрининг ўрнига тулки келди. Низомулмулкни олий мақоми билан табрик этинг!

– Ана мантик, ана юрт тузатмоқ! — қичқирди Навоий ҳам газабининг шиддатидан тез-тез юриб, саройдан чиқди.

Мажидиддиннинг асло кутилмаган тантана ва улуг шоҳона меҳрибонликлар билан вақтинча бўшатилиши Дарвешалини қаноатлантирмаганлиги тез орада Ҳиротда маълум бўлиб қолди. Хусайн Бойқаро яна ташвишга туша бошлади. Мажидиддиннинг тарафдорлари ва ҳар хил фитначилар «Навоийнинг қўли» ҳақида гап тарқатишдан толмайдилар. Хусайн Бойқаро учун ҳақиқатда Дарвешали эмас, балки Султон Маҳмуд катта хавф эди. У эски, ҳеч вақт қиличини қинга солмайдиган, тушида Хуросон тожу тахтидан ўзга нарсани кўрмайдиган душман эди. Шунинг учун у Балхга, сафарга отланди. Ҳиротдан чиқадиган куни Навоийга киши юборди: «Илдам отлансин!» Шоир келди. Совуқ тушиб, сафар машаққати қатла-қатла ортганини сўзлаб, қолдиришни сўради.

– Менга сизнинг ҳамроҳлигингиз керак, — сафар кийимида бўлган подшоҳ эътирозни кўтармайдиган бир оҳанг билан деди.

Навоий ўзи тўғрисида Хусайннинг қандайдир гумони борлигини фахмлади. Ночор сафар ихтиёрини қабул этишга мажбур бўлди.

Кўчаларни тўлдирган отлик сипоҳилар, ур-сур билан йўл очган ясовуллар, сафар анжомини элтувчи карвонлар ва одатдаги сурон, тантана билан Хусайн Бойқаро пойтахтдан чиқди. Саҳрони тўлдирган қўшин ва кўмакчи қисмлар ҳам катта маият билан бораётган подшоҳ шошилмасдан, оз юриб, кўпроқ кўниб, ҳатто йўл-йўлакай ов ва шунинг каби кўнгил очувчи хангомалар билан ҳаракат қилди.

Катта-кичик сафарларни, жангларни бениҳоят кўп кўрган Мурғоб дарёсига етганларида, кутилмаган вақтда Хўжа Гиёсиддин Дехдор пайдо бўлди. Отдан ўзини отиб, букилиб, Хусайн Бойқарога яқин келди, одат бўйича, унинг этагини ўпди. Кейин орқаси билан юриб, уч-тўрт қадам четланди ва подшоҳнинг ҳақиға таъсирли дуо қилди. Ҳар илмда тиши бақувват бўлган, турли-туман ҳунарларни биладиган Дехдор бундай расмий тавозеларни ҳам жуда дўндирадди. Хусайн Бойқаро юмшалди.

– Халойиқ қошида бизга қилган ваъдангиз не бўлди? Жасоратингизнинг самарасини кўрмадик, ахир! – жўрттага овозини баланд қўйиб, деди подшоҳ.

– О, хоқони олам! – қўлини кўксига қўйиб жавоб берди Дехдор. – Бу фақир ўз зиммасига олинган мушкул ваъдани садоқат билан бажарди. У осий ғуломингиз менинг чангалимдадир. Ёлғиз, саҳрода кишан тополмаганимдан, оёқ-қўлини боғлаб қошингизга келтира олмадим. Мен агар хоқонимиздан ижозат бўлса, ҳозир Урду бозорга югуриб, бир темирчинни олиб кетамен ҳам асиримни занжирбанд қилиб, тезда олиб келамен.

Подшоҳ қувонди. Атрофидагиларга кулиб қараб қўйди. Кейин Дарвешалининг қаерда эканини сўради. Дехдор: «Бу ердан уч фарсах нарида», деди ҳам унинг тавба қилганини, ўз подшоҳининг дийдорини кўрмоққа орзуманд эканини баён қилди. Хусайн Бойқаро бирдан қошларини нитиб, ўйлаб қолди. Бир оздан кейин Дехдорга буюрди: «Қошимга келсин, мен унинг гуноҳидан кечдим». Подшоҳнинг марҳамати, Маждиддин тарафдорларидан бошқа ҳаммани қувонтирди.

Дарвешали Мурғоб ёқасида қабул этилди. Маждиддин бўшатиладан бошлаб, ўртада ҳеч қандай ихтилоф қолмаганлиги равшан бўлди. Хусайн Бойқаро ҳатто Дарвешалининг чодирисида тузилган катта зиёфатга келиб, ўзининг шоҳона марҳаматини яна тасдиқлади. Бу кишни Балхда ўтказиб, баҳор келиши билан Султон Маҳмуд устига қўшин тортишга қарор берилди.

Қўшин Балхга қараб юрди. Хусайн Бойқаро Балхда Амир Аргун деганнинг Чаҳорбоғига қўнди.

Подшоҳ кишнинг совуқ, булутли якнасақ кунларини, Ҳиротдаги каби, хушчақчақлик билан тўлдиришга тирришди. Ранг-баранг зиёфатлар, май базмлари, рақслар, қизиқчиликларнинг кети узилмас эди. Гоҳо мингларча мерганлар билан бирга тантанали ов ҳафталари тузиб, қорли саҳроларга сурон солар, катта ғанимат билан қайтарди.

Навоий Балхда соддагина бир хонада яшади. Подшоҳнинг атрофини қуршаган йигитлар, юқори мансабдорлар ва тамаҳўр ҳамсухбатларнинг ғийбатларидан, фиску фужурларидан, фитналаридан узоқ, уларнинг кундалик тантаналари, кўнгил очишларига бегона бўлиб, кунларини иш билан, тафаккур

билан кечирарди. Шоир бу сафарга қатнашувини тамом маъносиз, деб ҳисоблар, ўзини эрксиз, ихтиёрсиз сезарди. Бу шаҳарнинг илмпарварлари, шоирлари тез-тез келиб, у билан суҳбатлашар, ёзганларини кўрсатишарди. У кўпинча моддий ва маънавий ёрдам билан кўнгилларини кўтариб жўнатарди. Шоир гоҳо шаҳарда айланарди. Унинг тарихий ва ҳозирги ҳаёти билан кизиқарди.

Атрофи қалин, азамат тупроқ кўрғонлар билан ўралган Балх бир вақтлар ўзининг савдоси, ҳунарлари билан донг чиқарган, обод, катта шаҳар бўлган эди. Чингиз қўшинлари балодек қуршаркан, шаҳар ўз эркини мардона мудофаа қилган; лекин емириб йиқувчи, даҳшат билан тоғларни кўзгата биладиган қора мўғул бўрони қаршисида ёлғиз шаҳар қаршилиқ кўрсата-кўрсата мажолсизланган ва ниҳоят, таслим бўлган. Дарвозалардан офат тўлқини шаҳарга отилиб, ёққан-йиққан, талаган. Ўн минглаб бошлар – таслим бўлиб эгилган бошлар – қиличдан ўтказилган. Бу машъум воқеадан кейин Балх ўзини ўнглаб ололмаган. Асрлар ўтишига қарамай, бу ерда ҳаёт ҳали ҳам фалаж эди. Бадаига чиққан куйдирги жароҳатининг бир умр қоладиган доғидек, мўғул зарбасининг кўрқинчли излари ҳали ҳам юпун Балхнинг гавдасида сақланган эди.

Шоир ваҳшатнинг изларини томоша қиларкан, юраги чуқур ҳасрат билан тўлар, қошлари алам билан чимириларди. Ҳаёли тарихнинг кетма-кет очилган чексиз уфқларига учради. Қон денгизлари, катта миноралари, кўкни тутган олов бўронлари устида, фотиҳларнинг мудҳиш сиймосини кўрар ва жирканар эди. У тарихда ҳаётга кўпроқ ҳаёт кўшувчи, инсон руҳидаги асл ижодкор кучларни гавдалантирувчи, ақл машъали билан тарих йўлларини ёритувчи қаҳрамонлар кидирарди...

Мана, қишнинг дами кесила бошланди. Бўғотларда, гарновларда бир неча кун осилиб сариғ сумалак ҳам ўтди. Ҳавода кундан-кун илиқланган хушёқар шамоллар тентиради. Дарахтларнинг новдалари яшил безаклар кийди. Ҳусайн Бойқаро сафар учун тайёргарлик кўришга киришди. Атрофда қанғиб юрган навкарлар тўплана бошлади. Ҳунармандлар етишмаган қурол-аслаҳаларни ясамоққа жадал қилдилар.

Баҳорнинг кўнгилларни ширин мастлик билан тўлдирувчи энг латиф бир куни Ҳусайн Бойқаро Султон Маҳмудга қарши юриш эълон қилди. Сипоҳилар қуролланиб, йўлга ҳозир турарди. Ҳусайн Бойқаро хос йигитлари, яқинлари билан Чаҳорбоғдан чиқди. Ноғоралар, карнайлар ҳавони янгради. Отлар узоқда кўк денгиздай товланган саҳроларга интилиб, ҳар тарафдан кишнашарди. Навоийнинг ювош, лекин чиройли йўрғаси ҳам сўлуғини чайнаб, қулоқларини диккайтирар, олдинги оёқлари билан ерни гурсиллатиб тепарди. Эгаржабдуқлари энг моҳир саррожлар томонидан ишланиб, қумуш ва ферузалар билан ярқираган чиройли отларни ўйнатган мағрур бекларнинг қўл остида қўшиннинг айрим гуруҳлари йўлга туша бошлади. Ҳусайн Бойқаро мулозимлари орқали Навоийни чақирди.

— Сиз Балхда қолиб, биз қайтгунча, бу вилоятда идорани қўлга олурсиз, — буюрди Ҳусайн Бойқаро.

Навоий кутилмаган бу таклифга таажжубланди. Бу хусусда шу вақтгача бирон ишора бўлмаган эди. Қатъий, лекин ишонч аломати каби қилинган таклифни қабул этмаслик учун Навоийда ҳеч қандай сабаб ва баҳона йўқ эди.

— Бу вазифа гарчи сафар машаққатидан энгил бўлмаса ҳам, қабул қилурмиз, — деди Навоий кулимсираб.

Ҳусайн Бойқаро шод, тетик кўринарди. Одамларга унибуни буюриб, гап орасида ҳазиллашиб кўярди. Отда хомуш ўтирган Дарвешали, ўнг томонида гердайган серсавлат Низомулмулк ва бошқалар билан жонли суҳбатлашар, кулар, яшил саҳрони тўлдириб, қуёшда чақнаб узоқлашган қўшин қисмларига суқланиб қарар, чорпахил, кучли, содда Ислим барлоснинг бўлажак жанглари ҳақида фикрини сўрарди. Ҳамма ишлар саранжом топгандан сўнг ҳамма вақтдаги тартиб, одат ва таитана билан йўлга тушилди.

Навоий Балх девонхонасига келиб, бундаги ёш ва қари, содда ва ҳирфа амалдорлар билан сўзлашди; вилоят ишлари билан танишди. Кечани шу ердаги хоналардан бирида мутулаа ва ёзиш билан ёлғиз кечирди. Эртаси пешиндан сўнг ўзи виждонли деб тахмин қилган бир неча мулозимларни йиғиб, халқ орасида зулми, порахўрлиги ва ҳоказо ёмон сифатлари билан танилган баъзи амалдорлар тўғрисида сўзлашаркан, навқар югуриб кирди.

— Жаноб Мир, Дарвешалибек жанобларини келтирдилар! — кичкирди ховлиқиб навкар.

Навоий суҳбатни кесди. Қандайдир ички хаяжон, андиша билан ташқари чиқди. Қаршидан катта қадамлар отиб келаётган таниш ясовул унга яқинлашиб тўхтади, таъзимдан сўнг кўзларидаги саросимани яшира олмай, секингина деди;

— Хоқон ҳазратларининг амрлари билан Дарвешалибек жанобларини келтирдик. Қамар эмишсиз!

Навоий лабини тишлаб, бир зум ерга қараб қолди. Кейин қовогини солиб, ранги ўчган ҳолда дарвоза томонга — бир гуруҳ отлиқларга қараб юрди. Тўртта курулли навкар ўртасида, отда қўллари кишанланган Дарвешали турарди. Навкарлар қўл қовуштириб, салом бердилар ва кизариб, кўзларини шоирдан яширишга тиришдилар. Дарвешалининг юзида ички қайғунинг дуди жилваланарди. У бошини қимирлатиб, акаси билан кўришди.

— Бу не кўргулик? Ақлим бовар қилмайди? — мурожаат этди Навоий ҳаяжондан, қайғудан бўғилиб.

— Орада ҳеч нима бўлгани йўқ. Биздан қасос олмоқчилар! — ғамгин, ҳорғин жавоб берди Дарвешали. — Тарадудланмангиз, мен тезроқ қоронғи маконимга борай!

— Мендан не талаб қилурсен? — ясовулга тикилди Навоий.

— Қалъа бегига фармон ёзиб берингиз.

— Балх ҳокими сифатида мени қамашингиз керак! — кинояли жилмайиб деди Дарвешали.

Навоий индамасдан орқага қайтди. Бошқа хонага кириб, қоғоз ва қалам олди-да, шуурсиз равишда фармон ёза бошлади. Ичдан алам титроғи кўзғалиб, кўз олди қоронғилашди. Қаламни четга қўйди. Бу қандай ҳақорат! Ўз инисини ўз қўли билан қамаш! Қай гуноҳи учун? Мажидиддин ва унга ўхшаш ғаддорларга душман бўлгани учунми? Юраги қандай тирқиллаб қонамасин. Навоий фармон беришга мажбур эди. Хусайн Бойқаронинг газаби ўзи учун ҳам, Дарвешали учун ҳам ёмон оқибатлар туғдиришини биларди. Қаламни олиб, шуурсиз равишда, фармоннинг сўнгги жумлаларини ёзди, қўл қўйди-да, ясовулга бериш учун эшикдаги навкарга узатди. Кенг, ёрқин пешонасини, гўё у ёниб, ёрилиб кетаётгандек, эзиб, қўллари билан қисди: «Ҳақ сўзимиз учун қасос

олмоқчилар! — деди ичида, изтироб билан кемирилиб. — Яна қандай макр билан, қандай мунофиқлик билан! Ҳақиқатан, боболар хато айтмаганлар: «Сув келтирган хору зору, кўза синдирган азиз!» Майли, бошимга жабр тоғларини ағдар, лекин мени ўз жаллодларинг, эл-улусни таловчиларинг, маст итларинг қаторига қўшолмайсен! Жонимдан кечишга, жонимдан азиз ва ширин бўлган бу ватандан бош олиб кетмоққа розимен, аммо ҳақиқат сўзини ичимда бўғолмаймен!

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Сафарга қатнашмаган Тўғонбек Ҳиротда ўз шаҳзодаси Музаффар Мирзо қошида эди. Музаффар Мирзо кўнгил очиш учун тузган овларда, ўйинларда, зиёфатларда ҳар вақт бирга эди. Кенгашларда, бошқа беклардан кўра, шаҳзода унинг мулоҳазаларига кўпроқ диққат қилар эди. Хусусан, Мажидиддин мансабдан тушгандан буён Тўғонбек шаҳзодага кучук садоқати билан яна маҳкамроқ боғланди. Лекин эски кадрдонни ҳам валинеъматини унутмади.

Овлардан, чоғир базмларидан бўшаган вақтларда Тўғонбек Музаффар Мирзонинг йигитларига жанг таълимлари берарди. Ҳирот ташқарисида, катта, текис майдонда ўқ-ёй отиш, отда учиб қилич чошиш, найзабозлик ва ҳоказодан машқ қилдилар эди. Йигитлар орасида темир гавдали, иш кўрган ботирлар бўлганидек, ёш, нозик асилзодалар ҳам бор эди. Машқ вақтида Тўғонбек баъзан нодир усулларни кўрсатиб, йигитларни таажжублантириб ҳам қўяр, кейин тупроққа чўкқайиб ўтириб, ўқнинг бир учи билан ерни чизиб, атрофни қуршаган йигитларга бу ҳунарни қаерда ва кимдан ўрганганлиги, одамнинг жанговар хусусиятлари ҳақида салмоқланиб, ҳар бир сўзни дорувор тортгандек ўлчаб, ҳикоя қилар эди. Кейин аста ўрнидан турар, чакмонининг этагини қоқиб, унинг ҳозирги ҳикоясининг жонли таъсири билан боққан кўзларга бир-бир тикилиб, ғурур билан дерди: «Бир вақтлар Самарқандда бир ботир ўзбек бўлар эди. Эртага ана унинг бир йўлини кўрсатармиз!» ёки «Фалон вақтда ярим мўғул, ярим қипчоқ бир чопқинчи билан уришганимда, у ажаб бир усул кўрсатган

эди. Калламни базўр қутқариб қолган эдим. Ҳозир эсимга тушиб қолди, кўрсатсак, зарар бўлмас».

Бир кун овдан қайтиб, Тўғонбек тўппа-тўғри Мажидиддиннинг боғига келди. Ёзнинг охири эди. Дарахтлар меванинг мўллигидаш ҳар томонга оғиб, ер бағирлаб ётарди. Гулзорлардан киши кўз узгуси келмас эди. Лекин ҳар бири санъат мўъжизаси бўлган кўшклар бўм-бўш... Унда-бунда тентираган боғбонлардан — марҳум қул Нурбобонинг авлодларидан ўзга ҳеч ким кўзга чалинмас эди. Катта кўшкнинг эшигига борганда, мис кўзада сув ташиётган ўн саккиз-йигирма яшар чиройли уятчан чўрини учратди. Унга ярим ҳазил-ярим жиддий кўзини қисиб, хўжани чақиришга буюрди.

Ёзлик енгил, оқиш шоҳи тўн кийган Мажидиддин чикиб, кўшкнинг иккинчи қатига таклиф этди, даричалари орқали тўрт томоннинг узоқ-яқин манзараларини кафтдагидек яққол кўрсатадиган хонада ўтиришди.

Мажидиддин мансабдан тушган кундан бошлаб, гўё унинг ичида бутун гавдасини тутиб турган метин бир қувватнинг синганини сезган; шунинг учун одамлар билан учрашганда, аввалгидек мағрур, виқорли кўринишга тиришса ҳам, бунинг сунъий сохталигини яшира олмасди. Аммо бугун у анча тетик, чехраси очик, кўзлари қандайдир умид билан тўла эди. У ўз одамлари орқали ҳамма ҳодисадан хабардор бўлиб турарди. Подшоҳ билан беклар ҳам вазирлар орасидаги муносабатлар подшоҳнинг кимларга илтифоти қандай экани ва ҳоказо, гўё ўз кўзи билан кўргандек, унга равшан эди.

Мажидиддин катта пар ёстикқа ёнбошлади. Подшоҳнинг оғир ва машаққатли сафардан кўзга кўринарли бирои иш кўрсатмасдан қайтаётганини, балки икки-уч кундан кейин истикболига чиқишга тўғри келишини сўзлади. Дарвешалини Балхда қамоқда қолдирилганлиги подшоҳнинг кўнгли ундан асло узилмаганлиги учун катта исбот эканини тушунтираркан, серсоқол юзлари умид билан ёниб кетди. Тўғонбек сафарга иштирок этган бекларнинг ношудлиги, Ҳисорнинг кўрғонлари, гарчи жуда мустаҳкам бўлганда ҳам, уни босиб олиб, Султон Маҳмуднинг таъзирини бериш мумкин эканлиги ҳақида гапирди. Мажидиддин подшоҳнинг сафардан қуруқ қайтганига хурсанд эди. Чунки Султон Маҳмуд шикаст топиб, подшоҳ зафар билан маст бўлиб, Низомулмулкка

катта ишонч қўйиши, ҳатто Алишер ва унинг укасига ўз муносабатини ўзгартиши мумкин, деб ўйлар эди. Шунинг учун Ҳисор кўрғонини босиб олиш масаласида Тўғонбекка қўшилмади ҳам, эътироз қилмади ҳам. У Тўғонбекдан Хадичабегим билан Низомулмулкнинг орасида дўстлик ва ишонч барно бўляптими, деб сўради. Тўғонбек ниманидир хотирламокчи бўлгандай, кичик, ўткир кўзларини қисиб турди-да, кейин бу хусусда ҳеч нарса билмаганини, аммо Низомулмулкнинг ўғиллари Музаффар Мирзо билан алоқани маҳкамлашга ури-наётганларини гапирди.

– Жоним, бу нима деган сўз? – қаддини бирдан кўтарди Мажидиддин, — подшоҳнинг суюкли ўғли билан дўст тутинмоқнинг маъносини тушунмайсизми?

– Бундай гапларнинг маъносини ичиб юборганмиз-ку, — кулди Тўғонбек.

– Хўш, қандай чора кўрмоқдасиз, бек?

– Чакиртиканак бўлиб, уларнинг орасини айиришга уринмоқдамен.

Тўғонбек бу жавоби билан собиқ вазирнинг кўнгли тинчиганини билди-да, хайрлашиб жўнади.

Учинчи кун Мажидиддин Ҳиротда бўлган шахзодалар, беклар, баланд мартабали мансабдорлар ҳам ўзга эътиборли кишилар билан, одат ва анъана бўйича, подшоҳни кутиб олиш учун шаҳардан чиқди. Бу ялтироқ оломон отда икки кўнимлик масофани босиб, кечга яқин хушҳаво бир манзилга тушди. Катта қозонларда ҳар хил таомлар пиширилиб, кечани шу ерда ўтказилди. Эрталаб ҳамманинг кўзи йўлда эди. Узоқдан чанг кўтарилди, кўпирган отларда ясовуллар етиб келиб, хоқоннинг келаётганидан дарак беришди. Одамлар шошиб, кийим-бошларини тузатиб, отларга миндилар. Бир оздан кейин яна янги ясовуллар ва махсус мулозимлар етиб келиб, подшоҳнинг яқинлашганини билдиришди. Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади, сабр-бардош битди — подшоҳдан дарак йўқ эди. Ниҳоят, узоқда зангори уфқларга туташган, тўлқинланиб чўзилган тепаларнинг остида, чанг гира-шира кўзга ташланди. Отлиқларнинг бели қотди. Отлар зериккандай, бошларини бир-бирларига уриб, тишламчилик қилиб, баъзи уришқоқлари тепишиб турардилар. Чанг борган сари ёркин ҳавони кўпроқ булғади. Тикилган кўзларга от-

ларнинг, одамларнинг шакллари борган сари равшан кўрина бошлади. Кутувчиларни ҳаяжон босди. Беклар ва хос йигитлар билан қуршалуб, тантана билан келаётган подшоҳ бу ерга яқинлашгач, отини секинлатиб, қирқ-эллик қадам нарида тўхтади. Олдин шахзодалар бориб, юкуниб, айри-айри кўришдилар ва подшоҳнинг узатилган қўлини камоли эҳтиром билан ўпдилар. Қўл, одатда, ҳаммага узатилавермасди. Истикболга чиққан юзларча давлат арбобларидан фақат бир нечасигина бу иноятга лойиқ бўларди. Бу — мансабдорларга подшоҳнинг айрим илтифотининг белгиси эди. Мажидиддинни қалтироқ босди. Лаблари буришиб кетди. Бир неча саркардалар ва подшоҳ хонадонига мансуб улуғлардан кейин Мажидиддин бориб букилди. Лекин унинг жовдираган кўзлари подшоҳ қўлини кўрмади. У гўё бошидан чақмоқ уриб, бутун вужудини кул қилгандай, «Муқаддас жомолларини...», деб бир нима гулдиради-да, каловланиб бориб, отига базўр миниб олди, — бир маҳал қараса, Хусайн Бойқаро ўтиб кетибди. Орқадан борувчилар орасида чарчоқ, ғамли, хомуш Алишер Навоийни, бошқа дўстлари ва душманларини кўрди. Ҳаммаси билан ганграган ҳолда, шуурсиз равишда кўришди. Пайдарпай келаётган отлиқлар орасида, чанг-тўзон ичида қолиб кетди.

Оқшом у чарчаб-ҳориб, уйга қайтди. Хоналардан бирига қамалди. Шу қамалганча бир неча кун уйдан чиқмади. Ниҳоят, подшоҳнинг ҳузурига кириб, унинг диққатини жалб этишга қарор қилди. Ясаниб-тусаниб саройга борди. Бобоали эшик оғани ва бир кўп беклар, аъёнларни учратди. Қабул қилиниш учун ижозат олиб беришни баъзиларидан юмшоққина сўради. Уларнинг ҳаммаси собиқ вазирнинг кайфиятидаги паришонликни, ожизликни сезиб, гўё раҳмлари келгандай, розилик билдиришди. Мажидиддин девондан узоқлашмай, аста айланиб юрди. Боғи Жаҳон оро аввалгидай гўзал, тантанали бир руҳ билан яшарди. Собиқ вазир, Султоннинг ноиб, бу ерларда авваллар қандай ифтихор, қандай шавкат билан юрарди! Бу ерда унча-мунча бекларни кўз учига илмасди! Орадан анча вақт ўтди. Юраги ҳовлиқди, ниҳоят, Бобоали эшик оға келиб, мааттаассиф, орзу муяссар бўлмаганини сўзларкан, Мажидиддин, гарчи ўзини тутишга уринса ҳам, лекин алланечук қизариб-бўзариб кетди. Яна,

бунинг устига, Бобоалиннинг кўзларидаги нозик киноя унинг иззат-нафсига ханжардек қадалди. У саройдан чиқиб, тўппатўғри Тўғонбекникига борди. Серхашам хоналар билан ўралган, гулзорлар билан яшнаган катта қўрада ҳаёт қайноқ эди. Яхши кийинган мулозимлар, камарлари, ханжарлари, киличлари зийнатли йигитлар тўда-тўда кириб-чиқиб турардилар.

Тўғонбек уни, қадимгидай, катта ихлос билан қарши олди. Асил буюмлар билан безалган катта, нақшли хонага олиб кирди. Мажидиддин, подшоҳнинг марҳаматсизлигидан шикоят қилди. Тўғонбек подшоҳнинг кўнгли Мажидиддиндан қолганлигини ишончли одамлардан эшитган ва сабабини ҳам суриштириб билган эди. Шунинг учун сокин тинглади ва охирида Низомулмулкни тилга олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди.

Мажидиддин ух тортиб: «Уни ўз қўлим билан осмонга кўтардим. Энди тагимга етадиганга ўхшайди», деди ҳам подшоҳнинг хузурига кириши учун Бурундук барлос ва унинг ўғли Шужоиддин Муҳаммадни воситачи қилмоққа қарор берганини баён қилди. Бу нарса Тўғонбекка ҳам маъқул тушди.

– Улар бирон нима тама қилсалар керак? — деди Тўғонбек.

– Албатта. Беш-ўн минг динор ваъда қилурсиз.

– Ким? Мен бораменми? — сўради Тўғонбек.

– Ўзим борсам, бошқаларда гумон туғилар, — деди Мажидиддин. — Сизнинг ота-бола билан муносабатингиз яхши. Ҳам сиздан бошқага эътимодим қолмади. Беҳисоб дўстларимни энди бармоқ билан санаш мумкин. Улар ҳам қўрқадилар.

Тўғонбек қабул қилди. Бу оқшом Шужоиддин Муҳаммад барлос билан, эрта-индин унинг отаси Бурундук барлос билан холи ерда учрашмоққа ҳаракат қилишини билдирди.

Мажидиддин кунларни дард билан, сабрсизлик билан кечирди. Бир ойдан кейин барлослардан хушхабар келди. Қабул тайин этилган кун Мажидиддин саройга бориб, осонлик билан подшоҳ хузурига кирди. Тахтда чўкиброқ ўтирган Хусайн Бойқаро, аввалгидек лутф-илтифот билан бўлмаса-да, ҳар ҳолда, очик юз билан қаршилади. Мажидиддин бор қуввайи нутқини ишлатиб, унга бўлган ўз садоқати, муҳаббати ҳақида гапирди; мансаб, вазифа тўғрисида оғиз очмади. Лекин унинг остонасида ит бўлиш билан фахрланишини бир

неча марта айтиб ўтди. Кейин подшоҳга йигирма минг динор совға қилди-да, ижозат сўраб, ташқари чиқди. Кўзига олам энди ёп-ёруғ кўринди. Бу бахтли куннинг шарафига байрам яшаш учун уйига югурди.

Бутун мамлакатда ишларнинг ипи Низомулмулк қўлида эди. Бу — унинг бутун умрининг ғояси эди. Ҳатто подшоҳ ўз яқинларига уни давлатимизнинг энг катта бебаҳо гавҳари, деб мақтаганини бир неча бор эшитган эди. Бу мавқени то ўлгунча, ҳар қандай йўллар билан сақлашга қарор берган эди. Энг кўп хавфни Мажидиддиндан кутарди. Мажидиддиннинг қабул этилганини эшитгач, девондан чиқиб, маъруза қилмоқ баҳонаси билан Ҳусайн Бойқарога кирди... Подшоҳ дарров Мажидиддиндан сўз очди. Унинг совғасини айтди. Низомулмулк юзини буриштириб:

— Йигирма минг динор? Бу қандай хасислик! Ўн қатла ортиқ берганда ҳам давлати суфрасига сичқон кемирганча нуқсон етмас эди! — деди.

— Муболаға қилмайсизми? — сўради Ҳусайн Бойқаро таажжуб билан.

— Асло! — жавоб берди Низомулмулк. — Мен унинг давлатини дафтарга ёзиб-чизиб қўйгандек биламен.

— Қаердан олган? — бирдан қизиқди подшоҳ...

— Агар муболағада айбланмайин, десам, — деди Низомулмулк, — элдан келган маблағнинг нисфи сизнинг хазинангизга, нисфи унинг хазинасига тушган!

Ҳусайн Бойқаро, ишонқирамагандай, ўйлаб қолди. Кейин Бурундук барлоснинг илтимоси билан қабул қилганини, хиёнатларини таҳқиқ қилиш кераклигини сўзлади. Низомулмулк Мажидиддин баҳонаси билан Бурундук барлосга ҳам харсангтош отмоқчи бўлди.

— Хокон ҳазратларини яна бир мудҳиш хиёнатдан огоҳлантирмоқни фарз, деб биламен, — деди подшоҳга томон оғир гавдасини буриб Низомулмулк. — Қундуз сафарида юрганингизда, Бурундук барлос ва ўғли Шужоиддин Муҳаммад баъзи кимсаларга деганларки, агар подшоҳ мағлубиятга учраса, у вақтда шахзодалардан Увайс Мирзони тахтга миндирурмиз, садоқат билан унга хизмат қилурмиз.

Ҳусайн Бойқаро илон чаққандай тўлғанди, ғазабланиб, ўрнидан туриб кетди ва титраб қичқирди:

– Нонкўр ота-ўғилни, ҳам Мажидиддинни ушбу соатда ҳибс қилмоқ керак. Чақиринг кишиларни!

Низомулмулк ташқаридан бир неча кишини — қамаш, сўроқлаш, гуноҳкорларнинг уйларини талон-торож қилдириш ишида тажрибали мулозимларни бир зумда бошлаб кирди. Ҳусайн Бойқаронинг ўзи фармон берди. Булар яхши суръат билан чиқиб кетгач, Амир Али «атка» деганни чақирди. Бу золим табиатли, дағал одам эди. Унга бир неча кўмакчилар билан Мажидиддиннинг мол-мулкани олиб келишга буюрди Ҳусайн Бойқаро.

Икки кундан кейин Низомулмулк подшоҳни саройдаги омборхоналарга бир нафас кўз ташлашга таклиф қилиб, бирга олиб келди. Бир неча жуда катта омборхоналар ердан шипгача мол билан тўлган эди. Ҳусайн Бойқаро фақат сандиқ-сандиқ қуйма олтин-кумушларни, қимматбаҳо тошларни, лаъл, ёқут, гавҳар, дурларнигина томоша қилиб, ҳайратдан бошини чайқаб қолди. Тепа-тепа уюлган Ҳинд, Хитой, Миср молларига, гиламларга, ипакликларга, турли-туман нодир буюмларга қарамади ҳам.

– Қийнасақ, яширган матолар ҳам қўлга кирар эди! — деди Низомулмулк Султоннинг кулоғига ва айёрча кулиб қўйди.

Амир Али «атка» бу ивир-шивирнинг маъносини, гўё савқи табиийси билан эшитгандай, тасдиқлади: «Албатта, қийнамоқ керак!» Ҳусайн Бойқаро тараддулланиб, деди: «Қийнангиз, лекин зинҳор жонига шикаст етмасин!» Низомулмулкнинг кўзлари, норозилангандай, алланечук сузилиб кетди.

Бир ойлardan кейин Боғи Жаҳон оронинг девонхонасида сўроқ бошланди. Бу ерда жуда кўп беклар, аркони давлат, сарой мулозимлари ҳозир эди. Бурундуқ барлос билан унинг ўғлининг айблари исбот этилмаганидан қамокдан бўшатирилганлари учун айбдор ёлғиз Мажидиддин эди — уни зиндондан занжирбанд ҳолда олиб келишди. У қийноқдан, қайғудан, шармандалиқдан хароб ва озган эди; соч-соқолларининг оқи ҳам кўпайган эди. Лекин мажолсиз бўлса ҳам, саволларга тетик жавоб беришга тиришди. Саволлардан кейин, кўпроқ Низомулмулкнинг ишораси билан, котиблар ва унинг қўл остида бир вақтлар ишлаган майда амалдорлар бирин-кетин чиқиб, уни қоралай бошладилар. Уларнинг нутқида, ҳақиқат билан

баравар муболага пойма-пой айблашлар ҳам сезилиб турарди. Ниҳоят, Мажидиддин бутунлай иложсиз, ёрдамчисиз, ҳамма айбларни бўйнига олишга мажбур бўлди. Сўроқ тугади.

Мажидиддин энди ҳарна қилиб қамоқдан қутулишга тиришди. У Тўғонбек орқали бош вазирга мурожаат этди. Низомулмулк, агар у яна маблағ тўласа, қутқариши мумкинлигини билдиргач, Мажидиддин чор-ночор қабул қилди. Қолган юқ-юндени, ерларини сотиб тўлаб, гадодек куп-қурук бўлди. Лекин бунча фалокатлардан кейин юртда яшашга тоби қолмади. Низомулмулкнинг кутилмаган вақтда янги зарба беришини ҳам ўйлаб, чўчир эди.

Бир кеча оиласи билан яшайдиган хароб бир ҳовлида Тўғонбекни қабул қилди. Милтиллаган шамнинг ёруғида узок гапиришди. Ҳаёт йўлини, қилган ишларини ёдлади. Ниҳоят, чуқур афсус ва қайғу билан деди: «Умримдаги энг катта хато — Алишер Навоийга душманлигим бўлди. Мен йигирма йилдан ортиқ Алишерга қарши ҳаракат қилдим — не ишлар қилганим сизга маълум — Алишер юраги тоза одам эди».

— Тўғри, — деди Тўғонбек бошини қуйи солиб. — Алишер Навоий тулкиликни билмайди. Юраги обдон соф одам.

— Балли! — деди Мажидиддин хўрсиниб. — Унинг қаҳри ҳам, раҳми ҳам самимий. Ҳар вақт самимий. Не қилайликки, вақт ўтди, хатони тузатиб бўлмайди.

Тўғонбек унинг кўнглини юпантиришга тиришди. Оғир тегмасин деган андиша билан, маблағ, мол-дунё жихатдан ёрдамга тайёрлигини жуда пардали равишда сўзлаб ўтди. Кейин, гап кўп бўлса ҳам, вақт кеч бўлгани учун, узр этиб, ўрнидан турди. Мажидиддин ҳам ўрнидан туриб, Тўғонбекни кучоқлади: «Хайр, дўстим, биродарим, қайта кўришмоқ насиб бўладими-йўқми, айтмоқ қийин». Тўғонбек саросимали кўзларини тикди.

— Ҳажга кетамен. Тонг отиши билан жўнаймен. Сафар анжоми мухайё; баъзан оиламнинг аҳволдан хабар олиб турсангиз, ҳар икки дунёда сиздан миннатдор бўлурмен, дўстим, иним, кадрдоним! — деди йиғламсираган овоз билан Мажидиддин.

— Муқаррарми? — сўради Тўғонбек ҳаяжонланиб.

– Муқаррар! – жавоб берди Мажидиддин хўрсиниб.
Тўғонбек қайтадан кучоклашди: «Эсонлик билан қайтин-
гиз!» деб қоронғиликда ғойиб бўлди.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Узун киш туни қора пардасини энди қуюқлаштирган бўлса ҳам, «Уисия»да улугвор, файзли, маъноли бир сукунат ҳукм сурарди. Ҳамма хоналарда шамлар ёқиғлик. Бирида мавлоно Осифий бошлиқ бир неча шоир қизгин суҳбат қилади. Иккинчисида котиблар китоб кўчирадилар. Яна бир хонада Шайх Баҳлул билан Соҳиб Доро қошларини жиддий чимириб, бошларини шатранж тахтасига эгганлар...

Навоий хуфтондан сўнг, кутубхонани айланиб чиқиб, ўз хонасига кирди. Шамдонни тоқчадан олиб, кичкина майин гилам ёпилган паст курси устига қўйди. «Мажолис ун-нафоис»ни давом эттиришга ўтирди. Савағич қалам қоғоз устида шоирнинг фикрига, туйғусига иноқ юриб кетди.

Навоий тунларда қаламни қўлга олиб, ўз фикрлари, туйғулари билан улфатчилик қилишни севарди. Бу — бир қарич болаликдан қолган одат эди. У кишки сокин кечада, худди ўзи байтда айтгани каби, фикрларнинг ажойиб базмини қурди.

*То барақс оянд шабҳо шохдони базми фикр,
Ҳам чу най дар каф қалам сози хуш оҳанги ман аст¹.*

«Мажолис ун-нафоис» — бир неча юз шоирнинг ҳаётлари ва ижодларнинг япроқларидан терилган бир гулдаста. Навоий Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшамокда бўлган ёки дунёдан абадий кўз юмган юзларча шоирларни, шеърга алоқа кўрсатган олим, фозилларни хотирага олади. Кўпларини танийди, кўплари билан мактублашган. Ораларинда унга дўстлик ипи билан боғланганлар бўлганидек, душманлар ҳам бор. Лекин Навоий уларнинг ҳаётига, феъл-атвориغا, истеъдоди-

¹ *Таржимаси:* «Кечалар фикр базмида гузал раққосалар – фикрлар ўйинига тушиши учун қалам менинг қўлимда хушовоз, хушоҳанг бир создир».

га, юксак фазилатлари ва ожизликларига холисона қарайди. Инсонларга хос қанча ғалати, қизик, турли-туман сифатлар кўз олдида ёрқинлашади. Бир неча оғиз сўз билан ҳар шоирнинг ҳаёт дурдонасини, бир неча оғиз сўз билан унинг инсоний сифатини, ўзига хос аломатини кўрсатиш керак ҳам бир неча оғиз сўз билан шоирнинг ижодига қиммат бериш керак. Инсон табиатининг порлоқ, хира, рангсиз, қора ва хоказо сонсиз жилвалари кўз олдида тажассумланади. Қанча ёрқин ва нодир сиймолар, қанча разил ва ожиз, қайғули ва кулгили қиёфалар унинг тасаввур ёнасида акс этади. Баъзан бир онгина шоирнинг юзидан маънодор табассум учиб ўтади. Шеър, санъат, илм аҳли — майли, яхшими, ёмонми, оқилми, жоҳилми, инсонми, шайтонми, — барибир, сўзнинг торини чертган. Шунинг учун китобда унинг тўғрисида бир неча оғиз гапириш керак.

Навий фикрларнинг базмига, қаламнинг оҳангига берилиб, вақтнинг алла-палла бўлганини сезмай қолди. Қаламни қўйди. Бармоқларида оғрик сезди. Деворга суялиб, бошини қуйи солган ҳолда фикрга толгандай, бир муддат ўтирди. Яна касал Жомий кўз ўнгига келди. Юраги ҳовликди. Кундуз борганда, беморнинг ҳолини кўриб, кўнгли алланечук бузилган эди. Бирон кишини юборсаммикан, деб ўйлади. Лекин сезгилари ташвишли бўлганидан, ўзи боришга қарор қилди. Ўрнидан туриб, шамни ўчирди.

Изғирин шоирнинг юзини тирнади, этакларига ёпишди. Осмон қора, хўмрайган. Узоқда, майдонда павкарлар, қорувуларнинг гулхани туннинг қора бағрини яламоқда эди. Қаердадир чанг, уд ва най овозини эшитди, қаердадир ёлғиз товуш унинг бир ғазалини янги яратилган мақомлардан бирига солиб айтмоқда. Хушқайф бир гуруҳ: тор қўчадан чиқиб, мадраса орқасида ғойиб бўлди, булар ичида таниш овозларни — ёш, шўх шоирларнинг овозини эшитди.

Жомийнинг эшигида, фанор билан ёритилган ҳовлида одамларнинг ташвиш билан юриб турганини кўрди. Булар Жомийнинг акраболари, яқинлари, дўстлари эдилар. Навий беморнинг ҳоли ҳақида ҳеч ким билан сўзлашмаса ҳам, юрагини бирдан ўткир алам санчиб кетди. Хона ичига кирди. Тўрда, тўшақда ётган беморнинг атрофида бир тўда дўстлар турарди. Жомийнинг оёғида унинг ўғли Зиёиддин Юсуф

йиғидан шишган кўзларини ожизлик билан отага тиккан эди. Навоий хастанинг олдига тиз чўкиб, бошига энгашиди. Қайғу ва муҳаббат учкунланган сўзлар билан унга мурожаат этди. Эвоҳ, донишманд кўзлар очилмади. Жомий беҳуш эди! Навоий дардли кўзларини табиб Абдулхайга тикди. Ҳозик ҳаким бошини ожизона чайқади, холос.

Навоий қалтираб ўрнидан турди. Кўзларидан ёшлар куйилиб, соқолларини ювди. Зиёиддин Юсуфнинг бошини ота меҳрибонлиги билан силаркан, ҳеч ким ўзини тута олмади — хўнграб-хўнграб йиғлашди.

Жомий гоҳ қисқа муддат хушига келиб, гоҳ яна беҳол бўлиб ётди. Навоий унинг ёнидан силжимасди. Хушовоз Гиёсиддин Дехдор Жомий бошида қироат билан муттасил Қуръон ўқиди. Кейин қалин халқ давра қуриб, нақшбандий усулига мувофиқ, зикр тушди. Эрталаб хастанинг ҳоли яна оғирлашди, кўп ўтмасдан, ўлим ўз оғушига тортди. Жанозага бутун Хирот қатнашди. Улуғ шоир ва шайхни катта тантана билан мавлоно Саъдиддин Кошғарийнинг мозори ёнига дафн этдилар.

Ўлимнинг еттинчи куни Навоий улуғ дўстининг хотираси учун минглаб халққа ош берди. Бу ерда Жомий ҳақида ёзилган шеърлар ўқилди. Оқшом уйга ҳорғин қайтди. У Жомийнинг ўлиmidан кейин қандайдир бир танҳолик, ўксизлик сезар, бирин-сирин ўлим оғушидан жой олаётган жонажон дўстларни алам билан ёдлар, ҳаёт ва ўлим зиддияти ҳақида алам билан ўйлар эди. Бу, оламнинг марказий масаласи каби, унинг бошида гала-гала масалаларни туғдирарди. Фикр, фалсафа, илм, ҳақиқат, худо масалаларининг тубсиз гирдобиди чирпинар, яраланган бургут қудратли қанотларини тоғ тошларига ура-ура, хавфсиз кўнар, жой топишга урингандек унинг фикри ҳам негизли бир маскан қидирарди. Хотирига бир вақт ёзган ғазали тушди:

*Нечук май била бўлмасун улфатим,
Ки жон қасди айлар вами меҳнатим.
Назар айла бу коргах васфига,
Ки ортар тамошосида ҳайратим.
Қуёш йўқки бир зарра моҳиятин
Тона олмади саъй ила фикратим.*

*Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не умид яқин бўлди, не ружъатим,
Не касби улум этти ҳал мушкулим.
Не тутти илк тақвою тоатим.
Топай деб хабар ушбу мақсуддин,
Туташти баса қавм ила сукбатим.
Не қилур бу дардим иложин ҳақим,
Не шайх айлади дафъ бу иллатим.
Не қилмоққа тир амридан ҳосилим,
Не кечмакка бу фикрдан ҳайратим,
Менинг бошима бас қаттиқ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синган сафол.*

Илҳомнинг шавқи билан айтилган бу фикрлар шоирнинг ҳозирги кайфиятига кўпроқ мос келди: асрлар сажда қилган ҳақиқатларга қараганда, бу маънолироқ каби кўринади: «Гарчи шак фалсафанинг онаси ва ҳақиқатга йўлловчи бўлса ҳам, уни фикр доимий маскан қилолмас», деди ичида.

Киришга ижозат тилаган Шайх Баҳлулнинг товуши билан у оғир солинган бошини кўтарди. Қадрдон мулозим ҳар вақтдаги одобли вазият билан унинг ёнига айри-айри ва турли шаклда букланган бир неча қоғозни қўйиб чиқиб кетди. Навоий шамдонни ўзига томон яқин суриб, қоғозларни оча бошлади. Бухоро ва Самарқанддан келган икки толиби илмнинг ёрдам сўраб ёзган аризалари, яна бир шоирнинг бева ва етимлари ўз аҳволларининг оғирлигини тавсифлаган бир номадан ўзгаси деҳқонларнинг, косибларнинг закотчилардан, туман ва кишлоқ амалдорлари устидан қилган шикоятлари эди. Яна бир шикоятда Навоийга таниш бинокор уста ўз оиласининг номусини булғамокчи бўлган шаҳзода Абулмуҳсин Мирзодан додлаган. Навоий бу шикоятни қайтадан ўқиб, нафрат билан бошини силкиди: «Илоҳим, одам қиёфатидаги бу ҳайвон иш бошига ўтмасин-да! деб, бу қоғозни алоҳида жуздонга солиб қўйди. Кейин ҳамма шикоят ва ариза эгаларининг талабларини қандай қилиб ва нима билан қондириш тўғрисида ўйлаб, ҳар қайсини фикрда ҳал этиб, таскин топди.

Хуфтон намозини адо этиб, ишга ўтираркан, ҳовлида шовкин кўтарилди. Бир нафасдан кейин, йўл кийими-

да Дарвешали кириб келди. Ака-ука самимий кўришишди. Дарвешали Балхдагилар тўсиндан буйруқ олиб, уни камоқдан бўшатганларини сўйлаб, «Охири бахайр бўлсин, билмадим, бу марҳамат самимийми ённки тақдим этилган гул орасида заҳар борми?» деди. Навоий ҳам, билмайман, дегандек қошини чимириб қўйди. Дарвешали қулоғига қисман чатилган воқеаларнинг тафсилотини билишга қизиқсинди. Навоий Мажидиддин масаласи нима билан битганини сўзларкан, товушида гоҳ газаб, гоҳ кинояли кулги, гоҳ эса инсоннинг заифликларига донишмандона ачиниш сезилар эди. Дарвешали фақат хурсанд бўлди.

— Мажидиддин разолатининг фош этилиши, — деди Навоий, — шубҳасиз, катта иш бўлди. Лекин унинг илдизлари ҳали қирқилган эмас. Унинг ҳаромнамалари ҳали кўп маҳкамаларда ин қурганлар. Тўғри, улар бугун Мажидиддинни дажжол, шайтони ланн эди, деб айюханнос соладилар. Аммо аждаҳо нафслари эл молини ҳали ҳам совурмоқдалар. Янги вазир буларни, бамисоли қармоқдай, халқнинг бўғзига ташламоққа ҳаракат қилур.

— Низомулмулк! — ҳайрат билан кўзини олайтирди Дарвешали.

Навоий кулди, кейин жиддий гапирди:

— Сиз ғоят соддасиз. Ёлғиз зоҳирга қараб ҳукм қиласиз. Золимлар борки, фаришта тўнини киядилар. Шайхлар борки, банг хаёлотини элга каромат, деб сотадилар. Жоҳиллар борки, китоб қўлтиқлаб олимлик даъво қиладилар. Мамлакат бошида тили билан дили бир бўлган, ёлғиз халқ манфаатини ўйлаган, олий руҳли, пок виждонли инсонлар турмас экан, ҳаёт сабзаси тобора сўлур.

— Давлатни ислоҳ қилиш ҳақида ёзилмиш мулоҳазаларингизга подшоҳ ҳеч илтифот этмадими?

— Бу мамлакатда «ислоҳ» сўзини оғизга олганларни, — жавоб берди Навоий газабланиб, — энг музир осий каби дор билан мукофотлайдилар.

Дарвешали жим қолди. Хўмрайиб ерга қараган Алишерга кўз учини ташлаб, унда изтироб сезди. Чиқиб кетмоқ ёки бошқа мавзу кидирмоқ бўлиб тураркан, Валибек кирди. Дарвешалининг келганини эшитиб, кўргали ошиққанини

сўзлади. Навоий ҳам уни, ҳамма вақтдаги каби, яхши қаршилади. Турли мавзуларда гангир-гунгур суҳбат бошланди.

Кейин, орада бир нафас сукунат ҳукм сургач, Валибек айтишга фурсат кутиб турган ганини бошлаб юборди. Яширин хабарларга ва баъзи аломатларга қараганда, Бадруззамон Астрободда исён кўтариш фикрлари билан овора бўлаётганини, у Қандаҳор ҳокими Зулнун Арғунбек билан алоқада бўлгани ва ҳоказо ҳақида гапирди. Навоий уни берилиб тинглади-да, тиззасига уриб қўйди, бетоқатлангандай, бутун гавдасини тебратди.

– Воқеа ҳақиқатга яқин, – деди у куйиниб. – Бадруззамондагина эмас, ҳамма шахзодаларнинг кўкракларида бундай қора ният бор. Хўш, не учун Зулнун Арғунбекдек оқ кўнгилли, мардона бир бек бу фитнага шерик бўлмоқчи? Хиротда унга ҳасад қилғувчилар бор. Арғунбек Қандаҳор вилоятида ёмон ишлар қилмади. Навкарларига яхши қаради, уларнинг сонини борган сари оширди. Бузув-йиғувдан ўзга ишга беҳунар бир гуруҳ уни подшоҳга ёмонлади. Арғунбек ўзи учун бир химоячи қидирди. Бадруззамон бу фурсатни фанимат билди, холос.

– Таксир, воқеадан хабарингиз бормиди? – таажжубланиб сўради Валибек.

– Йўқ, – жавоб берди Навоий.

– Сабабларини тўғри айтдингиз-ку.

– Сўзнингизнинг мазмунидан ёлғиз шу натижага келиш мумкин эди, – жавоб берди Навоий ва давом этди. – Лекин, биз ҳеч вақт бундай фитналарга йўл қўймаслигимиз керак. Беҳуда қон тўкмак, юртни парчаламоқдан азим гуноҳ йўқ! Қалбаки дўстлик, қардошлиқ кули остида душманлик оловлари ёнғинга айланур. Енг учидagi захарли ханжарлар кинли, ғазабли қўлларда бирдан ярқирар. Кошки бунинг бадалига бирон шахзодадан юрт, эл учун хайрли ишни умид қила билсак... Йўқ!

– Албатта! – деди метин гавдасини эгиб, ўйланиб Валибек.

– Хонадоннинг барча аъзоси ит билан мушукка айланур. Қўшин бир-бирига ёв гуруҳларга айрилур. Биз, беклар, бир-биримизга майдон очурмиз!

– Темур авлодида бу касал асло йўқолмайди-да. Охири бахайр бўлсин! – деди ўзича Дарвешали.

Дастурхон ёзилиб, бир лаган яхна эт, бир лаган куймоқ келтирилди. Иштаҳасизлик билан бир оз тотинишди. Валибек ва Дарвешали хушлашиб чиқиб кетгач, Навоий дарров қалам ва қоғоз олди-да, Бадиуззамонга хат ёзишга киришди. Ғазабли кайфиятда айтилган баъзи жумлалар бениҳоя аччиқ, дилни омбурдай узиб олувчи эди. Хатни ўкиб чиқаркан, улар устида ўйланиб қолди. Лекин бирон нуқтасини ўзгартиришни истамасди. Юрагидаги дуд тарқалгандай, анча енгилланиб, ухламоқ учун ётди.

Эртаси нонуштадан сўнг Навоий ишончли чопарлардан бирини чорлаб, хатни берди. Астрободга жўнаб, шахсан Бадиуззамоннинг қўлига топширишни уқтирди. Кейин тўғри девонхонага кетди. Қаламларининг учини ялқовлик билан очиб, иш бошлашга эриниб, ундан-бундан гап сотишган муншийлар Навоий кириши билан бир онда жим бўлишди. Буларнинг орасида Шоҳрух Мирзонинг охириги йилларида хизматига кириб, ҳозир мункиллаб қолган чоллар билан, мўйлаб туки эндигина билинган йигитчалар бор эди. Навоий муншийлар хонасидан ўтиб, ичкариги хонага кирди. Бу ерда ёлғиз Низомулмулкни учратди. Атлас кўрпачалар устида тилладўзи тўн кийиб ўтирган бош вазир ўрнидан туриб кўришиб, назокат билан шоирни ўзига яқин ўтқизди. Қалбаки табассум билан: «Зоти олийларининг ҳар нечук хизматларига тайёрмен», деди у. Навоий киссасидан бир ҳовуч айри-айри букилган қоғозларни Низомулмулкнинг олдига кўйди.

– Шу мушкулотларни тез ҳал қилмоқ керак!

Низомулмулк ҳамма қоғозларни бир-бир очиб, ўкиб чиқди.

– Бу каби ишларга жаноблари азиз вақтларини сарф қилмасалар ҳам бўлар эди, — деди Низомулмулк куюқ қошлари учини бириктириб.

– Нечун? — сўради Навоий вазирга тикилиб.

– Агар халққа кулоқ солсангиз, шикоятларга ботиб кетасиз. Умрни эговламасдан, ўзаро битишинглар, деб кетавериш ҳам мумкин, — жавоб берди кулиб Низомулмулк ва давом этди: — Яна улар не учун зоти олийларига мурожаат қилдилар? Бунинг учун маҳкамалар ҳам вазифадорлар бор ахир.

Навоий маҳкамалардан, вазифадорлардан халқ ўз яралари учун зарра қадар шифо кутмаганини, зулм ханжари бўғзига

қадалганини сўзлади. Бу шикоятларни тез таҳқиқлашни талаб қилди.

— Халқ амалдорларга ёмон кўз билан қарайди. Ҳамиша шундай бўлган... — деди Низомулмулк.

— Халқ хато қилмайди, — деди Навоий. — Илонга ҳеч ким ўз кўксидан жой бермас!

— Устларига айб тушган зотлар, — деди Низомулмулк асабийланиб, — давлатнинг содиқ хизматкорлари... Уларнинг қадри қимматини унутмоқ яхши эмас, албатта!

— Бу мамлакатда, — деди Навоий ҳаяжон билан, — зиндонлар, жазолар, жарималар, дорлар бор. Ким учун? Адолатли давлатда бу нарсалар ёлғиз жабркорлар учун татбиқ этилур. Садоқатли золимларнинг хизматлари давлат илдизига болта уришдан бошқа нарса эмас!

Бош вазир титраб кетди. Навоийнинг авзойига разм солди. Унда даҳшатли куч ва ирода, ёрилиб ҳамма ёқни йиққудай бўлган ғазаб нишонасини кўрди. Ўрнидан илдам турди. Қўл остидаги маъмурлардан бирини чақириб, шикоят ва аризаларни унга тутқазиб, деди: «Дархол қозига бориб, бу қоғозларнинг мазмунини бирликда таҳқиқламоқ керак». Маъмур чиқар экан, Навоий қўл билан ишора қилиб, тўхтатди:

— Натижаларини бизга қай вақт маълум қиласиз?

Шошиб қолган маъмур, таъзим қилиб, жавоб берди:

«Зоти олийларигами? Таҳқиқ-тафтиш битган куниёқ ўзим огоҳлантирурмен...»

Навоий ташқари чиқди. Қуёш дам булут орасига кириб, дам кескин ялтираб чиқарди. Мурабба шаклли гиштлар ётқизилган йўлдан аста юриб, бош қасрга борди. Эшик оғага подшоҳ қошига кирмоқ истаганини билдирди. Кўп ўтмасдан рухсат олди. Ҳусайн Бойқаро, бу мақриб ус-султон билан нодир учраша бошлаганлигиданми ёки кайфи чоғлиги учунми, очиқ юз билан қабул этди. Бир муддат у-бу тўғрисида гаплашишди. Фисқ-фужур, май ёлғиз унинг гавдасига эмас, балки бутун маънавий сиймосига ҳам таъсир этган эди — сўзларида қарор йўқ: гоҳ бирдан асос ва далилсиз кимнидир мақтаб кетар, гўё у одам келса-ю, ўпа қолса... Гоҳ эса кимнидир, яна асоссиз, ёмонлаб кетарди. Лекин кўзларида ҳали ҳам мақрихийланинг ифодаси кучли эди. Навоий фурсат келганда, қўлтиғидан қоғозни чиқариб унга узатди. Ҳусайн Бойқаро

мастлик билан хира йилтираган кўзларига яқин тутиб ўқиди-да, тиззасига қўйди. Қаёқдаги бош оғриги нарсаларни топиб юрасан, деган каби салқиган юзларини кийшайтириб, жим қолди. Навоий, жавобни қистагандай, дадил боқиб тураверди. Ниҳоят, Хусайн Бойқаро қоғозни яна қўлига олиб: «Қандай жазо ёки жаримани маъкул тонаурсиз?» деб сўради-да, жавобни кутмасдан, ноқобил ўғилларидан шикоят қилиб кетди. У гашириб бўлгач, Навоий шоҳ хонадони авлоди хусусан ахлоқ, адаб бобида ҳаммага намуна бўлиши керак экан, бунинг тамом зиддини кўриб, афсусланганини сўзлаб, кейин деди: «Бу ишни фақат ҳазратларининг виждонларига ҳавола қилурмен. Давлатнинг қонун ва қоидалари олдида шоҳу гадо баравар тиз чўкиши кераклиги тўғрисида сизга бениҳоят кўн дафъа сўзлаган эдим, бунинг яна такрорлаймен». Хусайн Бойқаро бу ҳақда шайх ул-ислом билан кенгашиб, шарияти Мустафога мувофиқ ўғлини жазолашга ваъда бергач, Навоий қуллук қилиб, ўрнидан кўзгалди.

Тунда қатқалоқ бўлган кўча куёшда эриб, илч-илч лой бўлган эди. Шоир кафшини лой қилмаслик учун четдан эҳтиёт билан юриб кетди. Ҳамма, катта-кичик салом бериб, у ўтиб кетгунча адаб билан қимирламай туришаверди. У «Унсия»га кирмай, мадраса орқасидаги ёрдамчи бинолардан бирига кирди. Атрофи катта-кичик хоналар, айвонлар билан ўралган катта ҳовлида ўнлаб хизматкорлар аҳиллик билан ҳар кунги вазифаларини бажармоқда эдилар. Кимни юзларча даста-даста товоқларни, лаганларни ювади, кими катта кўзаларда сув ташийди. Кими этагининг бариши белбоғига қистириб, қатор қурилган ҳайбатли қозонлар остига ўтин ташлаб, тутундан ёшланган кўзини уқалайди. Катта қапирларни, бесўнақай ёғоч чўмичларни қўлларидан тутган, мош еган хўроздай кичкирил ошпазлар қозон бошида қуймаланмоқда эдилар. Бу ерда Навоий ҳар кун камбағаллар, етим-есирлар, тиланчилар учун ош берар эди. У ҳар бир қозоннинг тепасига келиб, букун нима тайёрланаётгани, қанча эт, ёғ, қанча дон ва ҳоказо солингани тўғрисида сўзлашди. Пазандаларнинг ҳунари ҳақида қимдир тўқиган, қай вақтлар эшитган бир неча қизик байтни айтиб, атрофдагиларни қулдирди. Кейин ҳазил-мутойиба қилди. Мутойибада ошпазлар ҳам, бошқа хизматкорлар ҳам бўш келмадилар. Навоий кулиб-кулиб: «Кўплашиб

кетдингиз. Биттадан чўқиганларингда ҳам мени иора-иора қилиб қўясизлар», деди. Келувчиларни асло куттирмасдан, овқатни тартиб билан тортишни тайинлаб, чикиб кетди.

«Унсия»га кириб, ўз хонасида бир муддат ором олди. Кейин тасодифан келиб қолган Мир Миртоз билан шатранж ўйнади. Мир Миртоз бу ўйинда олдингилардан эди — ўйинчи тоилса, ҳар нарсани, мадрасадаги дарсларни ҳам унутиб юборадиган шатранжпараст бу олим билан Навоий сийрак ўйнар эди. Жуда эҳтиёт билан ўйнаб, ўйинни икки марта дуранг қилди-да, шу обрўни сақламоқ учун, гарчи Мир Миртоз қистаса ҳам, ўйинни такрорламади. Пешин намозидан кейин бирга овқатланиб, хонақоҳга чиқишди.

Хонақоҳ, ҳар вақтдаги каби, улуғвор, маънодор бир сокинлик билан яшарди. Ҳамма ёқни топ-тоза қилиб, бу ернинг кўнгли нозик, доимий мутолаа ва ёзув билан инжиқланиб қолган одамларга керакли нарсаларни муҳайё этиб турувчи хизматкорлар оёқ учида юриб, ўз вазифаларини бажармоқда эдилар. Навоий ўз ҳамроҳини Мирхонднинг хонасига бошлаб кирди. Кекса ҳакимона бепарво ринд табиатли олим — замоннинг энг улуғ тарихчиси — нозик ва самимий муомала билан қарши олди. Унинг ўн икки яшар набираси Фиёсиддин Муҳаммад ўзини катталардек тутиб, адаб билан салом берди. У Навоийни ўз бобосидек севар эди. Бобосининг атрофига қалашган китобларни нари-бери суриб, тартибга солди. Аввалги ўтирган жойидан настрокда тиз чўкиб, донишманд чолларнинг сўзини тингламоқ учун ақлли кўзларини диққат билан уларга тикди. Навоий Мирхонднинг кайфини такаллуфсиз, дўстона равишда сўрагандан кейин унинг набирасига мурожаат этди — бу истеъдодли бола билан сўзлашишдан завқланарди.

Тарихдан яна қандай китобларни мутолаа қилганини сўради. Хондамир бир қанча жиддий китобларни айтиб берди. Навоий ҳам Мир Миртоз офарин ўқишди.

Хондамир ҳар вақт бобоси билан бирга ўтирарди. Атрофи олимлар билан қуршалган бобосининг ҳузурига келувчи ҳар хил илм, санъат аҳлининг суҳбатларига кулоқ солиб, илмларга, хусусан, тарихга катта мароқ орттирган эди. Бу соҳада кўпгина жиддий асарларни ўқиб, ҳазм этган эди. Бобоси, Навоийнинг илтимоси билан, бир кўп йиллардан буён бу хонада

эрта-кеч ёзиш билан машғул бўлган катта тарихий асарнинг — «Равзат ус-сафо»нинг ҳамма тугаган қисмларини бобма-боб билар эди.

Қари Мирхонд суюкли набираси билан фахрланди: «Алҳамдулилло, менга кўмакчи бўлиб қолди. Баъзан, ёзганларимни кўчиради, баъзан кўзим заифлик қилиб, бадхат эски китобларни ўқимоққа мушкулот чексам, менга равон ўқиб беради. Мен тарихга ўз умримни бағишладим. Бу илм мендан сўнг етим қолмас, деб ўйлаймен». Навоий ва Мир Миртоз кекса олимнинг фикрини тасдиқладилар. Мир Миртоз Хондамирнинг риёзий илмларда ҳам бир қадар маълумот касб этишнинг зарурлигини уқтирди.

Навоий «Равзат ус-сафо»нинг қандай аҳволда эканини тарихчидан сўради. Мирхонд ўнг томонида, уйнинг меҳроб шаклидаги тахмонида қалин китоблар устига тахланган жуз-жуз қоғозларни олиб қўйди: «Тўртинчи жилдини тамом қилдик. Уйга элтиб ўқишларини ҳам фикр ва мулоҳазаларини баён қилишларини орзу қиламен». Навоий билан Мир Миртоз аста варақлаб, жилднинг бобларини қизиқиш билан кўздан кечирдилар. Навоий уйда ўқиб чикмоқ учун жуздонга солиб, ёнига олиб қўйди.

— Умр барқ суръати билан ўтмоқда, — деди Мирхонд қайғуриб. — Қолган жилдларни битирмоқни тангри насиб этармикан?

— Бизга ваъда этган бу асарни битирмасдан қайга борасиз? Биз этагингиздан тортқилаймиз! — ҳазиллашиб кулиб деди Навоий.

— Бугун кўнглингизни андак ғам босибди, — деди одатдаги шўхлиги билан Мир Миртоз. — Бирор аёқдан чоғир ичилса, кўнгил, баҳор осмонидай, яна зиёдор бўлур...

— Тўғри, — деди Навоий, дафи савдо учун, юракдаги дард-андух тошини эритмоқ учун озгина май ичиш одатингизни тарк этмангиз.

Мирхонд риндлик шавқ-завқининг кўнгилга берган тозалиги ҳақида жуда чиройли, мазмунли ва рангдор бир услуб ва дарвешона камтарин оҳанг билан сўзлаб кетди. Навоий тарихчининг чуқур шоирона, соф, хуш табиатини севарди. Айниқса, бу табиат унинг кексалик даврида маънавий бойлик-

нинг ёркин ранглари билан камолотга эришиб, яна дилбар, яна маънодор, гўзал бўлган эди. Аста-секин Султонмурод ва бир неча олим ва шоирлар киришди, суҳбат гуллаб кетди. Олимлар ҳар нав фанга, санъатга оид ёза бошлаган асарлари ҳақида гапирдилар. Мавзуларнинг муҳим нуқталари, турли муҳаррирларнинг назарлари билан баъзи чигал жиҳатлар ва ҳоказо ҳақида Навоий билан маслаҳатлашдилар. Ҳар ким ўз асарининг Навоийга мақбул бўлишини истар эди. Султонмурод ҳамма фанларнинг энг муҳим хулосалари тўғрисида «Жоми ул-улум» номли китоб ёзиш орзусида бўлганини айтиб, Навоийни қувонтирди. Шоир замон маданиятининг ёркин юлдузлари, фикри ижодиётнинг порлоқ булоқлари бўлган бу одамларни яна олий пояларга ташвиқ этди. Ўз кутубхонасининг эшиклари улар учун ҳамиша очиқ эканини яна такрорлади.

Соат бешни урди. Муҳаммад Мирак Накқош ясаган соат Мирхонднинг хонасига яқин, махсус жойга қўйилган эди. Соат кўринишда катта қути бўлиб, унинг ичидаги шакл қўлларидоги таёқчаси билан ногорани уриб, вақтни мунтазам кўрсатиб турарди. Суҳбатнинг дилбарлигидан ҳеч ким унинг баралла овозини эшитмади ҳам — ҳатто одатда соат ҳар урган сайин қизиқсиниб қўядиган ёш Хондамир ҳам уни тамом унутган эди. Фақат даричадан кўриниб турган ва қуёш шуъласида нақшлари ёниб-чакнаган минорада муаззин намозгарга бирдан азон айтиб юборгач, одамлар шошиб-пишиб кўзғалишди...

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Аввалги урушда Ҳисор билан тузилган битим ҳар икки томон учун ҳам муваққат бир нарса эди. Муваффақиятсиз сафардан кўнгли ранжиган Ҳусайн Бойқаро душман томонига ҳамиша қулоқларини диккайтириб турарди. Ҳисорликлар эса эски душманларини бирон кун бўлсин унутмасдан, қиличларини қинга солмаган эдилар. Аксинча, Ҳусайн Бойқародек улуг, тажрибали деб ном чиқарган ҳукмдорнинг катта қўшин билан келиб, ҳеч иш чиқара олмай, ғурурини сулҳ билан қондиришга мажбур бўлганлиги улар-

нинг кўкрагини кўтарган эди. Улар Хиротга қарши доимий фитналарини, кирдикорларини тўхтатмадилар.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, 1497 йилда Ҳусайн Бойқаро кўшин билан Ҳисорга юриш қилди. Сафарга Музаффар Мирзо ҳам бошқа шахзодалар ўз йиғитлари билан қатнашдилар.

Ҳусайн Бойқаро Амударё ёқасига, Термиз рўбарўсига кўнди. Ёрдам учун Бадиуззамон Астрободдан келиб кўшилди. Душман кўшини Султон Масъуд Мирзо кўли остида дарёнинг иккинчи ёқасида, Термизда қўр тўкиб ётар эди. Қиш ва душманнинг сергаклиги орқасида Ҳусайн Бойқаро фаол ҳаракатлар учун имкон тошмай, қишни сув ёқасида ўтказишга мажбур бўлди. Ерда, ҳавода баҳорнинг илк нафаслари сезиларкан, Ҳусайн Бойқаро душманнинг пешонасига зарба бериш фикридан воз кечиб, биқинларидан тешмоққа отланди. Амударёнинг шўх тўлкинлари бўйлаб, Қундуз сари, юқорига ҳаракат қилди ҳам беш-олти юз чаккон, иш кўрган йиғитларга Амудан ўтишга буюрди.

Бу гуруҳ душманнинг кўзи бўлмаган жойни танлаб, қарни кирғоққа ўтиб мустаҳкамлангач, Термизда ётган Султон Масъуд, бошини йўқотган каби, шошиб қолди. Бекларнинг қистови, кенгашига қулоқ солиш учун унда руҳ қолмаган эди. Сувдан ўтган душман гуруҳини босиш ўрнига шикаст еган кўшиндек бузилиб, орқа-ўнгига қарамай, Ҳисорга қочди. Душманнинг саросимада қолганидан фойдаланиб, Ҳусайн Бойқаро кўшин билан Амудан кечди ва душман кучини бир-биридан айиришга ҳаракат қилиб, Бадиуззамонни баъзи беклар билан бирга Қундузга юборди, ўзи Ҳисор устига юриш қилди ва Ҳисор қўрғонини қамаб тушди.

Ҳусайн Бойқаро Ҳисорга яқинлашаркан, душман хийла саросимада қолиб, баъзи саркардалар бошларини олиб қочган бўлсалар ҳам, лекин қўрғон яхши мустаҳкамланган эди. Ҳусайн Бойқаро қўр тўккан кундан бошлаб қўрғонини олмоқ ҳаракатига тушди. Қўрғон олишнинг тилини билган беклар зўр бериб қалъани текширишга, унинг метинлигини синашга, заиф томонларини пайпаслашга киришдилар. Душманни таслим эттирмоқ учун қай томонга қарасанг тоғдай юксалган ҳайбатли, оғир қўрғонни олиш керак эди. Бу чумоли ини эмаски, калтак тикиш билан ичидаги саноксиз майда қора лашкар дув этиб тарқалиб кета қолса! Ёш, қари беклар, му-

тахассислар кўрғоннинг турли жойларини кўзлаб, уни бузиш чораларини кўрдилар.

Тўғонбекнинг руҳида эски, йигитлик даврининг жанговар қони, ҳирси, ёвузлиги алангаланди. У гўё қайтадан яшариб кетди. Жанг илмини гўё она қорнидан ўрганиб тушганлигига ишонган кибрли барлос беклари олдида ажойиб бир иш кўрсатиш, подшоҳнинг ва ўз шаҳзодасининг илтифотини кўпроқ қозониш орзуси уни ичдан кемирар, ғайратлантирарди.

Кеча-кундуз тинимсиз иш кетди. Юзларча йигитлар кўрғон тагига қатта қозонлар тўнкариб, ичига махсус моддалар тўлдириб, портлатиш йўли билан қалин кўрғоннинг метин танини ўйишга ҳаракат қилдилар. Юзларча йигитлар кўрғоннинг маълум жойларини танлаб, махсус ибтидоий машиналар ёрдами билан тош отмоққа киришдилар. Устидан арава юриши мумкин бўлган қалин девор, бутун бир тоғнинг тоши отилган тақдирда ҳам, қимирламас бир вазиятда эди.

Кўрғон мудофелари ҳам тинч турмас эдилар. Юксакдан, кунгуралар орқасидан улар қалин ўқ учирадилар. Баъзан ўқлар шундай узоққа кетар, бирор одамга ё отга шикаст бериб, махсус оғир ёйлардан узоққа отувчи ботирларни ҳайратга соларди. Бу нарса душманнынг сафида ажойиб йигитлар борлигини исбот этарди. Баъзан мудофелар кўрғон тагида уймаланиган йигитларга тепадан олов ташлаб, қайноқ сув қуяр, кавак ясаш билан банд бўлганларни ичкаридан қуйилган тутун билан бўғар эдилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро кўрғоннинг шимол тарафида, узоқда чодир тиккан эди. Унинг, шерандом бўйли қиличбознинг, бир вақтлар баҳодирона жуссаси жуда заифлашган. У энди отга миномас, юрганда ҳам каловланар, шоҳона аравада, тахти равонда ҳаракат қиларди. Бу гал ҳам сафарнинг муваффақиятсиз чиқажагини гумон қилиб, ташвиш тортарди. Бекларга кенгаш берар, фидокорликка ташвиқ қилар, гоҳ муваффақиятсизликка қазабланар, гоҳ ширин сўзлаб, йигитларни умидсизланмасликка ундар эди. Баъзан марҳум бекларни ёдлаб, уларнинг баҳодирона ишларини ҳасрат билан ҳикоя қиларди. Шунинг билан баравар унинг ҳашаматли чодирларида базм, айш-ишрат, бир кун бўлсин, қанда бўлмасди.

Қиличбоз йигитларнинг юраклари тошиб, қўллари қичиб, жангни қўмсар, бўронли кунларни кутиб, сабрсизланардилар. Гоҳ душман уларнинг кўнглини юпантириб қўярди. Кечанинг қуюқ қоронғисида юзларча баҳодир дарвозадан чиқиб, қора бўрондек босиб келар, сурон тун бағрини ёрар, қисқа, лекин фавқулудда қизгин, омонсиз жанг, ур-йиқит бошланар, бутун лашкар бақир-чақир билан оёқланарди. Лекин, кўп ўтмасдан, душман қандай босиб келган бўлса, яна шундай суръат билан азамат дарвозага ўзини уриб, яширинарди.

Тўғонбек усталарга шотилар ясатди. Бир даста ёвқур, чаққон йигитларни саралади. Бир кеча катта жадал билан шотиларни кўрғоннинг турли тарафларига, бир неча ерга ўрнади. Қалъага чиқиб, мудофеларни қириш ва ичкарига қиришни буюрди. Йигитлар қилич, найза, ўқ-ёйларини олиб, кўплари совут ҳам кийиб, дадиллик билан шотиларга отилдилар. Кўрғон устида ҳаяжонли сурон янгради. Чиққан йигитларнинг аксари юксақдан тошдай улоқтирилдилар, парчаланиб, ерга сингдилар. Тўғонбек бу йўлни кундузлари, бутунлай кутилмаган вақтларда, ажойиб чаққонлик билан татбиқ қилди. Илк чиққанлар тепада қиличлашишга улгурардилар, лекин бирдан ёпирилган душмanning зарбасидан парчаланар, қолганлари эса шотидан ағдарилардилар.

Қуршов икки ярим ой давом этди. Бу муддатда кўрғонни олиш учун кўрилмаган тадбир қолмади ҳисоб. Катта жанг бўлмаса ҳам, ҳар икки томон ажойиб фидокорлик кўрсатди. Икки подшоҳнинг қўл остида бўлган бир халқнинг ўғиллари баҳодирликда бир-бирларидан қолишмади.

Хусайн Бойқаронинг кўнгли синиқ, ишончсиз эди, Кундузга юборилган Бадиуззамоннинг Хусравшоҳдан калтак еганини эшитиб, сафардан тамом совунди. Қуршалган Ҳисор ҳам жуда қийналган эди. Ҳар икки томон бир-бирининг сиридан воқиф эди. Бундай пайтларда Хусайн Бойқаро ўртадаги адоватни юмшатиш ёки ўз муваффақиятсизлигини ниқоблаш ниятида, душман билан қуда бўлмокни орзу қилди. Икки тарафнинг элчилари учрашиб, яраш-яраш бўлди. Хусайн Бойқаро Султон Маҳмуднинг қизини ўғли Ҳайдар Мирзога олиб берди. Тўй-томошадан сўнг Ҳисордан Балхга илдам жўнаб қолди.

Хусайн Бойқаро, баъзи мулоҳазаларга кўра, Бадиуззамонни Балхда ҳоким қилиб қолдиришга қарор қилди. Унга қарашли бўлган Астрободни эса суюкли ўғли Музаффар Мирзога бермоқни истади. Бу суюкли хотин Хадичабегимнинг орзуси эди. Бу фикрни вазир Низомулмулк билан кенгашганда, у Хадичабегим олдида ўз обрўсини мустаҳкамламоқ ниятида жуда маъқул кўрди. Бадиуззамон Балх ҳокимлигига рози бўлди. Лекин Астрободни ўзининг ёш ўғли Мўмин Мирзога бағишланишини тиларди. Бу масала атрофида ивир-шивир гаплар юриб тураркан, Тўғонбек Музаффар Мирзога уқтирди: «Ҳисор қўрғонини ололмадик. Аммо сиз букун ўз бахтингизнинг, истиқболингизнинг темир қўрғонини қўлга олинг. Бўш келманг, шахзодам!» Музаффар Мирзо ҳам отаси олдида ўз тилагини қатъий сўйлай бошлади.

Хусайн Бойқаро ҳамма беклар, юксак мансабдорлар, муқарраблар билан бирга катта, тантанали мажлис тузди. Бадиуззамон билан Музаффар Мирзони чорлаб, ўз қарорини билдирди ва ҳар икки шахзодани, анъанага мувофиқ, ўзига садокатда қуллуқ қилдирди. Кейин Музаффар Мирзонинг устига тилладўзи жома ёпди, Бадиуззамон отасининг ҳар бир ҳаракатида адолатсизлик сезди, ўзини хўрланган ҳисоблади.

Хусайн Бойқаро Балхда узоқ тўхтамай пойтахтга отланди. Бадиуззамон отани тантана билан кузатиб қўйиб, Астрободга хат ёзди: Астрободга Музаффар Мирзони киргизмасликни, зарур бўлса, курул билан қаршилик кўрсатишни ёш ўғлига буюрди.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Хусайн Бойқаро узоқ сафардан қайтгач, Хиротда май, мусиқий билан оққан завқли ҳаёт оғушида, газахарда паривашларга бўлган муҳаббатини тараннум этиб, сокин ва оромбахш кунлар кечирмоқчи эди. Лекин тақдирнинг тақозоси билан бахт юлдузлари булутлар ичига шўнғиди. Бадиуззамон кучлар йиғиб, исёнга отлангани ҳақида хабарлар пайдар-пай кела бошлади. Бу — кекса ота учун оғир эди. Ҳар қандай ташқи душман унинг ерига босиб кирса, ҳар қандай бек исён кўтарса, у қайғурмас, ёлғиз газабланар ҳам таҳаммул ва сабот билан сафар чораларини

кўрар эди. Лекин бу — бош ўғил, валиаҳди. У билан жанг майдонида учрашишни ўйлаганмиди?! Мана бу ҳақиқат унинг юрагини заҳарлади. Алишерни чорлади. Воқеани баён қилиб, ундан доно бир кенгаш тутди. Алишер ҳам афсусланди. Бир вақт ёзган хатидаги самимий маслаҳатларини, дўстона аччиқ сўзлар билан кўрсатилган ҳақиқатларни, афсуски, Бадиуззамон қулоққа олмабди. Энди нима қилмоқ керак? Алишер чуқур мулоҳазага кетди. Мана, қаршисидаги киши ўттиз йилга яқин тахтни эгаллаб келади. Шоир ҳам ўттиз йилга яқин у билан, ҳар қандай бўлмасин, ҳамкорлик қилади. Навоий унинг ҳамма заиф жиҳатларини, ҳамма нуқсонларини билади. Ундан ақлсиз ҳаракатлар, макрлар кўн вақт содир бўлади. Ундан ўзи ҳам кўп жабр-ситамлар кўрди. Вақтлар бўлдики, ундан нафрат қилди, уни лаънатлади. Аммо у ўттиз йилга яқин давлатни бутун ҳолда сақлаб келади. Бу даврда Хуросон тупроғига кўз тиккан душманлар оз эмасди. Хуросонни юз парчага айириб, беклик, хонлик қилиш орзуси билан ёнган фитначилар букун озми? Шерандом бўйли подшоҳ букун қариб букилган, от ўйнатиб, мардона қилич чопадиган забардаст кўллар энди қалтирайди. Лекин ҳали ҳам ички, ташқи душманлардан давлатни кўриқлашга ҳар вақт тайёр у. Давлат биноси учун, гарчи путурдан кетган бўлса ҳам, ҳозирча энг ишончли устун у эди. Бадиуззамон отани улоқтириб, тахтни эгаллаши мумкин. Лекин у вақтда ўн тўрт шахзоданинг камида ўнтаси, занжирдан узилган, қутурган итлардек, бир-бирларининг устига ташланиб, бўғишиб, бир-бирларининг ҳалқумларини йиртадилар...

Алишер Навоий кўзларига чўккан қайғу билан подшоҳга қаради.

— Бу фалокатнинг олдини олмоқ керакки, унинг даҳшатли чангали мамлакатни қақшатмасин!.. — деди Навоий.

— Қандай қилиб? — сўради эзилган Хусайн Бойқаро. — Ақлли кенгаш берингиз.

— Ақлли кенгаш шулки, — жавоб берди Навоий, — Бадиуззамон Мирзони ақлга чақирасиз, инсоф ва виждонга даъват қиласиз. Унинг кўнглида меҳру муҳаббат уйғотишга ҳаракат этасиз, — Навоий бир нафас сукут қилиб давом этди. — Ўртада бўлиб ўтган гиналарни бартараф этиб, самимий садоқат, вафо, муҳаббатни барпо қилмоқ керак.

– Демак, сафарга ҳожат йўк!

– Асло! — жавоб берди Навоий. — Модомики, орада ҳақиқат учун кураш йўк; балки бу ҳаракат — хусумат, жаҳолат меваси. Демак, тўкилган ҳар бир томчи қон улуг жиноятдир!

– Қон тўкмоқ фикри менда ҳам йўк, — деди куйиниб Ҳусайн Бойқаро. — Аммо ноқобил фарзанд яхши тилаклари-мизни идрок этмаса?

– Меҳру муҳаббатни идрок этмоқдан ожиз фарзанднинг бўйнига таёқ урмоқ отанинг вазифасидир, — жавоб берди Навоий.

Ҳусайн Бойқаро, енгиллангандек, қўзғалиб қўйди. Кейин бир оз сукут қилиб, бу вазифани бажаришни Навоийдан сўради. Навоий ҳеч бир иккиланмасдан деди: «Бу савоб ишни барпо қилмоқ учун камина ҳар қандай машаққатдан юз ўгирмас».

Ҳусайн Бойқаро эртага Балхга жўнамоқ учун ҳозирлик кўришни илтимос қилди.

Бадиуззамон фитнасини подшоҳ музокара йўли билан тинч ҳал этишга қарор берганлиги дарҳол ҳамма ёққа тарқалиб, кўп кишиларни қувонтирса ҳам, лекин баъзи аркони давлат ва аъёнларнинг ичлари шув этиб кетди. Булар ота-ўғил орасидаги адоват алангасида исиниб олмоқчи эдилар. Буларнинг тепасида вазир Низомулмулк билан Тўғонбек турар эди, Низомулмулк, гарчи ота-ўғилнинг битишувига жилла қарши бўлмаса-да, бу ишни Навоий ўз зиммасига олиши унинг юрагини чақарди. Унинг мулоҳазасича, агар Навоий воситачилик қилиб, бу муҳим вазифани бажарса, у вақт подшоҳ қошида шоирнинг мавқеи мустаҳкамланиши мумкин бўлиб қолар эди.

Тўғонбек бошқа мулоҳазалардан бунга қарши эди. У Музаффар Мирзо билан Астрободга жўнаб, у ерда ўзининг кўпдан буён ўйлаб юрган режаларини амалга оширмоқчи бўларди. Бадиуззамон Мирзо исёни эрта-кеч Музаффар Мирзони ҳам оёқлантирар, юртда бошбошдоқлик кучаяр, ички урушларнинг бўронида қари Ҳусайн Бойқаро, чирик дарахтдек, кулаб ҳам кетар, ана у вақт Музаффар Мирзони у ўз қўли билан тахтга ўтқазиб, давлат кемасини истаган томонга ўзи юргизар!

Навоий Ҳиротдан жўнаб кетган куни, оқшом Тўғонбек Низомулмулкнинг уйига борди. Уни вазирнинг ўғиллари — Камолиддин Ҳусайн ва Амидалмулк қарши олиб, эъзоз-икром

билан гўзал бир хонага, кимхоб кўрпачалар устига ўтқазинди. Камолиддин Ҳусайн ўқимишли, ғоят нозик табиатли, ширин сўз, назокат ва таъзимни жуда жойинга туширадиган йигит эди. Амидалмулк бу бобларда акасидан бир қадар орқада бўлса-да, лекин унинг бошқа бир афзаллиги бор эди. У ҳарбий ишларга мароқли эди. Гарчи жанг майдонини узокдан томоша қилган эса ҳам, ўзини майдон эрларидан ҳисобларди.

Тўғонбек бундай олифталарни жияла ёқтирмаганидан, қисила бошлади. Камолиддин Ҳусайн найдай ёқимли товуш билан ундан-бундан сўзлай бошлади. У, чиндан ҳам, арзимаган бир воқеани нозик ҳаракат билан шундай ҳикоя қилардики, Тўғонбек бир оздан сўнг беихтиёр равишда берилиб кулок солди. Ака назокат билан сукут қилгач, укаси жанг санъати ҳақида Тўғонбекни гапга солмоққа интилди. Чордана қуриб, оғирлигидан нишиллаган Тўғонбек бу тўғрида ҳаммага маълум бўлган баъзи нарсаларни тўнғиллаб гапирди. Сабрсизланиб, гоҳ эшикка, гоҳ даричадан катта боққа қараб кўяркан, Низомулмулк салмоқли қадам ташлаб кириб келди, меҳмон билан кўришди-да, худди девондагидек, улугвор вазиятда ўтирди. Тўғонбек вазирнинг ўғиллари олдида гаплашишдан ийманиб турган эди, вазир пайқади, шекилли, хотиржам бўлинг, дегандек ўзи гап очди.

– Букун Навоий жанобларини Балхга узатдик, — деди у қалин соқолини силаб.

– Юмушларини муваффақият билан бажарсинлар, — деди, истехзо билан илжайиб Тўғонбек. — У киши минг бир далил келтириб, ўз фикрларини шахзодага уқтиришларига шак қилмаймиз.

– Алишер Навоий, — деди Низомулмулк зар тўнига оро бериб, — Бадиуззамон Мирзога ота каби яқин. У, албатта, ўз сўзини ўтказади.

Тўғонбек бир оз ўйланиб, даккам-дуккам соқолини чимтиб, кичик, ўткир, макрли кўзлари билан ҳаммага бир-бир тикилиб, кейин секингина деди:

– Аслида Балхга туккан отанинг ўзлари бормоқлари керак эди... Шунда балки дуруст ишлар бўлар эди.

Низомулмулк ва ўғилларининг юзларини айёр табассум қоплади. Бир нафас чўккан сукутни Камолиддин Ҳусайн найдай майин товуши билан бузди. У ҳам Тўғонбекнинг фик-

рини қувватлади. Лекин сўзга ортиқча бўёқлар бериб, хатто қандайдир номаълум шоирларнинг байтларидан кўшиб гапиргани учун Тўғонбекка ёкмади. Хўмрайиб, бошини қуйи солди. Умуман, бу одамларнинг сўзда, ҳаракатда, муомалада ортиқча такаллуфот ва назокатга риоя қилишлари уни асабийлаштирганди. Аммо Низомулмулк мақсадни анча равшанлаштириб гапирди. Фақат у Навоийнинг вазифасини қай йўл билан бузиш кераклиги тўғрисида ҳеч нарса демади. Тўғонбек ҳам яхши ўйламасдан, бирон таклифни ўртага қўйишга боғинмади. Олифта ака-укаларнинг кўрсатган йўл-йўриқлари бири-бирдан бемаъни эди. Ниҳоят, Низомулмулк, бу муаммони чуқур мулоҳаза қилиб, баъзи аъёнларнинг маслаҳати билан чора кўришга, ҳар ҳолда, подшоҳни қўлга олишга ишонтирди. Тўғонбек тафсилотни суриштиришни кераксиз топиб, ўрнидан кўзгаларкан, вазир унга Музаффар Мирзо ва Хадичабегимга таъсир қилишни уқтирди. Тўғонбек бошини қимирлатиб:

— Бу томонни бизга юклашингиз мумкин... — деди.

ЎТТИЗ ТўРТИНЧИ БОБ

I

Куёш уфққа ошиқарди. Узокда, адирларнинг, сойларнинг бағрида қўлкалар тентирарди. Катта карвон йўли бўйлаб чўзилган экинзорларда шамол яшил тўлқинлар ясарди. Навоий ҳамроҳ навкарлари билан Балхга яқин сўнги работдан чиқиб, бир неча кунлик йўлни босиб чарчаган отни зўрламай, аста борарди. Бутун гавдасида ҳорғинлик сезар, бошида эса турли хаёллар, фикрлар ўйнардди. Содик ҳамроҳларига гоҳо ғайришуурий равишда бирон сўз деб қўяр ёки бирон нарсага ишорат қилар, яна жим бўларди. Мана, узокда Балхнинг эски қўрғони кўзга чалинди. Отлар, манзилнинг яқинлигини сезган каби, пишқириб, қамчисиз қадамларни тезлатдилар. Бир тўп қалин дарахтлар орқасидан чанг кўтарилди. Ҳаял ўтмай, йўлчилар Бадиуззамон бошлиқ истикболга чиққан оломон билан учрашдилар. Булар ичида шахзоданинг хос йигитлари, яқинлари, ҳамсуҳбатлари, Балхнинг бир неча олдинги одамлари, халқ намояндалари бор эди. Бадиуззамон отдан таппа тушиб, Навоийга таъзим қилди ва

адаб билан кўришди. Шоирнинг сихати, сафар машаққати тўғрисида дилдорлик қилди. Бошқалар ҳам тартиб ва тақаллуф билан бирин-кетин келиб, шоирнинг кўлини сиқдилар.

Навоий ҳам Бадиуззамоннинг кайфи, соғлиғи ҳақида сўради. Кейин зийнатли, чиройли отга минган Бадиуззамон билан ёнма-ён юриб, Балхга кирди. Шаҳарда ҳар ерда халқ уни қувонч ва ҳаяжон билан табриклади.

Бу кеча Бадиуззамон шоир шарафига катта зиёфат берди. Турли овқатлар сузилган ҳамма идиш-оёқлар, қадахлар, кўзачалар олтин ва кумушдан эди. Меҳмон кутиш, мажлис тузишда донг чиқарган Бадиуззамон суҳбат, ўйин-кулги, мусикий каби кўнгил очишларда тартибга, завққа, ингичкаликка букун алоҳида эътибор берди. Навоийнинг келиш сабаби шаҳзодага маълум бўлганидан бу тўғрида икковлари ҳам бу кеча оғиз очмадилар. Чарчаган қари шоир мажлиснинг тезроқ туғашини кутарди.

Иккинчи кун, нонуштадан кейин, холи уйда сўзлашдилар. Бадиуззамон Навоийни ҳурмат қилар эди, у билан суҳбатлашишдан завқланарди. Айниқса, ёшлик йилларида Навоий унинг мураббийси ва муаллими каби эди. Бадиуззамон, Темур сулоласига мансуб бир кўп шоҳлар, шаҳзодалар каби, шеърдан завқланар, ўзи ҳам гоҳо-гоҳо бирор нарса ёзиб кўярди, Навоий шеърларини эса бир қарич ёшидан севиб ўқирди.

Шоир мамлакатнинг вазиятини муфассал тушунтириб, ўртадаги ҳар қандай хусумат, адоват, фитналарни йўқотмок учун атайлаб келганини сўзлади, фикрини тарихнинг чексиз ҳодисаларидан келтирилган мисоллар билан қувватлади. Шаҳзоданинг ақлига, виждонига таъсир қилишга тиришди. Унинг кўнглига қаттиқ тегадиган сўзларни ҳам очиқ айтишдан, уни қизартириб бўзартиришдан тоймади.

— Мен бутун умр орзу қилган ҳукмдорни, у баркамол инсонни, — деди Навоий, — афсуски, ҳаётда кўролмадим, ёлғиз ҳаёлимда яратдим. Сиз танийсиз, биласиз уни, агар унутган бўлсангиз, «Искандарнома»ни яна бир карра ўқинг! Ҳукмдор у, барча фазилатларнинг қони у... Сизларда унинг сояси ҳам йўқ. Сизлар унинг навқарига ҳам арзимайсизлар.

Бадиуззамон чиройли бошини қуйи солиб, қора, қийғоч кўзларини яширишга тиришди. Кейин, кўнглида дард

чайқалгандек, ух тортди. Отасининг унга нисбатан адолатсизлигидан шикоятланди. Ниҳоят, деди:

– Сиз каби азиз, улуғ устоднинг илтимосини қабул этмаслик улуғ гуноҳдир. Зоти олийингизга бўлган муҳаббатим юзасидан сўзларингизни қабул қиламен ва подшоҳ отамни инсофга, адолатга даъват этмоғингизни сўраймен.

Навоий хурсанд бўлди. Шаҳзодага яхши тилаклар тилади. Вилоятнинг ишлари ҳақида маълумот олди, ўрганди. Кейин кадрдонлари билан кўришмоқ ниятида аста-аста юриб, чиқиб кетди.

Уч-гўрт кундан сўнг шоир бир мажлисдан қайтиб келгач, мулозимлар уни Бадиуззамон йўқлаганини билдиришди. Шаҳзода ўтирган хонага киргач, уни жуда ғамгин ва хурпайган ҳолда кўрди. Таажжубланиб сўради.

– Не юмуш билан мени тиладингиз?

Бадиуззамон жавоб бермади. Кўрпачанинг остидан бир қоғоз чиқариб, ёйиб узатди. Навоий хатга кўз югуртиш билан газабдан, саросимадан қалтираб кетди. Балх қалъаси бегига ёзилган Хусайн Бойқаро хатининг мазмуни шундай эди: Бадиуззамон Мирзо шаҳардан ташқари чиқса, қайтганда шаҳарга киришга йўл қўйилмасин, тезда ҳибс этилсин! Навоий қалбаки хат бўлмасин, деган андишада муҳрга диққат билан тикилди, шубҳаси қолмади.

– Мана, отамизнинг муҳаббати, садоқати! — деди ўз-ўзига сўзлагандай Бадиуззамон. — Агар навкарларим нонкўрлик қилиб, бу мактубни мендан яширсалар эди, эҳтимол, мен ҳозир зиндонда ўтирган бўлар эдим! Йўқ, тангрига шукур, мунофиқлик фош этилди!

Навоий хатни Мирзонинг олдига ташлади. Ҳеч нарса демади. У Бадиуззамон қошида, чиндан ҳам, ғалати бир вазиятда қолган эди. Бу разил ҳаракати учун ичида Хусайн Бойқарони, атрофидаги бутун фитначиларни қаттиқ лаънатлади.

– Ҳайҳот! — деди Навоий ўрнидан кўзғалиб. — Ҳокимларда ақл, виждон нишонаси қолмабди. Макрнинг, мунофиқликнинг деви ҳамма фазилатларини ўз комига тортибди. На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё бор! Бундан даҳшатли, бундан аламангиз бадбахтлик асло бўлмас!

Бадиуззамон бошини кўтарди, шоирнинг бутун сиймоси учқунланган алам ва газаб билан нафас оларди. Шахзода унинг юрагининг софлиги, мақсадларининг олийлигига ишонганини сўзлади. Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулх тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмаслигини катъий билдирди.

– Бутун тарих олдида, бутун олам олдида шармандаликни, разолатни бўйнингизга олиб, ота-бола майдонда бўғишинлар! – деди Навоий қайғудан ёнган овоз билан. – Шахсий хусумат, адоват ва тама учун бу муборак ватаннинг тупроқларини қонга беланглар! Сизлар учун бу – йигитлик, мардоналик, рустамона қаҳрамонлик! Халқнинг ноҳақ тўкилган ҳар томчи қони учун тарих қошида юзларингиз абадиян қора бўлур! Вақт фанимат, бутун ёмонликларни намоеън этмоққа ошиқинглар!

Навоий газабнинг кучи билан кескин юриб чиқиб, сафарга отланишни ҳамроҳларига буюрди.

II

Бадиуззамон бекларини, ишбилармон йигитларини йиғиб, жангга ҳозирланиш тўғрисида кенгаш қурди. Лашкар тўплаш, курол-аслаҳаларни кўпайтириш, Султон Ҳусайн кучлари билан қай мавзеда учрашиш ва ҳоказо масалалар аниқланди. Бундан сўнг кеча-кундуз жаҳду жадал билан тайёрлик ишлари бошланиб кетди. Бадиуззамои уруш ишларида тажрибасиз бўлганидан, шошиб қолган эди. Унинг илтимоси билан Зулнун Арғунбек ва унинг ўғли Шоҳ Шужобек Қандаҳордан етиб келиб, ишни ўз қўлларига олдилар. Зулнун Арғун умрида кўп жанглар кўрган, ёши улуглигига қарамай, баҳодирона сиймони сақлаган, содда, дағал, ўз сўзли бир чол эди. Унинг сўзларида, қилмишларида қандайдир телбаликка ўхшаган бир сифат сезиларди. Лекин бу хусусият, худди гўзалнинг қикилидай, унга ярашиб турарди. Шоҳ Шужобек эса ботирлик руҳининг камолга етган бир палласида эди. У бир қарич ёшидан бошлаб, гўё томошага эргашгандек, отасининг кетидан жангларга эргашган, от суриб, қиличлашган, жанг ҳавосида суяги қотган эди.

Тайёрлик ишлари ҳали кўнгилдагидек саранжом топмаган бир пайтда Ҳусайн Бойқаронинг ошиғичлик билан сафарга

чикқани эшитилди. Бадиуззамон ўз кучларини нари-бери тартибга солди, ўзи учун жангда қулайлик берадиган Тангдарага келиб кўр тўкди. Атрофга кучли қоровуллар қўйилди. Душман кучларини ўрганмоқ учун махфий равишда одамлар юборилди. Душманнинг олдинги қисмлари, йўлни чап бериб, ногаҳоний равишда босмаслиги учун, тунларни сергаклик билан ўтказа бошладилар. Бир оқшом уфқда Хусайн лашкарининг гулханлари кўзга чалинди. Бу кеча лашкароғда иш қайнади. Муҳим жойларга юзларча бўш араваларни қалаштириб, йўгон занжирлар билан бир-бирига боғладилар. Бунинг панасида пиёда мерганлар ўқ узишлари керак эди. Йигитлар от жабдуқларини кўздан кечириб, аслаҳаларини шайлай бошладилар. Тонг отганда, аскарлар отланиб, совутларини, дубулғаларини кийган ҳолда биронғар, жиронғарга бўлиниб, амр кутардилар.

Бадиуззамон Зулнун Арғунбек билан тепага чиқиб, душман томонни мушоҳада қилди. Хусайн Бойқаро асло кутилмаган миқдорда катта лашкар билан келган! Узоқдан Муборизиддин Валибекни, Ислим барлосни ва ҳоказо таниш саркардаларни, гарчи афтларини таниб бўлмаса ҳам, уларга хос баъзи аломатларидан пайқадилар. Бадиуззамон бир зумда бўшашиб, бўзариб кетди. Нима қиламиз, дегандек Зулнун Арғунга эгилди. Қари соҳибқироннинг юзи аввалгидек қаттиқ, қаҳрли, ўшшайган, ташвишсиз эди.

— Не қилар эдингиз? — деди чўнг товуш билан, — қуруқка қочгандан кўра, кучли ёв билан олишиб, зарб еган яхши. Урнлмоқ ҳам фойда: пишиқ бўласиз, тажриба ҳосил қиласиз...

Бадиуззамон индамади. Ёлғиз ўзи яна юқори чикди. Душман отлиқлари икки гуруҳга бўлиниб, олдинга силжимоқда эди. Хос йигитлар билан қуршалган ҳолда лашкарнинг ўрта қисмида келаётган отага ҳам кўзи тушди. Хусайн Бойқаронинг қалпоғига қадалган жиғанинг олтин банди эрталабки куюшда ингичка оловдек ёнар эди. Шаҳзоданинг кўнгли бузилди. Йиғлагиси келди. Лекин пушаймон вақти эмас эди. Югуриб пастга тушди. Навкарлар тутиб турган отига минди. Унинг ишораси билан Шоҳ Шужобек олдинги қисмларни бошлаб кетди. Кўп ўтмасдан, бўрон ҳайқириғи билан душманнинг олдинги қисмлари отилди. Чанг-тўзон орасида жанг қайнади.

Ўғлига ёрдам учун қари Зулнун Арғунбек ўнг ёқдан душман устига ёпирилди. Душманнинг бир қисми тўғри аравалар устига отилди. Лекин мерганларнинг ўқларига тоб бермай, тўлқин орқага ағдарилди. Йигитларнинг бир қисми отдан тушиб, даста-даста яшириниб, яқинлашиб, арава орқасидагиларни ўқ билан қулатмоққа бошларкан, иккинчи катта қисми узоқдан қуршаб тушишни кўзлаб ҳаракат қилди.

Шоҳ Шужобек ва Зулнун Арғунбек сонсиз-саноксиз душманнинг босимини тўхтатолмай, орқага силжиб, яна пайт пойлаб, илгари отилар эдилар. Лекин уларнинг йигитларининг оз қисмигина уларга эргашар, кўплари эса бузилиб, тартибсиз қочишга бошлагандилар.

Бадиуззамон мағлуб бўлганлигига иқроп бўлса ҳам, орқага чекилиб, яна мудофаа чоралари кўрди. Кичик дасталар билан чекила-чекила, душманга зарба бераётган Шоҳ Шужобек ва кекса баҳодир унга далда берар эди. Лекин борган сари душманнинг босими, даҳшати кучайди; Хусайн Бойқаро йигитлари, гўё энг ашаддий душман билан олишаётгандай, омонсиз қирғин солар эдилар.

Бадиуззамоннинг олдинга юборилган хос йигитларни югуриб келиб, уни қуршашди: «Шу онда қочмоқ керак, душман сизни асир олмоқ фикрига тушди». Бадиуззамон атрофга разм солиб, уларнинг фикрини тасдиқлади. Зулнун Арғун ва Шоҳ Шужобекка йигитлар юбориб, ўзларингизни қутқаришга ҳаракат қилинглар, деб фармон берди. Кейин бир даста йигитни бирга олиб, отни шамолдай суриб қочди. Тоғлиқлар орасига киргач, таҳликадан қутулганига ишондида, қаттиқ ҳаллослаган отни тўхтатди. Ўзи базўр нафас олар эди. Орқароқда тоғларни гумбурлатиб келаётган йигитларини кутди. Йигитлар етиб, ҳансираб дедилар: «Абдулмуҳсин Мирзо қувиб келмоқда, илдам жўнайлик». Бадиуззамон чурқ этмасдан, отга шиғаб қамчи урди. Борган сари ёмонлашган, ўнқир-чўнқирлар, катта тошлар билан банд йўл, ниҳоят, азамат қоялар ичида битди. Отларда юриш мумкин эмасди. Отларни ташлаб, йўл билувчи йигитлар тоққа тирмашдилар. Азоб-уқубат билан жонларини ҳовучлаб, баландга чиқдилар. Лекин чиқишдан кўра, тоғ орқасига тушиш имконсиз туюлди. Ҳорғин, руҳсиз Бадиуззамон нима қилишини билмай гаранг эди. Йигитлар салла ва белбоғларни бир-бирига улаб, арқон

ясадилар. Бунга осилиб, бир-бирларига кўмаклашиб қирилган, ёрилган ҳолда пастга тушдилар. Бадиуззамон тоғ остида дам олиб, бирон маскан ахтариб, Қундуз вилояти сари аста йўл бошлади.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

I

Куюқ дарахтзорлари, гулзорлари қуёшнинг қизгин нурларида чўмилган катта боғда ёш шаҳзода Мўмин Мирзо ёйдан ўқни узар, баланд дарахтлар учидан оширганига суюниб, ўйнаб юарди. Отаси Бадиуззамон Балхга кетаркан, ўз ўрнини, Астробод ҳокимлигини, вақтинча унга топширган эди. Лекин ўн икки-ўн уч яшар бола, табиий, бу вазифадан узоқ эди. У муаллимда сабоқ олгандан кейин отда кезар, ўқ-ёй отар, йигитларнинг катта майдонда ҳарбий машқларини худди ўйиндек жуда қизиқсиниб томоша қилар, ўзи ҳам ўрганишга тиришар эди. Вилоятни идора қилувчи мансабдорлар кўп. Улар гоҳо расмият учун у-бу иш тўғрисида сўзлашиб, унинг раёини олмоқни истар эдилар. Аммо Мўмин Мирзо ўзи нима учундир муҳим деб ўйлаган масалаларда катталарга сира бўш келмасди. Узоқ суриштирар, гоҳо фикр беришдан илгари, онаси билан кенгашиб чиқарди.

Ёйдан ўқ уза-уза, кўп югуриб, боғдан ҳорғин чиқаркан, Балхдан келган чопар уни кутганини хабар беришди.

Мўмин Мирзо аввал чопарнинг ҳансираган гўзал отини томоша қилиб, кейин чопар билан сўзлашди. Чопар қўлтиғидан хат чиқариб, таъзим билан болага такдим этди. Мўмин Мирзо ўқ-ёйни хизматкорга бериб, хатни ўқиди. Бирдан юзи жиддийлашди. Ўйноқ, ташвишсиз кўзларига катталарникидек фикр чўқди. Отаси унга мушкул вазифани юклаган: Астрободни амакиси Музаффар Мирзога топширмаслик, агар керак бўлса, қурол билан қаршилик кўрсатишни буюрган. У хатни ўз отабекларига ўқиб берди. Улуғлар вазиятнинг жиддийлиги, вазифанинг бола учун мушкуллигини билиб, иккиланиб сўрадилар: «Бу хусусда ўзингиз нима ўйлайсиз?» Мўмин Мирзо узил-кесил жавоб берди: «Азиз падаримнинг фармонини бажарурмен!»

Шу кундан бошлаб бола ўйинларни йиғиштирди. Амакиси билан бўладиган хангомани ўйлаб, кечалари уйқуси ўчди.

Унинг ёнида обрўли, ишбилармон беклар йўқ. Йигитларнинг кўпинини Баднуззамон Балхга олиб кетган. Мўмин Мирзо ғайрати орқасида атиги икки-уч юз йигит тўплай олди. Бу кучни ҳам ҳар эҳтимолга қарши йиғди. Чунки Музаффар Мирзонинг кўпинин билан келиб уруш қилишига унчалик ишонмас, масала музокара йўли билан ҳал қилинар, деб ўйларди. Орадан анча вақт ўтди. Музаффар Мирзодан дарак йўқ. Бола аста-аста ташвишдан қутулиб, суюкли кундалик ўйинлари билан машғул бўла бошлаганда, бирдан Музаффар Мирзонинг Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Тўғонбек билан лашкар тортиб келаётгани маълум бўлди. Лекин бола саросимага тушмади. Аксинча, оқибатдан чўчиган катталарга далда берди. Совуққонлилик билан тайёрлик кўрди. Кейин йигитларни тўплаб, отасининг фармонини бажаришга қарор берганини сўзлади ва отланишга буюрди. Ўзи ҳам жажман, ўткир қиличини, ханжарини, кичик, лекин ростакам ўқ-ёйини тақиб олди. Навкарлар ўйноклаган туркман отини келтиришди, бола уларнинг сал ёрдами билан отга минди. Овга ёки дала саёҳати учун кетаётгандай шаҳардан чиқди. Тажрибали жангчиларнинг маслаҳати билан, душманга дуч келиш учун керакли жойга тушди. Эртасиёқ қаршисига, уч-тўрт чақирим нарига, Музаффар Мирзо кўр тўкди ҳам йигитларини дарров тартибга сола бошлади. Бу нарса унинг ниятидан хабар берарди. Мўмин Мирзонинг қисмлари орасида садоқатли, уруш кўрган йигитлар бор эди. Уларнинг ёрдами билан бола ҳам ўз кучларини уруш тартибига сола бошлади. Шу вақтда Музаффар Мирзо тарафидан элчилар келди, ҳеч қандай муқовимат кўрсатмасдан, шаҳарни таслим этишни таклиф қилишди..

— Бориб айтинглarki, — элчиларга деди Мўмин Мирзо дадил, — мен ўз оғам билан жанг қилмоқни асло истамаймен. Бу уят нарса. Лекин то отамдан рухсат келмагунча, шаҳарни топширишга ҳаққим йўқ.

Элчилар жўнаб кетди. Мўмин Мирзонинг ақли, ўзини тута билиши йигитларни шавқлантирган эди. Улар энди: «Музаффар Мирзонинг таклифини асло қабул этманг. Унда номус деган нарса йўқ экан. Бўлмаса, сизнинг устингизга шунча лашкар тортармиди? Унинг ўзи келиб, сиз билан

кўришмоғи, кенгашмоғи лозим эди», дер эдилар. Кичкина саркарда сўлиғини чайнаб ўйноқлаган туркман отининг устида ўтириб, жанг тўғрисида, гўё пойга ёки чавгон ўйини ҳақида гаплашгандек, қизиқиб, табассум билан бемалол сўзлашарди.

Ўнг ёқда, теналар орқасидан Музаффар Мирзонинг отлиқлари чанг кўтариб пайдо бўлди. Улар ўқ отими қадар яқинлашгач, Мўмин Мирзонинг йигитлари шиғаб ўқ уза бошладилар. Душманнинг иккинчи гуруҳи нақ рўпарадан, ўртани ёрмоқ учун от солди. Ҳаял ўтмай, кенг далада қизгин жанг бошланди. Ўнг ёқда ҳар икки томоннинг йигитлари аралашиб кетган эди. Одамлар йиқилган, отлар қочган, тўс-тўполон, сурон. Ўрта қисмга ҳужум қилган душман дасталари, Мўмин Мирзонинг йигитлари катта ғайрат кўрсатишларига қарамай, сон жиҳатидан кўп бўлганлари учун бостириб келишни давом эттирдилар. Ёш шахзода сабрига чидамасдан, туркман отини уриб, куёшда оқ оловдай ёнган қиличини суғуриб, олдинга итилди. Унинг атрофидаги йигитлар ҳар ёқдан от ўйнатиб, Мирзонинг йўлини тўсдилар. Қадрдон бир навқари ажойиб чакқонлик билан унинг отининг жиловидан тутди ва ранги қум ўчиб ёлворди: «Шахзодам, зинҳор жангга кирманг, мен бошимни берай, сиз кирманг урушга!» Мўмин Мирзо хўмрайиб, ингичка, бор товушп билан қичқирди: «Қўйиб юбор мени! Бошқалар қирғинга кирган-да, биз томошабин бўлиб турамизми?» Отга қамчи урди у. Кучли от сакраб, олдинга қараб учди. Бола жанг қайноғига кирди. Уни қўриқлаган йигитлар бўрондай қўзғалиб, унинг орқасидан югурдилар. Жангда улар душман билан қиличлашаркан, айни вақтда Мўмин Мирзони қўриқлашга, устига отилиб, асир олмоқчи бўлганларни тўзғитишга зўр фидокорлик кўрсатар эдилар.

Мўмин Мирзо қайноқ отда душманнинг тўдаларига ўзини уриб, нозик қўллари билан қилич солар, яна газабли кўзларини атрофга тикиб, ўз йигитларининг аҳволини билмоққа, уларга далда бермоққа ҳаракат қиларди. Ўнг ёқдаги йигитлари анча чекиниб, узоқлашган, тўзмоққа бошлаган эдилар. Мўмин Мирзо иш кўрган уч-тўрт баҳодири билан отини ўша ёққа бурди. Чанг-тўзондан чиқиб, отни саваб учаркан, душманнинг қандайдир қалин тўдаси уларни ёқалади. Мўмин Мирзо йўлни чаи бериб ўтмоққа интиларкан, орқадан кимдир унинг енгил гавдасини эгардан узиб олиб, тиззасига

чалқанча ётқизди-да, қарши томонга шамолдай учди. Мўмин Мирзо бор кучи билан астойдил типирчилади. Лекин темир чангалдан кутулиш имконсиз эди. Мўмин Мирзо бир интилиб, бошини сал кўтаргач, кўзлари Тўғонбекнинг қахрли юзига тушди ва бўғилиб кичқирди: «Ҳа, ит!»

Мўмин Мирзонинг икки баҳодири Тўғонбекни қувиб, унинг олдига тушишга улгурдилар, ҳар икки ёқдан қилич билан ҳамла қилишга бошлаганларида, уларнинг устига ўнлаб душман йигитлари отилди. Улар кўп душман билан фидо-корона қиличлашиб, икковлари ҳам парчаланиб, тупроққа коришдилар.

Астробод йигитлари Мўмин Мирзонинг асир тушганидан огоҳ бўлгач, аламдан яна қаттиқроқ урушдилар. Кўплари қирилди. Қолганларини кучли душман кенг далага тўздириб юборди. Лекин улар ажойиб мард болага ачиниб, хўнг-хўнг йиғлашар, яна даста-даста бирикишар, ҳаётдан ўлимни афзал билиб, душманга қайта-қайта отилар эдилар...

Тўғонбек ёш асирни тўппа-тўғри Музаффар Мирзо қошига келтириб, ғурур билан топширди. Салқин дарахтзорда, гилам устида гердайиб ўтирган сип-силлиқ Музаффар Мирзога чанг-тўзон билан қопланган асир қовоқларини солиб, дадил қаради. Музаффар Мирзо кинояли табассум билан сўради:

– Оқибат не бўлди?

– Айб сизда. Мен ёлғиз фармонга бўйсундим, — жавоб берди Мўмин Мирзо чанқовдан қуриган лаблари билан. — Агар сиз бир оз бардош қилсангиз эди, мен отам билан ёки бобом подшоҳ ҳазратлари билан хабарлашиб, шаҳарни топширар эдим.

– Бошқа йўл ҳам бор эди, — деди Музаффар Мирзо худди гўдаклар билан ҳазиллашган бир тур билан. — Агар сен қилич-садогингни бўйнингга осиб қошимга ўзинг келсанг эди, у чоғ мендан марҳамат кўрар эдинг.

– Мен — улуғ Темурнинг набираси! — деди бола аччиқланиб. — Қилич-садоқни бўйнига осиб, душманга тиз чўкмоқ, улуғ бобомнинг руҳига зўр ҳақорат бўлар эди.

– Кимга айтасан бу гапни?

– Сизга! Агар сиз эмас, Рустам келса, Чингиз келса ҳам шу сўзни айтар эдим! — деди-да, Мўмин Мирзо аламдан, ўкинчдан титраб, ерга қаради.

Атрофни куршаган навкарларнинг кўзларида ёш, шахзодага самимий ачиниш ва муҳаббат ёнди. Кўплари бир-бирларига маънодор боқиб, бошларини аста чайқаб қўйдилар. Музаффар Мирзо хижолат тортиб, ўрнидан турди-да, Тўғонбекни имлаб, узоқлашди. Қари, тажрибали жангчи, ов ва куш бандаси Муҳаммад Бурундук барлос ёш, мард, олижаноб асирга яқин келиб, севги ва ҳурмат билан унинг бошини силади: «Чин сўзни айтдингиз, шахзодам! Улғайиб, зўр қўшинларга сардор бўлурсиз, шахзодам!» деди ҳам йигитларга шахзода учун таом ва шарбат келтиришни буюрди.

Оқшом Музаффар Мирзо тантана билан шаҳарга кирди. Мўмин Мирзони қамаб, қочирмасинлар, деган андиша билан кучли посбонлар қўйди. Чунки ёш боланинг баҳодирлиги, ақли ҳаммага тарқалган, ҳамманинг юрагида унга чуқур муҳаббат уйғотган эди.

Ғалаба муносабати билан Музаффар Мирзо катта зиёфат тузди. Беҳад кўп май ичдилар, ўйин-кулги қилдилар. Иш кўрсатган йигитларга қимматбаҳо саруполар ва ўзга инъомлар берилди.

Бир канча кундан сўнг Балхдан хабар келди — Ҳусайн Бойқаро ўз ўғли Бадиуззамонга қаттиқ шикаст берганлиги билинди. Одамлар орасида энг кўп дoston бўлган воқеа Бадиуззамоннинг енгилиши эмас, балки Балхда Бадиуззамон енгилган куннинг нақ эртаси Астрободда унинг ўғли Мўмин Мирзонинг енгилиб, асир тушиши бўлди. Бу хабардан Музаффар жуда қувонди. Отасини ғалаба билан табриклаб, чопар юборди.

Тўғонбек бир ойдан сўнг, Музаффар Мирзонинг илтимосига кўра, баъзи ишларни бажариш учун подшоҳ қошига жўнади. Ҳусайн Бойқаро бу вақтда Мурғоб ёқасида ётарди. Тўғонбек қароргоҳга келган куниёқ Низомулмулкнинг ёрдами билан подшоҳ томонидан ҳашаматли ипак чодирда қабул этилди. Тўғонбек Музаффар Мирзонинг саломини билдириб, унинг баъзи илтимосларини, масалан, Астробод вилоятидан тушадиган даромадларни кўпайтириш ва ҳоказони гапирди. Ҳусайн Бойқаро суюкли ўғилнинг ҳамма орзуларини бажаражagini сўйлади. Кейин Музаффар Мирзога кўрсатган хизматлари учун Тўғонбекни табриклади. Унга расмий беклик

унвони, Ҳирот вилоятидан катта ер беришни ваъда қилди. Тўғонбек унинг ёнидан фавқуллода гердайиб чиқди.

Оқшом подшоҳ зиёфат тузди. Таклиф этилганлар орасида Тўғонбек ҳам бор эди. У зиёфатда энг фахрли ўринлардан бирини ишғол этди. Боғи Жаҳон оронинг саройларидек катта, кенг ипак чодирда шўх, шод базм бўлди. Ҳоз, қирғовул, бедана кабоблари билан жуда кўп май ичилди. Рақслар, кизикчиликлар, ҳар нав кутилмаган ҳангомалар... Ҳусайн Бойқаро қаттиқ маст бўлгач, вақт алла-паллада базм тарқалди. Тўғонбек Низомулмулк ва унинг ўғиллари билан бирга ташқари чиқди. Бир-бирига яқин қурилган ва атрофида ясовуллар айланиб юрган ипак чодирлардан теваракка шамларнинг нури хира акс этарди. Одамлар тезгина ўз масканларига кириб қойиб бўлдилар. Низомулмулк, ичмагандай, тетик эди. Тўғонбек кўп ичса ҳам, одатича, эс-ҳуши жойида эди. Вазир уни қўлтиқлаб, четроқдаги катта чодирга олиб келди. Бу чодирнинг атрофида посбонлар, бичилган қуллар кўп эди. Тўғонбек, ҳадиксирагандек, бирдан эшикда тўхтаб қолди.

— Ҳадичабегимнинг ҳузурларида муҳим кенгаш бор, — шивирлади Низомулмулк.

Ҳадичабегим Тўғонбекни очиқ юз билан қабул этди. Ўғлининг ахволини сўради. Кейин, гарчи ўзи яхши хабардор бўлса ҳам, Астрободда рўй берган воқеалар билан қизиксинди. Тўғонбек қисқа, лекин чертиб-чертиб гапириб берди.

— У номақбул асирни нима қилмоқчисизлар? — сўради оқарган сочларини бармоғи билан силаб Ҳадичабегим.

— Билмадик, — жавоб берди Тўғонбек. — Ҳозир Ҳиротда, Ихтиёрдин қалъасида ётган чиқар. Ишончли навкарлар билан юборган эдик.

— Ўғлимга беадаблик қилган у шумни қаттиқ жазолаш керак. Менга қолса, ўлдирмоқ керак! Отаси Ҳиротга, боласи Астрободга панжа солмоқчи! Йўқ, бунга асло йўл қўймасмиз! — деди ғазаб билан шивирлаб Ҳадичабегим ва ўтирганларга қараб қўйди.

Тўғонбекнинг кўзлари ғалати очилиб кетди. Низомулмулк айёрларча сукут этди.

Ҳадичабегимнинг ҳар бир сўзини бош лиқиллатиш билан тинглаган Камолиддин Ҳусайн, Амидалмулк иккиси бирдан: «Ихтиёр сизда!» дейишди. Тўғонбек бир оз мулоҳаза

қилиб, бу фикр булар орасида илгаридан пишганлигини пайқади. Бадиуззамонни подшоҳга қарши яна катта ғазаб билан оёқлантириш, ўртада гавғоларни кучайтириш учун бундан яхши чора йўқ эди. Бунинг натижасида Тўғонбек ҳам мақсадларини тезроқ, қулайроқ амалга оширади. Мана, Хадичабегим ҳам ўз ўғлининг бахти учун ўғай ўғил Бадиуззамонга душманлик қиляпти-да!

— Фармон қани? — Хадичабегимга томон эгилиб, тикилди Тўғонбек.

— Хоҳласам, шу кеча оламен, — жавоб берди ишонч билан Хадичабегим. — Аммо фармонни ниҳоятда тезлик билан амалга ошириш зарур ҳам буни сизга ўхшаш киши қилади. Фармонни ҳар кимдан юбориб бўлмайди, чунки Хиротдагилар фармонни олиб, лекин қатлни мумкин қадар орқага суришлари мумкин. Улуғ амирлар эшитиб қолсалар, Мўмин Мирзонинг гуноҳини подшоҳдан сўраб олишлари мумкин.

— Ҳеч шубҳа йўқ, ҳеч! — пўнғирлаб қўйди Низомулмулк.

— Бу хизмат бадалига олтин тоғлар муяссар бўлур, — товушини найдай чўзиб деди Камолиддин Хусайн.

Тўғонбек унга ўқрайиб бир қаради-да, Хадичабегимга деди:

— Сизга маъқул тушган бўлса, бас. Лекин охири кўнгилсизлик билан битмасмикин?

— Нималарни ўйлайсиз! — жавоб берди қари сатангнинг ишваси билан Хадичабегим. — Подшоҳнинг ўз муҳри босилган фармон билан борасиз!

Тўғонбек яна бир неча вақт ўйлаб, ниҳоят, айниқса, Хадичабегимнинг орзусини ерда қолдиришга ботинмай, қабул қилди.

Ташқари чиқдилар. Низомулмулк ўз чодирига кетди. Тўғонбек унинг ўғилларининг чодирига кирди. Ҳеч бири ётмади.

— Подшоҳ ҳазратлари кўнмасалар керак, — деди қўлини силтаб Тўғонбек.

— Фармон ҳозир қўлга тегади, — деди Амидалмулк. — Хадичабегим подшоҳни шундай аврайдики, таърифга сизмайди.

— Алалхусус, хоқон ҳазратлари майи ноб таъсирида бўлсалар, ҳар қандай фармон олиш учун мушкулот чекилмас. Чунки ақл шаробда эриб кетади!

Тўғонбек ёнбошлади, ўйга шўнғиди. Камолиддин Ҳусайн муковасининг ҳаллари шамда ёнган чиройли бир китобни олиб, ширин товуш билан секингина ғазал ўқий бошлади. Баъзи мисралар устида ака-ука баҳслашишди. Икки соат қадар вақт ўтгач, секингина Низомулмулк кирди: «Мана, фармон, илдам йўлга тушингиз!» — секин, лекин ғурур билан деди вазир.

Тўғонбек фармонни чироққа солиб кўрди-да, таажжубланиб, бошини чайқади.

— Суюкли хотин... — деди кулиб Низомулмулк.

— Мастликда суюкли хотин яна ҳам суюклироқ кўринади, — деди Амидалмулк.

Тўғонбек хайрлашиб, эшикка чиқди. Навкарларни тепиб уйғотди. Улар бир зумда отни тайёр қилдилар. Тўғонбек, орқадан қароқчилар қувгандек, отини қаттиқ ҳайдаб кетди. Биринчи работга етганда, тонг ёришди. Бир нафас отга дам бериб, яна жўнади.

Кейинги работларда отни алмаштириб, қатта масофаларни, мўғулчасига, яна илдам босди.

Иккинчи кун кечкурун кўпирган от Ихтиёриддин қалъасининг дарвозаси ёнида тўхтади. Тўғонбек отдан сакраб тушиб, лапанглаб ичкари қадам қўйди. Зиндон бошлиғи, гиёҳ еб пинакка кетгандай, шам ёнида мудраб ўтирарди. Ёш бир навкар ўқила-ўқила шалақланган эски бир китобни — қандайдир жангномани ўқирди. Тўғонбек киргач, навкар ўқишни бирдан кесиб, дик этиб турди. Зиндон бошлиғи эринчаклик билан ўрнидан турди. Бу чўлтоқ супургидай кўримсиз соқоли, ҳаракатлари суст одамнинг кўзлари қаттиқ ва ёмон эди. Тўғонбек: «Ҳа, элат, бардаммисиз?» деб кўришди ва фармонни узатди. Зиндон бошлиғи фармонни чироққа тутиб, кўз югуртирди-да, ер остидан Тўғонбекка қараб қўйди. Кейин Тўғонбекни нарига элтиб, шивирлади:

— Етти отам ҳаққи, мен бундай жазони ҳеч қутмаган эдим. Баён қилинг, бек, бу қандай гап?

— Фармони олий... — деди Тўғонбек зарда аралаш. — Сен ҳам, биз ҳам хоқоннинг қулларимиз. Бўйсунитишни биламиз, холос! Ҳа, шошма, — зиндонбошини нарироқ суриб, давом этди Тўғонбек. — Ишни шу тундан қолдирмаймиз. Ижро этилгунча, тилингни кес!

Зиндонбоши хўмрайиб, яна шам қаршисига ўтирди, фармонга тикилиб, афсуслангандай, бошини аста, лекин узок тебратди. Тўғонбек бу ердан шаҳарга чиқишни, ҳатто оиласида қолганларни бориб кўришни истамади. Навқарга пул бериб, ошхонадан таомлар келтирди-да, бемалол еб олди. Хуфтондан кейин Амр Ободий, боши оғиб кирган одамдай, пайдо бўлиб қолди. Бу — кўринишда бахайбат бўлмаган, қалин соқолли, кичик юзли, кўзларида доимо қотган қандайдир бир хиралик кўринган одам — сўроқ ва қийноқ мутахассиси эди. Бу даврнинг одамлари санъатларда ва турли фойдали ишларда ўз маҳоратларини камолга етказишга интиланларидек, Амр Ободий ҳам қийноқ, жазо бобида инсон хаёлига сифмас даражада ғалати ихтиролар эгаси эди. Тўғонбекка, кейин зиндонбошига кўз ташлаш билан, у ўзининг ўткир ички сезгиси орқасида, машъум ҳодиса ҳидини туйди. Қалбаки назокат билан кўришиб, Тўғонбекка мурожаат этди:

— Жаноблари, агар хато қилмасам, салтанат тожининг гавҳарларидан бирини эговлагали келган бўлсалар керак?

— Ушатгали келдим! — деди ерга тикилган ҳолда Тўғонбек.

— Ростми? Подшоҳ ҳазратларининг қаҳри ғазабларига яраша сабоқни биз берсак ҳам кифоя эди. Гўдакнинг жонини суғурмасдан ўн жонни суғургандан баттар бир иш қилар эдик, — деди-да, Амр Ободий зиндонбошидан фармонни олиб ўкиди. Кейин унга: «Бўладиган ишда сустлик кўрсатмоқда маъно йўқ, яна фармони олийга ҳурматсизлик бўлмасин!» дегач, зиндонбоши индамасдан, ўрнидан турди, қоронғиликда йўқолди. Амр Ободий, муқаддас жойга кетаётган каби, руҳий энгиллик билан зиндон томонга бораркан, орқасидан лапанглаб Тўғонбек ҳам етди. Чунки ишни «тоза» бажармоқчи бўлди. Олтин, кумуш ёки келажакда мансаб бериш ваъдаси билан жаллод тиғи остидан бошини қутқарган шахзодалар ҳақида у эшитган эди. Шундай қилиб, булар ҳам шахзодани бир зумда қочиришлари ёки яширишлари мумкин эди.

— Томоша қиласизми? Жуда соз! — деди Амр Ободий Тўғонбекка йўл бошлаб.

Қоронғида зиндон бинолари ўз даҳшатини яна ҳам чуқурроқ сездирадди. Баъзан қоронғилик орасидан фарёдлар, йиғилар, инграшлар эшитилиб қоларди. Амр Ободий гоҳ пастликка тушиб, гоҳ баландликка кўтарилиб, ниҳоят,

кўрғондай баланд, ҳайбатли деворлар олдида тўхтади. Калидларни шиқирлатди, эшик зардали «ғарч-ғурч» билан очилди. Тўғонбек ичкари киргач, рутубатли бўғиқ ҳаво бурнига урди. Бир бурчакда, гўё қоронғилиқдан кўркиб титрагандай, липллаб, кучсиз ёнган шамда бу ернинг узун даҳлиз эканини фаҳмлади. Амр Ободий даҳлиз охиридаги эшикни очиб, олдин Тўғонбекни киргизди.

Шаҳзода тўшак устида шамга яқин ўтириб, Қуръон ўқиш билан машғул эди. Навқарлар овқат олиб келган бўлсалар керак, деб ўйлаганиданми, шаҳзода Қуръондан бошини кўтармади, мунгли товуш билан қироат қилаверди.

— Шаҳзодам Каломуллога ҳўб берилган эканлар, — деди Тўғонбек яқин келиб.

Мўмин Мирзо бирдан ялт этиб қаради. Ўткир кўзларига ишонмагандай, таажжуб билан Тўғонбекка тикилди. Ингичка қошларини киндор чимириб, деди:

— Ҳа, пахлавон, қаердан? Нима қиласиз бу ерда? Не хабарлар келтирдингиз?

— Шаҳзодамнинг ҳолидан хабар олай, дедим, — тутилиб, гулдираб жавоб берди Тўғонбек.

— Сизлар қалин лашкар билан келдинглар, — лаблабри ўкинчли бир кулги билан ёйилиб деди Мўмин Мирзо. — Менинг йигитларим яхши савашди. Лекин, жуда оз эдик-да. Кейин мен ўйлаб қарасам, кўп хатолар ҳам қилган эканмен, ростми? Бир вақт Жаҳонгир барлос отам билан сўзлашиб ўтириб, оз киши билан кўп кишига шикаст бериш тўғрисида кизиқ нарсалар сўзлаган эди. Мен у баҳодирнинг сўзларига сира амал қилмабмен.

— Яхши уруш қилдингиз, — ерга қараб деди Тўғонбек.

— Йўқ, — бошини чайқади бола, — зафарга эришмоғим керак эди. Озод бўлгандан сўнг подшоҳ бобом билан сўзлашиб, улардан жанг илмини ўрганамен — тажрибалари зўр. Кейин майдонни кўп кўрган бекларимиздан ҳам ўрганамен.

Тўғонбек алланечук оқариб кетди, қисилди. Сўзлашга мажоли йўқ, эшикка боқар эди, кейин пешонасини сиқиб, деди:

— Шаҳзодам, ҳар бир банда аввало тангридан умр тилаши керак!

— Албатта, — деди Мўмин Мирзо. — Лекин орзусиз умрнинг ҳам кераги йўқ!

Дахлизда гумбур товуш эшитилди. Мўмин Мирзо эшикка қаради. Тўғонбекка ва Амр Ободийга тикилди: «Айткулик сўзларингиз бўлмаса, чиқиб кетинглар. Мен ётамен», — деди бола шахзодаларча буйруқ йўсунида. Амр Ободий бесўнақай тишларини очиб, кулиб қўйди.

Зиндонбоши билан жаллод кирди. Бола ўткир кўзлар билан ҳаммага жовдираб қаради. Раиғи бирдан қум ўчиб кетди. Сакраб ўрнидан турди: «Нега келдинглар?» — кичқирди бола. Унинг халигача маъсум, соф кўзлари даҳшат билан ёнарди. Амр Ободий боланинг икки қўлини омбур билан қисгандек, маҳкам ушлади ва дағаллик билан:

– Шахзодам, ҳозир тўғри тангри қошига борасиз! — деди.

– Номуссизлар! — бўшалишга тиришиб қичқирди бола.

– Кимнинг фармони бу? Бобомнинг қахру ғазабидан кўркмайсизларми? Қўй мени! Йўқол ҳамманг!

– Бобонгиз хоқон ҳазратларининг фармони олийси билан келдик. Тақдирга тан бермоқ керак... — деди ҳансираб Тўғонбек.

– Аллоҳнинг ризоси... Қисмат, — фармонни кўрсатиб деди зиндонбоши.

– Бобомга не бўлди? Ўз кўзини ўзи ўймоқ! Инсофсиз, бадбахт бобо!

Жаллод Мўмин Мирзони кўтариб пастга, қурук ерга ётқизди. Амр Ободий шам тутди. Тўғонбек орқасини ўгириб, кўзларини ерга қадади. Бола кучсиз, дардли овоз билан, «Онажоним!» Қаердасиз, отам?» деркан, жаллод бўғзига ханжар қўйди... Бир зум хириллаб, бола жим бўлди. Жаллод унинг шоҳи қўйлагига ханжарни артиб, қаддини ростлади.

Тўғонбек Амр Ободийнинг орқасидан оғир қадам ташлаб, ташқари чиқди. Салқин хавода чуқур нафас олди. Амр Ободий билан бараварлашиб: «Обдон ақлли гўдак эди», деди. Амр Ободий лабини ялаб «Юсуфдек хушрўй эди!» деб қўйди. Зиндонбошининг хонасига етишгач, у қимор ва шароб базмига боришини айтиб, хайрлашди. Тўғонбек хона ичига кирди. Бошини қуйи солиб, ёлғиз ўтирди. Ҳозирги фаже манзарани унутишга тиришди. У фикрини зўрлаб, бу маъсум қурбоннинг натижасида рўй берадиган воқеаларни ўйлади; ўз йўлларини, муносабатларини аниқлаб олиш учун бош қотирди. Бир соатдан кейин зиндонбоши келди. Тўғонбекнинг бу ерда ўтир-

ганини кўриб, таажжуб билан сўради: «Бу фақир кулбада тунамоқчиларми, бек жаноблари?» Тўғонбек жавоб бермади. Зиндонбоши шамдонга янги шам ўтказди. Ҳомуза тортиб, бир чеккада мудрагандай, жим ўтирди. Бир муддатдан кейин Тўғонбекка яна мурожаат этди: «Ўрин солиб берай. Бир иа-фас ором олсинлар». «Сен ётавер. Уйку босиб қолса, мудраб олармен», жавоб берди пўнгиллаб Тўғонбек.

Тўғонбек Ҳиротда бир кун ҳам қолишни истамас эди. Чунки эрта-индин пойтахтда бутун халқ фожиани эшитар, ҳар ким ўз билганича бичиб-тўқир, подшоҳ фармони билан бўлган ишда Тўғонбекни айблашмасалар ҳам, ҳар ҳолда, унинг исми ҳар ерда тилга олинар, заҳар тилли битта-яримта шоир унинг тўғрисида ҳажв ёзиб тарқатар... Шунинг учун эрта билан қароргоҳга чиқиб кетиб, Хадичабегимни қувонтирмақчи бўлди.

Зиндонбоши анча вақт ғойиб бўлиб, ниҳоят, каердан-дир бек учун янги атлас кўрпалар, иккита юшок пар ёстик келтириб, ўрин солди-да, бир чеккада уйкуга кетди. Вақт ярим кечадан оғди. Тўғонбек ечиниб ётмоқчи бўлганда, дарвозадан тасирлатиб отлиқ кирди. Кенг саҳнда, қоронғида, жимгина айланиб юрган қуролли навкарлар ҳар ёқдан югуришди. Тўғонбек парво қилмай, ўрнига чўзилиши билан гурсиллаб кимдир хонага кириб келди. Тўғонбек бошини кўтариб, саройнинг яқин мулозимларидан бирини кўрди. Зиндонбоши ҳам чўчиб ўрнидан турди.

— Ҳа, нима ғалва? — тўнглик билан сўради Тўғонбек.

— Сиз шундамисиз? Жуда яхши, — ҳансираб деди мулозим. — Ҳоқон ҳазратлари фармонни бекор қилдилар. Мана, янги фармон!

— Нима? — Тўғонбек ўрнидан сапчиб турди.

Зиндонбоши: «Эвоҳ!» деб пешонасига урди, қалтираб, деворга суялиб қолди. Чопарнинг кўзлари гўё қинидан чиқаёзди, йиқилаёзгандай у ҳам деворга суялди ва гулдуради:

— Шаҳзода... нима... кетдими? Ана фалокат! Бу қандай гап? Дарров?

— Ажали етган-да, — дўқ қилди Тўғонбек.

— Ажалга даво йўқ! — қалтираб деди зиндонбоши.

Тўғонбек чопардан янги фармонни олди. Ичида ўқиб, мажолсиз, бўшашган ҳолда жим бўлиб қолди. Бу фармон

ҳақиқатан аввалги фармонни бекор қилган эди. Узоқ, оғир сукунатдан кейин, Тўғонбек қандай қилиб ва қай сабаблар билан подшоҳ ўз қароридан воз кечганлигини сўради.

— Подшоҳ ҳазратлари фармонни кайфнинг зўридан, асло билмасдан, берган эканлар, — ҳаяжонини босишга тиришиб гапира бошлади чопар. — Бу мазмундан хабардор бўлиб қолган баъзи муқарраблар эртаси бу хусусни хоқоннинг кўнгилларига етказдилар. Машъум фармонни хоқон гўё тушларида кўргандек ёдлайдилар. Бирдан бутун қароргоҳни остуст қилдилар. Нимасини сўзлайин, бек жаноблари, қароргоҳда бир қиёмат кўпди. Шу оннинг ўзида янги фармонни битиб, менга топширдилар, шамолдек учиб бор, деб такрор-такрор уқтирдилар. Умримда не-не отлар миндим, не-не масофаларни яшиндек босдим. Лекин ҳаммаси бу сафаргидай эмас. Афсуски, ажал тикилган экан... Ҳай, сиз нега бу қадар суръат билан йўл босдингиз, хожат йўқ эди-ку?

— Энди билдингизми, — ўқрайиб деди Тўғонбек, — отимнинг қанотига югурук булутлар рашк қилади! Тарки одат маҳол, баданимда суякларим қисирлаган сари завқланиб, баттар тез ҳайдаймен. Сизлар на отни, на йўлни биласизлар!

— Ҳамма нарса қисматда... — айбдорларча бўйинини қисиб деди зиндонбоши. — Агар шаҳзоданинг қисмати ўзга бўлса эди, от эмас, эшак минганингизда ҳам бекдан олдинроқ етиб келардингиз.

Чопар каловланиб эшикка чиқди — қоронғиликда хўнграб йиғлади. Зиндонбоши Тўғонбекка орқадан кўз олайтириб, бошини чайқаб қўйди.

Тўғонбек шошиб-пишиб кийинаркан, ичида жаҳл билан дерди: «Қай ишга аёл бурнини тикса, оқибати вой!» Кийиниб бўлиб, зиндонбошига қаттиқ ўқрайди, ташқари чиқди. Навқарлар отни келтирдилар. Подшоҳнинг ҳузурига боришга ботинмай, Астрободга, Музаффар Мирзо ҳузурига жўнаб кетди Тўғонбек.

II

Уйдан эланг-қаранг чиққан Султонмурод ҳамманинг юзида оний бир фалокат зарбини тортганларнинг ҳаяжон ва ташвишини кўрди. Суриштириб, тунги воқеани эшитди. Баъзи

бир кишилар тафсилотига қадар билиб олган эдилар. Олим газабдан тутақиб кетди. Мадрасага югурди. Лекин йўлларда айни воқеадан таъсирланган гуруҳ-гуруҳ танишлар билан учрашишга тўғри келди. Хирот тўлқинланди. Одамлар ўз ҳаяжонларини бир-бирларига айтиб, юракларини бўшатишга тиришардилар. Ёш, ақлли шахзоданинг ўз бобоси фармони билан жаллод кўлида қурбон бўлиши подшоҳ хонадонидан кўпдан буён мавжуд бўлган фитналар гирдобининг бутун фаже манзараларини очиб берган эди.

Султонмурод дўст-душман фарқига бормасдан, подшоҳга қаратиб газабли сўзлар айтишдан ўзини тия олмади. Мадрасага келганда, ҳамма толиби илмлар айни ҳаяжон ичида қоврилдилар. Ҳамма хужраларда тўп-тўп талабалар, уларнинг танишлари, мударрислар йиғилишиб, қайғу, олов захар билан суғорилган сўзлар дарёсида чирпинардилар. Одамларнинг назарида, маъсум қурбон, қонга беланган гўдак улуг қахрамонга айланди. Унга аталган марсиялар, қасидалар пайдо бўла бошлади. Золимларни фош этувчи аччиқ ҳажвлар оғиздан-оғизга учарди.

Бу кун дарс бўлмади. Султонмурод ўзга мадрасаларга борди. Ҳамма, машъум нафаси яқинлашган алақандай даҳшатли фалокатни кутаётгандай, ички бир титроқ ва изтиробда эди. Гўё ер бир силкиниб ўтди, мана энди омонсиз, газабли бир қувват билан такрор силкинади-да, ҳамма нарсани ўз қаърига тортади! Шу кайфиятда изтироб чекканларнинг юрагида ягона бир умид яшар эди: Алишер Навоий! Ўпқонликка қулаб кетаётган тоғни ёлғиз у тутиб қола билади! Энг совуққон, энг мантиқли одамлар бу мўъжизага ишонардилар. Лекин бу фалокатли дақиқаларда Алишер йўқ эди. Ҳамманинг кўзи Машҳад йўлига интизор эди.

Учинчи кун Алишернинг оти шаҳар дарвозасидан кириши биланоқ бу хушxabар ҳаммага тарқалди. Султонмурод хонақоҳдаги хужрасини кулфлашни ҳам унутиб, югура кетди.

«Унсия»да — Навоийнинг хонасида, унинг ҳар вақтги ҳамсуҳбатлари, яқинларидан ташқари, бир кўп шоирлар, олимлар бор эди. Навоий ҳар вақт ўтирадиган жойида, даричанинг тагида ўтирарди. У зоҳиран сокин эди. Султонмурод қалбий соғинч билан қари шоирнинг кучсизлашган, нозик қўлларини сиқаркан, унинг доно кўзларида қайғу кўрди.

Бу кайғу унинг елкаларидан ҳам босиб, шоирни буклаб қўймоқчидай эди. Султонмурод бу ердаги ёшларнинг энг ёши бўлган, ақлли кўзларини Навоидан узмай, шоирнинг ҳар сўзини уқиб олишга, ҳар бир ҳаракатини ўз фикрига чизишга интилган Хондамирнинг ёнига ўтирди. Навоийнинг руҳи ҳозиргина эшитган фожианинг исканжаси остида эди. У юрак ярасини қонатмасликка урингандай, у-бу ҳақда қисқа, гўё ғайришуурий равишда гапириб қўяр ёки у-бу тўғрида кўзига тўғри келган одамдан савол сўрар эди. Ниҳоят, узок сукутдан кейин, кайғули кўзларини кўтармасдан, фикрнинг ҳаддига етганига ишонган файласуф каби, ўз-ўзи билан сўзлашгандек, гапирди. Кейин овози борган сари кучлироқ тўлқин билан янграй бошлади.

— Бу машъум ҳодиса қаршисида, — деди у, — фикр, мулоҳаза юритган инсон афсус ва надомат билан бениҳоят даҳшатли ва оламшумул натижаларга келади. Фикран асрларнинг, даврларнинг манзарасига назар ташласангиз, тарих мантиқининг ажойиб хулосаларини кўрасиз. Қаҳрамонлар, ҳукмдорлар, жаҳондорларнинг умри бўлгани каби, даврларнинг, давлат ва салтанатларнинг, хонадон, сулолаларнинг ҳам умри бор; дарё-дарё қон оқизиб, муаззам тарих биноси яратган ерлар, ниҳоят, бир томчи қоннинг гуноҳига ғарқ бўлиб, на ўзларидан, на азамат тарихларидан ном-нишон қолган. Бунинг мисолларини бизнинг ўз тарихимиздан ҳам топмоғингиз мумкин. Улар ҳаммага ҳам маълум. Қўрқаменки, ундай фалокатлар қаршисида такрор қолмасак эдик!

Шоир жим бўлди. Унинг ҳазин фикри кўзларидагина эмас, кейинги вақтларда қуюқлашган юз ажинларида, оппоқ соқолининг толаларида ҳам ёнар эди. Навоийнинг машъум бўрондан дарак берган, ҳақиқатнинг бутун аччиқлиги, совуқлиги билан айтган сўзлари, гўё кўзи боғлиқ одамни тубсиз ўпқоннинг нақ лабига келтириб, бирдан кўзини очиб юборганларидек, таъсир кўрсатган эди.

— Ҳар нечук фалокатни даф этмоққа ғайрат қилмоқ керак, — деди Навоий қатъий, ишончли овоз билан, — муборак ватаннинг, эл-улуснинг саломатлиги учун фидокорлик кўрсатмоқ вазифамиздир. Сиздан тилагим шулки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланылик. Вафо ва муҳаббат улуг қудратдир. Бу қудрат

билан тўла кўнгиллар ҳаётни нурлантурурлар, улар фалокат дарвозаларига сад чекиб, саодат дарвозаларини очурлар.

Бу сўзлар, бўғиқ нафасларга вариллаб кирган баҳор шамолидай, таъсир қилди. Султонмурод бу фикрни жуда қизгин ва шавқ билан қувватлади. Вафо ва муҳаббатнинг минбаъд заминига ақл ва илм уруғларини сеппиб, уларнинг гули ва мевалари билан ҳаётни безамоқ ҳақида, илм ва санъатнинг қудратли илдизлари кенг ёйилган юрт ҳар нечук фалокатларга дош бера билиши тўғрисида гапирди. Бошқалар ҳам шу мавзуда, лекин бошқа далил ва исботлар билан сўзладилар. Юракларда яна умид қанотланди.

Одамлар аста тарқала бошлади. Энг кейин Султонмурод билан Хондамир чиқаркан, Навоий ёш тарихчини тўхтатиб, меҳрибончилик билан унинг машғулоти ҳақида сўради. Энди ўн еттига кирган Хондамир катта тарихий асар ёзишга киришганини, унинг кутубхонасидан фойдаланаётганини сўзлади. Навоий унинг асари билан жуда қизиқсинди. Китобнинг бошқа тарихий асарлардан, масалан, бобоси ёзаётган етти жилдли катта асардан қандай фарқлари борлиги ва ҳоказо тўғрисида сўради. Хондамир саволларга қисқа, лекин равшан жавоб берди. Кейин китобнинг айрим бобларини ўқиб, ўз фикрини баён қилишни шоирдан илтимос этди. Навоий хафаланиб, деди: «Кўриб турибсиз, юртнинг бошида қанча дардисар воқеалар бор! Андак фурсат топсам, албатта, ўқиб чиқамен. Мутолаадан зарар кўрган эмасмиз». Хондамир хурсанд жўнади.

— Сизнинг фикр хазинангизнинг нодир гавҳарларини қачон кўрамиз? — Султонмуродга тикилди Навоий ва ундан жавоб кутмасдан давом этди. — Сизда таҳсил кўрмиш бир неча зот Машҳадда, мадрасаларда дарс этмоқдалар, барчалари сизга беҳад салом дедилар.

Султонмурод китобнинг риёзиёт, илми нужум ва мантиққа оид қисмлари анча илгарилаганини сўзлади. Навоий бу илмларга доир араб, форс, хинд тилларида қандай фойдали нарсалар бўлса, ҳаммасини кўздан кечириш кераклигини алоҳида уқтирди-да, кейин:

— Шошмоқ керак. Мана, соқолингизга бир-ярим оқ тушибди... — деб кулиб қўйди.

III

Навоий ёлғиз бошига яна юрт қайғусини ортди. Ўз қўлини набираси қонига бўяган нодшоҳдан нафратланди. Лекин Тўғонбек келтирган фармоннинг мастликда ёздирилиши, унинг бекор этилиши фитнанинг чуқур илдизлари борлигидан дарак берарди. У тезда қароргоҳга бориб, фитналарнинг сирларини ўрганишга қарор берди. Кечаси «Маҳбуб ул-қулуб»нинг янги бобини боинлади. Оз вақт нчида бир даста қоғоз ҳар бири ҳаёт тажрибаси ва бой, ўткир фикрининг асил дурдоналари билан тўлди. Навоий чарчади. Белида, бармоқларида оғрик туйди. Шоир қарилликни, туганмас ташвишларнинг натижаси бўлган дармонсизликни йил сайин эмас, ой сайин сезмоқда эди. Бир оз чўзилиб ором олмоқ истаркан, ногаҳон Хўжа Афзал кириб келди. Навоий кўзларига ишонмади. Узоқ йиллар айрилиқда соғинишган дўстлар тўлқинланиб, кучоқлашиб кўришдилар. Навоий суюнчдан тетикланиб кетди. Дўстини ўтказди. Икковлари бир-бирларига тикилиб, қадда, гавдада, юзда, кўзда йилларнинг таъсирини очик кўрдилар. Хўжа Афзалнинг соқоллари оқарган, кўзлари аввалги жонлиликни йўқотган, юзи салқиган эди. Чамаси, ўн йил нчида ўтган энг муҳим воқеалар ҳақида бир шингил-бир шингил сўзлашиб, вақт ярим кечдан оғанда, ухлашга ётдилар. Эрталаб нонушта устида илиқ, жонли, кизик суҳбатга берилдилар. Навоий мамлакатдаги умумий вазиятни, кейинги ҳодисаларни тушунтириб, ниҳоят, сўради:

– Давлатда бирон вазифа олиб бормоқ ниятингиз борми?

– Бошқа ўлкаларда менга баланд мавқелар таклиф ётдилар. Асло рози бўлмадим. Аммо, Хуросонда қай вазифа берилса, жоним билан адо этурмен, — жавоб берди Хўжа Афзал.

Навоий хурсанд бўлди. Эл-улусга жонқуяр одамларни иш бошига қўймоқ учун бел боғламоққа эски ғайрат билан азм ётди ва бир неча кундан сўнг қароргоҳга жўнади.

Хусайн Бойқаро Мурғоб қирғоғида, ҳашаматли чодирда шоирни йиғи-сиғи билан кутиб олди. У маст эди. Эгнинда узун, қора ипак тўн — мотам кийими... Бутун сиймосидан набирасининг ҳасрати барқ урарди. Шоирни ўзига яқин ўтқизди. Узоқ вақтгача гапира олмади — аччиқ аламли йиғи нафасини бўғарди.

Бағоят оғир гуноҳга ботдим. Нуридидамни, Темур каби улуг кўшинларга сардор бўлувчи шунқоримни жаллод қўлига топширдим. Тангри ўзи кечирмаса, аҳволим мушкул, — деди кўз ёшини артиб Хусайн Бойқаро.

— Юзқоралик бўлибди! — деди Навоий алам ва жаҳл билан. — Тангрим ҳеч бир бандасининг бошига бундай кунларни солмасин!

— Ақлу хушдан, ихтиёримдан айрилган вақтда ноинсофлар... — сўзни давом эттира олмади Хусайн Бойқаро.

— Ҳақиқий жинояткорларни билурсизми? Улар кимлар?

Хусайн Бойқаро куюқ қошлари остидаги қийғоч, шишган, қизарган кўзларини пастга қаратиб, боши билан тасдиқлади. Лекин шахслар ҳақида ҳеч нима демади. Фақат умуман атрофини ўраган нонкўрлар, фитначилардан шикоят қилди.

Навоий Хўжа Афзалнинг келганлиги, подшоҳга хизмат қилмоққа орзуси борлигини сўзлади. Хусайн Бойқаро уни яхши сўзлар билан, эски кадрдон каби ёрлади ҳам вазир этиб фармон бермоққа ҳозирлигини билдирди.

Навоий келган кундан бошлабоқ вазиятни, жиноятни ва унинг ички томонларини ўрганишга тиришди. Ваҳбек, Бобоали эшик оға, Абдулло марворий, Дарवेशали билан суҳбатлашиб, жиноятга Хадичабегим билан бир қаторда Низомулмулк сабабчи эканини, лекин подшоҳ Хадичабегимдан хафа бўлса ҳам, унинг гуноҳи ҳақида оғиз очмаганини билди. У Низомулмулкнинг яқинларидан бўлган Имодал Ислом, Хўжа Абдулазиз, Низомиддин Курд, қози Шаҳобиддин ва ҳоказо бир кўп юқори мансабдорлар шаҳзодаларнинг орасига душманлик солиб, гоҳ у шаҳзодага, гоҳ бошқасига тарафдорлик кўрсатаётганларини аниқлади.

Бадиуззамон аввалги адоватига энди ўғлининг қасосини кўшиб, ҳар ерда ўзига тарафдорлар тўплаб, қатъий ҳужумларга ўтмоққа тайёрлиги ҳақида хабарлар олинди. Унинг ҳужумини, бирдан гувиллаб келадиган бўрон каби, ҳар вақт кутиб турардилар. Бу тўғрида Навоийнинг ҳам шубҳаси йўқ эди. Бундан ташқари, баъзи аломатларга биноан, бошқа шаҳзодаларнинг ҳам турли вилоятларда эрта-кеч бош кўтаришларини тахмин қиларди у.

Низомулмулк ҳеч қандай жиноятнинг олдидан ўтмагандек, пинагини бузмай, аввалгидай кеккайиб, дабдабадор яшар эди.

Унинг сўзларида давлатнинг вазияти кўрилмаган даражада мустаҳкам, халқ шод, юрт обод эди!

Хусайн Бойқаро фармон билан Хўжа Афзални вазир тайинлади. Навоий, гарчи расмий ҳар қандай вазифа-мансабдан холи бўлса ҳам, давлатнинг бутунлиги, юртнинг тинчлиги учун тинмай ишлай бошлади. Номусли одамларнинг мансабларга тайинланишига ёрдам этди. Низомулмулк ўзининг суянч тоғларининг бир-бир қулай бошлаганини сезиб, янги фитналар кўзгашга тиришди.

Хусайн Бойқаро бир вақтлар салтанат тожининг бебаҳо гавҳари, деб мақтаган вазирдан шикоят қила бошлади. Зотан, набираси учун ўч олиш фикри гоҳо-гоҳо илондек чақиб, бутун вужудини заҳарлар эди. Вазирнинг янги фитналари унинг сабр косасини тўлдирди. У Навоийни чақириб, кенгашди.

Навоий ўз фикрини баён қилиб, деди:

– Давлат манфаати учун лозим бўлган ақлли тадбирларни мен ҳамиша қабул қилурмен.

– Нима қилмоқ керак уни?

– Давлат тақдирини, халқни вазирнинг макрига ҳавола қилмоқ жиноятдир. Мансабдорлар ўз вазифаларини ҳалол бажарсинлар, аммо давлатнинг улар қўлида ўйинчоқ бўлишига ҳеч вақт йўл қўймаслик керак. Ҳатто тождор подшоҳ ҳам давлат ва халқни ўз кайфлари учун ўйинчоқ қилмоққа ҳақли эмас! — жавоб берди Навоий.

– Тўғри сўз, — деди Хусайн Бойқаро касалдек инқилаб. — Аммо сиз жуда юмшоқ кўнгилсиз. Мен маккорларнинг бошига шундай даҳшатли кунларни солайки...

Фитначиларнинг айблари таҳқиқланиб, ҳар ким ўз қилмишига яраша кўргулигини кўрсин. Тўғонбек каби разил махлукларни бу азиз тупроқлардан ҳайдамоқ керак! — тақлиф этди Навоий.

– У шумқадамга ҳарне жазо оз! — ғазабдан ижирганиб деди Хусайн Бойқаро.

– Аёллар ҳам ўз мавқеларини билмоқлари, ўз ҳадларидан ошмасликлари керак. Аёл макрининг бир учқуни сиёсатда зўр ёнғинлар яратиши мумкин! — ҳар бир сўзни атайин таъкидлаб деди Навоий.

Хусайн Бойқаро, бу хусусда ўзининг иложсизлигини бўйнига олган каби, бошини қуйи солиб, жим қолди.

Эртаси Низомулмулк ҳам унинг ўғиллари, унинг тарафдорларидан энг йириклари шу ерда қамокка олинди. Тўғонбекни, ҳар қаерда бўлмасин, тутиб қамамоқ ҳақида ҳар ёққа фармонлар юборилди.

Ҳусайн Бойқаро Бадпуззамоннинг хужумини кутиб, Ўланг нишинда лашкар билан қолди. Навоий Ҳиротга қайтди. Хўжа Афзал бош вазир бўлди. Шоир тиичрок ишлашга умидвор эди. Умр қуёши муттасил оғмоқда. Гавда ҳассага суянган. Энди от минмоққа ҳам қийналади. Ёзганда қўллари толади. Лекин ёзиши керак бўлган мавзулар, фикрлар бениҳоят кўп...

Навоий бир неча ойгина бир қадар сокин ишлай олди. «Қуш тили» устида тўлғин завқ билан ишлади. Бир қарич болаликда юракка чуқур жо бўлган орзу ва муҳаббат умр довларини ошароқ, илк тозалигини йўқотмади. Камолга етган дарахт каби, у муҳаббат қариликда мўл мева — фикрнинг ёрқин гавҳарларини қаламга қуйди. Шоир эрта-кеч фалсафий фикрларга берилди. Илҳоми, хаёли қалбидаги бой чаманлардан ажойиб, ранго-ранг гулдасталар — чиройли, шоирона ҳикоялар тўқиди. Атторнинг китобида шоирона фикр ва ҳиснинг ёрқин чўғи билан ёнган мисраларни яна чуқурроқ яратаркан, она тилининг қудрати, гўзаллигига қувонди.

Кекса Навоийнинг келажак бўғинларга қолдирмоқ истаган фикрлари кўп. Совуқ, машъум шамоллар эсмасдан илгари, илҳом гулзоридан кўпроқ гулдасталар теришга тиришади. Фақат, нима қилсинки, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тўхтовсиз zilзила!

Низомулмулкнинг икки ўғлини зиндон ичида, отасининг кўз ўнгида, жаллод қиличдан ўтказди. Сўнг Низомулмулкни Амр Ободийнинг энг кейинги ихтироси бўлган қийноқлар билан қийнаб, терисини шилиб, сомон тикдилар. Серсавлат, кўркам собиқ вазирнинг сомон тикилган гавдаси бир ҳафта қадар Ҳирот майдонида осилиб ётди.

Бадиуззамон Мирзонинг тарафдорларини Ҳусайн Бойқаро зиндонга отди. Лекин ҳаётда осойишталик, барибир, йўқ. Подшоҳ хонадонига ўн йиллардан буён томир ёйган адоват, фитна, заҳар таратувчи ёғочдай, ҳавони бўғмоқда эди. Ўғлининг қасоси баҳонаси билан Бадиуззамон қари, касал отага хужумдан қайтмайди. Навоий мамлакат ва эл тақдирига кўр ва қар бўлишга виждони азобланади. Пойтахтдан жанг май-

донига янги кучлар юбориши, шахзодаларга ҳам ёзиб, уларни адл-инсофга чақириши керак. Бадиуззамон энди анча тажрибали бўлиб қолган. Уни тўла тор-мор қилиш оғир. Шикаст еса, чекинади, лекин орадан кўп ўтмай, яна янги хужумларга ўтади.

Навоий Ҳусайн Бойқарони ўғли билан сулҳ тузишга қис-тади. Инкиллаб қолган чол кўнғач, шахзода қошига бор-ди. Бутун обрўси, бутун мантиқи билан уни отага, давлат-га қарши тиф кўтаришдан воз кечишга мажбур этди. Қиш ва ёз тинчдек ўтди. Лекин кузда бошқа ўғиллар, бошқа-бошқа шаҳарларда исён кўтаришди. Абулмуҳсин Мирзо Марвда, Абулмаъсум Мирзо Обивардда ёнғин очдилар. Отга мина олмайдиган чол ота ўз нуридийдалари билан жанг қилғали яна қўшин тортди. Лекин Астрободда ва ўзга вилоятларда исён олови буркиб, ловуллаш учун кучсиз бир елни кутмоқда эди. Давлат маҳкамаларидаги эски яралар тузалмаган; амалдорларнинг кўпи Мажидиддиннинг ҳақиқий шогирдлари, меросхўрлари эди. Улар элни таларди. Подшоҳ бир-бири билан ва ота билан тахт талашган ахлоқсиз, бузуқи ўғилларининг исёнини босмоқ учун катта мамлакатнинг бир бурчидан иккинчи бурчига қўшин тортиб, хазинани совуради. Ҳадеб халқдан маблағ йиғади.

Навоий бутун умид-амалларининг синганини сезди. Суюкли она тупроқ унинг оёқларини оловдек уза бошлади. Тарки ватан қилмоқ, ўзга диёрларга бош олиб кетмоқ фикрига тушди. Бу фикр аста-аста унинг бутун руҳини тўлдирди. У фикран, хаёлан ўз юртининг самоси, гўзал хиёбон ва боғлари, санъат обидалари, узоқда кўкни ўпган тоғлари билан хайрлаша бошлади. Бу нарса худди юракни суғуриб олгандай, аламбахш эди. Лекин юрагини гўзал, муаззам хаёлларнинг эндиги синиқлари билан тўлдиришдан кўра бу афзал эди.

Ўғли Абулмуҳсин Мирзо билан бир неча ойдан буён жанг қилаётган Ҳусайн Бойқарога ватанни тарк этмоққа қарор қилганлиги ҳақида хат ёзиб, табиб Абдулҳайдан Марвга бериб юборди. Сўнг Хўжа Афзалга узун нома ёзди. Давлат одамларининг тўғри-ҳаққоний ишлашлари кераклиги, қонунни ҳаммадан юқори билиб, ҳаммага баравар татбиқ этишлари, халққа қандай муносабатда бўлишлари, подшоҳдан кўркмай ёки унга хушомадгўйлик этмай, унинг хато ва нуқсонларини

очиб беришлари зарурлигини, жуда кўп сиёсий, ахлоқий фикрларини уқтирди.

Ҳирот яна тўлқинланди. Бу хабардан турли табақа одамларнинг ранги оқарди. Султонмурод бошлиқ машхур олимлар, шоирлар, санъаткорлардан иборат қалин бир гуруҳ ҳаяжон билан Навоий ҳузурига кириб келди. Шоир булар видолашмоқ учун келган бўлсалар керак, деб ўйлади. Ҳамма билан кўришиб, хушнудлик билан ўтказди. Ўзи эса, ҳар вақт меҳмон қабул қилгандаги каби, қуйроқда ўтирди. Ўртада чуқур сукунат ҳукм сурарди. Ҳамма кўзларда ўксизлик дарди жилваланарди.

— Дўстларим, — деди Навоий майин, ғамгин ва меҳрибон товуш билан, — кўнгилга тарки ватан этмоқ савдоси тушди. Бу азиз тупроқларнинг дилбар гуллари бўлган сиз каби дўстлардан айрилмоқ, гарчи бениҳоят қийин ва аламангиздир, лекин ғурбат орзусига итоат этдим. Балки қариликда мукаддас ерларни кўрмоқ насиб бўлар... Туғилиб ўсган дёрда яшамоқликка тоб-тоқат қолмади. Она ватанда улуг орзуларнинг, мақсадларнинг ёлғиз харобасини кўрамен. Бу фақирга оқ йўл тилангиз, юртни сизга топширдим, унга ҳар вақт содиқ бўлингиз!

Баъзилар оғир хўрсинди. Баъзи кўзлар намланди, яна оғир сукут чўкди. Чиройли қафасдаги бир жуфт оқ кумрининг онда-сонда «ху-ғу»си сукунатни ҳазин, маънодор чайқатарди.

— Мир жаноблари, — Султонмурод қаддини ростлаб, дадил сўзлади, — биз бу ерга видолашмоқ учун келмадик. Агар сиз билан видолашмоққа тўғри келса, биз балки бутун Ҳирот, рубъи маскуннинг қайси нуқтасини орзу этсангиз, у ерга қадар орқангиздан кузатиб борамиз... Давлатнинг бутун асосоти қора қувват чангалида ларзада экан, муборак мамлакатнинг ҳамма бурчагида исён бўронлари қутурар экан, ҳаёт ва саломатликнинг ёлғиз таянчи — сиз. Тарки ватан этсангиз, қора қувватлар ёлғиз бўғовларидан узулур. Улуг ҳимоячисидан айрилган эл, тангри кўрсатмасин, не кунларга қолур! Хуросонда инсон фикри ва ижодиётнинг ажойиб мўъжиза асарлари бор, ҳам ғоят кўп. Уларнинг барчасини сиз яратдингиз. Бу кунги Хуросоннинг равнақи учун тарихда ҳеч ким сиз каби ҳиммат ва ғайрат кўрсатмагандир. Хизматларингизнинг таърифи учун қалин жилдлар ёзмоқ керак бўлур. Тарки ватан

фикридан воз кечингиз. Улуғ устод! Биз халқ номидан, давлат номидан, уларнинг отийси номидан қилган илтимосимизни ерда қолдирмангиз.

Одамлар қадрларини ростлаб, ҳар чеккадан қисқагина, лекин самимий сўз билан Султонмуроднинг фикрини қувватладилар. Навоийнинг эски кадрдони қари шоир гапирди.

– Дўстим, муқаддас ерларга бормоқни орзу қилибсиз. Мен айтаменки, муқаддас ерларнинг шамоллари бу томонга эсиб келиб, сизнинг оёқ изларингиздан бўса олсин... Алалхусус, юртнинг фалокатли кунларида бу хаёлни батамом ёддан чиқаринг, дўстим!

Навоий бошини кўтарди, кўллари билан салласини пешонадан сал юқори силжитди. Ҳамма кўзлар унга самимий муҳаббат ва ўтинч билан боқарди. Ўлтирганларнинг ҳаммаси Хуросон илм ва санъатининг нодир сиймолари, жондан яқин дўстлари эдилар. Мана, Бехзод ва Музаҳҳиб, Султнали ва Зайниддин, Султонмурод ва Мир Миртоз, устод Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва ҳоказолар – булар замоннинг ажойиб устодлари эдилар. Ҳатто бундаги одамларнинг истеъдодларини, қиммат ва аҳамиятларини ҳеч бир йўл билан таққослаб, даражаларга айириш мумкин эмасди. Чунки ҳаммалари камолотнинг ёрқин тимсоллари... Мана, ҳаммадан ёш Хондамир. Унинг кўзлари шундай ғамгин: у улуғ тарихчи бобонинг ўлимидан сўнг тамоман шоирга суяниб қолган эди. Яна Хиротда қанча маънавий тўлғин, ажойиб асрдошлари бор. Хиротнинг ҳар бурчагида ўнлаб, юзлаб ҳунар, касб эгалари борки, уларнинг кўллари ҳар кун, ҳар соат ақл, ҳусн мўъжизаларини чиқарадилар. Уларнинг ҳаммаси шоирнинг замондошлари; уларнинг кўпларини шоир илҳомлантирган эмасми? Азамат тарих яратган халқ! Унинг фахри, гурури, севгиси, ғояси бўлган халқ! То тирик экан, унинг ғамхўри бўлмоқ ва жилла бўлмаса, унинг қайғуларини ўртоқлашмоқ шоирнинг ҳаёт ақидаси эмасмиди?

Навоийнинг юрагини аламнинг пўлати чуқур тилиб кетди. Йиғлагуси келди-ю, лекин ўзини тутиб қолди.

– Дўстларим, – деди у ҳазин, – халқ номидан қилинган илтимосга бош товламоқ, эътироз этмоққа қодир эмасмен. Жамики муқаддасотдан халқ сўзи азиз ва маънодордир. Халқим учун орзуларимдан эмас, бошимдан ҳам кечишга ҳозирмен...

Мажлис аҳли бениҳоят қувонч билан тарқалди.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

I

Арслонкулнинг бекорчи куни эди. Четларига ингичка жияк қадаб, чевар хотини тикиб берган олача тўнни кийиб, маҳалладан гузарга чикди. У ёқ-бу ёққа разм солиб, ясовуллар ва навкарларнинг юзида фавкуллода жиддий ташвиш, ҳаракатларида ошиғичлик сезди. «Бир нима бор», деб ўйлади ичида, аммо бир оздан кейин қалъа тарафидан келаётган бир гуруҳ танишларини учратди. Сипоҳилик қилмаган йигитлар ва ёши улғайган одамлар жангга кетаётгандай, мукамал қуролланган эдилар. Йўлни тўсиб, улар билан сўзлашди. Подшоҳ Музаффар Мирзони Астрободдан ҳайдаган Муҳаммад Муҳсин Мирзога қарши юришда бўлганидан фойдаланиб, эски исёнчи Бадиуззамон тўппа-тўғри Ҳиротга бостириб келаётганини, шаҳарнинг мудофаасини Алишер Навоий ўз устига олганини билдирдилар. Арслонкул ичида аллақандай керилиб, илжайиб қўйди: «Навоий лашкарбоши!» У қалъа томонга илдам кетаркан, Валибек билан бирга Алишер Навоий узун, силлиқ ҳассасини ерга секин-секин қўйиб, қаршидан чиқиб қолди. Арслонкул, одати бўйича, югуриб борди. Қўл қовуштириб, салом берди. Навоий тўхтаб қараркан, серташвиш юзига табассум югурди.

— Ҳа, йигит, — деди Навоий ҳассасига тиралиб, — кўринмайсен, иш-кучинг қандай?

— Ҳаммаси жойида, тақсир, — жавоб берди Арслонкул, — муддаомни айта қолай, тақсир, рухсат беринг, навкар бўлайин!

Навоий хурсандлик ифода қилган кўзлари билан Валибекка қаради. Ҳар вақт зардали, аччиқ сўз, дағалрок, лекин шу билан баравар содда, камтар бек ўткир кўзлари билан Арслонкулга бошдан-оёқ қараб қўйди.

— Йигитнинг сараси ёв босганда билинади, — деди Навоий. — Юрт учун қўлингни ишга ур. Қалъага югур, аслаҳа ол!

Арслонкул ҳовлиқиб, ҳалпиллаб уйга қайтди. Эшикдан бош суққан ҳамон Дилдорга: «Сандикни оч!» деди.

— Нима гап? Сандикдан нима олурсиз?

— Қилич! Қилич керак ҳозир... — жавоб берди Арслонкул сабрсизланиб.

– Қилич? – ноз билан чўзиб сўради Дилдор. – Нима кераги бор сизга?

Арслонкул беихтиёр ижирганиб, воқеани тушунтирди. Кейин ўз-ўзига дегандек: «Дунёга келиб, қилич чопмаган одам, билмаймен, не десам бўлади», деб қўйди.

Тўлишган, орқа-бели тирсиллаган гўзал гавдасини серкиллатиб, Дилдор даҳлиздан хона ичига кирди. Сандикни очиб, қилични эрига узатди. Арслонкул қилични бир қаричга суғуриб, пўлатига тикилди-да, яна суқди. Кейин уни чаққонлик билан тақиб, хотинига жилмайиб қаради.

– Ярашди! – деди эрига суқланиб қараб Дилдор, – Аммо ботирлар учун қиличдан ўзга қуроллар ҳам керак.

– Албатта, қолганини қалъадан олуурмен.

– Эркаклар бахтиёрлар... – кўзларини хаёлчан сузиб деди Дилдор ҳам айтмоқни мўлжаллаган сўзини тил учида қисиб, орқага бурилди. – Тез боринг, шаҳар тинч бўлсин.

– Ташвишланманглар! – кўзлари олазарақ бўлиб тикилган кампирга деди Арслонкул. – Навоий шаҳарга ёвни киритмас асло!

– Ҳазрат Навоий саркарда бўлсалар, эрлар эмас, аёллар ҳам жангга тайёр! – деди Дилдор.

– Жоним тасаддуқ бўлсин у кишига! – ҳаяжонланиб деди кампир.

Арслонкул кескин одимлари билан кўчага отиларкан, мактабдан қайтган ўғилчаси қизиқиб, қиличга ёпишди, тақмоқчи бўлди. Арслонкул унинг юмшоқ лўппи юзини бармоқлари билан аста қисиб, қалъага чопди. У ерда унга қалқон, ёй, ўк бердилар.

Шаҳарни Кўҳи Қофдек ўраган муаззам қўрғон олдида қуролли, қуролсиз одамлар кўп. Буларнинг ичида рангпар, нозикниҳол косиббачалар, Рустамқомат, ўмровли азаматлар бўлганидек, қадди букчайган чоллар ҳам бор эди. Арслонкул баланд, баҳайбат қўрғон тагида ўзига зеб бериб, бир оз кезди. Бирон нарса қилиш кераклигини ҳар ким сезса-да, лекин нимадан бошлашни ҳеч ким билмасди. Мана, ювош, чиройли қора йўрға отда Навоий келди, оломон ўртасида тўхтади. У сипоҳларнинг бари подшоҳ билан кетганлиги, пойтахтни ёлғиз халқ ёрдами билан мудофаа қилиш мумкинлигини сўзлади. Шу ондан бошлаб қўрғонни мустаҳкамлашга бел боғламоқ

кераклигини уқтирди. Халқ ҳар ёқдан кичкириб, суюкли шорнинг, меҳрибон отанинг фикрини маъқуллади.

Халқ кўрғонни мустаҳкамлашга киришди. Олатасир иш бошланди. Дастлаб кўрғоннинг шикастларини тузатинга киришилди. Тупроқ қазиган, лой қорган, тош ташиган одамларнинг сони йўқ. Борган сари яна халқ ортади. Ёш-қари чуввос кўтариб ишлайди. Навоий гоҳ отда, гоҳ пиёда бўлар, қилинган ишга диққат билан қарар, истеҳкомлар қуриш ишида тажрибали кишилар билан сўзлашарди. Қурама халқнинг сурон билан, қўлни-қўлга тегизмай, руҳланиб ишлашидан завқланган каби, унинг ташвишли юзида, соқолларида, бутун вазиятида мамнунлик жилваланарди.

Бир ҳафта ичида шаҳар кўрғони мудофаа учун бутунлай ярокли, мустаҳкам ҳолга келди. Шунда Бадиуззамон кўшинларининг яқинлашгани маълум бўлди.

Бир ҳафта терлаб-пишиб ишлаган Арслонқул юксак, кунгурадор кўрғон устида, гўё эски қалъа бегидай, мағрур, секин, пишиқ одим отиб юрар, шаҳар ташқарисида, узокда, ёрқин шуълаларда чўмилган кўм-кўк боғлар, хиёбонлар, экинзорлар орасидан кўзга илғанган йўлларга диққат билан тикилиб кўярди...

Кечга яқин узокда душман отлиқлари сийрак, гира-шира кўриниб қолди. Кўрғондагилар ўқ-ёйларини маҳкам ушлаб, хаяжон билан бир-бирларига кўрсата бошладилар. Арслонқул бир қўли билан қош устини пана қилиб, ўшшайиб қаради. Юпка чанг орасидан дам кўриниб, дам ғойиб бўлган қандайдир, кўғирчоқдай отлиқларни пайқади. Кўрғон йўлларида пастга югурди. Гўё ундан бошқа ҳеч ким Навоийни огоҳлантириши мумкин эмас каби, олақароқ бўлиб, шорни қидирди. Дарвозани мулкка яқин жойда, афтидан, иш кўрган бир гуруҳ йигитлар билан қуршалган Навоийни кўриб, югурди. Фақат яқинлашгач, нима тўғрисидадир жиддий гап бўлаётганини сезиб, диққат билан қулоқ солди.

— Астрободдаги кўшин келиб етгунча, — ҳассага суялиб, сокин гапирарди Навоий, — биз пойтахтнинг ёлғиз мудофаа чорасини кўрурмиз, бирон ердан душманга йўл бермаслик керак.

Алалхусус, дарвозаларни яхши сақламоқ керак. Бадиуззамон Мирзонинг қувватларини яхши синамасдан туриб, кўрғон

ташқарисида рўй-рост жанг қилмоқни ман этурмиз. Тунларда бедор бўлмоқ лозим. Хусусан, бу кеча мудофелардан ҳеч бири бир дақиқа кўз юммаслиги шарт. Астрободдан қўшин келгач, Бадиуззамон икки ўт орасида қолиб қовурилмаслик учун, ўзи чекилиб кетмоққа мажбурият сезгай ёки, акс ҳолда, тору мор бўлур.

Шоир кўзларини паст туширди. Унинг юзида бир зумгина чуқур изтироб кўлкаси жилваланди. Кейин ҳазин товуш билан давом этди шоир:

– Ота-ўғил бир-бирига қўшин тортмоғи, бир халқни икки гуруҳга айириб, ноҳақ қон тўкмоғи улуғ гуноҳдир. Бундай дардисар воқеалар, беҳуда, бемаъно ҳаракатлар тездан бартираф бўлиб, сулҳ ва саломатлик, иттифоқ ва муҳаббат куёши эл кўкида абадий барқарор бўлсин!

Қуролли йигитлар чуқур ўйга берилиб, ғамгин кўзларини ерга тикдилар. Арслонқул бармоғини тишлаган ҳолда, гўё Навоийни илк марта кўргандек, тикилди-қолди. Орқадан таниш овозларни эшитгач, ҳушёрланиб қайрилди: Султонмурод билан Зайниддинни кўрди. Салом бериб, кўришди. Зайниддин кини эски, кўримсиз бир қилични тақиб олган эди. Арслонқул жуда севинди. Бирга жанг қилмоқни орзу қилди.

– Ўзи жангга қанотланур, — деди дўстидан норозиланиб Султонмурод, — менга қилич эмас, ҳатто пичоқ тақмоқни ҳам ман қилур. Бу қандай жабр?

– Йўқ, тақсир, — кулимсираб мурожаат этди Арслонқул, — сиз баҳузур ўтириб ёзинг, қалин китобни тезроқ битиринг. Манави даст панжаларнинг бири, — қудратли кўлларини кўрсатиб, давом этди у, — сиз жаноб учун жанг қилур!

Шу вақтда тулпор отни ўйнатиб, қарчиғайдай парвозга тайёр Валибек келиб қолди. Қамчининг кумуш дастаси билан отнинг қора ёлини тараб-тараб, йигирмага яқин йигитни айирди. Уларга шаҳарнинг жанубига, Дарвозан Ферузободга илдам етиб боришни, одати бўйича, зарда билан буюрди. Бу аччиқ сўзли, серзарда бекни йигитлар севар эдилар. Улар тиззаларига урилган қиличларини шарақлатиб югура қолишди. Кейин Валибек чақчайган ўтқир кўзларини қолган йигитларга, шу жумладан, Арслонқулга қадаб, қамчи дастаси билан юкорига, кўрғонга ишорат қилди.

Арслонкул қалъа устидан узоқликларга бокиб, ҳалигина қуёш нурларида ювиниб, балкиб, сокин, ширин ухлаган гўзал боғларда, экинзорларда энди бошвоқсиз қорамолларнинг динглаб чопганини, тугун, қоп, бўғча орқалаган эркак, аёл, бола-чақаларнинг чанг ичида саросима-саргардон югуришганини кўрди. Навоийнинг сўзларини эслади. Хўмрайиб, ерга қараб, ўйлаб қолди. Бир халқни, бир юртни душман гуруҳларга айириб, жикқамушт қилган шахзодаларни лаънатлади: «На отасини ҳурмат қилур, на элдан уялур бу ҳаромзодалар!»

Қуёш дарахтзорларни тутақтириб, минораларнинг ҳилолларида, Ҳирот жомеининг етти азамат тоқларида, гумбазларда, узоқда отларда югуришган йигитларнинг дубулгаларида олов чакнаиб, уфққа чўкди. Оқшом қораси аста-аста қуюқлашди. Кўкда юлдузлар чамани очила борди. Шаҳар ичи ҳам, кўрғон ташқариси ҳам сокиндек эди. Баландликда шамоллар сезиларли салқинлик билан эсарди. Кеча ўзган сайин узоқдан ўқтин-ўқтин шовқин кўтарила бошлади. Бу ерда, қоронғиликда эриган юзларча мудофелар бир муддат жим қотиб, қулоқларини кечанинг қаърига диккайтирдилар. Ваҳимали товушлар тингач, Арслонкул кулиб, ўзича шивирлаб кўярди:

— Қанотларинг йўқки, бу Садди Искандардан учиб ўтсаларинг... Ичкари киришнинг иложини топмай, эшик тагида миёвлаган мушукбаччадек, бу қалъа остида ҳали кўп сарсон бўласенлар!

Бир оздан кейин пастда, яқинроқда қандайдир ҳаракат, шовқин аломатлари сезгандек бўлди-да, Арслонкул диққат билан пастга қулоқ солди. Лекин унинг ёнидаги муллабаччанамо икки ўспирин зўр бериб форсийча газаллар ўқир, кичқириб талашур эдилар.

— Бас, Ҳирот булбуллари! — ўдағайлади Арслонкул, — Жангда ҳам байтбозлик!

— Кимсиз, хўш, газал ўқимоқ гуноҳми? Сизга ёқмаса, қулоғингизга пахта тиқиб олинг! — зарда билан кичқирди улардан бири.

— Намоз ҳам вақтида фарз! — бўш келмади Арслонкул. Кейин ташқи ҳаракат ва шовқин ҳақидаги гумони беҳуда эканига ишонгач, юмшаброқ гапирди. — Ўқимоқ, талашмоқ, албатта, қаймоқдек фойдали нарса. Аммо, ўзимизча, Навоий-

ча, туркона ширин-ширин, маъноли байтлардан ўқинглар. Бу нима, форсий бозор?!

Ҳар икки ғазалхон хахолаб кулиб юборишди. Дўк билан бошланган алоқа дўстликка айланди... Ой кўтарилди. Унинг юмшоқ нурларида ҳамма нарса, ҳаммаёқ қандайдир майин, нозик, мудроқ бир тус олди. Узоқдаги катта ҳовузлар кумуш лагандек ялтираб кўринди. Айниқса, Боғи Жаҳон оронинг шимол тарафидаги жуда катта ҳовуз ва тўрт ёнидаги тўрт улуғ, серҳашам иморат ой нурида шундай яқин, шундай гўзал кўриндики, Арслонкул анча вақтгача кўзини узмади...

Ярим кечага яқин жилла узоқ бўлмаган жойдан бирдан кучли, ваҳимали шовқин кўтарилди.

— Худди Дарвозаи Қипчоқни ёв босди! — деди мудофелардан бири.

Арслонкул диққат билан кулоқ солиб: «Тўғри! Ёрдамга бормоқ керак, бу ер — тинч», деди. Бу ерга, Дарвозаи Мулка энг яқин, шаҳарнинг айни шимол тарафида бўлган дарвоза у эди. Ҳайқириклар тинмади. Юзбошидан рухсат олиб, Арслонкул ўн чоқли йигит билан кўрғон устидан ёрдамга югурди. Фақат бир оздан кейин шовқин секин-секин пасайиб, айрим, қисқа, ҳаяжонли қичқирикларгина янграй бошлади.

Ғавғо қўзғалган жой Қипчоқ дарвозасидан анча берида экан. Бу ерга етгач, Арслонкул қизғин ҳаяжон билан ҳансираб бир-бирларига гап уқтираётган одамлардан бирининг елкасини туртиб: «Не воқеа бўлди», деб сўради.

— Нима, маълум... Бир лаҳза хунрезлик бўлди... — жавоб берди қарамасдан у.

Арслонкул одамларнинг қизғин баҳсига кулоқ солиб, бирпасда воқеанинг тафсилотини билиб олди. Бадиуззамоннинг йигитларидан бир дастаси шоти қўйиб, бало-қазодек пайдо бўлган. Ўзларига илк учраган беҳабар мудофелардан бир нечасини қилич билан чопиб ташлаганлар. Шовқин кўтарилгач, ҳар ёқдан мудофелар йиғилиб, уларнинг ўзларини қириб ташлаганлар...

— Ҳай, қараб юринглар! Жасадлар... — кимдир қичқириб қўйди.

Ер қондан сирғанчиқ эди. Ноҳақ қонни босиб, Арслонкулнинг кўнгли бузилиб кетди. Четланиб, кўрғон кунгурасига суялди.

Бирдан ҳамма жим бўлиб, кўрғон кунгурасига четланди. Алишер Навоий билан Валибек пайдо бўлди. Арслонкул шу-урсиз равишда шоирга яқинлашиб, фармон кутгандек, кўл ковуштирди. Навоий ҳассасини ўзидан бир қадамча нарига тираб, икки кўл билан уни ушлаб, қаддини бир оз олдинга эгиб, ҳаммани кўздан кечирди...

– Не ишлар бўлди бу ерда?

– Тинчлик, тақсир! — жавоб берди Арслонкул Навоийга.

– Қонли гавгодан сўнг тинчлик, денг! — кинояли овоз билан деди Навоий.

Баъзилар беихтиёр кулиб қўйишди. Арслонкул нима дейишини билмай, уялгандай, атрофга аланглади. Мудофелардан бири воқеани тафсили билан баён қилди. Навоий йигитларга далда берувчи сўзларидан кейин ҳушёр бўлмоқ кераклигини уқтирди.

– Энди яқинлашсалар, шоти-потиси билан ағдарамиз! — деди мудофелардан бири бепарволик билан кўлини силтаб.

– Огоҳ бўлсангиз, ағдарурсиз, акс ҳолда, бу азим тоғдан сизни улоқтирурлар! — ой нурида кумушланган соқолларига ёйилган табассум билан деди Навоий.

Кейин жасадларни эҳтиёт билан йиғишга буюрди ҳам аста-аста юриб кетди. Ойдинда турли вазиятда чўзилиб ётган қонли гавдаларга кўз ташлаб, Валибекка қаради, чуқур афсусни ифода қилган бир ҳаракат билан бошини тебратди. Валибек кескинлик билан деди: «Уволлари шахзоданинг бўйнига!»

Жасадларни йиғиштира бошладилар. Йигирма қадамча нарида катта саҳасининг печини елкага туширган, узун тўни устидан қилич таққан қандайдир бир муллабачча бир гавда ёнида чўккалаб, бирдан дардли кичкирди: «Хей, кўхна фалак, эй гаддор қисмат! Хуросоннинг бу бебаҳо гавҳарини зулм тиғи билан синдириб, тупроққа қориштирдингми?!» Арслонкул ичида: «Мулланинг сабоқдоши ўлганга ўхшайди. Бу халқ ўзи сўзда лофчи бўлади. Улар учун бизлардан бошқа ҳамма — Хуросоннинг бебаҳо гавҳари!» деб ўйлади, кейин муллабаччага таскин бермоқ учун борди. Бир кўли билан муллабаччанинг елкасини қоқиб, жасад устига энгашди, тўсиндан юраги ёрилиб кетгандай, бутун гавдасини совуқлик ва алам чангаллади, кўкрагига уриб чўккалади: бу Зайнид-

дин эди! Бўйнидан ва елкасидан шикаст еб, қонга бўялган дўстини Арслонқул кучоқладн, кенг пешонасидан ўпди.

– Кимингиз? – сўради муллабачча йигили товуш билан.

– Дўстим, оғам, юрагим... — куйган, бўғилган овоз билан жавоб берди Арслонқул.

– Мен мусикийда, шатранжда, хаттотликда бу кишининг шогирдимен, — деди муллабачча.

– Бу ерга сиз ётқиздингизми? — сўради Арслонқул.

– Йўқ, қайси бир инсофли одамнинг иши бу.

Зайниддин четда, қўрғон кунгураси остида ётар, салом берган каби қўллари кўксига, салласи эса ёстиқча қилниб, бош тагига қўйилган эди. Арслонқул жасадни пастга олиб тушмоқчи бўлди. Дарров чопонини ечиб, ерга ёйди. Кейин бир қўлини икки оёқ тагидан, иккинчи қўлини елка остидан ўтказди. Бўйин ярмига қадар кесилганидан, бошни авайлаб тутишни муллабаччага уқтирди-да, энди ердан узмоқчи бўларкан, кнмдир унинг ёнига чўкқайиб, хансираб деди:

– Арслонқул, озор берманг, жуда эҳтиёт бўлинг!

Арслонқул чўчиб қайрилиб қараса: қалпоқни бостириб кийган, катта эн чакмонли, қилич таққан йигит.

– Сен? Дилдор? Нима қилиб юрибсен? — ҳовлиқди Арслонқул. Бу «йигит»нинг найдек майин, хушоҳанг, аёлча товуши муллабаччани ҳам ажаблантирган эди. Унинг ҳақиқатан аёл эканини билгач, ҳайрати яна ошди.

– Кейин сўйлашармиз... — жавоб берди Дилдор. — Олиб тушинг пастга. Бечора Зайниддин.

– Жанг томоша эмас. Мана, бундай даҳшатлари ҳам бўлади! — деди Арслонқул хотинига пичинг қилиб.

– Ўзим ҳам билурмен... — ўпкаланиб деди Дилдор.

Учовлари эҳтиёт билан кўтариб, чопонга ётқиздилар-да, қўрғоннинг қоронғи зиналаридан пастга олиб тушдилар. Арслонқул бир танишини арава топиб келишга юборди. Муллабачча Зайниддиннинг уйига кетди.

– Қани, сўзлангиз, баҳодирим! — деди Арслонқул Зайниддиннинг бошида ғамгин ўтирган хотинига.

– Кеча бир нафас бўлсин, уйга кириб чиқмадингиз, — жиддий гапира бошлади Дилдор. — «Шаҳар қуршовда қолибди», деган хабарни эшитиб, сиздан ташвишландим, баъзи вақтда ҳаддан ташқари ўзингизга ишонасиз. Хуфтондан кейин

узоқдан ваҳимали товушлар эшитилди. Юрагим ҳовлиқди. Сира уйқум келмади. Кампирни ухлатдим, раҳматли чолнинг чакмонини кийдим. Қалпоқни бостириб кийиб, сочимни яширдим.

Ҳа, бундан аввал Тангриберди ясовулникига чиқиб, унинг кизидан сиз учун, деб қилич сўрадим. Яхши қилич берди. Кўрдингизми, буни қаранг, ёлғиз қини қанча туради? — қилични кўрсатиб, давом этди Дилдор. — Қилични тақиб олдим. Тўғри Қипчоқ дарвозасига келдим. Бизга яқин. Сиз шу ерда бўлсангиз керак, деб ўйладим. Одам қалин. Ҳар ким ўзи билан овора. Ҳеч ким менга қиё боқмади. Йигит — йигит! Кўрғонга чиқиб, айланиб, ҳар учраганга зимдан бир қараб, қидирдим. Ниҳоят, тополмаслигимга ишондим. Бир вақт мендан нақ эллик-олтмиш қарич нарида бирдан ғавғо кўпди. Мен беихтиёр югурдим. Ёв йигитлари шоти қўйиб чиққан экан. Беомон қирғин бўляпти. Шу вақтда урушувчилар орасида бири танишдек кўринди. Эгилиб қарасам, Зайниддин оға... Қиличимни суғуриб, мен ҳам тўғри келган ёвни урдим. Ишонмасангиз, мана тиғимни кўринг: қон. Атрофдан йигитлар етишиб, бизга қалқон бўлишди. Бўлмаса, мени ҳам, бошқаларни ҳам ўлдирардилар. Ёв қирилди. Эсимни йигиб, у ёқ-бу ёққа қарасам, Зайниддин оға қонга беланиб ётибди. Юрагим қонади! Сўзласам, у кишидан садо чикмайди. Аста-аста четга суриб ётқиздим...

Дилдор кўзига ёш олиб, жим бўлди.

— Кейин? — хўрсиниб сўради Арслонқул.

— Пастда, дарвозада Навоий ҳазратлари билан Султонмурод домлани икки марта узоқдан учратган эдим, — давом этди Дилдор. — Балки, яна учраб қолишар, деб югурдим. Йўқ, тополмадим... Яна бошқа ўликлар билан кўшиб, бирон жойга элтиб ташламасинлар, деб илдам қайтдим.

Қандай қилиб Зайниддиннинг жасади тепасидан чиққанлигини Арслонқул ҳам айтиб берди.

Тонгга яқин арава келди. Муллабачча кўрпа келтирди. Жасадни кўрпага ўраб, авайлаб аравага солдилар. Арслонқул болалардан хабар олмоқ учун Дилдорни тезда уйга жўнашга қистади, қиём чоғида Зайниддиннинг уйига келиб, оиласига таъзия билдириши кераклигини уқтирди-да, ўзи бошини куйи солиб, арава ёнида кетди.

Мархумнинг қари онаси, синглиси ва яқинда бир кўп можаролардан сўнг уйландиги хотини — шоира, қўшиқчи гўзал аёл — эшикда эссиз, ҳушсиз ҳолда қарши олдилар.

Кун чиққан вақтда Зайниддиннинг кенг ҳовлиси дўстлар, яқинлар, акраболар билан тўла эди. Пешинда Навоий бошлиқ қалин халқ унинг жанозасига қатнашди. Султонмурод қайғудан бутунлай мажолсизланган эди. Уни қабристонга Арслонкул суяб-қўлтиқлаб олиб борди. Зайниддинни унинг бобоси — машҳур тиб олимининг сағанаси ёнига кўмдилар.

Султонмурод тунамоқ учун дўстининг қабри бошида қолди.

* * *

Бадиуззамоннинг ўнг қўли бўлган қари баҳодир Зулнун Аргунбек Хиротни забот этиш учун қаттиқ курашарди. Кўрғон олишда қўлланадиган ҳамма йўллари, чоралари қилиб кўрди. Ҳамма уринишлари мудофеларнинг жасур қаршиликларига учраб, натижасиз битди. Кейин-кейин мудофелар ўз кучларига ишонадиган бўлиб қолдилар. Пайт пойлаб, дарвозалардан чиқиб, хийла узоқлашар, душманга қисқа, лекин ўткир зарбалар бериб, яна дарвоза ичига қайтар эдилар. Бундай чиқишларда Арслонкул, албатта, иштирок қилар, аксар вақт ўзи ташаббускор бўларди.

Бир кун шаҳар ташқарисида бўлган анча давомли тўқинишда Арслонкул қандайдир бир бекзоданинг пешонаси оқ қашқа, ажойиб тулпор отини ўлжа тушириб олди. Фурур билан дарвозадан миниб кириб, майдонда гижинглаб юраркан, дарвоза томонга аста келаётган Навоийни кўрди. Отдан тушиб, етаклаб, шоирнинг қошига борди:

— Салом! — бир қўлини кўксига қўйди Арслонкул.

Навоий саломга жавоб қайтарди, кейин эгар-жабдуқлари безакли, наслдор отга қараб сўради.

— Кимнинг оти?

— Тақсир, сизники, — жавоб берди илжайиб Арслонкул, — Биринчи ўлжамни сизга туҳфа қилмоқчимен...

Навоий соқолини серкиллашиб, кўзларини қисиб қулди.

— Ўлжанг ўзингга қуллуқ бўлсин, — деди шоир. — Қандай жанг қилдинг, жанг қондасини биласенми?

– Биринчи навбатда шижоат керак, – жавоб берди Арслонкул, – кейин йўл-йўриғини билиш ҳам катта фойда бераркан. Мана, ҳозир биз ўттиз киши Бадиуззамоннинг эллик-олтмиш йигитини обдап хирпаладик.

– Қандай қилиб? – сўради Навоий қизиқиб.

– Мен бир нора йигитларни олиб, ёвнинг орқасига ўта билдим, биз бир боғнинг деворларини пана қилиб ўтдик – кўрмай қолдилар. Икки ёқдан ўқни узавердик, қани, қўзғалиб кўрсин-чи! Хийла ноҳақ қон тўкилди... Ачиндим...

– Баданга чиққан ёмон яранн табиблар кесиб ташлайдилар, – деди Навоий. – Ўзга иложимиз йўқ. Баданнинг чирган жойини кесиб, руҳни саломат сақламоқ керак... Оғир кунларга қолдик, йигит!

Бадиуззамон лашкари пойтахтни қирқ кун қуршаб ётди. Шаҳар мудофелари қирқ кеча-кундуз сабот ва ғайрат, фидокорлик кўрсатдилар. Арслонкул ҳам бирон кун қалъани ташламади... Баъзан кечалари Дилдор келар, икковлари қўрғон устида беш дарвозали катта шаҳарни аста-аста айла-ниб чиқардилар. Душманнинг қутилмаган ҳужумини, қаерда бўлмасин, даф этмоққа тиришардилар. Ниҳоят, Астрободдан Ҳусайн Бойқаро қўшин суриб келаётгани маълум бўлгач, Бадиуззамон шаҳардан узоқлашиб кетди.

Шаҳар мудофеларининг бир қисми Ҳусайн Бойқаро лашкарига бориб қўшилди. Булар ичида Арслонкул ҳам бор эди. Ота, ўғил ўртасида очик далада тўқнашувлар давом этди.

Валибек Арслонкулни бир даста навкар билан атрофдан қўшин учун ем-хашак йиғишга юборди. Қишлоқма-қишлоқ кезиб, йигитлар бир-бирларидан айрила бошладилар. Баъзилар у баҳона билан ўз қишлоқларига бориб, оилаларининг ҳолидан хабар олиш учун кетдилар. Баъзиларга тайёрланган хашакни олиб бормоқ учун қишлоқларда бир кун-ярим кун қолишга тўғри келди. Арслонкул ёлғиз ўзи узоқ туманларгача борди. Бир вақтлар қишлоқ боласи бўлган бу йигит дехқонларнинг феъл-ҳуйини яхши билганидан, улар билан тез топишиб кетди. Ҳар икки томон учун оғир бўлмаган шартлар билан анча ем-хашак йиғиб юборди ва ўзи ҳаммининг кўзини ўйнатадиган тулпор отда далада кезди, унда-мунда қўноқ бўлди. Уч-тўрт кундан кейин қўшинга қайтмоқчи бўлиб, йўлга тушди. Поёнсиз саҳрода танҳо ўзи отини елди-

риб бораркан, ўзидан ўнг ёқда қарши томонга тез кетаётган бир отликнинг қораси кўринди. Олдин эътибор бермади. Бир оздан кейин отлик баландликка кўтарилгач, тикилиб, уни ўзи билан бирга чиққан йигитлардан бирига жуда ўхшатди; отга қамчи бериб, у томон югурди. Кўп ўтмасданок йўловчининг қаршисидан кесиб чиқди.

– Йўл бўлсин, Тўғонбек, қаерга? — кичкирди Арслонқул.

Тўғонбек хўмрайиб, кўнирган отини тўхтатди-да, йигитга қаттиқ тикилди. Кейин қаерда кўрган эканман, дегандай қалин лабини буриб қўйди.

– Бойқаро Мирзонинг йигитимусен ё шахзодалардан бирининг? — сўради Тўғонбек тўнглик билан.

– Навоийнинг йигитимен.

– Не дейди ўзи, — кичик кўзларини йигитга қадади Тўғонбек. Кейин айёрча кулиб, давом этди. — Юр, яхши йигит, Марвга борамиз. Шахзода Абулмуҳсин Мирзога бўйсуниб, қизик ишлар қиламиз. Бахтинг бўлса, улуғ киши бўлиб кетарсен.

– Сен ўзинг нима бўлдинг? Подшоҳнинг буйруғидан кўрқиб, саргардонга ўхшайсен. Хўш, Музаффар Мирзо қўллаб-қўлтиқламадими? Марвга бориб, яқинда босилган исённи яна кўтармоқчимисен? Аҳ, бадбахт! — жирканиб деди Арслонқул.

Ҳазабдан Тўғонбекнинг кичик кўзи ёниб кетди. Қўлида кумуш даста қамчи титради.

Малъун, сен бу саҳрода йиртқичларга ем бўлмоқчисен! — деди титраган овоз билан Тўғонбек.

– Кўрамиз! — баҳодирона қаддини ростлаб, дадил гапирди Арслонқул. — Қилган зулминг учун мен ҳозир сендан ўч оламен!

– Қандай зулм? Гапир, ит ўғли! — қамчини кўтарди Тўғонбек. — Ким билан сўзлашасен? Ҳаддингни бил, қул-бачча!

– Дилдор деган қизни бир вақтлар олиб қочиб, кимларга тортиқ қилдинг? Кўз олдимда дехконларни савамадингми? Товонингдан бўйнинггача гуноҳ.

Тўғонбек йигитнинг вазиятида овига чанг солмоқчи бўлган бургутни кўрди. Энди унинг аччиғини юмшатишга қарор қилди:

– Бўхтонлама! Яхшиликча хайрлаш-да, йўлингга кет. Ўч олмоқ ундай осон нарса эмас.

– Гап тамом. Қиличингни суғур, бек. Майдон кўрган одамсен-а!

Тўғонбек бир нафас атрофга аланглади. Кейин ёмон аччиқ тиржайди. Даккам-дуккам мўйлабларини чимтиб, Арслонқулнинг қўлида яркираган қиличга назар ташлади.

– Ростми? — қиличига қўл узатди Тўғонбек.

– Ҳазилни ёмон кўрамен, — ҳансираб жавоб берди Арслонқул.

Иккисида ҳам қалқон йўқ эди. Тўғонбек чарчаган отини қаттиқ силтаб, кейинга тислади ва чаққонлик билан йигитнинг чап ёнига сакраб ўтди-да, бўйинини мўлжаллаб қилич кўтарган ҳамон Арслонқул кучли, чарчамаган отни бир силтаб, олдинга сакратди. Бўш кетган ҳамланинг зарбидан Тўғонбек букчайиб, от ёлини ушлаб қолди. Яна отни силтаб, чаққонлик билан йигитнинг орқасига ўтишга тиришди. Арслонқул отни нарига сакратиб, кейин бирдан кескин буриб, гўё душманни от билан янчгудек, тик отилди-да, қаттиқ зарб билан Тўғонбекнинг бошига қилич солди. У ерга оғир қулаб тушди. Оти ҳуркиб, шаталоқ отиб қочди. Арслонқул ерга сакраб, яна бир неча қилич солди. Кейин унинг қонга беланган гавдасига энкайди. Ханжарини суғуриб, бошини кесиб олиб кетмоқни кўзлади. Аммо, нақ, кесиш олдида, айниб қолди. Қўлини силтаб, ханжарни қинига тикди. Тўғонбекнинг олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлар билан безалган қиличи, ханжари, камарини олди. Отга миниб, узокда дам ўт чимтиб, дам чиройли бошини кўтариб теваракка жовдираган қизил жийрон томон юрди. Бевош от уни анча овора қилиб, ниҳоят, чизимчаси оёқларига ўрашгандан сўнг, таслим бўлди.

Арслонқул йўлда тунаб, эртаси чошгоҳ вақтида лашкаргоҳга етиб келди. Етовдаги отни танимаган одам оз эди. Дарров Арслонқулни қуршаб олдилар. Арслонқул отдан тушмасданоқ можарони сўзлаб берди. Йигитлар кўпроқ унинг ўлжасига ҳавасландилар. Ўлжа отни силаб-сийпаб, ҳар ким ўз билганича, унинг таърифини қила бошлади.

Арслонқул ўз тўдаси турган чодирга борди. Заранг товоқдаги умочни катта қошиқ билан хўр-хўр ичиб, гоҳ бир зумгина шерикларига қарар, можаронинг тафсилотидан бирон

гап айтиб, яна ошаркан, биров Навоийнинг чақираётганини хабар қилди. Арслонқул уч-тўрт қошиқни устма-уст ичиб, ўрнидан турди. Устки лаб оройиши энликкина тарашланган мўйлабини, қоп-қора, қисқа, дағал соқолини қудратли даст панжа билан артди-да, йирик, ҳапқат одимлар билан жўнади.

Атрофдаги ҳаракат ва шовқинларга тамом бепарво каби, ўз чодирда нимадир ёзиб ўтирган чол дилдорлик билан қаршилади.

— Гапир, сендан қизиқ ишлар содир бўлмоқда, — деди Навоий улуғвор кулимсираб.

Арслонқул саргузаштнинг ўткир, рангли томонларини камтарлик билан яширишга тиришиб, оддий бир воқеани ҳикоя қилгандай айтиб берди.

— Боши қани? — сўради Навоий.

Арслонқул кўзларини катта очди.

— Ишонмайсизми? Оти, қиличи, камари далил бўла олмайдими? Боши қурсин...

— Ишонамиз... — деди ва кулиб давом этди Навоий. — Аммо сенга унинг боши қадар олтин инъом қилмоқ керак эди. Золимнинг боши учун олтин бермоқ ғоят савобли иш.

— Бу томони ҳеч бир хотирамга келмабди-да, — чайқалиб қўйди Арслонқул.

— Бошқа жиҳатдан ҳиссасини чиқарамиз, — деди Навоий қатъият билан. — Сен қолган умрингни сипоҳиликка бахш эт. Биз хоқонга арз этиб, сени юзбоши ёки мингбоши тайин эттирурмиз. Сен халқ ўғлисен. Иншоолло, халққа фойдали ишлар қилурсен, навкарларни яхши парвариш этиб, юртнинг осойишталигига ғайрат ва ҳимматингни асло аямассен. Бу фикримни маъқул топарсенми?

— Отанг боласи бўлма, эл боласи бўл, деганлар. Элга хизмат қилмоқ бурчимиздир, — Навоийнинг ишончи ва илтифотидан таъсирланиб, жавоб берди Арслонқул.

— Раҳмат, — деди Навоий, — Ватан ва унинг саломатлиги учун ҳар бир жон ҳар лаҳза ўзини қурбон этмоққа ҳозир турмоғи керак.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, тақсир! — деди ҳам қуллуқ қилиб ташқари чиқди Арслонқул.

II

Ота-бола орасидаги бемаъни уруш, адоват кун сари Навоийнинг юрагини чуқурроқ эзарди. Ҳар икки томон қатъий, узил-кесил жангларга ботинмасди. Гоҳ-гоҳ шиддатли тўқинишлар рўй берар, лекин улар уруш тақдирини ҳал қилишдан ожиз эди. Уруш узоқ давом этиб, инсон ҳаёти-ни оз-оз қамраб, охирда «Тома-тома кўл бўлар», дегандай кўп қонлар беҳуда тўкилиши мумкин эди. Ёки Бадиуззамон мамлакатнинг бир бурчига чекилиб, уруш-жанжал қидириб юрганлар орасида янги кучлар тўплаб, яна ҳаракат бошлаб, даҳшатли фалокатлар келтириши мумкин эди. Бу андиша Навоийни қаттиқ ташвишга солди, ниҳоят, балонинг олдини олишга қарор берди.

Ҳусайн Бойқаро қошига кириб, вазиятни тушунтирди. Исёнчи валиаҳди билан мустаҳкам сулҳ барпо этиш кераклигини талаб қилди. Ўғилларнинг юрагида муҳаббат ва садоқат, инсоф ва номусдан бирон учқун қолмаганига қаттиқ ишонган подшоҳ дастлаб бу таклифга эътибор бермагандек қаради. Ойларча давом этган қонли жанглардан кейин шикаст еб, сулҳ таклиф этган, ҳатто тиз чўкиб, ўз гуноҳининг кечирилишини тилаган ўғиллар, сал ўтмай, унинг орқасидан янги исён кўтарар, у пойтахтга етиб, бир кун ором олмасдан, қўшинни орқага суради. Қари, касал Ҳусайн Бойқаро бир ўғилни бўйсундириб енгил сўлиш олгунча, иккинчисининг устига юриш қилишга мажбур бўларди. Лекин муттасил сафарлар бездирган, чарчатган эди. Бундан ташқари, Астро-боддами, Балхдами, Марвдами, Машҳаддами бирон жойда исёнкор ўғилларнинг ёки ҳали ханжарини енг учида яшириб турган бошқа бир ўғилнинг исёнини кутар эди. Навоий сулҳ шартларини ҳам сўзлаб, ўз талабида қатъий тургач, подшоҳ кўнишга мажбур бўлди.

Қари, бедармон шоирни қўлтиқлаб отга миндирдилар. Қувончли, миннатдор кўзлар бу сулҳ элчисини, гўё янги ойнинг олтин ўроғини илк кўриб, бахт ва саломатлик орзу қилганлар каби, узоқ вақт кузатиб қолдилар. Навоий ҳафталарча жанг майдони бўлган далада кетарди. Онда-сонда ўқлар, узуқ-юлуқ от асбоблари ётарди. Ўтларнинг устида ноҳақ тўкилган қонлар қуриган лола баргидай кўзга таш-

ланарди. Шоир қошларини чимирди, пешонадаги чизиклар яна қуюқлашди: «Душман икки шохдан бир-бирига яқин ва дўст икки дарвеш яхши», деб бир вақтлар айтган мисралари ёдига тушди. От тақир тепаларга чиқиши билан пастда Бадиуззамоннинг қароргоҳи — чодирлар, гивиллаган одамлар, чопишган отлар кўзга чалинди. Аста чайқалиб, йўрганинг бошини тортиброқ юраверди. Қароргоҳга яқишлашаркан, танишлар югуришди. Бадиуззамоннинг улуғлари ҳам келишди. Шахзоданинг ҳамсухбатларидан шоир мавлоно Замоний ҳам қуллук қилди.

— Мирзонинг қошига элтинглар мени, — деди отдан тушиб, нафасини ростлаб Навоий.

Одамлар: «Марҳамат, марҳамат», деб эҳтиром билан йўл бошладилар. Мана, Бадиуззамон, қарп, содда, сўзи ва ҳаракати телбароқ баҳодир Зулнун Арғунбек ҳам бошқа яқинлари билан чодирдан чиқиб, шоирни қарши олди. У, ҳамма вақтдагидек, завқ ва нозиклик билан кийинган, аввалгидек чиройли, хушмуомала эди. Ҳурмат билан элчини ўзининг жуда серҳашам хос чодирига таклиф қилди.

Навоий шахзоданинг илтимоси билан ҳаммадан юқори ўтирди. Зулнун Арғунбек ва бошқа юқори мансабдорлар ҳар қайсилари ўз мавқеларига яраша жой олдилар. Яқиндаги бошқа бир чодирдан ёқимли мусиқий ва аёлларнинг гўзал кўшиқлари эшитиларди. Навоий сеҳрли садоларга беихтиёр берилди. Лекин кўп ўтмасдан, садолар бирдан кесилди.

— Шахзода, мен сулҳ барпо этмоқ кайфиятида келдим, — Бадиуззамонга мурожаат этди Навоий.

— Бу калима ҳаммамиз учун бебаҳо эди, — деди Бадиуззамон жиддий ва сокин, — аммо зоти олийларига маълум бўлган баъзи ҳодисалар бу калимани батамом маъносиз этиб қўйди...

— Хато қиласиз, шахзода, — ишонч билан деди Навоий, — мамлакат, давлат, эл-улус сулҳ ва осойишталикка ниҳоят ташна экан, ҳаёт ва саломатлик ёлғиз шу калимага боглик экан, сиз қайси мантиқ билан аксини исбот қила олурсиз?

Навоий давом этди:

— Ақли салим соҳиби учун бу имконсиздир. Мен аминменки, сиз жаҳолат тифини синдирмасангиз, биродарларингиз номуссизлик ботқоғига кун сайин чуқурроқ богаверсалар, бу мубо-

рак юртда ҳаёт ўчоғи соврилур. Мақсадларингиз нима? Биз сизлардан нима кутган эдик? Алҳол, нималар кўрмоқдамиз? Хатоларни тузатмас экансиз, юрт сизни асло кечирмас! Иниларингиз сиздан намуна олмоқдалар. Сиз фалокат бошчиси бўлиб қолдингиз!

Бадиуззамоннинг юзи оқариб кетди. Хуш мўйлаби титради, лабини тишлаб, ерга қаради. Қари сардор Зулнун Арғунбек оғир сўлиш олди.

– Ўғлимнинг мотами дилимга чуқур жо бўлган... — деди қайгуланиб Бадиуззамон.

– Қўлларини гўдак қони билан бўяганларни, кимлар бўлмасин, ҳеч вақт оқламаймен, кечирмаймен. Ҳар вақт уларга лаънат ўқиймен! — деди Навоий ҳаяжонланиб. — Аммо халқ ва давлат айбдор эмас. Буни яхши фаҳхламоқ керак, ахир...

Бадиуззамон яна отадан кўрган ҳақсизликлар тўғрисида шикоят қилди. Навоий юрт, халқ олдида, тарих олдида шахсий гиналарнинг ҳеч қиммати йўқлигини исбот этмоққа тиришди. Ҳақиқий инсоннинг фазилати ҳақида гапириб, деди:

– Инсон учун тож киймоқ шарт эмас, балки номус ҳам виждон соҳиби бўлмоқ, жамият олдида ўз масъулиятини сезмоқ шарт!

Бадиуззамон сукут қилди. Лекин кўзлари билан Зулнун Арғунга нимадир ишорат этди.

– Мир жанобларининг сўзлари маъқул... — деди мажлисга қараб қари саркарда, содда, дағал товуш билан. — Аммо не асосда сулҳ ясалмоғи керак — бу жиҳатни билсак, яхши бўлур эди.

– Шартларни ҳам келтирганмен, — мажлисни кўзлари билан синаб деди Навоий. — Бу шартлар асосида асло бузилмас, ҳамиша барқарор бир сулҳ тузмоғимиз керак.

– Билсак мумкинми? — сўради Бадиуззамон.

Навоий Балх вилояти ҳам Амударёдан то Мурғобгача бўлган ерларни идора этмоқ ҳуқуқи шахзодага берилиши мумкинлигини сўзлади.

Бадиуззамон маслаҳатлашмоқ учун Зулнун Арғун ҳам бир неча яқинларини олиб, ташқари чиқиб кетди. Навоий шахзоданинг шоири бўлган мавлоно Замоний билан суҳбатлашиб ўтирди. Мавлоно Замоний сўз орасида собик

қози Шаҳобиддин ҳақида гапирди. Ўзини Бадиуззамон тарафдори кўрсатиб, бу ерга қочиб келган ва шаҳзода томонидан катта илтифот кўрган қози, аслида, Музаффар Мирзонинг жосуси экани ҳам куни кеча яширин ҳужжатлар билан қўлга тушгани, букун эрта билан дорга осилгани ҳақида гапирди. Навоий жинойткорларнинг тақдири ҳамиша разил, шарманда, машъум бир равишда битажагини катта ишонч билан баён қилди.

Бадиуззамон кириб, сулҳ шартларини қабул этганини билдирди. Бу кундан бошлаб ҳар қандай душманлик ҳаракатларидан воз кечишини шоирга қатъий ваъда этди. Зиёфатдан кейин шартнома тузилиб, имзо чекилди.

Иккинчи кун эрта билан Бадиуззамон ўз лашкарини кўчиришга бошларкан, Навоий Хусайн Бойқаро қароргоҳига сулҳ олиб келди. Сулҳ хабари бу ерда ҳамманинг юрагини фавқулодда қувонч билан тўлдирди.

Кечга яқин шоир Ҳиротга кирди. Йўл-йўлакай бутун халқ уни табриклар, ўз муҳаббати ва миннатдорлигини намойиш этди.

Мана, «Унсия». Шеър ва фикр ўчоғи. Олимлар, шоирлар, рассомлар, наққошлар, чолғучиларнинг илҳом булоғи... Ҳиротнинг, бутун Хуросоннинг, Мовароуннахрнинг кўрки, ифтихори, қалби ва виждони. Яна дўстлар, яқинлар келишиб, шоирнинг муҳаббати билан руҳларини гуллашиб кетдилар.

Осмоннинг тиниқ зангорисида тўлин ой нур ўтовини тиккан. Саноксиз юлдузларнинг муаззам, улугвор оҳангида кеча жимгина пинакка кетган. Юпқа ой нурига ўралган боғчалар кузнинг салқин нафасидан енгил титрайди. Хоналарда чироқлар ёқилди. Мулозимлар, хизматкор аҳли, ҳар вақт бўлиб турадиган меҳмонлар, яқинлар бирон нарса билан машғуллар. Соҳиб Доро қаламни сиёҳдонга ботириб, кўзларини юмиб, қофия қидиради. Хизмати ва садоқати билан бу даргоҳда соқолини оқартирган Шайх Баҳдул ўз хўжасининг девонини ўқийди. Бир хонада шатранж ҳаваскорлари қизғин ўйин билан банд. Бир хонада ҳисоб-китобга эпчил мулозимлар шоирнинг кундалик хайри эҳсонлари учун сарф бўлган маблағларини дафтарга ёзиб, ҳисоблайдилар. Ҳовлида отбоқар содда халқ қўшиғини куйлаб, аста кезади.

Шоир ўз хонасида танҳо ўтиради. Нечундир умр куёшининг шомга кираётганини у кейинги вақтларда, ёлғиз қоларкан, кўпроқ ўйлай бошлади. Ўлим дўстларни бир-бир чақирмоқда. Ҳасан Ардашер қани? Пир Муаммой, жонажон Муҳаммад Санд Паҳлавон қани? Жомий қани? Буларни ўйларкан, қалбида дард мавжланади. Бу — ўлимдан кўрққанидан эмас, балки ҳали қилмоқчи бўлган ишларнинг, ёзилмаган мавзуларнинг кўплигидан... Сўнгги йилларнинг ташвишлари, изтироблари, меҳнат олтмишдан ошган шоирни оёқдаи чалаёзган эди. У тақдирнинг ранг-баранг жилваларини кўрди. Нашъасини ҳам, қайғусини ҳам айни донишмандона тур ва қараш билан кечирди:

*Гаҳи топдим фалақдин нотавонли,
Гаҳи кўрдим замондин комронли.
Басе исиг, совуқ кўрдим замонда,
Басе аччиғ, чуқуқ топдим жаҳонда.*

Шоир ўз ҳаётида яратган илмий, маданий муассасаларнинг янашини, хайри эҳсонларнинг ўзидан кейин ҳам каттароқ миқёсда давом этишини орзу қилди. Ҳозир уни «Вакфнома» ёзиш фикри эгаллаб олди. Мадрасаларнинг, «Шифоия»нинг, хонақоҳнинг таъминоти, талабаларнинг нафақаси, мударрисларнинг маоши учун лозим маблағлар, муҳтожларга бериладиган кийим-кечак, байрамларда халққа тортиладиган таомлар, етим-есир, камбағалларга кундалик хайр қозонлари ва бошқа инъомлар, эҳсонлар учун қанча қўй, қанча хўкиз бериш, ҳалимга қанча бугдой солиш, қанча ботмон ундан нон ёпиш, қанча пуд ҳалво, қанд-набот ва ҳоказо кераклигини батафсил кўрсатган бир китобча — «Вакфнома» ёзмоққа қарор қилди.

Лекин олдин «Муҳокамат ул-луғатайн»ни битириш керак. Она тилида «Хамса» яратди, «Чор девон» яратди. Улуғ форс шоирлари каби, шеърнинг ҳамма шаклларида қаламни жасур сурди. Шеърнинг, туркий сознинг садолари билан ўз тилининг қудратини, хуснини, бойлигини исбот қилди. Энди бунини мантиқ билан, илмий усулда исбот этиш керак. Бутун Шарққа донг чиқарган форс тили билан хўрланган она тилини кураш майдонига олиб кириш керак. Қани, қайси паҳлавон тўлақонлироқ экан!

Шоир дарича ёнида, шамга яқин ўтириб, қаламни қоғозлар бетида қитирлатди. Икки тил — ўзбек ва форс тиллари — икки паҳлавон. Улар гоҳ мантиқнинг гурзисини кўтарадилар, гоҳ ҳусн ва салобатларини намойиш қиладилар. Гоҳ кўйинларидан дур ва гавҳарларни ҳовучлаб-ҳовучлаб сочадилар, гоҳ хуш садоликни ишга соладилар.

Бу ажойиб, бемисл курашни томоша қилғали Фирдавсийдан бошлаб мавлоно Жомийга қадар ҳамма улуғ форс шоирлари келган эдилар. Ҳар қайсилари ўз обрўларининг юксак поясида ярқираб ўтирардилар. Лекин улар тилларининг курашидан нохушлана бошладилар: форс паҳлавони қай бойлиги билан чиранмасин, ўзбек ботири уни кизартириб кўяди!

Навоийнинг қалам тутган қўли толди. У паҳлавонларнинг курашига қизиқсиниб, узоқ ўтириб қолганини сезмади. Кейин курашнинг давомини эртага қолдириб, ўрнидан турди. Ўз паҳлавонининг қудратига ишонган, уни қатъий ғалаба билан олқишлаб, кураш майдонидан қўлларида кўтариб, ардоқлагали келган улуғ азамат форс шоирлари ранглари ўчган, аҳанечук бўшашган бир ҳолда кўздан ғойиб бўлдилар. Уларнинг орасида фақат марҳум мавлоно Жомий ўзбек паҳлавонига офарин ўқиб, унинг елкасини қоқди.

Навоий ўрнидан турди. Юрагида шодлик денгизи чайқаларди: она тилининг ғалабаси унинг ғалабаси, унинг суйган халқининг, тарихининг ғалабаси эди. Шоир шамни ўчирди. Ҳассани қўлга олиб, ётоқ уйга кирмоқ учун, увушган оёқлари билан аста-аста юриб, ташқари чиқди. Салқин тоза ҳаво юзларига ёқимли эрди. Чексизликда муаззам оҳанг билан оққан юлдузларнинг нафаси, боғчадаги дарахтларнинг шитирлаши, ярим кечада ип йиғирган жафокаш кампир чархининг «ғув-ғуви», узоқда карвон тевалари қўнғироғининг вазмин оҳанги — барчаси шоирнинг қўнглига бир хилда яқин, таниш, маънодор туюлар, барчасини у чуқур севар эди...

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Узгиринли очик кунда эрталаб Султонмурод тамом битган қалин оғир китобни — «Жоме ул-фунун»ни шоҳи рўмолга ўраб, қўлтиққа олди-да, уйдан чиқди. Та-

факкур билан уйкусиз кечирилган саноксиз тунларнинг машаққати, турли даврларда, турли тилларда мингларча китоблардаги одамзод фикрининг яратувчи ақл билан сараланган, мантиқнинг ўткир тиғи билан тарашланган қийматдор гавҳарлари бу қалин китобда эди. Султонмуроднинг аввалги асарлари унинг обрўйига сабаб бўлган эса, бу — унинг гурури эди. Бу хазинани ҳақиқий хазинадорга, маслаҳати, илҳоми, моддий таъминоти билан кўмаклашган Навоийга тақдим этмоқ учун олиб бормоқда эди. Олим ишонч билан бошини кўтарган, юрагида, баҳор тошқинларидай, куйлаб оққан шодликнинг мусиқийси билан енгилланиб, лой қотмаган йўлларда гўё учгандек кетарди.

«Унсия»га кириш билан олим бу даргоҳнинг мулозим ва хизматкор аҳлининг бўздай оқарган жонсиз юзларини, эгилган қадрларини кўриб, оёқлари ерга михлангандек қотиб қолди. Гўё кимдир бу одамларни ўлим жазосига буюрган: улар ҳозир ҳаётдан кўз юммоқ учун ўз навбатларини кутиб турадилар!

— Не бўлди? — сўради Султонмурод анқайиб.

— Мир жаноблари хаста ётибдилар, — мажолсиз овоз билан жавоб берди бир хизматкор.

Тубсиз бир ўпқинликдан сакрагандек, олимнинг юраги «шув» этиб кетди. Навоийнинг хонасига югурди. Катта хонада Ҳиротнинг тиб илмида нодир одамларидан бўлган ўндан ортиқ табибни, Дарвешалини, вазир Хўжа Афзални, яна шоирнинг баъзи яқинларини кўрди. Хаста уйнинг тўрида тўшакда ётарди. Устига хитойи атлас кўрпа ташланган.

Султонмурод оёқ учида юриб, китобни шоирнинг тепасидаги токчага қўйди. Кейин хастанинг пар ёстикқа ботган бошига гўё сажда қилган каби, энгашди. Ҳайҳот! Бутун фикр оламининг ифодаси билан боқувчи доно кўзлар юмук. Юзда сезилар-сезилмас изтироб. Султонмуроднинг кўзларидан қизгин булоқ тошди. Узоқ тикилди: «Улуғ устод, мен қаламга олган китобимни битирдим!» — кўпроқ энгашиб, дард билан гапирди олим. Хастанинг кўзлари бир зумгина мажолсиз очилди. Лаблари қимирлаб, нимадир сўзлади. Султонмурод эшитмаган бўлса ҳам, кўзларининг маъносидан, лабларининг ҳаракатидан шоирнинг қувонганини билди.

Хўжа Афзал олимга яқинлашиб, унга таскин беришга тиришиб, юпантирувчи сўзлар айтди. Табиблар оёқ учида дам

эшикка чикиб, дам қайтнб шивирлашиб, ўзаро кенгашар эдилар. Аксари яна қон олишни маслаҳат берарди. Касали сактани даволаш учун эски юнон табиблари ва Абу Али ибн Синодан тортиб букунги табиблар қўллайдиган ҳар бир чорани кўришга, ҳар бир доруни тайёрлаб, татбиқ этишга ғайрат қилишарди.

Султонмурод табибларга кенгаш тариқида баъзи мулоҳазаларини сўзлаб, уларнинг ишига халақнт бермаслик учун ташқари чикди; хоналардан бирига кирди. Бунда Осифий, Сухайлий, Ҳофиз Ёрий, Мир Миртоз, Гиёсиддин Дехдор ва ҳоказо шоир, олим, санъаткорлар намли, қизарган кўзларини ўспирин Хондамирга тиккан эдилар. Султонмурод бир чеккага ўтирди.

– Ҳокон соҳибқироннинг истиқболига чикқан одамлар, – ҳикоя қиларди кўрганларини Хондамир, – Форён работида қарор топдилар. Кечани бу ерда ўтказдик. Тонг отганда, Навоий ҳазратлари работ деворларига, эшикларига мусофирлар ёзиб кетган ҳар нав ёзувларни ўқимокқа бошладилар. Энг аввал шоирнинг кўзлари шу қитъага тушди:

*Дар ин дақиқа бимонданд жумлаи ҳукамо,
Ки одамии чи кунад бо қазои кун-фаякун,
Фруғи набз чи шуд мунҳариф зи жунбиши асл,
Балои ажз фуру рафт пои Афлотун,
Салоҳи табъи чи суи фасод рўй ниҳад,
Бимонад беҳуда дар дасти Бу Али қонун¹.*

– Алишер жаноблари бу қитъани маъқулладилар. Мен буни шу онда ёзиб олдим. Бироз фурсатдан сўнг барчамиз Маликшоҳ работига қараб юрдик. Рўбарўдан соҳибқироннинг маҳофалари кўринди. Шу аснода тақдир иқтисоси билан Алишер жанобларининг ҳолларида ғариб таҳайюр рўй берди. Хўжа Шаҳобиддин Абдуллони чақириб: «Ҳолимдан огоҳ

¹ *Таржимаси:* «Бундай нозик ишда, яъни қазо етганда барча ҳукамо ожиз колдиларким, одам тангри хоҳиши билан бўлган қазога қарши нима қила олади? Қачонки томир чароғи асл ҳаракатдан ўчиб колса, Афлотуннинг ҳам оёғи ожизлик ботқоғига ботиб қолади. Табиатнинг саломатлиги бузук томонга қараб юзлангач, Абу Али ибн Сино қонунларининг ҳаммаси бекорчи бўлиб қолади».

бўлингиз, ахволим оғир», дедилар. Бир нафасдан сўнг от-дан тушдилар, аммо истикбол учун илгари юрмоқдан ожиз қолдилар. Дарҳол Хўжа Шаҳобиддин билан мавлоно Жалолиддин Қосим қўлтиқладилар. Бу касали сакта Мирни такрор ҳаракат ва сўзлаш қобилиятидан маҳрум қилди. Кўнгилларда қайғу жўш урди. Азиз хастани маҳофага ётқизиб, Ҳирот сари юрдик, ҳақимлар йўлда қон олдилар. Лекин фойда бермади. Ярим кечада бу муборак манзилга етиб келдик... Эй вох, бақосиз фалак!

Хондамир кўз ёшини артиб, жим бўлди. Ҳамманинг боши букик, кўнгли синик эди. Хондамир ҳикоясидан кейин ҳеч ким оғиз очмади. Ҳамма дардли, оғир сукутга ботди.

Рангида қон қолмаган одамлар устма-уст келарди. Табиблар бениҳоят ғайрат кўрсатар, янги-янгилари келиб, даволашга уринардилар.

*Бу дард илаки ўлармен мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилғайлар?*

Шоир ўз касали ҳақида тўғри айтган экан, шекилли, касал соат сайин оғирлашарди. Эртаси, якшанба куни, тонг чоғида шоир ҳаёт билан видолашди.

Буқун — ҳижрий 906 йил, 12-жумодилохир — тарихда улуғ мотам куни бўлди. Бутун Ҳирот ҳасрат билан уйғонди. Қора хабар юракларга сингди, дарднинг оловида кўмир бўлиб ёнди. Ҳамма ўз бошида ўлим кўлкасини сезар, иқрор қилар, лекин улуғ шоир учун буни ҳатто фараз этишга ҳам ботинмас эди, шекилли! Ҳар бир ҳиротлик ёлғиз ўз юрагида эмас, бутун шаҳарда, бутун мамлакатда қандайдир эзувчи бўшлиқ сезарди. Гўё ҳаётга руҳ бағишлаган, нарсаларга маъно берган нимадир ғойиб бўлди. Катта боғлар, хиёбонлар, мадрасалар, жомелар, майдонлар, кўчалар халқ билан лим-лим. Лекин бутун шаҳар қандайдир бўш ва ўксик... Қариларнинг кўркам соқолларидан томчилар юмалайди. Гўдақлар фавқулудда жиддийлашган. Улар совуқ ҳавода бурунларидан кўра, кўпроқ енг учи билан кўзларини артадилар. Ўз тарихида не-не улуғ зотларни кўмган Ҳирот ҳеч вақт, ҳеч қайси мотамда, буқунги мотамдагидек, қайғу гирдобиди чирпинмаган.

«Унсия»нинг ичи лим-лим одам. Юзлаб олим, юзлаб шоир, юзлаб санъаткор, шайхлар, садрлар, мансабдорлар, хунармандлар, деҳқонлар кириб, шоир билан видолашар, хўнграб-хўнграб чиқардилар. Улардан кейин яна янги тўлқин оқарди...

Дарвешалини дард букиб қўйган. Қадрдон мулозимлар Шайх Баҳлул, Соҳиб Доро, Маҳмуд Тойбодий ва бошқалар эса хушдан айрилганлар. Айрилиқ, муҳаббат, кўз ёши тўғрисида сайраган шоирлар бу сўзларнинг ҳақиқий, улуғ маъносига энди етганлар.

Мана, Бехзод. Шоирнинг, ўз устозининг бошида унинг йиғиси, ўлмас асарлари каби, чуқур, маънодор. Мана, кечаги содда баҳодир, дўлвор йигит — букун минг навқарнинг бошлиғи Арслонқул. У булутдай ўкириб йиғлайди. Шоирлар билан бир қаторда қаҳрли жанговар беклар йиғлайди...

Эркаклардан бўшалган хонага аёллар кира бошлади. Юзлаб сарой хонимлари йиғлаб келишди. Булардан сўнг келган юзлаб халқ аёллари — қизлар, келинлар, кампирлар — тим қора кийиниб, фарёд билан ҳавони зирнлатдилар.

Султонмурод сокин, улуғвор ётган улуғ ўликни сўнг дафъа кучоқлаб чиқаркан, даҳлизда хотинлар орасида Дилдорга кўзи тушди — тим қора қўйлак, нозик қошларига қадар тушган тим қора рўмол. Қора, шахло кўзларидан дув-дув ёш куюлади. Султонмурод оғир хўрсинди, гўё ичида бир олов тутақди: «Йиғланг, синглим, йиғланг! Букун бутун бир умр учун тўйиб йиғламаган кўзлар абадиян кўр бўлур!» деди Дилдорга у. «Оҳ, таксиржон, йиғи кучсиз. Куймоқ, кул бўлмоқ керак!» деди Дилдор бўғилган овоз билан.

Шоирлар, шеър ҳаваскорлари, олимлар, ҳатто табибларга қадар, қайғунин, Навоийга бўлган муҳаббатларини шеърга қуймоққа бошладилар. Икки, тўрт, олти, саккиз мисралари таърихлар саноксиз найдо бўла бошлади. Парча-нарча қоғозлар қўлдан-қўлга ўтиб, қўчирилиб, янги илҳомларни тўлқинлантирди. Ҳар бир сўздан йиғи, фарёд кўтарилган, қайғу барқ урган ажойиб марсиялар яратилди. Шоирнинг мотамини шеър гуллари безади.

Шоҳиларга ўралган тобутни шоир дўстлари, жанговар беклар, Ҳиротнинг аъён ва ақобирлари кўтариб чиқдилар. Халқнинг фарёди кўкни титратди. Улуғ мотамга бепарво

қолишни истамагандек, осмондан булутлар ҳам дув-дув томчилар қўйдилар... Тобут халқ денгизи устида чайқалиб, мингларча қўлларда узатилиб, «Унсия»дан бирипасда узоқлашиб кетди. Ҳар ким бу тобутга, жилла бўлмаса, бармоқ учини тегизиб қолишни бахт, инсоний бурч деб билар эди.

Ўн мингларча қўлдан ўтган тобут Ийдгоҳда тўхтади. Мотам маросимига мувофиқ, дабдаба билан Ҳусайн Бойқаро ҳозир бўлди. Бу ерда жаноза ўқилди. Тобут яна халқ тўлқини устида сузди. Шоирни, ўзи солдирган гўзал бинолардан бири — Жомеда, абадий қарори учун илгаридан ясаб қўйган масканига ётқиздилар... Улуғ қабрнинг устида Ҳирот йиғлади. Жоменинг азамат пештоқлари, само каби гумбазлари изтиробли садолардан титрарди.

Оқшомдагина кўчаларда, боғ ва майдонларда одам тошқини сийракланди. Султонмурод ва Арслонкул бошларини қуйи солиб, хиёбон бўйлаб, аста кетардилар. Қуёш овланган булутларга ботиб, уфққа шўнғир эди. Хиёбон охирида Султонмурод хўшлашмоқ учун тўхтади. Қизариб шишган кўзлари билан Арслонкулга қаради.

— Азиз отамизнинг фикрини, йўлини ҳимоя қилмоқ учун, — деди Султонмурод бўғиқ ва ҳазин овоз билан, — қиличингизни маҳкам тутинг, баҳодир!

— Мен тигим билан, — қиличининг соини қисиб, деди Арслонкул, — сиз ўз илмингиз билан халққа, юртга хизмат қилайлик!

Олим билан ботирнинг қўллари севги-садоқатнинг кучи ва самимийлиги билан маҳкам бирлашди.

РОМАНДАГИ ТАРИХИЙ ШАХС ВА ЖОЙ НОМЛАРИГА ИЗОҲЛАР

Абдулмуҳсин Мирзо – Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларидан бири.

Абдурахмон Жомий (1414, Жом – 1492, Хирот) - буюк форс шоири, Навоийнинг устози. «Баҳористон», «Соломон ва Ибсол», «Тухфат ул-ахрор, «Юсуф ва Зулайҳо» ва бошқа асарлар муаллифи.

Абу Али ибн Сино (980 – 1037) – буюк қомусий олим, жаҳон медицинасининг асосчиларидан бири. Бухорода туғилган.

Абулқосим Бобур – темурий подшолардан Бойсунқур Мирзонинг ўғли. Туғилган йили номаълум. Шохрух кўлида тарбияланган. Шохрух вафотидан сўнг тахт учун курашларда қатнашиб, 1452 йилда Хиротни босиб олган. Ҳусайн Бойқаро 14 ёшида унинг саройига хизмат қила бошлаган. Навоий ҳам унинг хизматида бўлган. 1457 йили Машҳадда вафот этган.

Абулқосим Фирдавсий (932/36 – 1020/26) – буюк форс шоири, «Шохнома» муаллифи. Тус шаҳрида вафот этган.

Абу Саид Мирзо (1424-1469)– Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг набираси. 1451 йили Самарқандни босиб олган. Абулқосим Бобур 1457 йилда Машҳадда вафот этгач, Хирот ҳам унинг қўлига ўтган. 1466 йили Озарбайжонга қилган юриши чоғида асирликка тушиб ўлдирилган. Унинг ўлими Ҳусайн Бойқаронинг тахтга келишига йўл очган.

Амир Мўғул – Ҳусайн Бойқаронинг амирларидан. Алишер Навоийгача Астрободда ҳоким бўлган. Мажидиддиннинг яқин одамларидан бири.

Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) – «Хамса» яратган машҳур шоирлардан бири, адабиётшунос ва мусиқашунос олим. Ўрта Осиёнинг туркий қабилаларидан. Ҳиндистонга кўчиб бориб, ўша ерда яшаб ижод қилган. Шарқ шеърятининг барча жанрларида асарлар яратган.

Астробод – Эроннинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган шаҳар. Бронза давридаёқ Каспий бўйидаги йирик шаҳарлардан бири сифатида машҳур бўлган. Темурийлар салтанати таркибига кирган бу шаҳар Султон Ҳусайн ҳукм-

ронлиги даврида бой ва муҳим вилоятлардан бирига айланган. Темурий шаҳзодалар қатори, Навоий ҳам Астрободда ҳокимлик қилган.

Аҳмад Ҳожибек – Самарқанд ҳокими. Таваллуд ва вафот саналари маълум эмас. «Вафойй» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Бадахшон – Амударёнинг юқори қисмида, Помир тоғи этакларида жойлашган ўлка. Қадимдан савдо маркази бўлиб, лаъл, ёқут ва зумрадлари билан машҳур бўлган. Темурийлар XV–XVI асрларда Бадахшонда ҳукмдорлик қилишган.

Балх – Шимолий Афғонистондаги, ҳозирги Мозори Шариф шаҳрининг ғарбидаги кўҳна шаҳар. Балх тарихда «умм ул-билод» (шаҳарлар онаси) деб юритилган. Юнонлар уни Бахтра деб атаганлар.

Барлос – туркий қабилалардан бири. Барлослар тоғлик ва тоғ олди районларида яшаб, чорвадорлик билан шуғулланганлар. Амир Темур шу уруғга мансуб. XV–XVI асрларда бу уруғдан кўплаб беклар ва амирлар етишиб чиққан.

Бағдод – дунёнинг қадимий шаҳарларидан. 1393–1403 йилларда Амир Темур салтанатига қараган. 1410–1508 йилларда Қора қўюнли ва Оқ қўюнли кўчманчи туркман хонларининг қўли остида бўлган.

Беҳзод (1455-1535) – машҳур рассом. Алишер Навоий тарбиясида улғайган. Бухоро, Хуросон ва Озарбайжон мусаввирлик мактабларининг бой тажрибаларини ўзлаштириб, миниатюра санъати ривожига улкан ҳисса қўшган. Шайх Саъдий, Низомий, Хусрав Дехлавий асарларига миниатюралар ишлаган.

Бинойй (1453, Ҳирот – 1512, Кошғар) – форс шоири, тарихчи, мусиқашунос. Навоийни обрўсизлантиришга уринган кимсалардан. Тўла исми-шарифи Камолиддин Али ибн Муҳаммад Сабз. «Шайбонийнома» асари муаллифи.

Бобур (1483, Андижон -1530, Агра) – сўнгги Темурий ҳукмдорлардан бири, ўзбек мумтоз адабиётининг буюк намояндаси, Ҳиндистондаги Бобурийлар давлатининг асосчиси. Тўла исм-шарифи Заҳириддин Муҳаммад. «Бобурнома» меъуар асари ва шеърый асарлар муаллифи.

Боғи Жаҳон оро – Ҳиротнинг шимоли-шарқий томонидаги боғ. Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида барпо этилган.

Боғи Зоғон – Ҳусайн Бойқаронинг бош арки, сарой ва маъмурий бинолар жойлашган хушманзара ҳудуд.

Боғи Сафид – Ҳиротнинг шимолий томонида жойлашган боғ. Шохрух ўғли Бойсунқур Мирзо учун шу ерда катта ҳашаматли саройни қурдирган.

Гавҳаршодбегим (1379–1457) – Шохрухнинг хотини. Улугбек, Бойсунқур, Муҳаммад Жўқининг онаси. Шохрух давлатни идора қилишдан кўра кўпроқ тоат-ибодат, диний китоблар мутолааси билан машғул бўлишни афзал қўргани сабабли, аввал унга девон ишларини бошқаришни, сўнгра ҳатто вилоят ҳокимлари ва кўшин саркардаларини тайинлаш, ҳатто кимга қандай инъому, кимга қандай жазо бериш ҳуқуқини ҳам топшириб қўйган. Гавҳаршодбегим Ҳиротдаги бир неча масжид, мадраса ва хонақоҳларни қурдирган.

Гадоий – шоир, Навоийнинг замондоши.

Дарвешали (15-аср ўртаси – 16-аср боши) – Навоийнинг укаси. Навоий вазирлик вақтида (1472) унинг китобдори бўлган. 1482 йилда унга амирлик унвони берилган ва у Султон Ҳусайннинг вояга етмаган ўғли Иброҳим Ҳусайн номидан Балхни идора қилган (1482–1490). Навоийга қарши ташкил этилган бўҳтон ва адолатсизликлардан норози бўлиб, 1490 йили Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд қутқуси билан Ҳусайн Бойқарога қарши бош кўтарган. Дарвешали тавба қилиб келганида, султон фармонини қалбакилаштиришда айбланиб, зиндонга ташланган. 1494 йилда султоннинг руҳсати билан ҳажга борган. 1498 йилда ҳаждан қайтгач, Марв ҳукмдори Абул Муҳсин Мирзо ҳузурига элчи қилиб жўнатилган. Навоий вафотидан сўнг (1501) Бобур хизматига ўтган. Кейинги тақдири номаълум.

Дарвозаи Ферузобод – теварак-атрофи мустаҳкам девор билан ўралган Ҳирот шаҳрининг 5 та дарвозасидан бири. Дарвозаи Ферузободдан ташқари, Ҳиротда яна Дарвозаи Малик, Дарвозаи Ирок, Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ дарвозалари ҳам бўлган.

Дашти Қипчоқ – Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш кўлидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудуднинг XI–XII асрлардаги номи. Дашти Қипчоқ аҳолиси Шарқ манбаларида қипчоқлар, рус йилномаларида эса половецлар деб аталган.

Жаъфар – қадимги араб кимёгари.

Зиёвиддин Юсуф – Абдурахмон Жомийнинг ўғли. 1473 йилда туғилган.

Инжил – Ҳирот шаҳридан 5 - 6 км нарида оққан дарё.

Ироқ – Шарқдаги қадимий шаҳарлардан бири. XIV–XV асрларда Темурийлар давлатига қараган.

Исфиҳон – қадимги шаҳарлардан бири. 1387 йилда Амир Темури томонидан ишғол этилган.

Ихлосия мадрасаси – Инжил дарёси кўприги яқинида Навоий томонидан қурдирилган мадраса.

Ихтиёриддин қалъаси – Ҳиротнинг шимолий девори ёнида 1300 йилларда қурилган қалъа. 1404–1447 йилларда Шохрух Мирзонинг буйруғи билан қайта қурилган. Агрофи сув билан ўралган, кўприклари занжир билан қўтарилиб қўйилган бу қалъада қурол-аслаҳа, ҳар хил ҳужжатлар ва ўта хавфли маҳбуслар сақланган.

Камак Кайёний – афсонавий жосус.

Камолиддин Ҳусайн Козоргоҳий – Хуросонда туғилиб, илм олиш учун Ироққа кетган ва бир неча йиллик таҳсилдан сўнг, Ҳиротга қайтиб келган тасаввуф олими. Абдулла Ансорий асарларига шарҳлар, шунингдек, шеърлар ёзган.

Кошғарий Саъдиддин – Жомийнинг мураббийси, нақшбандия таълимотини давом эттирувчилардан бири. 1456 йили Ҳиротда вафот этган.

Лутфий – машҳур ўзбек шоири. Ҳиротда туғилиб, 1465/66 йилларда 99 ёшида вафот этган. Навоий ёшлик йилларида Лутфий билан учрашиб, ундан дуои фотиҳа олган.

Мовароуннаҳр – Аму ва Сир дарёлари ўртасида жойлашган ва маркази Самарқанд бўлган ўлка, ҳудуд.

Мавлоно Атаулло – араб тилини яхши билган олим, аруз назариясига доир илмий асарлар ва шеърлар муаллифи.

Мавлоно Соғарий – XV асрда Ҳиротда яшаган шоирлардан. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида тилга олинган.

Маймана – Ҳирот вилоятига қарашли кичик шаҳарча.

Мажидиддин Муҳаммад – Шохрух даврида катта мансаб эгаси бўлмиш Гиёсиддин Пир Аҳмад Ҳавофийнинг ўғли. Абу Саид Мирзо саройида майда вазифадор бўлиб ишлаган. Кейин Ҳусайн Бойқаронинг жияни Мирзои кичик Муҳаммад

Султон саройида вазир, сўнгра Хусайн Бойқаро саройида парвоначи, вазир бўлиб хизмат қилган. Навоийнинг душманларидан. 1494 йилда Маккага кетаётган вақтида вафот этган.

Макка – Арабистондаги катта шаҳар. Дунё мусулмонларининг муқаддас зиёратгоҳи.

«**Мантиқ ут-тайр**» («Қушлар мантиғи») – форс мутасаввуф шоири Фариддин Аттор асари. Бу асарни ёшлигида ёдлаб олган Навоий умрининг сўнгги йилларида унга жавобан «Лисон ут-тайр» («Қушлар тили») фалсафий асарини ёзган.

Марв – ҳозирги Туркменистон Ресубликаси ҳудудидаги шаҳар. Байрамали шаҳри яқинида, Мурғоб дарёси қирғоғида жойлашган. Марвнинг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги II ва милодий III асрларга тўғри келади. Марв XV асрда қайта қурилган ва Шохрух даврида қисқа муддат гуллаб-яшнаган.

Машҳад – Эроннинг шимоли-шарқий қисмидаги шаҳар. IX–X асрларда Санобад қишлоғи ўрнида барпо этилган. XI–XII асрларда ғазнавийлар ва салжуқийларнинг қўли остида бўлган. XIII асрда мўғуллар томонидан бузиб ташланган. Темурийлар ва сафавийлар ҳукмронлиги даврида равнақ топган.

Мирзои кичик – Хусайн Бойқаронинг жияни, султоннинг акаси Бойқаро Мирзонинг ўғли.

Мир Миртоз – Навоийнинг замондоши, шахмат «жинни»си. Ўқимишли, шеърлар ҳам ёзган.

Мирхонд (1433, Балх – 1498, Ҳирот) – машҳур тарихчи олим. 7 жилдлик «Равзат ус-сафо» асари муаллифи. Бу асарнинг сўнгги жилди набираси Хондамир томонидан ёзилган.

Музаффар Мирзо – Хусайн Бойқаронинг Хадичабегимдан туғилган севимли ўғли.

Музаффар барлос – Хусайн Бойқаронинг ёшлик ва саргардонлик йилларидаги жанговар ҳамроҳи.

Муҳаммад Валибек – Ҳирот шаҳрининг бошлиқларидан бири.

Муҳаммад Саид Паҳлавон – Навоийнинг дўсти, сарой паҳлавонларидан. Турли илмлардан хабардор, шеърлар ва куйлар ижод қилган киши.

Муҳаммад Ёдгор Мирзо (1452-1470) – Шохрухнинг эвараси. Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган вақтда Хуросон пойтахти Ҳиротга бир неча бор таҳдид солиб, хаттоки, қиска

муддат шаҳарни эгаллаган. Хусайн Бойқаро томонидан қатл этилган.

Мўмин Мирзо – Хусайн Бойқаронинг набираси, Бадиуззамоннинг ўғли. Султоннинг мастликда берган фармонига мувофиқ навқиронлик чоғида қатл этилган.

Низомий Ганжавий (1141, Ганжа – 1209, Ганжа) – буюк озарбайжон шоири. 20 минг байтдан иборат девон, «Хамса», «Маҳзан ул-асрор» ва бошқа ўлмас асарлар муаллифи.

Низомулмулк – Хусайн Бойқаронинг вазирларидан бири. Навоийнинг Хусайн Бойқаро олдидаги обрўсини тўкиш ва саройдан узоқлаштириш мақсади билан яшаган кишилардан бири.

Низомиддин Бахтиёр – Хусайн Бойқаро саройидаги мансабдорлардан бири, солиқ ва закот билан шуғулланган амалдор.

Поянда Султонбегим – Ёдгор Муҳаммаднинг аммаси.

Саид Ҳасан Ардашер – Навоийнинг яқини дўстларидан бири. Олим, шоир ва дарвеш табиатли киши. Ёши катта бўлгани учун Навоий уни ота ўрнида кўрган. 1388/89 йилда вафот этган.

Самарқанд – дунёнинг энг қадимги шаҳарларидан. Амир Темур салтанати пойтахти. Шу даврда дунёнинг энг машҳур усталари, меъморлари, наққошлари иштирокида қайтадан қурилган. Навоий ёшлик йилларида Самарқанддаги мадрасалардан бирида таҳсил олган.

Саъдий Муслиҳиддин (1184–1211) – буюк форс шоири. Бағдоддаги Низомия мадрасасида таълим олган. Мадрасани тугатгач, Шарқ мамлакатлари бўйлаб сафар қилган ва 1255 йилда Шерозга қайтиб, «Бўстон» (1257), «Гулистон» (1258) ва бошқа асарларини ёзган. Самарқанд Амир Темур ва Теурийлар даврида дунёнинг энг машҳур шаҳарларидан, маърифат ва маданият ўчоқларидан бири сифатида шухрат қозонган.

Соқилмон дашти – Хирот шаҳридан 6 чақирим нарида, тоғ этакларида жойлашган дашт.

Соҳиб Доро – Навоийнинг яқини дўстларидан бири.

Субутой – Чингизхоннинг машҳур саркардаларидан бири.

Сулаймон – пайгамбарлардан бири.

Султон бегим – Марв ҳокими Султон Санжарнинг қизи. Хусайн Бойқаронинг хотини, Бадиуззамон Мирзонинг онаси.

Султон Маҳмуд Мирзо (1453–1495) – Темурийлардан Абусаид Мирзонинг ўғли. Отаси вафотидан сўнг (1449) Термиз, Чағониён, Ҳисор, Қундуз, Бадахшондан то Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ерларга ҳукмдорлик қилган. Акаси Султон Аҳмад Мирзо вафотидан кейин (1494) эса Самарқандни ҳам ўз тасарруфига олган. Хусайн Бойқаро қўшинлари билан икки марта урушиб, мағлубият аламини тортган.

Султон Масъуд Мирзо – Султон Маҳмуднинг ўғли.

Султонали Машҳадий – XV асрда Хуросонда яшаган машҳур хаттот. Навоий ва бошқаларнинг асарларини маҳорат билан кўчирган каллиограф.

Тус – Фирдавсий туғилган шаҳар. Машҳад шаҳридан 10–15 км нарида бўлган. Харобалари ҳозиргача сақланиб келади.

Фазлулло Абулайсий – XV асрнинг 60 – 70-йилларида Самарқандда шухрат қозонган ҳуқуқшунос, шоир ва араб тили билимдони. Навоий Самарқанддаги таҳсил йилларида Абулайсий қўлида таълим олган.

Фаридиддин Аттор (1148/51-1219/21) – буюк форс шоири. 1229 йилда вафот этган. «Манتيқ ут-тайр», «Уштурнома», «Мусибатнома», «Тазкират ул-авлиё», «Илоҳийнома» сингари асарлар муаллифи. Навқирон Навоийга катта таъсир ўтказган.

Фигония – Навоийга тегишли чорбоғ.

Ҳизр – диний афсонага кўра, тириклик сувини ичиб, ҳамон барҳаёт бўлган ва кишиларга меҳр-шафқат кўрсатиб юрган пайғамбар.

Хонақоҳ – шайхлар ва дарвешлар зикру само қиладиган масжид, катта жой.

Хондамир (1475/76, Ҳирот – 1535, Ҳирот) – тарихчи олим. Мирхонднинг набираси. Навоий раҳбарлигида камолотга эришган. «Макорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарлар муаллифи.

Хусравшоҳ – Султон Маҳмуднинг бош беги.

Хуросон – Темурийлар ҳукмронлик қилган салтанатнинг бир қисми (иккинчиси – Мовароуннаҳр). Маркази – Ҳирот. Афғонистон, Балх ва Шимолий Эрон ҳудудлари Хуросоннинг таркибида бўлган.

Ҳўжа Абдулла – Хусайн Бойқаро саройидаги амалдорлардан. Закот ва солиқ ишларини бошқарган.

Хўжа Абдулла Марварий – Хусайн Бойқаро саройидаги амалдорлардан. Шеърятни чуқур ҳис қилган, ўзи ҳам шеър ёзган.

Хўжа Афзал – Хусайн Бойқаро саройи ходимларидан, дафтардор, ҳисоб-китобга моҳир, виждонли киши. Навоийнинг яқинларидан.

Хўжа Қутбиддин – Хусайн Бойқаро саройидаги амалдорлардан. У ҳам закот ва солиқ ишларини бошқарган.

Хўжа Фиёсиддин Даҳдор – олим, шоир, муқаллид ва хушовоз хонанда.

«**Чор девон**» – Навоий «Хазойин ул-маоний» асарининг халқ ўртасида тарқалган номи.

Шарафиддин Али Яздий – машҳур тарихчи. Туғилган йили аниқ эмас. 1454 йилда вафот этган. Амир Темурга бағишланган «Зафарнома» асари муаллифи.

Шоҳрух Мирзо (1396-1447) – Амир Темурнинг ўғли, Улуғбекнинг отаси. Отаси вафотидан кейин Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳокими. Кейин Самарқандга ҳокимлик қилишни Улуғбекка топширган. Бойсунқурни эса Ҳирот ҳукмдори этиб тайинлаган.

Кўш пули – Хусайн Бойқаро давридаги солиқ тури.

Фиёсиддин кичкина – Навоийнинг отаси, Темурийлар хонадонига яқин киши. Султон Абулқосим Бобур Мирзо даврида Сабзаворда ҳоким бўлган.

Ховзи Моҳиён (Балиқ кўли) – Ҳирот шаҳрининг шимоли-шарқидаги масжид, намозгоҳ.

Ҳадичабегим – Хусайн Бойқаронинг севимли хотини, Музаффар Мирзонинг онаси. Вазирлар билан тил бириктириб, давлат сиёсатига таъсир ўтказган хотинлардан бири.

Ҳайдар – Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида туркманлар ҳокими.

Ҳилолий Бадриддин – Навоийнинг эътиборига тушган астрободлик шоир. «Шоҳ ва гадо», «Лайли ва Мажнун» асарлари муаллифи. 1529 йилда ўлдирилган.

Ҳисор – Султон Маҳмуд салтанатининг пойтахти.

Ҳирот – Хуросоннинг энг қадимги шаҳарларидан. Юнонлар уни Арей деб аташган. Александр Македонскийнинг фармони билан қурилган. Мўғул истилоси даврида вайрон қилинган. 1383 йилда Амир Темур Ҳиротни босиб олган ва

шаҳар Шоҳрух Мирзо ҳукмронлиги даврида қайта қурилган. Хусайн Бойқаро шаҳарнинг шимол томонида Боғи Жаҳон орони, Навоий эса Инжил наҳри ёқасида мадраса, хонақоҳ, ҳаммом сингари 40 га яқин бинони қурдирган.

Ҳофиз Шерозий (1320/25, Шероз – 1389, Шероз) – буюк форс шоири.

Ҳотам, Ҳотамтой – араб қабиласининг саҳийлиги билан машҳур бўлган бошлиғи. Тўлиқ исми ва лақаби Абу Аддий бинни Саъд. У шоир ҳам бўлган.

Хусайн Бойқаро (1469 – 1506, Ҳирот) – Амир Темурнинг ўғли Умар Шайх Мирзонинг фарзанди. 14 ёшида Абулқосим Мирзо хизматига ўтган. Бобур 1457 йили Машҳадда вафот этгач, Хусайн Бойқаро Ҳиротни ташлаб, Марвга жўнайди ва Марв ҳокими Султон Санжарнинг қизига уйлаилади. 1458 йили Марв ва Астробод шаҳарларини эгаллайди. 1469 йили Абусаид Озарбайжонда ҳалок бўлгач, Ҳиротга кириб келади. Умрининг охирига қадар Хуросонда подшолик қилиб, Ҳиротда Навоий билан бирга бунёдкорлик ишларини олиб боради, фан ва маданиятнинг ривожланишига раҳбарлик қилади.

РОМАНДАГИ АЙРИМ СЎЗ ВА ТУШУНЧАЛАРГА ИЗОҲЛАР

Авбош – безорн

Адам – йўқлик, ўлим

Аёқ (оёқ) – коса, қадах

Алим – 1. Билувчи, доно. 2.

Аламли, алам берувчи

Андом – бадан, бўй, гавда;
шерандом – шерсифат

Аносир арбаъа – тўрт ун-
сур: сув, ер, ҳаво, ўт

«Арабиёт» – араб тили қои-
далари ҳақидаги фан

Арқони давлат – давлат ар-
боблари

Асрори ғайб – осмон сирла-
ри

Афсат ул-ғос – бузуклик,
ифлослик

Ашқол – шакллар

Ағёр – бегона, рақиб

Ақрабо – энг яқин киши-
лар, қариндошлар

Барқ суръати – чақмоқдек
тез

Бақъа – ҳужра

Биронғор – қўшиннинг сўл
томони

Боғи Жаҳон оро – жаҳон-
нинг кўрки бўлган боғ

Боғи Зоғон – зоғлар боғи

Боғи Сафид – оқ боғ

Буқаламун – турланувчи
хайвон

Буқъа – 1. Жой, бир бўлак
ер. 2. Хонақоҳ, сарой каби кат-
та бино

Валниеъмат – ҳимоя қилув-
чи, хайр-эҳсонли киши

Воҳид – ягона

Вусъат – кенглик

Вуқуф – воқиғалик, билиш-
лик

Гуштигирлик – паҳлавон-
лик, бадантарбия

Гўшанишинлик – тарки дунё
қилиб, одамлардан четда яшаш

Дай – киш

Дарёи Шўр – Каспий ден-
гизи

Дақойик – ингичка ва нозик
маънолар

Динор – пул ўлчови, тилла
чақа

Дориссалтанат – салтанат
пойтахти

Дорилхалофат – пойтахт
маъносида

Доруға – шаҳар бошлиғи;
доруғаи кутубхонаи ҳумоюн –
подшоҳ кутубхонасининг бош-
лиғи

Дувози даҳпоя – махсус
минбарли чодир

Жадд – бобо

Жамшид – дабдабани яхши
кўрган афсонавий Эрон шоҳи;
Жамшид оро – Жамшидга ўх-
шаш

Жаҳон оро – жаҳоннинг бе-
зағи

Жиронғор – қўшиннинг ўнг
томони

Жома – тўн, кийим

Жомадўз – тўн тикувчи
Жоме ул-улум – илмлар йигиндиси

Жубба – ҳашаматли тўн; жуббаи тилладўзи – тилладор тўн

Жуздон – папка

Жумодил охир – хижрий йил ҳисобида йилнинг 6-ойи

Зако – ақл

Закот – мусулмон оламидаги солиқ тури; мусулмонлардан умумий бойликнинг қирқдан бири миқдорида олинади

Забун – 1. Ожиз, нотавон.
2. Мағлуб бўлган

Зарнигор – олтин суви юри-тилган

«**Зиж**» – Улуғбекнинг самовин жисмлар ҳақидаги асари

Зоҳир бўлиш – намоён бўлиш, кўриниш

Зуллisonайн – икки тилли

Зухра – Зухра (Венера) юлдузи

Ёса – қонун, буйруқ

Ийдгоҳ – халқ сайиллари ўтказиладиган майдон

Илми баде – шеър ва бадиият илми

Илми жарри сақил – механика

Илми ром – фолбннлик

Илми нужум – астрономия

Истинод – таянч, далил

Итқи, нзғи – араб ёзувидаги ҳарфлар

«**Ички**»лар – сарой юмушларини бажарувчи махсус беклар

Каёний – Эроннинг каён сулоласига мансуб шоҳлардан; Камас Каёний – афсонавий машҳур жосус.

Касали сакта – сезги ва ҳаракат органларининг ишдан чиқиши, инсульт хасталиги

Кябар – улуғлик, қариллик

Козаргоҳ – Ҳиротдаги мавзелардан бири

Кордон – ишбилармон

Корсоз – хизматчи

Кулоҳ – бош кийими

Кушод – очик, очилган; расми кушод – очилиш маросими

Кўҳи Қоф – Кавказ тоғлари

Лоёмут – ўлмайдиган, мангу

Мааттаассуф – афсуски, афсус ва надоматлар бўлсинки

Маият – подшоҳга ҳамроҳлик қиладиган яқинлар

Мантиқ – логика

Марқад – қабр

Матла – ғазалнинг илк байти

Макриб ус-султон – султоннинг яқинлари

Маҳди улё – подшоҳнинг катта хотинига берилган унвон

Махуфа – 1. Подшоҳ арава-си. 2. Аёллар тушиб юрадиган, атрофи ўралган қажава. 3. Тобут.

Менг – хол

Мнибаъд – кейин, бундан кейин

Мнқроз – қайчи

Мозий – ўтмиш

Молатаъламуи – мустақил мутолаа асосида катта билим орттирган олим.

Молон – эгар

Муаммо – 1. Муҳим масала. 2. Киши исми яширинган шеър тури

Мубошир – солиқ йиғувчи амалдор
Мудаббир – тадбирли
Музир – зарарли
Мунажжим – астроном
Муноқаша – жанжал, тортишув, баҳс
Мунший – котиб
Мутавозе – одобли, кибрисиз, тавозели
Муфрид – фойдали
Муқарраб – яқин турувчи, дўст
Муқовимат – қаршилик, катъийлик
Муҳтасиб – шариатга ҳилоф ишларни текширувчи
Мўйқалам – рассомлар «чўтка»си, «кисть»
Ноб – қизил май
Ноиб – ўринбосар; ноиб усултон – султоннинг ўринбосари
Ношинос – яхшиликнинг қадрига етмовчи, танилмаган, тан оловчи шахс; ношинослик – яхшиликнинг қадрига етмаслик, танимаслик, тан олмаслик
Нукта – нозик маъноли сўз
Обоға – қариндош
Оёқ – 1. Оёқ. 2. Коса, қадах
Оро – безанган, зийнатланган; жаҳон оро – жаҳоннинг безаги
Осий – гуноҳкор
Осо – 1. Роҳатлантирувчи.
2. Ўхшаш
Отий – келаётган, келаётганлар
Отабеклар – мураббийлар, кенгашчилар
Офтоб оламтоб – оламга қуёшдек нур берувчи

Парвоначи – хонлик замонида йирик мансаб эгаси; подшоҳнинг фармонини ёзиб, унга турли ишлар ҳақида маълумот бериб турувчи

Пешдор – олдинда борувчи

Пул – кўприк

Пули Сирот – диний афсоналарда айтилишича, дўзах устидан жаннатга ўтадиган кўприк

Работ – йўловчилар ҳордик оладиган, қарвон тўхтайдиган жой

Раят – фуқаро, аҳоли

Рафтор – юриш; бодрафтор – шамолдай тез юриш

Риёзат – нафс талаб қилган нарсалардан юз ўгириб, ўзини қийнаш

Риёзий – математика фанига тегишли, математик

Робита – алоқа

Рубъи маскун – ер юзининг инсон яшайдиган обод қисми

Рум – Кичик Осиё, Анатоли

Русумоти жанг – уруш қоидалари, йўллари

Рутба – мартаба

Савқ – 1. Табиат, қилик, хилқат. 2. Қудрат; савқи табиий – моҳият

Сабоҳ – тонг

Сад – девор; Садди Искандар – Искандар Зулқарнайн қурдирган афсонавий девор

Садр – 1. Вақф ва диний ишлар билан шуғулланувчи маъмур. 2. Қўкрак. 3. Шеърдаги биринчи мисранинг биринчи сўзи

Салим – соғлом, саломат
Сангборон – тошбўрон
Саромад – олдинги, илғор
Сарона – солиқ тури
Саҳв – хато
Силоҳ – қурол
Сипехр – осмон гумбази, фалак

Сунна ва шиъний – ислом динидаги асосий оқимлардан. VII асрда ҳокимият учун кураш натижасида келиб чиққан
Суръати том – илдамлик
Суюрғол – подшоҳ томони-дан совға қилинган ер

Таваққуф – тўхташ, тек туриш

Тавончи – дастурхончи, зиё-фатни бошқарувчи

Танвир этиш – нурлантириш

Тараб – шодлик, хурсандчилик

Тарабхона – Ҳиротдаги сарой

Тард қилиниш – ҳайдалиш

Тархон – подшоҳдан алоҳида ҳуқуқ ва имтиёзлар олган аслзода

Тархонлик – имтиёзли кишиларга қарашли, солиқдан озод бўлган ер

Татаббу – назира, ўхшатма

Тақя – салла ўраш учун қулай бош кийими

Таҳайюр – ҳайратланиш, ҳайрон бўлиш

Таҳаммул – сабр-тоқат, чидам

«**Тил**» тутиш – душманнинг ҳарбий салоҳияти ҳақида маълумотга эга бўлиш учун асир олиш

Тирандозлик – ўк отиш санъати

«**Тузуқот**» – Амир Темурнинг давлатни идора этиш йўл-йўриқларига оид китоби

Том – 1. Тўла, бутун, камчиликсиз. 2. Уй томи; даражаи том – юксак даража

Туман – кент маъносида

Узлат – тарки дунё

Улум – илмлар

Улуғ зот – Худо

Умаро – амир ва беклар

Урду бозор – қўшин орқасидан юриб, молларини сотадиган савдогарлар бозори

Урфон – билим

Ушр – солиқ тури; ҳосилнинг ўндан бир қисми бўйича олинади

Фавонд – фойдалар

Фараҳ – ўйин-кулги, қувонч

Фузун – ортик, зиёда

Фузало – олимлар

Фунун – фанлар

Фусаҳо – чиройли сўзловчи

Хиргоҳ – чодир

Худкор – ёлғиз ўз манфаатини ўйловчи

Чин-Мочин – Хитой

Чоғир – май

Шабохун – тун панасида

Шайн – камчилик, доғ

Шайх ул-ислом – хонлар замонида бутун диний ишларни бошқарувчи

Шамс – қуёш; шамса – уй шипига қуёш шаклида солинган нақш

«Шамсия» – мадрасаларда ўқитилган фан

Шаъмаа – шуъла, нур, порлоқлик

Шерандом – шерсифат

Шингарф – қизил ранг

Шоту – нарвон

Шуаро – шоирлар

Шулон – катта зиёфат

Эксир – элексир

Эшикоға – сарой хизматчиси

Ялдо – «жангнома»лардан бирининг афсонавий қаҳрамони

Ўрдугоҳ – қўшин қўнган жой

Ўғон – Тангри

Қавий – кучли, қувватли

Қамар – ой

Қари – 1 м чамасидаги ўлчов бирлиги

Қаробат – яқинлик, қариндошлик

Қасаба – шаҳарча

«Қилқалам» – машхур хатот Султоналининг лақаби

Қонун – 1. Қонун. 2. Муסיқа асбоби

«Қофия» – мадрасаларда ўқитилган фан

Кулла – чўкки

Гаддор – 1. Алдамчи, хиёнатчи. 2. Золим.

Гадр – вафосизлик, хиёнат

Гунчачи – подшоҳ никоҳида бўлмаган сарой хоними

Гуруб – қуёшнинг ботиши

Гўл – қўшиннинг ўрта қисми

«Хавзи моҳиён» – Хиротдаги катта томошалар ўтказиладиган майдон

Ҳангома – 1. Йиғин, тўпланиш. 2. Воқеа, ҳодиса

Ҳировул – қўшиннинг олдинги қисми

Ҳирфа – ҳунар, касб

Ҳирфавар – ҳунар эгаси, ҳунараманд

Ҳозик – билимдон, моҳир, уста

«Ҳошия» – мадрасаларда ўқитилган фан

Ҳумоюн – қутлуғ, муборак, шарафли, қувватли; подшоҳ

МУНДАРИЖА

Улуғ шоир ҳақидаги асар	3
Биринчи боб	12
Иккинчи боб	34
Учинчи боб	48
Тўртинчи боб	61
Бешинчи боб	71
Олтинчи боб	87
Еттинчи боб	93
Саккизинчи боб	101
Тўққизинчи боб	114
Ўнинчи боб	123
Ўн биринчи боб	146
Ўн иккинчи боб	157
Ўн учинчи боб	169
Ўн тўртинчи боб	179
Ўн бешинчи боб	187
Ўн олтинчи боб	213
Ўн еттинчи боб	220
Ўн саккизинчи боб	227
Ўн тўққизинчи боб	235
Йигирманчи боб	252
Йигирма биринчи боб	256
Йигирма иккинчи боб	268
Йигирма учинчи боб	282
Йигирма тўртинчи боб	305
Йигирма бешинчи боб	308
Йигирма олтинчи боб	318
Йигирма еттинчи боб	334
Йигирма саккизинчи боб	342
Йигирма тўққизинчи боб	349
Ўттизинчи боб	360
Ўттиз биринчи боб	368
Ўттиз иккинчи боб	379
Ўттиз учинчи боб	383
Ўттиз тўртинчи боб	387
Ўттиз бешинчи боб	393
Ўттиз олтинчи боб	416
Ўттиз еттинчи боб	435
Романдаги тарихий шахс ва жой номларига изоҳлар	441
Романдаги айрим сўз ва тушунчаларга изоҳлар	450

Адабий-бадиий нашр

ОЙБЕК

НАВОИЙ

Роман

Муҳаррирлар: *А. Бобониёзов, Ж. Караматов*
Рассом дизайнер: *Б. Зуфаров*
Техник муҳаррир: *Т. Харитоновна*
Кичик муҳаррирлар: *Д. Холматова, Г. Ералиева*
Мусахҳих: *Д. Хусанова*
Компьютерда тайёрловчи: *Н. Аҳмедова*

Нашриёт лицензияси А1 № 158. 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 10 февралда рухсат этилди. Бичими 60x90^{1/16}.
Офсет қоғози. «Kudratiashov Uzbek» гарнитурасида офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 28,5. Нашр табағи 25,31.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 16-70.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston» нашриёт-
матбаа ижодий уйи. 100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

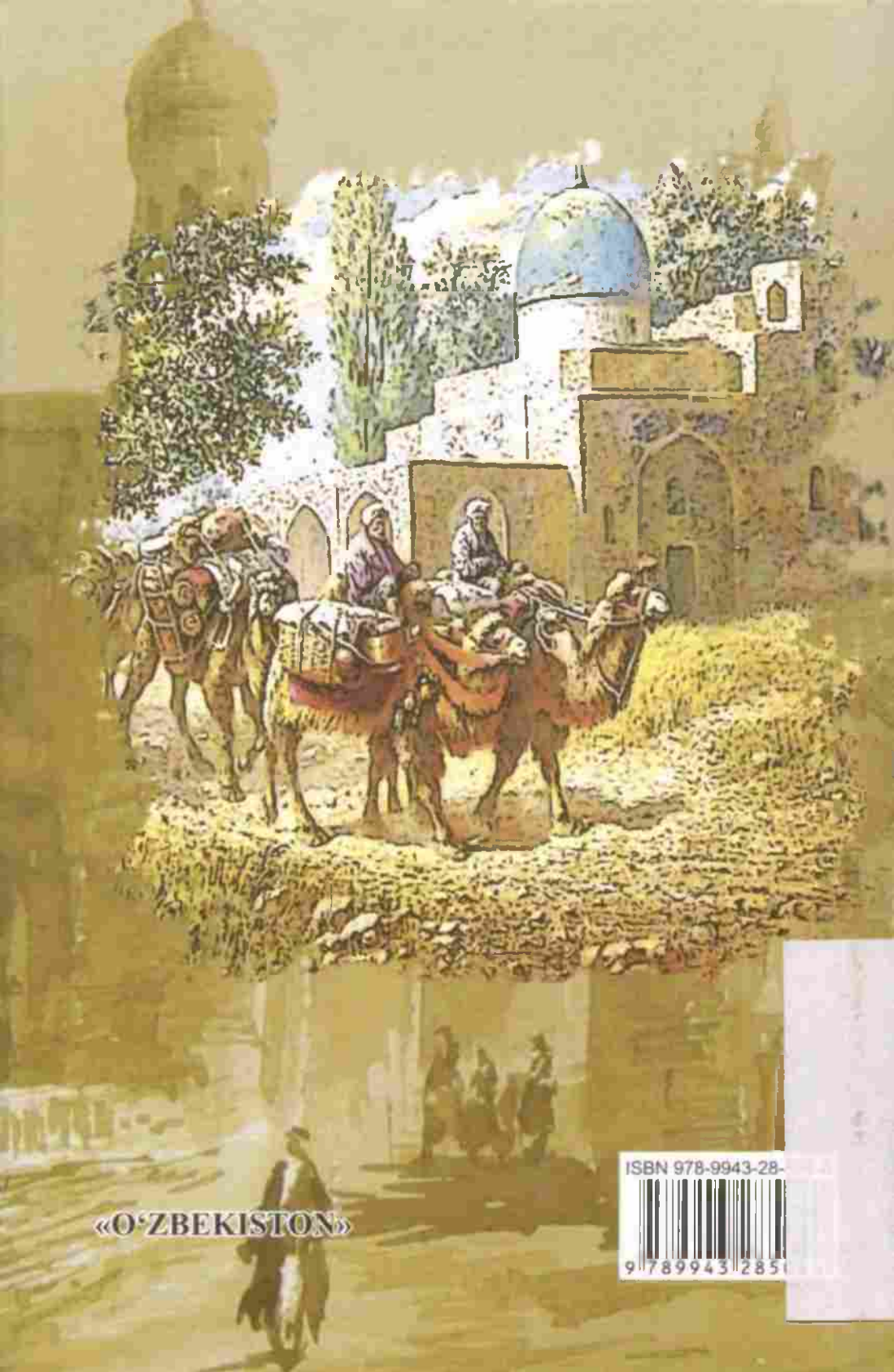
Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-143-4

9 789943 285143